

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 239.

वीरमित्रोदयः

तीर्थप्रकाशः ।

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

सहित्योपाध्यायविष्णुप्रसादशर्मणा

संशोधितः ।

VIRAMITRODAYA,

TIRTH-PRAKĀŚA,

BY

MAHĀMĀHOPĀDHYĀYA PANDITA MITRA MIŚRA.

EDITED BY

Pandita Vishnu Prasād.

(VOL. X.)

FASCICULUS I

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE BENARES.

AGENTS -

OTTO HARRASOWITZ, LEIPZIG;

*PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY;

PROBSTHAIM & CO., BOOKSELLERS, LONDON;

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.

BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—:०:—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला भञ्जुलदर्शना ॥

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तथकः - २३९

१. अस्या चौखम्बा- संस्कृतग्रन्थमालायां अतिग्रामं प्रवेशतः सुन्दरः मीसकाक्षरैरुत्तमेषु पात्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्रयते ।
२. प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसविद्वत्तद्विदेशीयवाक्यभर्गशास्त्रग्रन्थपुराणादियः एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्रयन्ति ।
३. काशिकराजकीयाधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पश्यन्ता अत्र च शास्त्रदृष्टयो विद्वा एतद्विशोधनार्थकार्यकारिणा भवन्ति ।
४. भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिङ्गलद्वीपवासिभ्यश्चैव वैदिकमयि संप्रचलितं मुद्राः आनन्द.
५. अत्रैतरेषां प्रतिस्वर्क ... .. " " १ "
६. भाषणभ्यः पृथग् नास्ति ... .. " " २ "

साम्प्रतं मुद्रयमाणा ग्रन्थाः--

- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृत खण्ड २
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टजिदीशितकृतः १२
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतव्याख्यानकाराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०
- (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्ववचनम् । विशिष्टद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमद्वैकाचार्यप्रणीतम् श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्टभाष्यप्रकाश-सहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्री-गंगाभट्टविरचिता । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (७) व्याख्यानमाला । श्रीगार्ग्यसारथिमिश्रविर-चितः सम्पूर्णः (मीमांसा) २
- (८) महाभारतभाष्यम्- बादरायणपणीतवेदा-

सूत्रस्य यत्तद्वैदिकं द्वैतानभिधुक्त्या ख्यानम् । सम्पूर्णं । (वेदान्तः) ६

- (९) स्थापनादमञ्जरीमञ्जिवेणनिर्मिता सम्पूर्णा २
- (१०) सिद्धिचयम्- विशिष्टद्वैतब्रह्मनिष्कणपर श्रीभाष्यकृता परमगुरुभिः श्री ६ श्रीवासु नमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णं (वेदान्तः)
- (११) व्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्ट-काचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुखमुनि-विरचितव्याख्यापेतः । (वेदान्तः)
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो- व्यायानुसारिप्रथमादि सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म ० म ० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः सम्पूर्णं (व्यायः) ... ..
- (१३) विधिरसायनम्- श्रीअय्ययदीशितकृतम् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) २
- (१४) व्यायमुधा । (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-मेधवरविरचिता । (मीमांसा)

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NOS. 239, 240, 241, 242, 247, & 248

वीरमित्रोदयः ।

तीर्थप्रकाशः ।

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

साहित्योपाध्यायविष्णुप्रसादधर्मणा

संशोधितः ।

VĪRAMITRODAYA,

TIRTH-PRAKĀŚA

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PANDITA MITRA MISHRA.

EDITED BY

Pandita Vishnu Prasād.

(VOL. X.)

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

AGENTS:-OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHARĀM MUKUNDAJI, BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press.

Benares.

1917

Registered According to A. & XXV. of 1867

4997

धीगणेशाय नमः ॥

अथ वीरमित्रोदयस्य तीर्थप्रकाशः ।

सिन्दूरारुणगण्डमण्डलगलदानाम्भसां धारया
सिञ्चन् पदसक्तभक्तेजनताविघ्नौघधूलीरिव ।
धूमिलालिमिवालिष्टन्दमनिशं मूर्ध्ना दधानं हर-
प्रेयांसं गिरिजाङ्गजं गजमुखं वन्देऽरविन्देक्षणम् ॥ १ ॥

दधानं भृङ्गालीरनिशममले गण्डयुगले
ददानं सर्वार्थान्निजचरणसेवासुकृतिने ।
दयाधारं सारं सकलनिगमानामपि परं
गजास्यं स्मेरास्यं तमिह कलये चित्तनिलये ॥ २ ॥
हृदयभुवि मुनीन्द्रैः सेविता नारदाद्यै—
स्तनुरुचिभिरजस्रं पारदाभां पिवन्ती ।
अतिविततगभीरग्रन्थसिन्धाविदानीं

प्रभवतु करुणातः शारदा पारदा नः ॥ ३ ॥
स्फूर्जद्भूर्जटिताण्डवे प्रतिदिशं वेगोच्छलज्जाह्वी-
वीचीध्वाननिपीतभृङ्गपुरजस्फारस्वनाडम्बरे ।
लालाटामृतरश्मिखण्डमसकृद्भोमस्थितेऽर्द्धे विधो-
राघातादमसञ्चयं दलयतु प्रोत्तालतालायितम् ॥ ४ ॥
प्रातःकाले प्रार्थ्यतो दिशिदिशि विबुधैरर्चितः पुष्पवृष्ट्या

प्रेमाद्रैर्दृष्टिपातैर्मनासि मनसिजं दीपयन् गोपिकानाम् ।
 कृत्वाऽग्रे धेनुसङ्घं सजलजलधरश्यामलो धेत्रपाणिः
 कालिन्दीकूलकेलिः प्रदिशतु भवतां वाञ्छितं नन्दसन्तु ॥ ५ ॥
 श्रीकाशीराजवंशपबलजलनिधेर्मेदिनीमल्लनामा
 पूर्णः पीयूषरश्मिः समजनि जनतानन्दसन्दोहसिन्धुः ।
 बन्धुर्दीनद्विजानां तदनु च समभूदूर्जितैरर्जुनाभो
 गर्जन्प्रत्यर्थिसैन्यप्रमथनानिपुणैरर्जुनो भूमिपालः ॥ ६ ॥
 बुन्देलक्षितिपालवंशविलसद्रत्नं प्रयत्नं विना
 यः पृथ्वीं निखिलां विधाय दशगां राज्यं चकाराद्भुतम् ।
 शौर्यौदार्यगुणैरगण्यमहिमा दाताऽवदाताशयः
 श्रीमान् कीर्त्तिमुधासमुद्रलहरीनिर्द्गतदिक्कण्डलः ॥ ७ ॥
 तस्मादभूद्विमलविष्णुपदानलम्बो
 लम्बोदराङ्घ्रिकमलार्चनवीतविघ्नः ।
 निघ्नन् रणे प्रतिभटान् प्रकटोग्रदर्पो
 भूपालभालतिलको मलखाननामा ॥ ८ ॥
 सदासमाराधनतुष्टरुद्रः प्रतापरुद्रस्तनयस्तदीयः ।
 कृपासमुद्रः शरणागतानां बभूव राजा वसुधाधिपानाम् ॥ ९ ॥
 ततोऽभूदुद्धतपचुरगुणगाम्भीर्यगरिमा
 हिमाद्रिस्थेमाऽसौ मधुकरनृपः शूरविक्रपः ।
 यमालिङ्ग्यालिङ्ग्य प्रणयरसिकं प्रेमतरला
 न पूर्वेषामेषा स्मरति विरहं हन्त कमला ॥ १० ॥
 सत्कीर्त्तिर्नृपवृन्दवान्दितपदः सङ्ग्रामयज्ञाङ्गणे
 दीक्षावान्सकलं निपीय धवलैः सोमं यशोराशिभिः ।
 शश्वत्प्रज्वलति प्रतापदहने खड्गश्लुगाकर्षिते
 यो वीरः पञ्जुहाव वैरिनिवहमाणाहुतीरन्वहम् ॥ ११ ॥

दिनकर इव विस्फुरत्प्रतापो
हिमकरवत्कमनीयकान्तिपूरः ।

(103)

करिकर इव यत्करः मदानो

मधुकरसाहमहीपतिर्महीयान् ॥ १२ ॥

एते दाक्षिणभूमिभूमिपतयः प्राच्या उदीच्या इमे
राजानो नृपवृन्दवन्दित्प्रदाम्भोज प्रतीच्या अमी ।

वन्दन्ते नतमौलिमौलिविलसद्वाङ्मुरास्त्वामिति

द्वाःस्था यस्य वदन्ति सम्भ्रमभरादद्वा निवद्धाञ्जलि ॥ १३ ॥

दण्डेन क्षोणिचक्रं भ्रमयति निभृतं यत्प्रतापः कुलालो

येनाकृष्टासिवल्ली दिशि दिशि तनुते हन्त हल्लीसकानि ।

उलङ्घ्यान्ध्रं यदीया व्रजति दश दिशः कीर्तिवल्लीमतल्ली

तद्वक् पुत्रस्तदीयः संमजनि जगतीमण्डले वीरसिंहः ॥ १४ ॥

अस्ति स्वास्तिलकायमानकरकानीहारहारप्रभा-

प्रादुर्भावपराभवव्यसनिभिलिम्पन् यशोभिर्दिशः ।

मुष्णन् वैरिमहांसि विज्ञजनतां पुष्णन् समं बन्धुभि-

र्दिग्विख्यातबुदेलवंशतिलकः श्रीवीरसिंहो नृपः ॥ १५ ॥

कस्तावद्वलिकर्णभार्गवमहादानप्रमाणस्तत्रः

कश्चासौ कुरुपाण्डुपाण्डुरयशःप्रस्तावनाविस्तरः ।

यावद्वर्षति वीरसिंहनृपतिर्दृष्टीरिमाः काञ्चनी-

धीराः प्रावृषि बावदञ्जनरुचिर्धारा न धाराधरः ॥ १६ ॥

वीरः श्रीवीरसिंहः क्षितिरमण्यमणिः पाणिना दानकाले

दर्भाम्भोहेमधारावितरणमकरोद्भागशः संविभज्य ।

अर्थिणो हेम, दर्भान् प्रतिनृपतिमहासैध्वगर्भावनीभ्यः,

प्रादादम्भःप्रवाहान् प्रतिनृपतिमृगीलोचनालोचनेभ्यः ॥ १७ ॥

एते भवनि वीरसिंहनृपतौ दानाद्विबीये भुवि

द्वेपैव हृदा द्विधा ननु भविष्यन्तीति चिन्तः षत ।
 धात्रा कामवगवी पशुर्विरचिता चिन्तामणिर्ग्रावतां
 नीतो, दुर्वहदारुदारुणतनुर्देवदुमोऽयं कृतः ॥ १८ ॥
 नानादानविधानकौशुलमयीमाकल्पपरम्यां महीं
 दृष्यदर्पचयस्वरूपमचिरादारोप्य वीजं ततः ।
 तच्चासिच्य विविच्यमानदिलसद्भक्तिद्रवैः कल्पितो
 भूपौ कल्पमहीरुहोऽत्र विधिना श्रीवीरसिंहः कृती ॥ १९ ॥
 पीतध्वान्तेन नित्यं प्रसृमरमहसा मुग्धदुग्धाद्विभासा
 वीरश्रीवीरसिंहक्षितितिलकलसत्कीर्त्तिसोमेन साकम् ।
 अद्धा स्पर्द्धा करिष्यत्ययमिति मिषतो लाञ्छनस्याञ्जनाक्तं
 षक्रं कृत्वा विधात्रा दिशि दिशि शनकैर्भ्राम्यते शीतरश्मिः ॥ २० ॥
 एषा शेषांशुशुभ्रैर्निजरुचिनिचयैर्निर्जितोन्निद्रचन्द्रा
 सान्द्रा विक्षिप्य वीचीर्वहनि शतभुखी यस्य सत्कीर्त्तिसिन्धुः ।
 तस्याः कापि प्रणाली वहति सुरनदी नर्मदा कापि रेखा
 कावेरी कापि कापि प्रसरति शरयूश्चन्द्रभागा च कापि ॥ २१ ॥
 सेवामेवास्य राज्ञः कलय मलयजस्वच्छकीर्तेः पितृणां
 मार्गं मागा निरागास्तनय भवतरां निस्कृपस्तत्कृपाणः ।
 इत्थं श्रीवीरसिंहक्षितिर्मणमणेः सर्वतः पर्वतस्थाः
 शिक्षां प्रत्यर्थिवाला निरवाधि तनयं स्वस्वमध्यापयन्ति ॥ २२ ॥
 सूनुस्तस्य गुणैस्त्रिलोकविदितैः श्रेष्ठः कनिष्ठीकृत-
 प्रौढप्रौढनरेन्द्रचारुचरितश्चामीकराभो युवा ।
 वीरः श्रीलज्जुल्लारसिंहनृपतिः सङ्ग्रामसिंहो रण-
 स्फूर्जस्त्फः रकृपाणपाणिरारिभिः प्रोद्धविमालोक्वते ॥ २३ ॥
 गायन्ति यस्य चतुर्णवतीरकुञ्ज-
 गुञ्जन्मदोद्धतमधुव्रतकैतवेन ।

नीहारहारहारिणाङ्गमयूखभांसि

भूयांसि दिङ्मृगदृशो बहुशो यशांसि ॥ २४ ॥

येनाकारि निजारिपार्थिववधूवाष्पाभ्युसिक्ता मही

रिक्ता येन कृताश्च कोपनिवहाः प्रत्यर्थिपृथ्वीभुजाम् ।

दांनं यस्य निरस्यति क्षितिपतेः कर्णादिकानां यशः

तस्य श्रीलज्झारसिंहनृपतेः साम्यं कथं कथ्यताम् ॥ २५ ॥

कैलाशं गिरिशं हिमं हिमगिरिं शीतांशुमुक्तामणीन्

नीरं क्षीरपयोनिधेः करिवरं जातं च पाथोनिधेः ।

यत्कीर्त्तिर्महसा जिगायं धरणीभौरेयधुर्यः शतं

वर्षाण्यङ्गं जुझारसिंहनृपतिर्जीयात्स भर्ता भुवः ॥ २६ ॥

राज्यं प्राप जुझारसिंहनृपतिर्यस्याग्रतो भूपते-

स्तत्पुत्रोऽपि गुणार्णवः समजनि श्रीविक्रमार्को नृपः ।

तत्सूनुर्नरसिंहदेवनृपतिस्तं वीरसिंहं विना

भेजे राज्यपरम्परासुखमिदं मन्ये महेन्द्रोऽपि किम् ॥ २७ ॥

गोपाचलस्थधरणीसुरवंशपद्म-

चण्डांशुराविरभवद्विजजातिवन्धुः ।

श्रीनन्दनन्दनपदद्वयचित्तवृतिः

श्रीहंसपण्डित इति प्रथमानकीर्तिः ॥ २८ ॥

यो दूरवारकुलभूरनुभूतसौख्यः

श्रीहंसपण्डित इति प्रथितः पृथिव्याम् ।

आसीद्विवेकचतुरश्वतुरः समग्रः

वेदानधीत्य कृतकर्मकलाकलापः ॥ २९ ॥

यज्ञादिकर्मकरणाय किलावतीर्षः

पूर्णः श्रिया निजकुलाभरणायमानः ।

मिश्रः परः परशुराम इति द्विजेन्द्र-

स्तस्याभवत्स तनयो विनयोदितश्रीः ॥ ३० ॥

यो दर्भाग्रममानबुद्धिविभवः प्रख्यातकीर्तिर्गुणैः

श्रौतस्मार्त्तममस्तकर्मकुशलाचण्डीश्वराख्याद्गुरोः ।

अध्यायान्तमधीत्य शास्त्रमखिलं मीमांसया मांमलः

शश्वत्खण्डितखण्डनः समभवत्सङ्ख्यावतामग्रणीः ॥ ३१ ॥

पुत्रस्तस्य विभाति सद्गुणनिधिर्दानाम्बुसृष्टाम्बुधि-

वीरः श्रीयुतमित्रमिश्रसुकृती कल्याणकल्पद्रुमः ।

कीर्तीर्दिक्षु विदिक्षु यस्य रजनीजानिप्रभाभास्वरा

गायन्ति द्विजदारका हिमहरक्षीराब्धिशुभ्रा भुवि ॥ ३२ ॥

चातुर्यं चतुराननस्य निभृतं गाम्भीर्यमम्भोनिधे-

रौदार्यं विबुधद्रुमस्य मधुरां वाचं च वाचस्पतेः ॥

धैर्यं धर्मसुतस्य शर्म सकलं देवाधिपस्याहरत्

श्रीमान् ख्यातुनयः सदा सविनयः श्रीमित्रसेनः सुधीः ॥ ३३ ॥

दाता दापयिता दयादमपरः श्रीमानमात्सर्यवान्

धीरोऽधीतसमस्तशास्त्रनिबह्व्याख्यारसख्यातिमान् ।

नानानाटकसट्टकप्रकरणग्रन्थौघतात्पर्यवि-

द्वादे न्यक्कृतवावदूकनिचयो यो गीतकीर्तिर्बुधैः ॥ ३४ ॥

मन्त्रे यो रसनायितः प्रतिदिनं दाने च हस्तायितो

विश्वासे हृदयायितो नृपसभाभूमीषु भूषायितः ।

यो विद्वान्निष्ठायायितः प्रविलसत्कीर्त्यालवालायितः

श्रीमद्वीरमहीपतेः प्रतिपदं प्रेमास्पदं योऽजनि ॥ ३५ ॥

तेनानेकनिबन्धसिन्धुमनिशं निर्मथ्य बुद्ध्या पुन-

र्वेदान् साङ्गपदक्रमोपनिषदान् श्रुत्वावधार्यापि च ।

धर्मार्थादिपुमर्थनिर्णयपरः श्रीवीरसिंहाज्ञया

ग्रन्थोऽयं रचितः परोपकृतये श्रीवीरमित्रोदयः ॥ ३६ ॥

मा कुर्वन्तु सुधा बुधाः परिचयं ग्रन्थेषु नानाविधे-
 प्वत्यन्तं न हि तेषु सर्वविषयः कश्चित् कचिद्वर्त्तते ।
 पश्यन्तु प्रणयादनन्यमनसो ग्रन्थं मदीयं त्विमं
 भर्माधर्मसमस्तनिर्णयविधिर्यस्मिन् दरीदृश्यते ॥ ३७ ॥
 अंहःसंहरणाय सर्वजगतामन्तस्तमःशान्तये
 लब्ध्वाऽऽज्ञां नृपवृन्दवन्द्यचरणश्रीवीरमिहप्रभोः ।
 श्रीमत्पण्डितहंसवंशतिलकः श्रीमित्रमिश्रः सुधी-
 विद्वद्वृन्दशिरोमणिर्वितनुते तीर्थप्रकाशं परम् ॥ ३८ ॥

तीर्थस्वरूपं तीर्थानां पुरुषार्थनिमित्तता ।
 तीर्थकीर्त्तनग्राहात्म्यं विभागाश्चापि तीर्थगाः ॥ १ ॥
 तीर्थयात्राधिकारश्च यात्राङ्गानुष्ठितिस्तथा ।
 यात्रायानकथाऽगम्यगम्यदेशादिकीर्त्तनम् ॥ २ ॥
 कालशुद्धिश्च यात्रायां दूराद्याप्राफलं तथा ।
 तीर्थप्राप्तिदिने कृत्यं तीर्थप्राप्तावुपोषणम् ॥ ३ ॥
 मुण्डनं च तथा तीर्थस्नानं तीर्थे च तर्पणम् ।
 तीर्थश्राद्धं च तीर्थेषु देवतादर्शनादिकम् ॥ ४ ॥
 प्रतिग्रहनिषेधादिस्तीर्थेऽनुष्ठानपद्धतिः ।
 जम्बूद्वीपस्य वर्षाणामद्रीणां चापि कीर्त्तनम् ॥ ५ ॥
 उद्देशः सर्वतीर्थानां नदीनां चापि तत्फलम् ।
 सामान्यतः समुद्दिष्टमथ काशीविवेचनम् ॥ ६ ॥
 ततः प्रयागमहिमा गङ्गायाः सागरस्य च ।
 सङ्गमादिकमप्यत्र वर्ण्यते जाह्नवी ततः ॥ ७ ॥
 कीर्त्त्यते यमुना चापि नर्मदा तदनन्तरम् ।
 ततो गयाशिधिः सम्यक् मन्दारमहिमा ततः ॥ ८ ॥

अथ कोकामुखविधिः कुरुक्षेत्रफलं ततः ।
 पृथूदकादिमाहात्म्यं सरस्वत्याः फलं ततः ॥ ९ ॥
 अथ प्रभासमाहात्म्यं महिमा पुष्करस्य च ।
 स्तुतस्वामिस्तुतिकथा बदरीवर्णनं ततः ॥ १० ॥
 लोहार्गलस्य माहात्म्यं केदारमहिमा महान् ।
 शालग्रामगुणग्रामो नैमिषोन्मेषणं ततः ॥ ११ ॥
 इन्द्रप्रस्थस्य माहात्म्यमयोध्यामहिमोदयः ।
 मथुरामहिमश्लाघा चित्रकूटानुकीर्तनम् ॥ १२ ॥
 कालञ्जरस्य महिमा शृङ्गवेरपुरं ततः ।
 अवन्ती द्वारका तापी तापीसागरसङ्गमः ॥ १३ ॥
 पयोष्णीस्तनानमहिमा मही गोदावरी ततः ।
 सङ्ग्रामलकमाहात्म्यं गोकर्णमहिमा महान् ॥ १४ ॥
 सप्तकोटीश्वरकथा सेतुबन्धफलश्रुतिः ।
 पुरुषोत्तममाहात्म्यमेकाम्रगुणगुम्फनम् ॥ १५ ॥
 अथ कोणार्कमाहात्म्यं विरजक्षेत्रनिर्णयः ।
 कालरूपस्य महिमा करतोयानुकीर्तनम् ॥ १६ ॥
 ब्रह्मपुत्रनदश्लाघा जलपीशगुणजल्पनम् ।
 ततो नानातीर्थफलमथ पृथ्वीप्रदक्षिणा ॥ १७ ॥
 महाप्रस्थानगमनं ग्रन्थेऽस्मिन् वर्ण्यते क्रमात् ।
 श्रीमित्रमिश्रविदुषा विदुषां मोदहेतवे ॥ १८ ॥

तत्र तीर्थस्वरूपम् ।

महाभारते,

भीष्म उवाच ।

शृणु तीर्थानि गदतो मानसानि ममानक ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थस्वरूपम् ।

९

येषु सम्यङ्नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् ॥
 सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
 सर्वभूतदया तीर्थं तीर्थमार्जवमेव च ॥
 दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते ।
 ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थं च विषादिता ॥
 ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं तपस्तीर्थमुदाहृतम् ।
 तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिर्मेनसः परा ॥
 न जलाप्लुतदेहस्य स्नानमित्यभिधीयते ।
 स स्नातो यो दमस्नातैः शुचिः शुद्धमनोमलः ॥
 यो लुब्धः पिशुनः क्रूरो दाम्भिको विषयात्मकः ।
 सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः ॥
 न शरीरमलत्यागान्नरो भवति निर्मलः ।
 मानसे तु मले त्यक्ते भवत्यन्तः सुनिर्मलः ॥
 जायन्ते च म्रियन्ते च जलेष्वेव जलौकसः ।
 न च गच्छन्ति ते स्वर्गमविशुद्धमनोमलाः ॥
 विषयेष्वनिशं रागो मानसो मल उच्यते ।
 तेष्वेव हि विरागोऽस्य नैर्मल्यं समुदाहृतम् ॥
 चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न शुद्ध्यति ।
 शतशोऽथ जले धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि ॥
 दानमिष्टं तपः शौचं तीर्थं सेवा श्रुतं तथा ।
 सर्वाण्येतान्यतीर्थानि यदि भावो न निर्मलः ॥
 निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्रैव वसते नरः ।
 तत्र तस्य कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्कराणि च ॥
 ज्ञानपूते ध्यानजले रागद्वेषमलापहे ।
 यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ॥

एतत्ते कथितं राजन् मानसं तीर्थलक्षणम् ।

भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु ॥

यथा शरीरस्योद्देशः के चिन्मध्यतमाः स्मृताः ।

तथा पृथिव्या उद्देशः केचित्पुण्यतमाः स्मृताः ॥

प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा ।

परिग्रहान्मुनीनां च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥

तस्माद्गोमेषु तीर्थेषु मानभेषु च नित्यशः ।

उभयेषु च यः स्नाति स याति परमां गतिम् ॥ इति ।-

भौमानामपि तीर्थानां मानसतीर्थलक्षणं श्रुतमेव, इदानीं भौमानां तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं, शृण्विति प्रतिपाद्यते । यथा शरीरस्योद्देशः देहस्यावयवाः केचिन् उत्तमाङ्गदक्षिणश्रवणादयः स्वभावत एव पुण्यतमाः तथा पृथिव्या उद्देशः केचन पृथिवीप्रदेशाः भूमेरद्भुतात् प्रभावात् विलक्षणात्स्वभावात् पुण्यतमा दर्शनस्नानादिना पुण्यहेतवः । तथा सलिलस्य च, सलिलस्यापि केचन देशाः । अर्थात् सलिलस्य तेजसा प्रभावेण विलक्षणस्वभावेनेतियावत्, पुण्यतमा इत्यर्थः । यथा दक्षिणश्रवणस्य स्पर्श आचमनानुकल्पः स्वाभाव्यात् न तु वामश्रवणस्य, तथात्रापि देशविशेषादीनां तथात्वमित्यर्थः । मुनीनां परिग्रहादिति । पूर्वं मुनिगिराश्रितत्वात् स्नानाद्यनुष्ठानाच्चेत्यर्थः । प्रभावोऽत्रानादिसिद्धः पुण्यताप्रयोजको देशस्य जलस्य वा स्वभावभेदः । मुनिपरिग्रहाच्चागन्तुको धर्मः । मुनिपदं देवादीनामुपलक्षणम् । वस्तुतो मुनिपरिगृहीतानामनादिरेव प्रभावः । स्तुत्यर्थमेव परिग्रहकीर्तनम् । एवं चान्यानाहितस्वभावविशेषेण पुण्यहेतुर्भूमिजलं वा तीर्थमिति सिद्ध्यति । तेन शालग्रामशिलादिसान्निध्यदेशस्य तदीय-

सामान्यतस्तीर्थधर्मेणु तीर्थस्वरूपम् । ११

स्नानोदकादेश्च तत्सम्पर्केण पुण्यहेतुत्वेऽपि न तीर्थत्वम् । मानसे तु तीर्थव्यपदेशस्तीर्थकार्यकारित्वाद्गौणः । उक्तलक्षणेनासद्भात् । एवमनीदृशेषु यत्र तीर्थपदप्रयोगः स गौणः । मानसानां पृथगेव वा तीर्थत्वं स्नानवत् ।

यथा,

नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्मणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

इति सर्वाङ्गीणजलसंयोगरूपं स्नानं शङ्खेनोक्तम् ।

आग्नेयं भस्मना स्नानमग्निर्वाहणमुच्यते ।

आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥

इति भस्मस्नानादिकं हारीतेनोक्तम् ।

मानसं विष्णुचिन्तनम् ।

इतियोगियाज्ञवल्क्येनोक्तं स्नानं पृथगेव । एवञ्च तादृशभूमौ तादृशजले च प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्तीर्थशब्दो नानार्थः । गुरुत्वेन वा द्वयोरनुगमः । अन्यानादितेत्यत्रान्यपदेन शालग्रामसाल्मिध्यादीनां विशिष्टोपादानादभावसमुदायप्रवेशान्न दोषः । पुण्यजनकताऽवच्छेदकशक्तिविशेषावच्छिन्नत्वमेव वा तीर्थत्वम् । विशेषपदेनैव शालग्रामादिसाल्मिध्यव्युदासः । तत्र तीर्थत्वाव्यवहारात् । अन्यथा तत्रापि तीर्थप्राप्तिनिमित्तकश्राद्धापत्तेः । अभियुक्तैर्महर्षिभिस्तीर्थत्वेन परिभाषितानां काशीकाञ्चीप्रभृतीनामेव तीर्थत्वं नान्येषामित्यपि साधीयः । यथा दाक्षिणन्दनोदीरितनदीवृद्धिसंज्ञादौ, यथा वा मन्त्रादौ, तादृशपरिभाषाविषयत्वमेव शरणं तथात्रापि प्रति । तदुक्तम्—

याज्ञिकानां समाख्यानं निर्दोषं मन्त्रलक्षणम् । इति

तत्तत्तीर्थभेदास्तत्तद्देशवासिप्रसिद्ध्याऽवसेयाः । एवं सं-

ऋतयोर्नद्योरेतद्भागे इयं . नदी परभागे सेत्यत्रापि तत्त-
द्देशीयशिष्टव्यवहार एव नियामकः । एवं तन्नदीच्युतप्रवाहस्य
तन्नदीत्वान्यनदीत्वशङ्कायामपि । तथा मध्यविच्छिन्नस्रोतसि
ग्रीष्मशुष्यदूर्षाप्रवृत्तस्रोतसि वा तन्नदीत्वे देशव्यवस्थैव शरणम् ।
इदानीं तीर्थानुसरणस्य पुरुषार्थसाधनताऽभिधीयते ।

महाभारते,

ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् ।

फलं चैव तथा तत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥

न ते शक्या दारिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।

बहूपकरणा यज्ञा नानासम्भारविस्तराः ॥

प्राप्यन्ते पार्थिवैरेते समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ।

नार्थन्यूनैरवगणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥

यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।

ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ॥

तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ।

अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ॥

अदत्त्वा काञ्चन गाय दारिद्र्यो नाम जायते ।

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ॥

न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ।

अवगणैः, तक्षादिसहायरहितैः । यज्ञस्य कुण्डमण्डपादिसा-
ध्यत्वात् । एकात्मभिः, पत्नीरहितैः । असंहतैः, ऋत्विगादिसङ्घा-
तरहितैः । अनुपोष्येति । तेनात्र त्रिरात्रोपोषणतीर्थाभिगमनकाञ्च-
नदानगोदानानां चतुर्णामपि प्रत्येकं दारिद्र्याभावः फलमित्यर्थः ।
अग्निष्टोमादिभिरित्यनेन केषां चित्तीर्थानां यज्ञादधिकफलत्वं
दर्शितमिति सामान्यतो यज्ञफलतुल्यफलतोक्ता न विरुध्यते ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थगमनस्य पुरुषार्थसाधनता । १३

तथा,

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

हस्तयोः संयमः, परपीडाचौर्यादिनिवृत्त्या । पादयोः संयमः, अगम्यदेशगमनपरताडनादिनिवृत्त्या । मनसः संयमः, कुत्सित-सङ्कल्पादिनिवृत्त्या । विद्याऽत्र तत्तीर्थगुणज्ञानम् । तपः, तीर्थो-पवासादि । कीर्तिः, सच्चरितत्वेन प्रसिद्धिः । यद्यपि कीर्तिशु-न्यस्य तीर्थफलाभाव इत्यसमञ्जसं, न वा प्रसिद्धिः कर्तुं शक्या कीर्त्यर्थं धर्मानुष्ठानानौचित्यात् । तथापि कीर्तिपदमधार्मिकत्व-व्यतिरेकपरम् ।

तथा,

अकोपनश्च राजेन्द्र सत्यवादी दृढव्रतः ।

आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥

आत्मोपमत्वं च हितकरणेन अहिताकरणेन च । तदेतानि तीर्थयात्राप्रकरणपाठात्तीर्थयात्राङ्गानि । यद्वा । हस्तसंयमादि-शून्यानां तीर्थे पापक्षयो न तु यथोक्तं फलमित्यत्र तात्पर्य-म् । तथा च—

शङ्खः,

नृणां पापकृतां तीर्थे पापस्य शमनं भवेत् ।

यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम् ॥ इति ।

पापकृतां, कर्मानधिकारापादकपातकादिमताम् । पापमा-त्रस्य संसार्यव्यतिरेकात् । यथोक्तं फलं, पापक्षयातिरिक्तं स्वर्गादि । शुद्धात्मनाम्, ऐहिकमहापातकादिशून्यानाम् ।

तथा स एव,

तीर्थान्येव तु सर्वाणि पापघ्नानि सदा नृणाम् ।

परस्परानपेक्षाणि कथितानि मनीषिभिः ॥

सर्वे प्रस्रवणाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।
 नद्यः पुण्याः सदा सर्वा जाह्नवी तु विशेषतः ॥
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
 विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
 सदा, संयमाद्यभावेऽपि ! परस्परानपेक्षाणि, प्रत्येकं फल-
 साधनानि ।

वायुपुराणे,

तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्धधानः समाहितः ।

कृतपापो विशुद्धेत किं पुनः शुद्धकर्मकृत् ॥

तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च कुदेशे च न जायते ।

स्वर्गा भवति वै विप्रो मोक्षोपायं न विन्दति ॥

अश्रद्धधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः ।

हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः ॥

श्रद्धा, वैदिककर्मणि फलावश्यम्भावनिश्चयः । समाहितः,
 असदेः शगमनासत्प्रसङ्गादिनिवृत्तिरूपसमाधानयुक्तः । कृतपापः,
 इह जन्मनि निष्पादितदुरितः । विशुद्धिः पापक्षयः । तथा चेह
 जन्मनि कृतपापोऽपि निष्पापो भवति । इह जन्मनि शुद्धकर्मक-
 र्त्ता तु प्राचीनजनितपापक्षयवान् भवतीत्यत्र किंपुनर्वाच्यमि-
 त्यर्थः । पापात्मा, पापाचरणशीलः । नास्तिकः, देहाभिन्न
 आत्मेति बुद्धिमान् । अच्छिन्नसंशयः, फलोपायेतिकर्तव्यतासु
 सन्दिहानः । हेतुनिष्ठः, कुहेतुभिः शास्त्रोपप्लावकः ।

स्मृतिसारसमुच्चये,

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥

इत्युक्तम् । अनेन श्रद्धया फलावाप्तिरिति स्पष्टीकृतम् ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थगमनस्य पुरुषार्थसाधनता ॥ १५

तथा,

कामं क्रोधं च लोभं च यो जित्वा तीर्थमावसेत् ।

न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेत् ॥

तीर्थानि तु यथोक्तेन विधिना सञ्चरन्ति ये ।

सर्वद्वन्द्वसहा धीरास्ते नरः स्वर्गगामिनः ॥

देवलः,

कृत्वा पापमविज्ञातं भूणहत्यादि तत्पुनः ।

विनश्यति महायज्ञरथ वा तीर्थचर्यया ॥

याज्ञवल्क्यः,

अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा ॥

देवलः,

तीर्थे पुण्यतमे यथावदेहसंन्यासात् ब्राह्मणो महापातकान्मुच्यते ।

महाभारते,

अज्ञानेनापि यस्येह तीर्थयात्रादिकं भवेत् ।

सर्वकामसमृद्धः स स्वर्गलोके महीयते ॥

स्थानं च लभते नित्यं धनधान्यसमाकुलम् ।

ऐश्वर्यज्ञानसम्पन्नः सदा भवति भोगवान् ॥

तारिताः पितरस्तेन नरकात् प्रापितामहाः ।

अज्ञानेन, तीर्थज्ञानं विना । तीर्थयात्रादिकामित्यादिपदात्

स्नानदानादिपरिग्रहः । एतद्वलात् फलकामना विनापि

काम्यफलनिर्वाहो गम्यते । कामनाकृतं त्वधिकफलं भवति

अकामकृतात् कामकृते पुण्येऽप्याधिक्यस्मरणात् । तथाच—

आप्यस्तम्बः, यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलं सहसङ्कल्पेन

भूयः एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु तथा पुण्यक्रियास्विति ।

प्रमत्तः, अज्ञः । प्राप्तं दोषफलं, हिंसाजन्यदोषफलं लभते ।

तदेव सङ्कल्पेन सह चेत्स्यात् तदा भूयोऽधिकं भवति । अन्येषु, निषिद्धभोजनादिषु । पुण्यक्रियासु, स्नानादिषु । ननु-
तीर्थं प्राप्यानुषङ्गेण स्नानं तीर्थे समाचरन् ।

स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं न तु ॥

इति शङ्खवचनविरोधात् कथमज्ञानात्तीर्थयात्राफलमिति चेत्, न । यत्र प्रयोजनान्तरमात्रमुद्दिश्य गच्छति तत्र यात्राफलाभावस्य शङ्केन बोधनात् । यत्र तीर्थमेव तत्त्वेनाज्ञात्वा सामान्यजलबुद्ध्योद्दिश्य गच्छति तत्राज्ञानतस्तीर्थयात्राफलस्य पूर्ववाक्ये बोधनेनाविरोधात् ।

भारते,

तथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।

उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक् ॥

अत्र च “न ते शक्यां दरिद्रेण” इत्यादिवचनजातेन धनाभ्येक्षाणां तीर्थानां यागाद्यपेक्षयाऽतिशय उक्तः । न च जपोपवासादेरपि धननिरपेक्षतया कथमन्यापेक्षयाऽतिशयः तीर्थानामेवेतिवाच्यम् । उपवासस्य कायक्लेशसाध्यतया ततोऽपि तीर्थस्यातिशयात् । उपवासासहिष्णूनां तत्रामामर्ध्याच्च । किञ्च-
संवत्सरशतं साग्रं निराहारस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासेऽस्य त्र्यहस्नातस्य तत्फलम् ॥

इत्यादितीर्थफलमुक्तम् । न कैतावानुपवासराराशिः कर्तुं शक्यो विशेषतः कलियुगे । तस्माद्बहुवित्तव्ययायासनिरपेक्षतया तीर्थसेवा धर्मान्तरेभ्यो विशिष्यते ।

अथ तीर्थकीर्तनादिमाहात्म्यम् ।

भारते,

कीर्तनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात् ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थकीर्तनादिमहिमा । १७

धुन्वन्ति पापं तीर्थे ये ते प्रयान्ति सुखं परम् ॥
कौर्म्ये, तीर्थानि प्रकृत्य ।
यत्र स्नानं जपो होमः श्राद्धदानादिकं कृतम् ।
एकैकशो मुनिश्रेष्ठाः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
भारते धौम्यतीर्थयात्रायां,
दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे गदतो नृप ।
यान् श्रुत्वा गदतो राजन् विशोको भवितासि ह ॥
द्रौपद्या चानया सार्द्धं भ्रातृभिश्च नरेश्वर ।
श्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव ॥
गत्वा शतगुणं चैव तेभ्य एव नरोत्तम ।
ब्रह्मपुराणे,
वाराणस्यां महार्तीर्थे नरः स्नात्वा विमुच्यते ।
एवं प्रयागमधिकृत्य—
दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि ।
मृत्तिकालभनाद्वापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥
गङ्गामधिकृत्य—
गङ्गागङ्गेति यैर्नाम योजनानां शतैरपि ।
स्थितैरुच्चारितं हन्ति पापं जन्मत्रयाज्जितम् ॥
अत्र तेषामित्यध्याहार्यम् । एवं “सद्यः पुनाति गाङ्गेयं
- दर्शनादेव नार्मदम्” इत्यादि तत्र तत्र स्पष्टीभविष्यति ।
भारते,
यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
मनसा तानि गच्छेत् सर्वतीर्थसमीहया ॥
एवम्—
मनसाऽप्यभिकल्पस्य पुष्कराणि तपस्विनः ।
पापानि विप्रणश्यन्ति नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ इति ।

अथ तीर्थविभागः ।

ब्रह्मपुराणे,

नारद उवाच ।

कियन्ति तानि तीर्थानि किंफलानि सुरेश्वर ।

सर्वेषामेव तीर्थानां सर्वदा किं विशिष्यते ॥

ब्रह्मोवाच ।

चतुर्विधानि तीर्थानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले ।

दैवानि मुनिशार्दूल आसुरार्यार्षकाणि च ॥

मानुषाणि च लोकेषु विख्यातानि सुरादिभिः ।

ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्निर्मितं दैवमुच्यते ॥

त्रिभ्यो यदेकं जायेत तस्मान्नातः परं विदुः । इति ।

एवं च वाराणसीप्रभासपुष्करादीनि दैवानि ।

रेवाखण्डे,

आक्षी सरस्वती मूर्तिर्गङ्गा मूर्तिस्तु वैष्णवी ।

नर्मदा शाङ्करी मूर्तिस्तिस्रो नद्यस्त्रिदैवताः ॥

ब्रह्मपुराणे,

गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका ।

तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥

भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।

विशोका च वितस्ता च हिमवत्पर्वताश्रिताः ॥

एता नद्यः पुण्यतमा देवतीर्थान्युदाहृताः ॥

तथा,

केनापि न कृतं यत्र देवखातमिति स्मृतम् । इति ।

आसुराणि, गयासुरादिनिर्मितानि गयादीनि । आर्षाणि,
ऋषिभिः प्रतिष्ठितानि । मानुषाणि, सोमसवितृवंशप्रसूतराजभिः

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थयात्राधिकारिणः । १९

प्रतिष्ठितानि । त्रिविधं तीर्थमुक्तम्—

भारते,

पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरीक्षे च पुष्करम् ।

अथाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशांपते ॥ इति ।

भौमान्तरीक्षत्रिलोकस्थभेदान्निविधमित्यर्थः ।

अथ तीर्थयात्राधिकारिणः ।

तत्र ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां चतुर्णां वर्णानामधिकारः ।

महाभारते, :

पुलस्त्यतीर्थयात्रायां पुष्करमधिकृत्य ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजमत्तम ।

न वियोर्नि ब्रजन्त्येते तीर्थे स्नाता महात्मनः ॥

इति वचनात् । तीर्थयात्रायां ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थय-
तीनां चतुर्णामप्याश्रमाणामधिकारः । यथा—

ब्रह्मपुराणे,

या तीर्थयात्रा कथिता मुनीन्द्रैः कृता प्रयुक्ताऽप्यनुमोदिता च ।

तां ब्रह्मचारी विधिवत्करोति सुसंयतो गुरुणा सन्धियुक्तः ॥

सर्वस्वनाशेऽप्यथ वान्यपक्षे सद्ब्राह्मणानग्रत एव कृत्वा ।

यज्ञाधिकारेऽप्यथवा निवृत्ते विप्रस्तु तीर्थानि परिभ्रमेत् ॥

तीर्थेष्वलं यज्ञफलं हि यस्मात् प्रोक्तं मुनीन्द्रैरमलस्वभावैः ।

यस्येष्टियज्ञेष्वधिकारिताऽस्ति वरं गृहं गृहधर्माश्च सर्वे ॥

एवं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य तीर्थे गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ।

सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्रतुल्यानि नैवेति वयं वदामः ॥

प्रयुक्ता, कारिता । गुरुणा सन्धियुक्त इति गुर्वनुज्ञयैव ब्रह्म-
चारिणो नान्यथा । नैष्ठिकस्य गुर्वभावे यत्राचार्यपुत्रादौ वं-

सति तदनुज्ञयैवाधिकारः । अग्नौ वासपक्षे स्वेच्छयाधिकारः ।
गुर्वाज्ञादिवशात् कार्यान्तरार्थं गतस्तु यदि दैवातीर्थस्नाना-
दि करोति तद्गुप्त्वे निवेद्य गुरुणानुमोदितस्तत्फलं लभत
इत्यन्यत्रोक्तम् ।

मनुरप्याह—

तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत् ।

तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥ इति ।

तेषां, मातापितृगुरुणाम् । कृतसमावर्त्तनस्य गृहस्थस्य वा
पित्रोर्जीवतोरप्येष एव विधिः पारितन्त्र्यतौल्यात् । यस्तु पि-
त्रोरतिदूरवर्त्ती स यज्ञदानादिवत् तीर्थयात्रादि कुर्यादेव । यत्तु-
कौर्म्ये,

न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ।

वर्जयित्वा मुक्षफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥

इति मोक्षार्थकर्मणि पित्राद्यनुज्ञा नापेक्षितेत्युक्तं तत् सं-
न्यासिविषयं “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेत्” इतिदर्शनात् ।
सर्वस्वनाशेऽप्यथवा नृपस्त्विति कचित्पाठः । यज्ञाधिकारानि-
वृत्तिस्तु पत्नीवियोगादिना । विप्रपदं द्विजपरम् । इष्टिर्द्देशपौर्ण-
मासादिः । यज्ञोऽग्निष्टोमादिः । एवं यज्ञाधिकारादिना विशिष्टस्य
गृहस्थस्य तीर्थयात्रायां नाधिकारः । अत्र हेतुः सर्वतीर्थाद-
प्यधिकफलमग्निहोत्रमिति । एवं चाग्निहोत्रेणोपसंहारात् स्मा-
र्त्ताग्निमत्त्वं नाधिकारविरोधीति ध्येयम् । तदेवं कचिदग्निमत्त्वेन
निषेधोऽपि श्रौताग्निमद्विषय एव एतदेकमूलकत्वात् । स्मार्त्ताग्नि-
मतोऽपि चिरप्रवासनिषेधात् तदतिक्रमे पुरुषदोष एव न तु तीर्थ-
फलानिष्पत्तिः । श्रौताग्निमतश्च धनार्थं प्रवासाभिधानात् तदर्थं ग-
तस्य तीर्थलाभे प्रासाङ्गिकं तीर्थस्नानादिफलं भवत्येव । तत्र च

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थयात्राधिकारिणः । २१

श्राद्धं साग्निनापि विप्रपाण्यादावग्नौकरणेन कर्त्तव्यं प्रोषितसाग्नेरुपरागदर्शनश्राद्धवत् ।

कौर्म्ये साग्नेस्तीर्थयात्रां निषिद्धोक्तम्—

अहाग्निर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थान्यतन्द्रितः । इति ।

एवं चाग्निहोत्री अग्निपत्नीसहित एव तीर्थयात्रां कुर्यादिति। एवं निरग्नेर्गृहस्थस्य स्मार्त्तप्रियमनश्च साग्निकस्याप्यग्निपत्नीसहितस्य यज्ञाधिकारे पत्नीवियोगादिना निवृत्तेऽनाश्रमस्यापि तीर्थयात्रा सिद्ध्यति । एवं वानप्रस्थस्यापि तत्राधिकारः । वानप्रस्थं प्रकृत्य—

ऋणानि श्रौण्यपाकृत्य कुर्यात्तीर्थस्य सेवनम् ।

विधाय वृत्तिं भार्यायाः पुत्रेषु विनिधाय च ॥

इति कौर्म्यात् ।

पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ।

इति मनुवचानात् पुत्रेषु भार्या निक्षिप्यापि वानप्रस्थस्ववनगमनसिद्धेः तत्पक्षमवलम्ब्यैव “पुत्रेषु विनिधाय च” इत्युक्तम् । न तु तीर्थनिमित्तमेव भार्यानिक्षेपः । यतेरपि तीर्थेऽधिकारः । प्रमुञ्चुभिस्तीर्थगतं द्विजेन्द्रैः कार्यं तथा तत्फलकाङ्क्षिभिश्च ।

इति काशीखण्डात् । गतं गमनम् । एवं चतुर्णां वर्णानामश्रमाणां च तीर्थाधिकारः सिद्ध इति । ननु—

जपस्तपस्तीर्थयात्रा मन्त्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥

तथा,

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं धर्मलक्षणम् ।

यदतोऽन्यद्विकुरुते तद्वत्यस्य निष्फलम् ॥

इति वचनेन शूद्रस्य तीर्थयात्रानिषेधात् कथं तत्राधिका-

र इति चेत्, न । तद्वचनस्य विप्रसेवाविरोधेन तीर्थयात्रानिषेधपरत्वात् । अत एव—

भारते,

शूद्रस्तु द्विजशुश्रूषाविरुद्धं धर्ममाचरन् ।

नरके पच्यते तद्वदेदश्रवणकीर्तनात् ॥

इत्युक्तम् । अनुलोमजानां तीर्थेऽधिकारः ।

सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः ।

इति मनुवचनात् । तदर्थस्तु द्विजातिसमानजातीयासु जातस्त्रयस्तथा आनुलोम्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रियावैश्ययोः क्षत्रियेण वैश्यायामिति त्रयः एवं षट्पुत्रा द्विजधर्मिणः उपनयनादिधर्मयुक्ता इत्यर्थः । वस्तुतस्तु सजातिजभ्यो या या अनन्तरास्तासु जाताः षट् अनुलोमजा द्विजधर्मिण इत्यर्थः । अतश्च शूद्रायां त्रैवर्णिकेभ्यो जातानामपि अनुलोमजानां द्विजधर्मत्वम् । तथा च द्विजानां तीर्थयात्रासिद्धौ तेषामपि तत्सिद्धिर्द्विजधर्माविशेषात् । उपनयनप्राप्तिस्तु शूद्रापुत्राणां संस्कारप्रकाशे विचारितम् । कुण्डगोलकयोरपि तीर्थेऽधिकारः ।

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ।

इति मनुवचनात् । अपध्वंसजाः, स्वक्षेत्रे विनानुमतिमन्येनोत्पादिताः । इदं तु मिताक्षरास्वरसादुक्तम् । अपध्वंसजा व्यभिचारजा इति तद्व्याख्यानात् । मनुटीकायां तु अपध्वंसजाः प्रतिलोमजाः सूतादयः शूद्रधर्माण इत्युक्तम् । युक्तं चैतत् । सजातिजेत्यादिनाऽनुलोमजादेरुक्तत्वादपध्वंसजा इत्यनेन, प्रतिलोमजानां वक्तुमुचितत्वात् । अतः प्रतिलोमजानां तीर्थेऽधिकारः सिद्धः ।

शूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृतः ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थयात्रेनिकर्तव्यता । २३

इति याज्ञवल्क्यवचनात् तस्य नाधिकारः सिद्ध्यति य-
द्यपि, तथापि—

तीर्थान्येव तु सर्वाणि पापघ्नानि सदा नृणाम् ।

इति शङ्खवचनात् चण्डालकुण्डगोलकादीनामप्याधिकारः ।
न चैतस्य सामान्यवचनत्वात् प्रतिलोमभिन्नपरतास्त्विति वाच्य-
म् । “ सर्वधर्मवहिष्कृत ” इत्यस्य “ शूद्राणां तु सधर्माण ” इत्य-
नुरोधेन अहिंसादिविध्यनुरोधेन च सङ्कोचावश्यकत्वे एतद्-
नुरोधेनापि सङ्कोचस्य सुवचत्वात् । स्त्रीणामपि तीर्थेऽधिकारः ।
विधवां प्रकृत्य—

स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः ।

इति स्कान्देऽभिधानात् ।

जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।

पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥

इति वचनाच्च । तत्र सधवानां पतिसाहित्येन ।

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं संसेवते या तु तेन स्वर्गे महीयते ॥

इति मनुवाक्ये यज्ञपदस्य विहितकर्मोपलक्षकत्वात् । पत्य-
नुमत्याऽधिकारः ।

व्रतोपवासनियमान् पतिमुल्लङ्घ्य याऽऽचरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तुर्मृता नरकमृच्छति ॥

इति वचनात् । पतिमुल्लङ्घ्य, पतिमनादृत्य पत्युरननुमत्येति-
भावत् । पापकर्ता तु पापशमनार्थं तीर्थेऽधिकारः प्रागेव प्रपञ्चितः ।

अथ तीर्थयात्रेनिकर्तव्यताऽभिधीयते ।

ब्रह्मपुराणे,

यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां तु गच्छेत्सुसंयतः स तु पूर्वशूरे स्वे ।

कृतोपावासः शुचिरप्रमत्तः सम्पूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् ॥
 देवान्पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्धीमान् विप्रो वित्तशक्त्याप्रयत्नात् ।
 प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥
 एवं कुर्वतस्तस्य तीर्थाद्यदुक्तं फलं तत्स्यान्नात्र सन्देहःस्ति ।
 सुसंयतः, पूर्वदिने कृतैकभक्तादिनियम इति केचित् । ब्रह्म-
 चर्यादियुक्त इति तु युक्तम् । गृहे-स्वे इति स्वगृहाद्यात्रा मुख्या-
 ऽसम्भवेऽन्यतोऽपि यात्रा कार्या । निर्गृहाणामपि यात्रासमा-
 चारात् । गृहेष्विति कचित्पाठः । कृतोपवास इति अतीतत्वबोध-
 कनिष्ठया उपवासपरदिने गणेशपूजादिकं कुर्यादित्यर्थो ल-
 भ्यते । देवान्, ग्रहान् इष्टदेवं चाचारात् । पितॄणां पूजनं श्राद्ध-
 रूपम् । ब्राह्मणपूजनं गन्धमाल्यवस्त्रालङ्कारादिना । वित्तशक्त्या,
 स्ववित्तानुसारेण । उपवासपरदिने श्राद्धम्—

शुभे तिथौ शुभे वारे शुभे लग्ने चरेद्भिजः ।

उपोष्य रजनीमेकां प्रातः श्राद्धं विधाय च ॥

गणेशं ब्राह्मणान्नत्वा भुक्त्वा प्रस्थितवान् मुधीः ।

इति स्कान्दवचनादपि लभ्यते । अत्र गणेशं ब्राह्मणान्न-
 त्वेति क्रमो न विवक्षितः । “सम्पूजयेद्भक्तिनम्र” इत्यादि-
 विधिवोधितक्रमविरोधात् । अर्थवादस्यक्रमदौर्बल्यात् । क-
 ल्पतरावेत एव यात्राधर्मा उक्ताः । एवं च पूर्वदिने यथावि-
 ध्युपोष्य परदिने गणेशं ग्रहान् स्वेष्टदेवं च पूजयित्वा घृतप्र-
 चुरं श्राद्धं विधाय त्रीन् ब्राह्मणान् गन्धादिना पूजयित्वा
 यात्रासङ्कल्पं कुर्यात् । वक्ष्यमाणवचनात्तत्रैव मुद्राकङ्कणकाषा-
 यपरिधानरूपं कार्पटीवेपं कृत्वा ग्रामं वासावच्छिन्नं प्रदक्षिणी-
 कृत्य क्रौशाभ्यन्तरग्रामं गत्वा श्राद्धशेषेण घृतेन पारणं

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थयात्रेतिकर्तव्यता । २५

कुर्यात् । ततो दिनान्तरे प्रातः कृतस्नानादिर्गच्छेत् । प्रत्यागतस्तथैव वित्तानुसारेण देवान् ग्रहादीन्, पितृंश्च श्राद्धेन, ब्राह्मणान् गन्धादिना पूजयेत् । देवानित्यादेः पुनरभिधानादुपवासगणेशपूजयोर्निवृत्तिः । प्राञ्चस्तु तथैवेत्यनेन उपवासस्यापि प्राप्तिः, स च स्वगृहागमनपूर्वदिने, देवानित्यादितश्च गणेशपूजानिवृत्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तथैवेत्यस्य वित्तानुसारेणेत्यर्थेनैवोपपत्तेः । स्वगृहं प्राप्य देवादिकं पूजयेत् । एतच्च श्राद्धत्रयं यात्रार्थमिति यात्रार्थश्राद्धमित्येव वाक्यं कर्तव्यम् । स्वगृहासम्भवे स्वगृहागमनविलम्बाद्वा वा यत्र कापि श्राद्धादि कृत्वा यात्रा समापनीयत्याचारः । नात्र सन्देहमस्तीत्यत्रार्थो लिङ्गत्यागः । सन्दिग्धमस्तीतिकाल्पितः पाठः । स्मृतिसमुच्चये तीर्थयात्रायां मुण्डनमप्युक्तम् । तद्वचनमग्रे वक्ष्यते । तीर्थयात्रानिमित्तकं श्राद्धं प्रचुरघृतेन कार्यम् ।

गच्छन् देशान्तरं यत्तु श्राद्धं कुर्वीत सर्पिषा ।

यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥

इति भविष्यपुराणवचनात् । यत्तु “व्रीहिभिर्भोजेत” इत्यत्र तृतीयाया निरपेक्षसाधनत्वबोधनादन्यनिवृत्तिवदत्रापि निरपेक्षसाधनत्वप्रतीतेर्घृतमात्रेणैव श्राद्धं न त्वन्नादिना इति, तन्न । केवलघृतस्य भक्ष्यत्वसमाचारविरहात् केवलघृतेन पिण्डदानासम्भवाच्च प्रचुरघृतयुक्तेनान्नेन श्राद्धं कार्यम् । नच प्राचुर्ये तृतीयाया अननुशासनात् कथमेवमिति वाच्यम् ।

आद्याऽपूपैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ।

शकैः कार्या तृतीया स्यादेव द्रव्यगत्ते विधिः ॥

इति वायुपुराणवचने प्रचुरशाकादिना शाकाष्टकादिश्राद्धं कार्यमिति तात्पर्येण यथा तृतीयायाः प्राचुर्यबोधकत्वं

तथात्रापि सम्भवात् । न च तत्रापि केवलशकादिना श्राद्धमस्तु किं नश्छिन्नमितिवाच्यम् ।

नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥

इतिवचनविरोधात् । अनेन वज्रनेनाष्टकायामप्यन्नविधानात् । यदि च तत्र शाकशब्दस्य विशेषपरत्वं न च तत्र वृत्त्यन्तरापेक्षा सामान्यशक्त्यैव विशेषपरत्वे निर्वाहात् न च तृतीयायाः प्राचुर्ये लक्षणेति, तदा प्रकृतेऽपि दीयतां दृष्टिः । किञ्च शेषमन्नं क देयमित्यनुज्ञाग्रहणदर्शनादपि न केवलसर्पेषा श्राद्धम् । तथा च—

ब्रह्मपुराणम् —

स तानाह पुनः शेषं क देयं चान्नमित्यपि ।

इष्टेभ्यो दीयतामेतदिति तं प्रवदन्ति ते ॥ इति ।

अपि च “आमा वाजस्य प्रसर्वा जगम्यात्” इत्यादिमन्त्रलिङ्गादप्यन्नावश्यकत्वम् । वाजस्य अन्नस्य दत्तस्य प्रसवः फलं मा मां आजगम्यात् पुनः पुनरागच्छेदित्यर्थात् । न चास्य पार्ष्णविकृतित्वादन्नशब्दे ऊहः, तृतीयायाः करणतामात्रबोधकत्वेनोपपत्तौ ऊहकल्पने मानाभावात् । अपि च—

तिलैर्ब्रीहियवैर्माषैराद्भिर्मूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम् ॥

इति वचनात्केवलातिलैः केवलजलेनापि श्राद्धं स्यात् । सर्वत्र न निरपेक्षसाधनत्वं तृतीयार्थ इति चेत्, प्रकृतेऽपि तुल्यम् । तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात्प्रत्यागमेऽपि च ।

वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत बहुमर्षिः समन्वितम् ॥

इतिहलायुधधृतकूर्मपुराणाच्च बहुघृतयुक्ताग्नेनैव श्राद्धं कार्थ्यमिति केचित् । परेतु “ब्रीहिभिर्यजेत” इति तृतीयाया प्रतिस्प-

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थयात्रेति कर्तव्यता । २७

इदि प्रधानभूतद्रव्यान्तरनिरपेक्षत्वमुच्यते इति अत्रापि तथा तथा च सर्पिषा प्रधानद्रव्येणेत्यर्थः पर्यवस्यति । एवं च नामगोत्रायुष्यार्थ एतत्सोपकरणं घृतमित्यादिवाक्यं कार्यम् । कार्यं च श्राद्धशेषघृतेनैव ग्रामान्तरे पारणमित्याहुः । तन्न । प्रकृतौ अन्नस्य प्रधानत्वादत्र तन्निवृत्त्यापत्तेः । अत एव ब्रीह्यादौ निरपेक्षत्वस्य तृतीयागम्यत्वेऽपि, श्राद्धप्रकरणस्थद्रव्यविधीनां न तत्र तात्पर्यं भोजनपदार्थस्य परस्परसाहित्येनैव लोके प्रसिद्धत्वात् । अतो घृतस्य प्रकृतिप्राप्तस्यापि पुनर्वचनं प्राधान्यसिद्ध्यर्थम् । अतश्चान्नस्य प्राधान्यमात्रं निर्वर्तत इति सिद्ध्यति वाक्यकुरणादिफलमित्येव युक्तम् ।

इदं च श्राद्धमाभ्युदयिकश्राद्धप्रकृतिकमिति केचित् । तन्न । असति विशेषश्रवणे सर्वप्रकृतित्वेन क्लृप्तस्य पार्वणस्यैव प्रकृतित्वात्, अत एव गणेश्वरमिश्रादयोऽप्येवमिति वाचस्पतिमिश्रा लिखन्ति स्म । परे तु उत्कलखण्डे इन्द्रद्युम्नतीर्थयात्राप्रकरणे-

आमुक्तयुक्त्वसनः स्वाचान्तः सपवित्रकः ।

नान्दीमुखान् पितृगणान् पूजयित्वा यथाविधि ॥

इति दर्शनात् भाविनिमित्तके सर्वत्र वृद्धिश्राद्धदर्शनात् तीर्थयात्रासमारम्भ इति पूर्वलिखितवचनाच्च,

अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।

पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥

देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः ।

तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥

इति मत्स्यपुराणवचनाच्चात्र वृद्धिश्राद्धमेवेदमित्याहुः । श्राद्धं चेदं छन्दोगानां षड्दैवतमन्येषां नवदैवतं द्वादशदैवतं वा इति । उपवासुदिने मृण्दनमपि कार्यम् ।

प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः ।

कचानां वपनं कार्यं न वृथा विकचो भवेत् ॥

इति स्मृतिसमुच्चयलिखितविष्णुवचनात् । कृततीर्थयात्रस्य
गृहप्रवेशे तु न वपनं मानाभावात् । न चेदं वचनं प्रायश्चित्ता-
र्थतीर्थयात्रायामेवेतिवाच्यम्, सङ्कोचे मानाभावात् । अन्यथा
श्राद्धस्यापि तत्परत्वापत्तेः । ननु—

अनुभाविनां परिवापणं समावृत्ता न वपेरन्नन्यत्र विहारा-
दित्येकं अथापि ब्राह्मणं रिक्तो वा एषोऽनपिहितो यन्मुण्डस्त-
स्यैतदपिधानं यच्छिखेति सत्रेषु तु वचनाद्वपनं शिखायाः ।

इति आपस्तम्बवचनाद्यज्ञदीक्षारूपविहारान्तरिरिक्ते कथं
मुण्डनमिति चेत्, न । एतस्याविहितमुण्डनपरत्वात् ।
अत एवात्रापि वृथेत्युक्तम् । विधिं विनेति तदर्थः ।
एके एवं मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु वपेन्निति । तत्रैकेषां मत-
मेव साधु वपननिषेधस्यापि श्रुतेः । अतो ब्राह्मणमुदाहरति-
अथापीति । एतद्ब्राह्मणपर्यालोचनया वपननिषेधः सशिखव-
पनपर इति सूत्राभिप्राय इति । नन्वेवम् “उदवसानीयान्ते द-
क्षिणस्यां वेदिश्रोणौ सर्वं केशश्मश्रुलोमवपनम्” इति का-
त्यायनसूत्राद्वचनमयने सशिखवपनं सत्रे विहितं तदसङ्गतं
स्यादतः सत्रेऽपि । एवमेव सूत्रं भाष्ये व्याख्यातम् । एतेन
ज्ञायते वपननिषेधश्रुतिः सशिखवपनपरा । अन्यथा विहा-
रातिरिक्तवपनमात्रस्यैव निषेधे पित्रादिवियोगेऽपि तन्न स्यात् ।

कल्लमकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।

(शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः ।)

इति स्नातकधर्मविधायकमनु(याज्ञवल्क्य)वचनविरोधापत्तेश्च । नी-

(१) कल्लमं छिन्नमित्यर्थः ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थयात्रेतिकर्तव्यता । २९

चत्वं च- .

मासादूर्ध्वमनायुष्यं पक्षादूर्ध्वं च सम्पदः ।

इति ज्योतिषादवसेयम् । “त्रिः पक्षस्य केशश्चतुर्लोक-
मानि संहारयेत्” इति सदृताध्याये चरकेणाभिधानाच्च ।

श्राद्धानन्तरं गमनसङ्कल्पः ततः कार्पटिकवेपधारणं कार्य-
म् । तदुक्तम्-

वायुपुराणे,

उद्यतश्चेद्रयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विज्ञानतः ।

विधाय कार्पटिवेषं कृत्वा ग्रामं प्रदक्षिणम् ॥

ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम् ।

ततः प्रतिदिनं गच्छेत्प्रतिग्रहविवर्जितः ॥

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं स्याद्ब्रह्मचर्यं गयाम् ।

कार्पटिवेषः, ताम्रमुद्रातीक्ष्णकङ्कणकौपायवस्त्रधारणम् । गम-
नफलं च यद्यपि गयायामेव श्रूयते तथापि तीर्थान्तरयात्रा-
यामपि द्रष्टव्यम् एकत्र निर्णीत इतिन्यायात् । फलाकाङ्क्षायां च
गमनफलत्वेन श्रुतस्यास्यैवान्यत्रापि गमनफलत्वमुचितमन्त-
रङ्गत्वात् न तु विश्वजिन्न्यायादत्र फलकल्पनं तस्य बहि-
रङ्गत्वेनोपस्थितिगौरवादिति मिश्राः । वस्तुतः उपक्रमोपसंहारा-
भ्यां गयायात्रायामेव तदिति प्रतिभाति । “उद्यतश्चेद्रयाम्” इत्य-
नेनोपक्रमात् “फलं स्याद्ब्रह्मचर्यं गयाम्” इत्यनेनोपसंहारात् ।
यच्चोक्तं तीर्थान्तरयात्रायामप्येतदेव फलं, तदपि चिन्त्यम् ।

दानधर्मे गोलोकं प्रकृत्य—

मनस्विनस्तीर्थयात्रापरायणास्ते ह्यत्र मोदन्ति गवां निवासे ।

इति सामान्यतस्तीर्थयात्राफलाभिधानात् तस्यैव तीर्था-
न्तरयात्रायामन्वयात् । तथा प्रभासादीनुपक्रम्य—

सरस्वतीदृष्टयौ यमुनां येऽनुयान्ति च ।

तत्र ते दिव्यसंस्थाना दिव्यमाल्यधराः शिवाः ॥

प्रयान्ति पुण्यगन्धाढ्याः —

इति विशेषतोऽपि यात्राफलश्रवणात् इति । अतश्च कार्पटी-
वेषधारणमपि गयायात्राङ्गमेव युक्तम् । श्राद्धानन्तरं यद्यपि
ग्रामान्तरगमनं निषिद्धम् ।

पुनर्भोजनमध्वानं द्यूतमायासि मैथुनम् ।

श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥

इति मात्स्यात् । तथापि ग्रामान्तरगमनमत्र सति सम्भवे
क्राशाभ्यन्तरग्राम एवेति बोध्यम् । “अध्वनिञ्च क्रोशपूरणे” इ-
त्यादिना श्राद्धानन्तरं हारीतेन क्रोशगमननिषेधादिति । असम्भवे
क्रोशादूर्ध्वगमनेऽपि न दोषः । एवं प्रतिपदाश्वमेधजन्यफलसम-
जातीयफलादिप्राप्तिकामोऽहममुकतीर्थयात्रां करिष्य इति संक-
ल्प्य तत्तत्तीर्थयात्रां कुर्यात् । यदि तु अनिर्द्धारितानि तीर्थानि
गन्तव्यानीत्यभिप्रायस्तदा विशेषमनभिधाय तीर्थयात्रां करिष्य
इत्येव वाच्यम् । कार्पटीवेषधारणं यात्राङ्गम् । अतः स्नानभो-
जनतीर्थस्नानादिकाले तस्य नावश्यकता । स्नानादिकाले का-
षायवस्त्रादिधारणेऽपि न क्षतिः कर्मकाले रक्तवस्त्रनिषेधस्य
धातुरक्तभिन्नविषयत्वात् । धातुरक्तस्य स्वभावशुद्धत्वकथना-
त् । यथा—

व्यासः,

अच्छिन्नाग्रं तु यदस्त्रं सृदा प्रक्षालितं च यत् ।

अहतं धातुरक्तं च तत्पवित्रमिति स्थितिः ॥ इति ।

हेमाद्रौ श्राद्धखण्डे गयाप्रकरणे भारते,

“केशश्मश्रुनखादीनां वपनं च न शस्यते ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थयात्रेति कर्तव्यता । ३१

अतो न कार्यं वपनं गयाश्राद्धार्थिना सदा ॥

ये भारतेऽस्मिन् पितृकर्मतत्पराः सन्धार्य केशानतिभक्तिभा-
विताः ऋणक्षयार्थं पितृतीर्थमागतास्तेषामृणं सङ्ख्यमेष्यति ध्रुवम् ॥

इदं वचनं तु,

वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम् ।

इत्यनेनैकवाक्यतया तीर्थप्राप्तिनिमित्तकमुण्डननिषेधकम् ।
परे तु एतद्वृत्तनबलाद्रयायात्रायामपि न मुण्डनं, सन्धार्य केशान् आगता इत्यन्वयादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । सन्धार्य केशान् पितृकर्मतत्परा इत्यनेन सन्निहितान्वयेन निर्वाहे, तीर्थयात्रायां वपनविधायकस्य सङ्कोचायोगात्, गौडदेशादौ भारते एतद्वचनस्यानुपलभ्यमानत्वाच्च । अत्र च प्रतिदिनगमनविधानात् स्वेच्छया विलम्ब्य न स्थातव्यम् । भयाद्यनुरोधादवस्थाने न दोषः । यद्युपवासदिन एव रात्रौ यात्रीमुहूर्तो दैवज्ञायावेदितो भवति तदा छत्रादिप्रस्थानं स्थापयित्वा परदिने श्राद्धं कृत्वा गृहान्निर्गन्तव्यं न तु मुहूर्तानुरोधादुपवासदिन एव श्राद्धं कृत्वा रात्रौ प्रस्थातव्यम् । श्राद्धे उपवासोत्तरत्वस्य विहितस्य भङ्गप्रसङ्गात् । उपवासासमर्थस्तु उपवासप्रतिनिधिं कुर्यात् ।

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् ।

यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च ॥

इत्यभिधानात् । अत्र केचियात्रायां सङ्कल्पो न कार्यः अङ्गत्वेन निष्फलत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । “फलं स्याद्द्रव्यं तो गयाम्” इत्यादिना गमनस्यैव फलवत्ताप्रतीतेः । स्यादेतत् । यदि तीर्थयात्रायां पदे पदेऽश्वमेधफलं तर्हि यात्रैव तीर्थापेक्षया गरीयसी स्यात्, न हि सिंहापेक्षया तल्लाङ्गूलस्य पराक्रमातिशयः, इति वक्तुं श्रोतुं च युज्यत इति ।

तस्माद्यात्रादिविशिष्टस्य तीर्थस्यैव तत् फलम् । अतः “एवं कुर्व-
तस्तस्य तीर्थाद्यदुक्तं फलं तत्स्यान्नात्र भेदेहमस्ति” इत्युक्तम् । न च
तीर्थं प्राप्यानुपङ्गेण स्नानं तीर्थे समाचरन् ।

स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं न तु ॥

इति वचनाद्यात्राया अपि फलमवगम्यते इति वाच्यम् ।
यात्रादिविशिष्टस्य यादृशं फलं तादृशं फलं न लभत इति तद-
र्थात् । तस्माद्यात्रायाः फलश्रवणं “यस्य पर्णमर्या” इत्यादिवदर्थ-
वाद एवेति । मैवम् ।

विनश्यति महायज्ञैरथवा तीर्थचर्या ।

इत्यनेन,

अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसर्गेण वा ।

इत्यादिना च तीर्थयात्राया एव तृतीयया फलसाधन-
त्वावगमात् ।

शृण्वन्तु मुनयः सर्वे तीर्थस्नानफलं महत् ।

गमनं स्मरणं चैव सर्वकल्मषनाशनम् ॥

इति वामनपुराणाच्च ।

भारते तीर्थयात्रायाम् ,

श्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव ।

गत्वा शतगुणं चैव तेभ्य एव नरोत्तम ॥

इति वचनम्,

वाराणस्यां महातीर्थे नरः स्नात्वा विमुच्यते ।

सप्तजन्मकृतात् पापाद्गमनादेव मुच्यते ॥

इति वचनं च प्रागेवोपन्यस्तमिति । न चैतानि वचनानि
प्रायश्चित्तार्थयात्राया एव फलमभिदधति नान्यस्या इति वाच्यम् ।

तीर्थानि तु यथोक्तेन विधिना सञ्चरन्ति ये ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थयात्रायां यानविचारः । ३३

सर्वद्वन्द्वसहा धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

इत्यादिवचनाद्यात्रायाः स्वर्गार्थिताया अपि प्रतीतिः । “यस्य
पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति” इत्यादौ तु काप-
शब्दाभावादाश्रयाभावाच्च न फलार्थता । प्रकृते तु यात्रायाः
क्रियारूपत्वान्नाश्रयापेक्षा अतः फलार्थत्वमेव युक्तम् । न
च क्रियारूपाणामपि प्रयाजानां प्रकरणेन क्रत्वङ्गत्वावगमात्
फलश्रवणस्यार्थवादत्वमिष्टमेवेति वाच्यम् । “वर्म वा एतद्यज्ञस्य
क्रियते” इत्यर्थवादत एव प्रयाजादीनां क्रत्वङ्गत्वावगमात्तत्रैव
श्रुतस्य फलस्य युक्तमर्थवादत्वम् । प्रकृते तु तीर्थस्नानादेः
यात्रायाश्च तुल्यवत्फलार्थत्वप्रतीतेर्न परस्परङ्गत्वमिति विशेषः ।
एवं च—

स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं न तु ।

इत्यत्रापि कष्टकल्पना नोचितेत्यनुचिन्तनीयमायुष्मद्भि-
रिति । एवं च प्राप्ततीर्थस्य राजबलात्कारादिनाऽकृततीर्थ-
स्नानस्यापि यात्राफलं सिद्ध्यत्येवेति ध्येयम् । केचित्तु या-
त्रायाः प्रधानत्वमङ्गत्वं च खादिरत्ववत्तत्तद्वचनबलात् सि-
द्ध्यतीत्याहुः । न चान्यानर्थक्यदोषः कर्मानुसारेण फले
तारतम्यकल्पनात् । अतश्चाश्वमेधफलसमानजातीयमेव फलं
स्वलपं भवतीति कल्प्यते इति न कश्चिद्दिरोधः ।

अथ तीर्थयात्रायां यानविचारः ।

मत्स्यपुराणे मार्कण्डेयवाक्यम्—

कथयिष्यामि ते वत्स तीर्थयात्राविधिक्रमम् ।

आर्षेणैव विधानेन यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ •

बलीवर्द्धसमारूढः शृणु तस्यापि यत्फलम् ।

नरके वसते घोरे गवां क्रोधो हि दारुणः ॥ •

सलिलं च न गृह्णन्ति पितरस्तस्य देहिनः ।

ऐश्वर्यलोभमोहाद्वा गच्छेद्यानेन यो नरः ॥

निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानं विवर्जयेत् ।

ऐश्वर्याद्यभिधानादशक्त्या यानेन गमने न दोष इति प्रतिभाति ।

नरयानं चाश्वतरीहयादिसहितो रथः ।

तीर्थयात्रास्वशक्तानां यानदोषकरं नहि ॥

इति कूर्मपुराणाच्च । अयं च निषेधः प्रयागमात्रपरः तत्प्र-
करण एव मत्स्यपुराणे श्रुतत्वादिति कल्पतरुः । वस्तुतः

प्रयागोपक्रमेऽपि—

एवं कुरुष्व कौन्तेय सर्वतीर्थाभिषेचनम् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इत्युपसंहारे एवमित्यनेन प्रयागधर्मस्य सर्वतीर्थेष्वतिदेश-
दर्शनात् सर्वतीर्थपरत्वनिर्णयः । न च प्रयागावान्तरतीर्थपरं
सर्वदमिति युक्तम् ।

अन्ये तु बहवस्तीर्थाः सर्वपापहराः स्मृताः ।

तेषु स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥

इति पूर्वमेव तदभिधानात् । अत एव सर्वतीर्थपदं बहुव्रीहि-
णा प्रयागपरमिति निरस्तम् । वक्ष्यते चाधिकमुपरिष्ठात् ।
पठन्ति च—

गोयाने गोवधः प्रोक्तो हययाने तु निष्फलम् ।

नरयाने तदर्धं स्यात् पद्भ्यां तच्च चतुर्गुणम् ॥

पद्भ्यामिति पादुकाशून्याभ्यां पद्भ्यां सातिशयतीर्थफलं
भवति न तु तत्परिधाने दोषो निषेधाश्रवणात् इति केचित् ।

वर्षातपादिके छत्री दण्डी राज्यटप्रीषु च ।

शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थफलतारतम्यहेतवः । ३५

इति त्रिणुपुराणीयवचनेन निष्प्रतिपक्षसदाशब्दस्वरसात्तीर्थयात्रायामप्युपान्तपरिधानमावश्यकमिति तु मिश्राः । वस्तुतस्तु यानमर्धफलं हन्ति तदर्थं छत्रपादुके ।

वाणिज्यं त्रींस्तथा भागान् सर्वे हन्ति प्रतिग्रहः ॥

इति वचनादुपानद्विशिष्टगमने फलस्य पादहासः । एवं च “पद्भ्यां तच्च चतुर्गुणम्” इत्यत्र गुणशब्दः पादपरः “कृते चतुर्गुणो धर्म” इति वत् । एतेन यानेऽर्धफलं पादुकासाहित्ये पादफलं न्यूनं पद्भ्यां याने चतुर्गुणमिति यदि तदा सम्पूर्णं फलं कुत्रेति शङ्काभासो निरस्तः । पद्भ्यां चतुर्गुणं चतुष्पादं सम्पूर्णं फलमित्यर्थात् । यत्तु यथा “एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्” इत्यत्र द्वन्द्वलभ्यसाहित्यविवक्षा तथाऽप्रापीति छत्रसहितोपानत्परिधान एव पादहासो न तु केवलोपानत्परिधान इति, तन्न । तत्र ह्युपादेयकर्तृगतत्वेन विवक्षौचित्यात् । इह तूद्देश्यगतत्वेन तदविवक्षणात् । अत एव “यस्य पुरोडाशौ क्षायतः” इत्यत्र साहित्याविवक्षेति । “नौकायानमयानं स्यात्” इतिवचनान्नौकायाने न दोष इत्येके । नौकां विना यत्र गङ्गासागरादौ गमनं न सम्भवति तत्परामिदमित्यन्ये ।

अथ तीर्थफलतारतम्यहेतवः ।

शङ्कः,

तीर्थं प्राप्यानुषङ्गेण स्नानं तीर्थं समाचरन् ।

स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं न तु ॥

अनुषङ्गोऽत्र पित्रादिसेवाध्ययनाद्यर्थं विदेशगमनम् । तेन दैवात्तीर्थलाभे स्नानजं फलम् । स्नानपदं श्राद्धादेरप्युपलक्षकम् । तेन यात्रायाः स्वातन्त्र्यात्तीर्थस्नानाग्रनङ्गत्वात् यथा-

विधि यात्रामकृत्वा यस्तीर्थं गतस्तस्य यात्राफलाभावेऽपि तीर्थस्नानादिफलं भवत्येव । एवं तीर्थ एव यो जात-
संवृद्धो यो वाऽग्निहोत्री तीर्थे वसति स तीर्थस्नानादिफलं स-
म्पूर्णं लभत एव ।

पैठानसिः,

षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।

अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥

परार्थेन, वेतनादिना । प्रसङ्गोऽत्र गुरुसेवाध्ययनवाणि-
ज्यादिरेव विहिताविहितरूपः । एवं च एतदनुरोधत् “स्नानजं
फलमाप्नोति” इत्यस्यापि वाक्यस्यार्द्धं स्नानजं फलमाप्नोतीत्यर्थः
कर्तव्यः । एवं चानुषङ्गप्रसङ्गौ समानार्थौ इति केचित् । परे तु
तीर्थान्तरोद्देशेन गमनमनुषङ्गः, सेवाद्युद्देशेन गमनं प्रसङ्गः । एवं
चानुषङ्गे पूर्णं तीर्थस्नानफलं प्रसङ्गेऽर्धम् । न च सेवाद्युद्देशे-
न गमनमनुषङ्गः तीर्थान्तरोद्देशेन गमनं प्रसङ्ग इति विपरीतं
किं न स्यादिति वाच्यम् । सेवाद्युद्देशेन गमने सम्पूर्णं तीर्थ-
फलं तीर्थान्तरोद्देशेन गमनेऽर्द्धं फलमिति अनौचित्यादित्याहुः ।
वस्तुतस्तु “प्रसङ्गेन गच्छति” इत्यत्र प्रसङ्गेन गमने यात्राफ-
लस्यैवार्द्धत्वं प्रतिपाद्यते न तु तीर्थस्नानादिफलस्य । यात्रायाः
स्नानाद्यनङ्गत्वेन तदभावेऽपि तस्य साङ्गत्वेन तत्फलेऽर्द्धत्व-
कल्पनानौचित्यात् । अत एवानुषङ्गप्रसङ्गयोः समानार्थत्वेऽपि
“तीर्थयात्राफलं न तु” इत्यनेन पूर्णत्वस्यैव निषेधः एतद्वचनै-
कवाक्यतयाऽर्द्धस्य स्वीकारात् ।

प्रभासखण्डे,

यश्चान्यं कारयेच्छक्त्या तीर्थयात्रां श्वेश्वरः ।

स्वकीयद्रव्ययानाभ्यां तस्य पुण्यं चतुर्गुणम् ॥

विशिष्टब्राह्मणानां तीर्थगमनानुकूल्येऽष्टगुणमप्युक्तम्—
भारते युधिष्ठिरं प्रति,
नेता च त्वमृषीन् यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् । इति ।
तीर्थयात्रानुरोधादगम्यदेशमनेऽपि न दोषः ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।
तीर्थयात्रां विना यातः पुनः संस्कारमर्हति ॥
इति स्मृतेः ।

अथागम्यदेशाः ।

पारस्कराः कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च ।
प्रणष्टाश्रमधर्माश्च देशा वर्ज्याः सदैव हि ॥
विष्णुः, न म्लेच्छविषये श्राद्धं कुर्यात् न गच्छेत् म्ले-
च्छविषयपरनिपानेष्वपः पीत्वा तत्साम्यमुपगच्छति ।
चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।
तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्यावर्तमतः परम् ॥ इति ।
चरत्कृष्णसारोऽपि मगधादिरगम्यदेशः । तदुक्तम्—
ब्रह्मचारिकाण्डे,
आनर्त्तकाङ्गमगधाः सुराष्ट्रा दक्षिणापथः ।
उपादत्तिसिन्धुसौवीरा एते सङ्करयोनयः ॥
आरट्टकान् पारस्करान् सौवीराङ्गकलिङ्गकान् ।
प्रासूरांश्च तथा गत्वा पुनःस्तोमेन याजयेत् ॥
तेनैतेषां गमने पुनः संस्कारः ।
तथा,
अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।
तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हति ॥
तीर्थयात्रामसङ्गेन तेषां गमनमदृष्टमित्यर्थः । तीर्थयात्रां

विनाऽपि गङ्गाक्षेत्राद्यवच्छिन्नमगधादिसञ्चारे न दोषः ।

न श्मशानं न चादेशो गङ्गायां परिकीर्ष्यते ।

इति गङ्गामाहात्म्यलिखनात् ।

वायुपुराणे,

त्रिशङ्कोर्वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् ।

उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च कीकटात् ।

देशस्रैश्चङ्कवो नाम श्राद्धकर्मविगर्हितः ॥ इति ।

बौधायनः,

आनर्त्तान् पारस्करान् पुण्यान् पुण्ड्रान् सौवीरानङ्गक-
लिङ्गप्रामूरानिति च गत्वा पुनः स्तोमेन यजते सर्वपृष्ठया वा ।

अथाप्युदाहरन्ति —

पद्भ्यां स कुरुते पापं यः कलिङ्गान् प्रपद्यते ।

ऋषयो निष्कृतिं तस्यं प्राहुर्वैश्वानरं हविः ॥

आनर्त्तो, द्वारका यस्मिन् देशे । अङ्गः चम्पाप्रदेश इति
कल्पतरुः । यदि तु तीर्थयात्रादौ कर्मनाशा नदी अन्तरा
पतति तदा यथा जलस्पर्शो न भवति तथा तदुल्लङ्घनं कार्यम् ।

कर्मनाशाजलस्पर्शात् करतोपाविलङ्घनात् ।

गण्डकीबाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति वचनात् । धर्मः क्षरति कीर्त्तनादिति चतुर्थं चर-
णमन्ये पठन्ति । के च न मैथिलास्तु “करतोयाजलस्पर्शात्
कर्मनाशाविलङ्घनात्” इति, पठित्वा कर्मनाशापारगमनं तीर्थ-
यात्रायामपि निषेधन्ति । तन्न सार्थीयः । कर्मनाशाजलस्पर्शस्य
तैरपि विगीतत्वेन पूर्वोक्तवचनप्रामाण्यस्य तैरपि स्वहस्तितत्वा-
त् । एतद्वचनस्य दक्षिणदेशीयादिबहुतराशिष्टाचाराविरोधेना-
प्रामाण्यात् । किञ्च—

करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥
 इत्यारण्यकपर्वणि करतोयास्नानश्रवणात्,
 करतोये सदानीरे सरिच्छ्रेष्ठे सुविश्रुते ।
 पौण्ड्रान् प्लावयसे नित्यं पापं हर करोद्भवे ॥
 इति स्मृतिदर्पणलिखितकरतोयास्नानमन्त्रविरोधाच्च । व-
 चनैकदेशाप्राप्ताप्यनिर्णये सर्वस्य वचनस्याप्राप्ताप्यनिर्णयात् ।
 पौण्ड्रान्, देशविशेषान् ।

अथ प्रशस्तदेशाः ।

मनुः, :

सरस्वतीद्विषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
 तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥
 तस्मिन् देशे य आचरः पारम्पर्यक्रमागतः ।
 वर्णानां सान्तरालानां सदाचारः स उच्यते ॥
 कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
 एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादिनन्तरः ॥
 एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
 स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनशनादपि ।
 प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥
 आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् ।
 तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्त्तं विदुर्बुधाः ॥
 कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
 स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥
 एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः । .

शूद्रस्तु यस्मिंस्तस्मिन् वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः ॥

सरस्वतीद्विपद्वत्योर्विशेषणं देवनद्योरिति । अन्तरालाः, सङ्करजातयः । मत्स्यादिशब्दा बहुवचनान्ता देशपराः । मत्स्याः, विराट्देशाः । पञ्चालाः, कान्यकुब्जादिदेशाः । शूरसेनकाः, मथुरादिदेशाः । विनशनं, यत्र सरस्वती नष्टा । ततः पूर्वस्यां प्रयागात् पश्चिमायां च दिशि मध्यदेश इत्यर्थः । एतान् संश्रयेरन्निति परिसङ्ख्या । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इतिवत् । परे तु न हि निन्दा निन्दितुं प्रवर्तत इतिन्यायेन “म्लेच्छदेशस्ततः पर” इति ब्रह्मावर्तादिस्तुत्यर्थमेवेत्याहुः ।

अथ यात्रानियमः ।

भविष्ये,

तीर्थं गच्छन् त्यजेत्प्राज्ञः पराश्रमं परभोजनम् ।

जितेन्द्रियो जितक्रोधो ब्रह्मचारी भवेच्छुचिः ॥

पराश्रमं, परेभ्यो लब्धं स्वपक्वमपि । परभोजनं, परपाकेन परस्वामिकभोजनम् । स्वपत्नीपक्वभिन्नमेव निषिद्धमिति नार्थः मातृभ्रातृपक्वेऽविगानात् ।

तथा,

शुचिवस्त्रधरः स्नातो नित्यहानिं न कारयेत् ।

गच्छेत्तीर्थं शनैर्विद्वान् सततं संयतेन्द्रियः ॥

यथाशक्ति दददानं विप्रेभ्यः प्रीतिमावहन् ।

श्राद्धं कुर्वात् सदा दाने जपेत्तत्तीर्थमोदने ॥

यद्यपि—

नरकं दारुणं श्रुत्वा पराश्रमे तु रतिं त्यजेत् ।

यो यस्यान्नमिहाश्नाति स तस्याश्नाति क्लिबिषम् ॥

इति पद्मपुराणे सामान्यतः पराश्रमभोजनं निषिद्धमेव ।

तथाप्यनिन्द्रभोजनस्यानिषेधादत्र तस्यापि निषेधार्थमधिक-
दोषार्थं वेदम् ।

तथा,

तीर्थे गच्छन् चरेत् सन्ध्यास्तिस्र एकत्र मानवः ।

नांस्नातो नाशुचिर्गच्छेन्न भुक्त्वा न च सूतकी ॥

तिस्रः सन्ध्या एकत्र चरेदित्यनेन प्रातरेव कृतदिनकृत्येन
चलितव्यमिति प्रतीयते इति वदन्ति । अशुचिः, पुरीषादिकं
कृत्वाऽऽकृतशौचः चण्डालादिस्पर्शेऽऽकृतस्नानश्च । ननु—

तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

इति वचनेनास्य विरोध इति चेत्, मैवम् । तीर्थे विवाहं
इत्यनेन अनिवार्यतीर्थाद्यधिकरणकास्पृश्यस्पर्शो न दोषाये-
त्यभिधानात् । स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यतीतिवचनं, पक्वान्शुद्धौ क-
ल्पतरुकृता लिखितं तीर्थे पक्वान्स्पर्शे न दोष इति । अत एव
पुरुषोत्तमक्षेत्रादौ तथैव शिष्टाचार इति । अन्ये तु “स्पृष्टास्पृष्टिर्न
दुष्यति” इति वचनमनेनाहं स्पृष्ट इति ज्ञानं यत्र नास्ति तद्वि-
षयमित्याहुः । यात्रामध्ये यद्याशौचं पतति तदाऽऽशौचनिवृत्तौ
गन्तव्यं “न च सूतकी” इति वचनात् । एवं रजस्वलयापि । यद्वा—

दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च ।

तपोदानप्रसक्तेषु नःशौचं मृतसूतके ॥

इति वचनात् यात्रोत्तरं सूतकादौ न दोषः । “न च
सूतकी” इतिवचनं तु यात्रापूर्वं सूतके सति न गच्छेदित्येत-
त्परम् । दीक्षितेष्वित्यनेन दीक्षणीयेष्वुत्तरं यजमानस्य यत्कर्म
तत्राशौचं नास्तीतिदर्शितम् ।

गरुडपुराणे,

तीर्थं चलित्वा यः कोऽपि पुनरायाति वै गृहे ।

अनुज्ञातः शुभैर्विप्रैः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

तीर्थार्थं चलितो यदि दैवात् परावर्त्तते स ब्राह्मणानुज्ञां
गृहीत्वा प्रायश्चित्तमाचरेदित्यर्थः ।

तथा,

यस्तीर्थसम्मुखो भूत्वा व्रजवनशने कृते ।

चेन्निघ्नयेदन्तराले तु ऋषीणां मण्डलं व्रजेत् ॥

अनशने इत्यत्र चकारोऽध्याहार्यः । एवञ्च तीर्थार्थं ब्र-
जन्मृतः मासोपवासादिरूपेऽनशने च मृत इत्यर्थः ।

अथ तीर्थयात्रायां कालशुद्धिर्निरूप्यते ।

उपौत्तिषे, त्यजेदिति प्रकृत्य ।

लालाटिनि दिग्धीशे दिग्बलिविहगे ललाटगे वापि ।

लालाटिदिग्धीशं लालाटिदिग्बिहगं चैकश्लोकेन स्पष्टयति—
रायमुकुटः,

जीवार्कश्रेषु लग्ने हरिदिशि भृगुजे ऽन्त्यायगेऽग्नौ न यायात्
याम्यां सौरारयोः स्वे नवमनिधनयोर्नैऋते सैहिकेये ।

पश्चात्सौरैस्तु राशौ पवनदिशि विधौ पञ्चषष्ठोपयाते

बन्धौ शुक्रेन्दुवित्सूत्तरदिशि च गुरौ द्वित्रिगे शम्भुकोणे ॥

अयं च फलितोऽर्थः । गुरुबुधसूर्याग्रलस्याः प्राग्याने नेष्टाः ।

एवमाग्नेयीयाने व्ययायगो भृगुः, दक्षिणे शनिभौमौ दशमे,
नैऋत्यां लग्नादष्टमनवमगो राहुः, पश्चिमे शनिः सप्तमगः,
वायव्यां पञ्चमषष्ठश्चन्द्रः, उत्तरे शुक्रचन्द्रबुधाश्चतुर्थाः, ई-
शान्यां द्वित्रिगो गुरुर्नेष्ट इति ।

तथा,

इति कालशुद्धिस्तु शुक्रा .... ..

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थयात्रायां कालशुद्धिः । ४३

गुर्वर्द्धित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुके मलिम्लुचे ।

याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत् ॥

तथा,

रविक्षेत्रगते जीवे जीवक्षेत्रगते रवौ ।

वर्जयेत्सर्वकर्माणि व्रतस्त्रस्त्ययनानि च ॥

उपप्लवे शीतलभानुभान्वोरद्धोदये वा कपिलाख्यषष्ठ्याम् ।

सुरासुरेज्यास्तमयेऽपि तीर्थे यात्राविधिः सङ्क्रमणेऽपि शस्तुः ॥

इति पठन्ति ।

तथा,

सिंहस्थिते मघासंस्थं गुरुं यत्रेन वर्जयेत् ।

अन्यत्र सिंहभागेषु विवाहादि विधीयते ॥

तथा,

वापीकूपतडागयागगमनं क्षौरं प्रतिष्ठा व्रतं

विद्यां मन्दिरकर्णवेधनमहादानं वनं सेवनम् ।

तीर्थस्नानविवाहदेवभवनं मन्त्रादि देवेक्षणं

दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदस्तङ्गते भार्गवे ॥

तथा,

बाले वा यदि वा वृद्धे शुके वास्तङ्गते गुरौ ।

मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥

अत्र देवदर्शनपदमपूर्वदेवदर्शनपरम् ।

अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।

मलमासेऽप्यनावृत्तं तीर्थस्नानं विवर्जयेत् ॥

मलमासेऽप्यनावृत्तमित्यपिः समुच्चये । तेन नष्टभार्गवे

ऽनावृत्तं दर्शनं न कार्यमिति गम्यते ।

काशीखण्डे,

न ग्रहास्तोदयकृतो दोषो विश्वेश्वरालये । इति ।

एवं लुप्तसम्बत्सरेऽपि तीर्थयात्रा न कार्या ।

पूर्वराशिं यदा त्यक्त्वा अपूर्णे वत्सरे गुरुः ।

अपरं राशिमायाति लुप्तकालः स उच्यते ॥

अतिचारगतो जीवः पूर्वभं नैव गच्छति ।

नाचरेत्तत्र कर्माणि तदा तत्रैव संस्थिते ॥

लुप्तकालः, सम्बत्सरो लुप्तः कर्मानर्ह इत्यर्थः ।

तथा,

अतिचारगतो जीवस्तं राशिं भेति चेत्पुनः ।

लुप्तसम्बत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

अस्यापवादस्तु—

अतिचारगते जीवे वृषवृश्चिककुम्भयोः ।

यज्ञोद्वाहादिकं कुर्यात् तत्र कालो न लुप्यते ॥

तथा,

मेषे वृषे मृगे कुम्भे यद्यतीचारगो गुरुः ।

न तत्र काललोपः स्यादित्याह भगवान् यमः ॥

तथा, मेषे वृषे.....इत्याह भाल्लवो मुनिः ।

तीर्थविशेषे गुरुमौढ्यादिदोषो नास्ति ।

गोदावर्या गयायां च श्रीशैले ग्रहणद्वये ।

सुरासुरगुरूणां च मौढ्यदोषो न विद्यते ॥

वायुपुराणे,

गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विधानतः ।

अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुयुक्रयोः ॥

अधिमासादौ गयायात्रा निषिद्धैव । एतद्वलात् सापि न
निषिद्धेत्यन्ये । अन्ये तु—

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थयात्रायां कालशुद्धिः । ४५

गर्गात्रिमाण्डव्यपराशराद्याः भृग्वज्रिरःकश्यपशौनकाद्याः ।
लुप्तवत्सरोषं प्रवदन्ति मध्ये सोमोद्भवायाः सुरनिम्नगायाः ॥
लुप्तवत्सरोषस्तु पयोष्णीनिम्नगातटात् ।
नान्यदेशेष्विति प्राहुर्वसिष्ठात्रिपराशराः ॥
इति पठन्ति । एवं महागुरुनिपाते तीर्थयात्रादिकं न का-
र्यम् । यथा रत्नाकरे—

देवलः,

अन्यश्राद्धं परान्नं च गन्धमाल्यादि मैथुनम् ।

वर्जयेद्गुरुपाते तु यावत्पूर्णो न वत्सरः ॥

तथा,

महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।

आर्त्तिवज्रं ब्रह्मचर्यं च श्राद्धं देवक्रियां तथा ॥

‘श्राद्धं देवयुतं च यत्’ इति कालिकापुराणे पाठः ।

देवीपुराणे,

प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

नापि दैवं न वा पित्र्यं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥ इति ।

दाक्षिणात्यास्तु—

तीर्थस्नानं महादानं परान्नं तिलतर्पणम् ।

अब्दमेकं न कुर्वति महागुरुनिपातने ॥

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गुर्विणीपतिः ।

श्राद्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्र वेदवित् ॥

श्राद्धं श्राद्धभोजनमिति व्याचक्षते । अस्थिक्षेपार्थतीर्थया-
त्रायामाद्यवर्षेऽपि न दोष इत्याहुः । यात्रातिथिनक्षत्रादिविचारो
ज्यौतिषप्रकाशे समयप्रकाशे च ज्ञातव्यः ।

अथेदानीं दूरागतानां गङ्गादिस्नानादौ विशेषः स्मृत्यर्थ-

सारोक्तो लिख्यते । तत्र प्रायश्चित्तविधिना सङ्कल्पपूर्वकं पद्मां षष्टियोजनागतस्य गङ्गास्नाने षडब्दकृच्छ्रसमं फलम् । एवं च दशयोजनागतस्याब्दतुल्यम् । एवमीषदधिकतृतीयांशाधिकक्रो-
शागतस्य गङ्गायां स्नाने कृच्छ्रतुल्यं फलम् । षष्टियोजनापेक्षया योजनद्वौ अर्द्धकृच्छ्रद्विर्बोधा । पूर्वं सप्तमातृका रक्षोभयान्न-
द्यो जाता भये गते पुनर्देवता अभूवन् ततो नद्यः शुष्काः
तेषु स्थलेषु भागीरथी समभूत् । तासु विष्णुगङ्गादिसप्तमातृका-
नाम सप्त गङ्गाः । तासु षष्टियोजनागतस्य स्नानं षडब्दकृच्छ्रसमम् ।
प्रयागे वाराणस्यां गङ्गाद्वारे गङ्गासागरसङ्गमे च द्विगुणं, यमु-
नायां विंशतियोजनागतस्य स्नानं द्व्यब्दसमं, मथुरायां द्वि-
गुणं, सरस्वत्यां चत्वारिंशद्योजनागतस्य चतुरब्दसमं, प्रभासे
द्वारवत्यां च द्विगुणं, यमुनासरस्वत्यां त्रायोऽयोजनद्वौ पादकृ-
च्छ्रद्विः परिकल्प्या इत्यादिकम् ।

अथ तीर्थप्राप्तिदिनकृत्यम् ।

तत्र यानादिना गतोऽपि तीर्थसमीपे यथाशक्ति कियद्दूरं
केवलपद्मथामेव गत्वा तीर्थे दृष्टिपथं गते साष्टाङ्गं प्रणमेत् ।
तीर्थाय नम इति पुष्पाञ्जलिं दद्यात् । यथाशक्त्युपकटौ कर्पटं
स्थापयेत् । तथैव शिष्टाचारात् । पठन्ति च—

यानानि च परित्यज्य भाव्यं पादचरैर्नरैः ।

लुठित्वा लोठिनीं तत्र कृत्वा कार्पटिकाकृतिम् ॥

लोठिनीं लुठित्वा, साष्टाङ्गं नत्वा । यदि यात्रासमये कार्प-
टिकाकृतिर्न कृता तदेदानीमपि कार्येत्यर्थः । ततः प्रथमं प्रण-
वेन तीर्थं स्पृष्ट्वा ततः सचैलमवगाहेत आचारात् । पठन्ति च—
प्रथमं चालभेत्तीर्थं प्रणवेन जलं धुचि ।

अवगाह्य ततः स्नायाद्यथावन्मन्त्रयोगतः ॥ इति ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थप्राप्तिदिनकृत्यं तीर्थोपवा ०।४७

अवग्रह्य, सचैलं स्नात्वा । मन्त्रश्च—

प्रभासखण्डे,

ओंनमो देवदेवाय शितिकण्ठाय दण्डिने ।

रुद्राय चापहस्ताय चक्रिणे वेधसे नमः ॥

सरस्वती च सावित्री वेदमाता गरीयसी ।

सन्निधानीभवत्वत्र तीर्थे पापप्रणाशिनि ॥

सर्वेषामेव तीर्थानां मन्त्र एष उदाहृतः ।

इत्युच्चार्य नमस्कृत्वा स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥

अयं च प्रार्थनायां मन्त्रः । न तु स्नाने करणं मानाभावात्, .

मन्त्रलिङ्गविरोधप्रदिति वदन्ति । “विष्णोः पादप्रसूतासि” इत्या-

द्यावाहनमन्त्रवदस्य स्नानकरणेऽपि न क्षतिरित्यपरे । अन्ये तु—

सागरस्वननिर्घोष दण्डहस्तासुरान्तक ।

जगत्स्रष्टृर्जगन्महिम्नमामि त्वां सुरेश्वर ॥

तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम ।

भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥

इमं मन्त्रं समुच्चार्य तीर्थस्नानं समाचरेत् ।

अन्यथा तत्फलस्यार्द्धं तीर्थेऽसौ हरति ध्रुवम् ॥

इति प्रार्थनामन्त्रस्य पूर्वोक्तमन्त्रेण विकल्पं मन्यन्ते ।

अथ तीर्थोपवासः ।

गुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम् ॥

इति स्कन्दपुराणवचनान्गुण्डनवत् तीर्थोपवास आवश्यकः ।

काशीखण्डे,

तीर्थोपवासः कर्तव्यः शिरसो गुण्डनं तथा ।

नारदीये,

तीर्थमासाद्य कुर्वीत नरः शुचिरूपोषणम् ।

उपवासविशुद्धात्मा कर्त्तव्यं कर्तुमर्हति ॥

कल्पतरुकृतस्तु तीर्थोपवासः काम्यः “तीर्थमभिगम्य
ब्रतोपवासनियमयुक्तः ग्रहमवगाहमानस्त्रिरात्रमुषित्वा सर्वपापैः
प्रमुच्यते स्वस्तिमांश्च भवति” इतिदेवलवचनात् त्रिरात्रोपवास-
ग्रहस्नानयोः सर्वपापविमुक्तिस्वस्तिमन्त्रे फलमित्याहुः । तन्न ।
तीर्थे त्रिरात्रोपवासस्य सर्वतीर्थविहितैकाहोपवासातिरिक्तस्यैव
देवलवचनेन तादृशफलवच्चावगमात् । “सर्वतीर्थेष्वयं विधिः”
इत्यनेन तीर्थप्राप्तिनिमित्तकोपवासस्य नैमित्तिकान्तरवदावश्य-
कत्वाक्षतेः ।

तीर्थमासाद्य कुर्वीत नरः शुचिरूपोषणम् ।

उपवासविशुद्धात्मा कर्त्तव्यं कर्तुमर्हति ॥

इतिनारदीयवचनेन तीर्थोपवासस्यावश्यकत्वावगतेः । व-
स्तुतः “त्रिरात्रमुषित्वा” इत्यनेन त्रिरात्रावस्थितेः फलमुक्तम् ।
“उपवासनियमयुक्त” इत्यनेन नैमित्तिक उपवासः कार्य्य इत्यु-
क्तम् । “सर्वतीर्थेष्वयं विधिः” इति च तत्प्रापकम् । अत एव—

ब्रह्मपुराणे बहूनि तीर्थान्युक्त्वा—

तीर्थेष्वेतेषु विधिवत् सम्यक्श्रद्धासमन्वितः ।

स्नानं करोति यो मर्त्यः सोपवासो जितेन्द्रियः ॥

देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄंश्चान्यांश्च तर्पयेत् ।

अभ्यर्च्य देवतास्तत्र स्थित्वा च रजनीत्रयम् ॥

पृथक् पृथक् फलं तेषु प्रतितिष्ठंश्च भो द्विजाः ।

प्राप्नोति हयमेधस्य नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ इत्युक्तम् ।

काशीखण्डे,

यद्वि तीर्थप्राप्तिः स्यात्तद्वद्वः पूर्ववासरे ।

उपवासस्तु कर्तव्यः प्राप्तेऽहि श्राद्धदो भवेत् ॥

इति वचनं पक्षान्तरबोधकम् । एवं च प्राप्तिदिनतत्पूर्व-
दिनयोरुपवासो विकल्पः । न च काशीविषयं काशीखण्डव-
चनमिति वाच्यम् । सामान्यतीर्थोपक्रमात् । एवं च—

काशीखण्डे,

ततो मायापुरीं प्राप्येत्सुपक्रम्य—

तीर्थोपवासं कृत्वा च निशि जागरणं तथा ।

प्रातः स्नात्वा च गङ्गायां तर्प्यान् सन्तर्प्य यत्नतः ॥

यावत् स पारणं कर्तुमियेष द्विजसत्तमः ।

तावच्छीतंस्वराक्रान्तश्चकम्पेऽस्त्यर्थमातुरः ॥

इति वचनं तीर्थप्राप्तिदिनेऽप्युपवासं दर्शयदुपवासस्य वै-
कल्पिकत्वं स्पष्टमाह । उक्तवचनान् समर्थस्य दिनद्वयेऽसमर्थ-
स्याप्तिदिने उपवास इति कश्चित् । तन्न । सकलशिष्टाचार-
विरोधात् । प्राप्तोपवासे वैकल्पिकपूर्वदिनतद्दिनरूपकालवि-
धायकत्वेनोपपत्तौ फलविशेषप्रयोजककल्पनान्तरानवकाशात् ।
यत्तु पूर्वदिने उपवासपक्षे तद्दिन एव मुण्डनस्यापकर्षः त्रिप-
दादौ सपिण्डनापकर्षे तत्पूर्ववर्त्तिश्राद्धानामिवेति, तन्न ।

व्युत्क्रमात् प्रेतश्राद्धानि यो नरो धर्ममोहितः ।

ददाति नरकं याति पितृभिः सह शाश्वतम् ॥

इति देवलवचनात् सपिण्डीकरणोत्तरं प्रेतश्राद्धकरणायो-
गादस्तु तेषां तथात्वम् । प्रकृते तु “मुण्डनं चोपवासश्च
सर्वतीर्थेष्वयं विधिः” इत्यनेन तीर्थप्राप्तिदिने विहितमुण्डनस्य
वचनान्तरबलादुपवासस्य पूर्वदिने प्राप्तावपि नापकर्षो या-
नाभावात् । इति ।

अथ तीर्थे मुण्डनम् ।

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम् ॥

इति देवलवचनात् । स्कन्दपुराणेऽप्येवम् । कचित्तु 'नैमिषं पुष्करं गयाम्' इतिपाठः । विरजाक्षेत्रं उत्कलदेशे प्रसिद्धम् । यत्र गयासुरस्य नाभिः । तदुक्तम्-

वायुपुराणे,

आक्रान्तं दैत्यजठरं धर्मेण विरजाद्रिणा ।

नाभिकूपसमीपे तु देवी तु विरजा स्थिता ॥ इति ।

मुण्डनं च स्नातकस्य शिखावर्जं "तस्यैतदपिधानं यच्छि-
स्वेति" दर्शनात् । एवं यस्य ब्रह्मचार्यादेः शिखारक्षणं तस्यापि
शिखायाः परिमाणविशेषानभिधानात् स्वेच्छया शिखा धार्या
यावता लोकानां वपनबुद्धिर्भवति तावद्वपनीयम् । मुण्डनं त्या-
गार्हाणां केशश्मश्रुनखानां सर्वेषाम् । त्यागानर्हता च स्ना-
तकस्य शिखादिमात्रस्य शास्त्रप्राप्ताप्यात् । न तु स्वेच्छाधृतके-
शश्मश्रुनखविशेषादेः ।

वपेत् केशांश्च श्मश्रूणि नखानि च निकृन्तयेत् ।

इति ब्रह्मपुराणोक्तेरिति । यद्यपि कल्पतरुकारेण तीर्थे मु-
ण्डनं नोक्तं न वा तत्र प्रमाणमादर्शितं, तथापि "मुण्डनं
चोपवासश्च" इत्यादिवाक्यस्य सकलशिष्टपरिगृहीतत्वात्तत्क-
र्तव्यमेव । उक्तवचनबलात् स्त्रीणां विधवानां सधवानामपि
मुण्डनमविशेषादित्येके । सधवानां मुण्डनं नास्तीत्यन्ये ।

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।

एवमेव तु नारीणां शिरसो मुण्डनं भवेत् ॥

इत्थस्य प्रायश्चित्तप्रकरणे श्रुतस्याकाङ्क्षातौल्येनात्राप्यन्व-

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थे मुण्डनम् । ५१

यात् । प्रयत्नादावपि तासां ब्रजुलकेशाग्रकर्त्तनमात्रं वपनम् । न च
केशमूलान्युपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।

तिष्ठन्ति तीर्थस्नाने तु तस्मात्तान्यत्र वापयेत् ॥

इति वचनविरोधः । तस्य सधवातिरिक्तवपनपरत्वादित्य-
परे । बहुतरशिष्टाचारोपष्टब्धोऽयं पक्षः ।

यतिः शूद्रश्च विधवा सक्षिखं वपनं चरेत् ।

इति द्वाक्षिणात्याः । वाचस्पतिमिश्रास्तु—

वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ।

इति पठित्वा गङ्गायां न मुण्डनमिति प्रलपन्ति । तत्र सा-
धीयः । अस्य पाठस्य शिष्यैरपरिग्रहात् । 'वर्जयित्वा कुरुक्षेत्र-
म्' इति पाठस्यैव तैः सङ्ग्रहात् ।

गरुडपुराणे,

गङ्गां प्राप्य सरिच्छ्रेष्ठां वपनं यो न कारयेत् ।

क्रिया तस्याऽक्रिया सर्वा तीर्थद्रोही भवेन्नरः ॥

तथा,

गङ्गां प्राप्य सरिच्छ्रेष्ठां कम्पन्ते पापसञ्चयाः ।

केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात्तान् परिवापयेत् ॥

यावन्ति नखलोमानि गङ्गातोये पतन्ति वै ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

इत्यादिगङ्गामुण्डनविधायकबहुतरवचनविरोधात् । यत्तु ग-
ङ्गामुण्डनविधायकानाममीषां कल्पतरुकृताऽलिखितत्वाभिर्मूल-
तेत्युक्तम् । तद्युक्तम् । कल्पतरुकारालिखितान्यपि प्रयागव-
पनविधायकानि वचनानि शिष्टपरिग्रहेण प्रमाणानि इति स्व-
वचनविरोधात् । अथ प्रयागवपनविधायकान्येव शिष्टपरि-
ग्रहात् प्रमाणानि न त्वेतानि तादृशान्यपि तथेति ब्रूषे,

एतत् नृवं रुचिरेव ते लोचनमिति । अत एव केषां-
चित् कामधेनुलिखितवाक्यानां कल्पतरुकारालिखितानामपि
शिष्टपरिग्रहादेव प्रामाण्यमिति श्रीदत्तोपाध्याया अप्यवोचन् ।
“वर्जयित्वा गयां गङ्गाम्” इति पाठप्रामाण्ये तु प्रयागानवच्छिन्न-
गङ्गायां मुण्डनवर्जनं प्रयागावच्छिन्नगङ्गायां विधिरिति विवेकः ।
परे तु तत्पाठप्रामाण्ये गङ्गामुण्डने विकल्प इत्याहुः । तन्न ।
उक्तरीत्योपपत्तौ विकल्पकल्पनायां मानाभावादित्येष्टाविकल्प-
स्याष्टदोषदुष्टत्वाच्च । निगूढवर्तितीर्थादौ तु अश्रद्धादिवशादेव
श्राद्धानाचरणवत् मुण्डनाद्यनाचरणं न तु तदनुरोधात् सर्व-
पदसङ्कोचः श्राद्धानाचरणवदुपपत्तेः । मिश्रास्तु—

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

इत्यत्र सर्वतीर्थपदं प्रयागपरं सर्वाणि तीर्थानि वसन्त्यत्रेति
बहुव्रीहिणा तदुपपत्तेः । न च कथं तर्हि सर्वतीर्थेष्विति बहुवच-
नमिति वाच्यम् । सर्वतीर्थपदस्य बहुव्रीहिणा प्रयागवचनत्वे
सिद्धे तस्याविवक्षितत्वात् “ग्रहं सम्मार्ष्टि” इतिवत् । कथं तर्हि
गयादिविशेषनिषेधः । द्रव्ये यथा मौद्गश्वरुर्भवतीति विशेषविधिनैवं
माषादिनिषेधे सिद्धे पुनरयज्ञिया वै माषा इति माषानिषेधवचनं
नेहिनिन्दान्यायेन मुद्गस्तुत्यर्थम्, एवं गयादिवर्जनमपि प्रयाग-
स्तुत्यर्थमिति । सर्वतीर्थपदस्य प्रयागबोधकत्वे किं मानमिति चेत्,

एवं कुरुष्व राजेन्द्र सर्वतीर्थाभिषेचनम् ।

यावज्जीविकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इति प्रयागवर्णनाभ्यन्तरस्थमत्स्यपुराणवचनमित्यवेहि
इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । कर्मधारयसम्भवे बहुव्रीहेरन्याय्यत्वात् ।

१. न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते किन्तु विधेयं स्तो-
तुमिति न्यायः ।

सर्वतीर्थपदे प्रयागपरत्वे बहुवचनानुपपत्तेश्च । न चैकपाशकेऽपि “अदितिः पाशान्” इति यथा बहुवचनं लक्षणादिनोपपाद्यते तथात्राप्यस्त्विंति वाच्यम् । उक्तरीत्या सर्वतीर्थगतबहुत्ववाचकत्वेन बहुवचनत्वोपपत्तौ लक्षणादेरन्याय्यत्वात् । न च देवप्रयागादीनामपि प्रयागशब्दवाच्यानां सत्त्वाद्बहुवचनोपपत्तिरिति वाच्यम् । देवप्रयागादौ सर्वेषां तीर्थानां सद्भावे प्रमाणाभावेन तत्र सर्वतीर्थद्व्युत्पत्त्यसम्भवात् । यदपि “ग्रहं समाष्टि” इतिवत्तद्विवक्षेत्युक्तं, तदपि न । तत्र हि ग्रहाणां प्रत्येकमेकत्वसत्त्वादेकवचनं सम्भवत्येव परन्तु सर्वग्रहसङ्ग्रहायैकत्वाविवक्षणं युज्यते । अत्र तु सर्वतीर्थपदस्य प्रयागपरत्वेन वृत्त्यर्थे बहुत्वाभावाद्बहुवचनस्यैवासाधुतयाऽनिष्पत्तौ तद्विवक्षाऽविवक्षादिविचाराप्रसङ्गात् । न चैवं “सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेत” इत्यत्रापि न सङ्ख्याविवक्षा स्यात् द्वितीयायाः प्रधानत्वबोधकत्वेन युक्तिसाम्यादिति वाच्यम् । तत्र द्वितीयायास्तृतीयासमानार्थकत्वात् सप्तदशभिः पशुभिरालभनं कार्यमित्यर्थात् । एवम् “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इत्यादावपि । किञ्च यदि सर्वाणि तीर्थानि वसन्त्यत्रेतिव्युत्पत्त्या सर्वतीर्थपदं प्रयागबोधकं तदा “सर्वतीर्थानि देवाश्च वसन्त्यत्राविमुक्तके । सर्वतीर्थमयी गङ्गा” इत्यादिदर्शनात् काशीगङ्गाबोधकत्वमपि न तस्य कुतः । ननु प्रयागे वपनं कुर्यात् इतिविशेषविधिविषय एव सर्वतीर्थेष्वित्यादिसामान्यविधेस्तात्पर्यं यथा “पुरोडाशं चतुर्दा करोति” इतिसामान्यविधेः “आग्नेयं चतुर्दा करोति” इतिविशेषविधिविषयविषयत्वम् । तदुक्तम्—

सामान्यविधिरस्पष्टः संस्क्रियेत विशेषतः । इति ।

मैवम् । तत्र हि “पुरोडाशं चतुर्दा करोति” इतिसामान्य-

विधेरस्पष्टविषयत्वात् “आग्नेयं चतुर्धा करोति” इत्यनेन विशेषविषयत्वेनोपसंहारो युज्यते । प्रकृते तु कर्मधारयबहुवचनाभ्यामशेषतीर्थविषयतायाः स्पष्टत्वात्तदुपसंहारासम्भवात् । तदुक्तम्—

सामान्यविधिरस्पष्टः संस्क्रियेत विशेषतः ।

स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहार इष्यते ॥ इति ।

अन्यथा यत्र गयादीतीर्थे विशिष्य श्राद्धं श्रुतमस्ति तत्प-
रत्वं स्यात् सामान्यतस्तीर्थश्राद्धविधायकविधेः । अथ गयादि-
तीर्थविशेषे श्राद्धविधेः सामान्यतः प्राप्ततीर्थश्राद्धे फलविशे-
षाभिधायकत्वं न तु श्राद्धविधेयकत्वमिति चेत्, तर्हि “सर्वती-
र्थेषु” इत्यादिना सामान्यतः प्राप्तवपनस्यैव फलविशेषाभिधा-
यकत्वं “प्रयागे वपनं कुर्यात्” इतिविधेरस्तु युक्तितौल्यात् ।
ननु “सर्वतीर्थेष्वयं विधिः” इत्यस्यासङ्कोचे—

यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मध्यतमाः स्मृताः ।

इत्यादिनाऽतिशयफलकस्थलजलयोस्तीर्थत्वाभिधानेन प्र-
स्रवणादीनामपि तीर्थत्वावगमात् स्वदेशातिसमीपवर्तिप्र-
स्रवणादावुपवासवपनयोः प्राप्तिः स्यादिति । मैवम् । तत्रो-
पवासवपनयोरिष्टापत्तेः तत्र तीर्थप्राप्तिनिमित्तकश्राद्धवत् ।
न हि सर्वतीर्थपदस्य प्रयागपरत्ववत् तीर्थश्राद्धवि-
धायकवाक्येऽपि प्रस्रवणादिभिन्नतीर्थमरत्वमिति सम्भवति ।
अथ तीर्थश्राद्धविधायकवाक्ये तीर्थपदं गयाप्रयागादिमहातीर्थ-
परं शिष्टाचारोपष्टम्भात्, तर्हि “सर्वतीर्थेषु” इत्यत्र तीर्थ-
पदमपि तादृशसर्वतीर्थपरमस्तु । वस्तुतस्तु उभयत्रापि स-
ङ्कोचे प्रमाणाभावाच्च महातीर्थपरत्वमिति प्रस्रवणादावपि मृण्ड-
नादि भवत्येवेति सिद्धम् । यच्चोक्तम्—“वर्जयित्वा गयां गङ्गाम्”

सामान्यतस्तीर्थधर्मेणु तीर्थे मुण्डनम् । ५९

इत्यत्र “अयज्ञिया मापा” इति बह्व्यादेर्वर्जनकथनं प्रयागस्तुत्यर्थमिति । तदप्यश्रद्धेयम् । तत्र हि “अयज्ञिया वै मापा” इति न माषनिन्दार्थं किन्तु मुद्गस्तुत्यर्थमिति ‘न हि निन्दा निन्दितुं प्रवर्तते किन्तु विधेयं स्तोतुम्’ इति न्यायेन युज्यते । वैशब्दोपनिबन्धनार्थवादत्वप्रतीतिः । प्रकृते तु तदभावान्नार्थवादत्वप्रतीतिः । वस्तुनस्तु रसादिसादृश्येन मापाणां तत्र प्राप्तिः प्रतिनिधितयाऽपि सम्भवति “काण्डमूलपर्णपुष्पफलप्ररोहरसगन्धादिना सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात्” इति पैटीमसिवचनात् ।

यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥

इति कात्यायनवचनाच्च । अतो मापाः प्रतिनिधितयाऽपि न ग्राह्या एतदर्थम् “अयज्ञिया वै मापा” इति । न ह्येवं गयादीनां प्रति निश्चिततया प्राप्तिरस्ति येन गयावृषपननिषेधः सार्थको भवेत् । यच्चोक्तम्—

एवं कुरुष्व राजेन्द्र सर्वतीर्थाभिषेचनम् ।

इति वचनं सर्वतीर्थपदस्य प्रयागवाचकत्वे मानम् । तदप्युपेक्षणीयम् । मत्स्यपुराणे बहूनि तीर्थान्युक्त्वा—

अन्ये च बहवस्तीर्थाः सर्वपापहराः शुभाः ।

तेषु स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥

एवं कुरुष्व राजेन्द्र सर्वतीर्थाभिषेचनम् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इत्यभिधानेन सर्वतीर्थपदस्य सकलतीर्थपरतायाः स्पष्टमेवावगमात् । कृत्वाचिन्तया तूच्यते भवतु, तत्र प्रकरणानुरोधेन बहुव्रीहिणा लक्षणया प्रयागपरत्वम् । तथापि प्रकृते किमायातम् । न ह्येकत्र लाक्षणिकः शब्दः प्रयुक्त इत्यन्य-

त्रापि तथा युक्तम् । तदुक्तम्—

भट्टपादैः,

सिंहशब्दः कचिद्गौणो माणवादो निरूपितः ।

न सिंहे श्रूयमाणेऽपि तदर्थः परिगृह्यते ॥ इति ।

किञ्च अग्निपुराणे,

काशीप्रभृतीनि बहूनि तीर्थान्युक्त्वा सर्वान्ते—

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

इत्यभिधानेन काश्यादौ मुण्डनावगमात् ।

प्रभासखण्डे,

तत्र स्नानं प्रकुर्वीत विगाहं निधिमम्भसाम् ।

आदौ कृत्वा तु वपनं सोमेश्वरसमीपतः ॥

शङ्करं मनसा ध्यायन् केशांस्तत्र परित्यजेत् ।

तत्र त्यक्त्वाऽखिलान् केशान् भूयः स्नानं समाचरेत् ॥

यत्किञ्चित् कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः ।

तद्यतः पर्वतसुते सर्वं केशेषु तिष्ठति ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन केशांस्तत्र परित्यजेत् ।

अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समचारेत् ॥

नासौ तत्फलमाप्नोति वपनाद्यच्च लभ्यते ।

सुरकर्म न शस्तं स्याद्योषितां तु वरानने ॥

सभर्तृकाणां तत्रैव विधिं तासां शृणुष्व मे ।

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ॥

इत्यन्तेन प्रभासे मुण्डनं विधाय ।

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

इत्यभिधानाच्च ।

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि,

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थे मुण्डनम् । ५७

आयत्य मणिकर्ण्यां तु स्नात्वा दत्त्वा धनं बहु ।

वपनं कारयित्वा तु स्थिता शुद्धा पयोव्रता ॥

इत्यभिधानात् । पयोव्रता, जलमात्राहारा ।

केशमूलान्युपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।

तिष्ठन्ति तीर्थस्नाने तु तस्मात्तान्यत्र वापयेत् ॥

इति वचनाच्च । कल्पतरुकारापग्रहात् नैतानि प्रमा-
णानीति चेत्, न । दत्तोत्तरत्वात् । यच्चोक्तं मिश्रैः—

गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ ।

आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥

इति वचनात्प्रयागावच्छिन्नगङ्गायां मुण्डनं सिद्ध्यति प्रया-
गस्य भास्करक्षेत्रत्वादिति । तदपि न श्रव्यम् । “गङ्गायां भां-
स्करक्षेत्रे” इत्यस्य भास्करक्षेत्रावच्छिन्नगङ्गायामित्यर्थे “वपनं
सप्तसु स्मृतम्” इत्यत्र सप्तत्वासङ्गतेः । यदप्युक्तं भास्कर-
क्षेत्रपदं प्रयागपरमिति, तदपि वार्त्तम् । तस्य तत्परत्वे माना-
भावात् । उत्कलदेशप्रसिद्धस्य कोणार्कस्यैव भास्करक्षेत्रपदे-
नाभिधानात् । प्रयागस्य प्रजापतिक्षेत्रत्वात् ।

एतत् प्रजापतिक्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

इति मत्स्यपुराणात् । न चैतद्वचनबलात्तीर्थान्तरवपन-
निषेधः शङ्काः । सप्तपदस्य प्रचयशिष्टसङ्ख्यानुवादकत्वे-
नाप्युपपत्तौ निषेधकत्वकल्पनायोगात् । अन्यथा वाक्यभे-
दापत्तेः । सप्तत्वस्य हविरुभयत्ववदविवाक्षितत्वाच्चेति सिद्धं सर्व-
तीर्थेषु मुण्डनम् । तच्च यदा दशमासोत्तरं पुनस्तीर्थप्राप्तिस्तदा-
पि कार्यम् ।

संवत्सरे द्विमासोने पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।

मुण्डनं चोपवासश्च ततो यत्रेन कारयेत् ॥

इति शिष्टाचारोपलब्धवचनात् । न तु दशमासमध्येऽपि ।
अत्र च तीर्थस्याप्राप्तस्य प्राप्तिर्निमित्तं तेन प्रथमदिने मुण्डना-
दौ कृते दशमासपर्यन्तं तत्रैव स्थितस्य न मुण्डनादिप्रस-
क्तिः । मुण्डनं च तीर्थस्नानाद्युत्तरं कार्यम् ।

गत्वा स्नानं प्रकुर्वीत वपनं तदनन्तरम् ।

वपेत्केशांश्च श्मश्रूणि नखानि च निकृन्तयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणात् । अनन्तरमित्यत्राव्यवहितानन्तर्यं
न विवक्षितम् । तेन धाढ्यानन्तरं वपनम् ।

विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नः समाचरेत् ।

इत्यनेन श्राद्धे विलम्बाभावं प्रतिपादनात् । सर्वप्रथममेव
वपनं कार्यम् ।

केशमूलान्युपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।

तिष्ठन्ति तीर्थस्नाने तु तस्मात्तान्यत्र वापयेत् ॥

इति वचनादिति केचित् । अत्र च यतीनां

कक्षोपस्थशिखावर्जमृतसन्धिषु वापयेत् ।

इति वचनेन ऋतुसन्धिष्वेवेति ऋतुसन्धिरूपकाल-
नियमविधानेन तदितरकालस्यार्थात् परिसङ्ख्यावगमात्
ऋतुसन्धिव्यतिरिक्तदिने तीर्थप्राप्तावपि न वपनमित्येके ।
“ऋतुसन्धिषु वापयेत्” इत्यस्य वपननियमविधित्वात् प्राय-
श्चित्त इव तीर्थेऽपि यतीनां वपनमित्यन्ये । इदं तु बो-
ध्यम् । “वापयेत्” इत्यत्र न परिसङ्ख्या नियमापेक्षया गु-
रुत्वात् धातुपारार्थ्यप्रसङ्गाच्च । ऋतुसन्धिषु वपनाभावेऽप्यक्षति-
प्रसङ्गाच्च । तथा च शिष्टाचारविरोधः । तेन वपननियम एवा-
यम् । न चैवं तीर्थवपनप्रसक्तिः । सन्न्यासिनां हि सर्वकर्मणां
त्यागस्य विहितत्वाद्भाहृत्य प्रतिप्रसवविधिमन्तरेण वपन-

प्रसक्तिः १. न चैवं तीर्थस्नानमपि न प्रसज्येत, इष्टापत्तेः ।
आचारकल्पितस्मृत्यैव वा प्रतिप्रसवविधिः । आहिताग्नीनां
तु पर्वव्यतिरिक्तकालेऽपि तीर्थप्राप्तौ वपनं भवत्येव नैमित्तिक-
त्वात् पितृमरणवत् । जीवत्पितृकस्यापि च तीर्थे वपनं
“सर्वतीर्थेषु” इतिविधेस्तत्रापि गतत्वात् । पठन्ति च—

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मृतिं विना ।

यो वापयति लोमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥ इति ।

निषिद्धकालेऽपि च तीर्थे मुण्डनं कार्यम् ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

इति दक्षवचनात् । यदापि अत्र नैमित्तिकानि काम्यानि
प्रायश्चित्तादीनि इति तु शूलपाणिव्याख्यानमङ्गीक्रियते तदापि
अस्य प्रायश्चित्ततुल्यत्वं पापक्षयसाधनत्वात्तीर्थमुण्डनस्य । व-
स्तुतो नैमित्तिकानि काम्यानि इति न सामानाधिकरण्येनान्वयः
किन्तु पृथगेव । तर्हि कः काम्यानीत्यादेर्विषयः । रोगादिनि-
वृत्त्यर्थे शान्तिकादौ मलमासादिनिवृत्त्यनादर इत्येवेहि ।

क्षौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।

पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्ते च तीर्थके ॥

इतिदाक्षिणात्यधृतस्मृतेश्च मुण्डननिषेधेऽपि काले कार्य-
म् । वपने च प्रथमं श्मश्रु वपनीयम् ।

श्मश्रुकर्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम् ।

इति वाराहपुराणात् । आपस्तम्बशाखायां तथैव दर्श-
नाच्च । तथा हि—

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त तेऽसुरा ऊर्ध्वं पृष्ठेभ्यो
नाप्रश्यन् ते केशानग्रेऽवपन्त अथ श्मश्रूणि अथोपपक्षौ ततस्ते-

ऽवाञ्च आयन् पराभवन् यस्यैवं वपति अवाङ्गेति अथोपरैव भव-
ति अथ देवा ऊर्ध्वं पृष्ठेभ्योऽपश्यन् त उपपक्षावग्रेऽवपन्त अथ
श्मश्रूणि अथ केशान् ततस्तेऽभवन् सुवर्गं लोकमायन् यस्यैवं
वपति भवत्यात्मना अथो सुवर्गं लोकमेति अथैतन्मनुर्वप्रे मि-
थुनमपश्यत् स श्मश्रूण्यग्रेऽवपत् अथोपपक्षौ अथ केशान् ततो
वै स प्राजायत प्रजया पशुभिर्यस्यैवं वपति प्रप्रजया पशुभि-
र्मिथुनैर्जायते इति ।

प्रप्रजयेति शब्दो जायत इत्यनेन सम्बध्यते । उपपक्षौ क-
क्षौ इति भाष्यम् । इदं च प्रकरणात् कर्मविशेषपरम् । तेन—
मुण्डयेत्सर्वगात्राणि कक्षोपस्थशिखा न हि ।

इत्यनेनाविरोधः । नन्वेवं—

गत्वा स्नानं प्रकुर्वीत वपनं तदनन्तरम् ।

वपेत् केशांश्च श्मश्रूणि नखानि च निकृन्तयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणमसङ्गतं स्यात् इति चेत्, नूनं सामन्तादपि
सार्वभौमो विभेति येन स्मृतेरन्यथात्वमिमांशु श्रुतिमन्मथयितुं
प्रवृत्तोऽसि । वस्तुतो ब्रह्मपुराणस्योभयवपन एवैदम्पर्यं न तु
पौर्वापर्ये इत्यविरोध इति ।

अत्रेदं विविच्यते । वपनं करिष्ये इत्युल्लेखो वपनं
कारयिष्ये इति वा । अत्र मिश्राः । वपनं नाम केश-
विभागानुकूला क्षुराक्रिया तत्कर्तृत्वं तापितस्यैवातो वपनमहं
कारयिष्य इत्येवोल्लेखः । “प्रयागे वपनं कुर्याद्” इतिविधे-
स्तथैवोल्लेख इति चेत्, न । विधेरपि वापनपरत्वात् । तेन का-
रयेदित्यर्थे कुर्यादिति णिचो लोपेन निर्देशः । ननु यथा ऋ-
त्विग्द्वारा निर्वाह्यायामपीड्यायां यजेतेतिविध्यनुरोधात् यज-
मानो यक्ष्य इत्येवाभिलपति न याजयिष्य इति तथाऽत्रापि

वपनं करिष्ये इत्येवाभिलापः किं न स्यादिति चेत्, न । यक्ष्य
इति प्रयोगस्य दृष्टान्तस्य वैषम्यात् । तथा हि तत्र देवतोद्दे-
शेन हविस्त्यागो यागः स च यजमानकर्तृक इति यक्ष्य इ-
त्यभिलापस्यौचित्यम् । प्रकृते तु वपनस्य स्वयंकर्तृत्वाभावात्
करिष्य इति प्रयोगसम्भवः । ननु यथा होमस्याध्वर्युकर्तृक-
त्वेऽपि होमं करिष्य इति, यथा वा चयनस्याध्वर्युकर्तृकत्वेऽपि
चयनं करिष्य इति यजमानस्याभिलापः । तथात्रापि करिष्य
इत्यभिलापः सम्भवति इति चेत्, न । अग्निप्रक्षेपतत्त्यागयोरुभ-
योरपि सहितयोर्होमत्वेन एकांशेऽध्वर्युकर्तृकत्वेऽपि अन्वांशे
यजमानकर्तृकत्वेन होमं करिष्य इत्यभिलापसम्भवात् । चयने
साग्नितितिकेनाहं यक्ष्य इत्येव सङ्कल्पः प्रधानसङ्कल्पस्यैवौ-
चित्यात् । चयनस्य पृथक्सङ्कल्पेऽपि वा चेष्ट्य इति स-
ङ्कल्पः शिष्टाचारात् “सर्वकामोऽग्निं चेष्ट्य” इति बौधायनसूत्राद्वा
द्रष्टव्यः । अत्र त्वस्मदायत्ते किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामहे इति-
न्यायेन वपनं कारयिष्ये इत्यस्यैवोचितत्वात् इत्याहुः । तत्र ।
वपेदिति विधिना प्रयोजकव्यापारकर्तृत्वरूपहेतुकर्तृत्वस्याविहि-
तत्वेऽननुल्लेख्यत्वात् । न चान्यथानुपपत्त्या तद्विधिरिति-
वाच्यम् । तथा सति णिजन्ततानियमेन वपेदिति प्रयोगस्यासा-
धुतापत्तेः । न च लुप्तणिजङ्गीकारेण तद्विधिर्युक्तः । लुप्तणिचो
गमकत्वे णिचो लोपे च प्रमाणाभावात् । कथं तर्हि वपेदिति-
विधिना प्रयोजकव्यापारकर्तृः प्रयोज्यव्यापारकर्तृत्वविधिः । उ-
च्यते । प्रयोजकव्यापारकर्तृर्यपि स्वव्यापारप्रयोज्यव्यापारकर्तृ-
त्वसत्त्वात् । एवं च णिजन्तप्रयोगस्य प्रयोजकव्यापारकर्तृत्वरूप-
हेतुकर्तृत्वविवक्षायां नियतत्वेन प्रयोजकव्यापारद्वारा प्रयोज्य-
व्यापारे परम्पराकर्तृत्वविवक्षायामणिजन्तताप्रयोगोऽपि नानु-

पपन्नः । न च साक्षात्कर्तृत्व एव तच्छक्तिः । लङ्कृतृद्वारयतना-
नद्यतनसाधारण्येन भूतभविष्यन्मात्र इव कर्तृप्रत्ययानां सा-
क्षात्परम्परासाधारण्येन कर्तृत्वमात्रे शक्त्युपगमात् । दृष्टश्च हेतु-
कर्तर्यपि अणिजन्तप्रयोगः यथा स्वामिनि सन्निधानमात्रकर्तरि
साक्षाद्विलेखनमकुर्वत्यपि षड्भिर्हलैः कर्षतीति । तथा चोक्तम-
श्वप्रतिग्रहेष्टयधिकरणे (वार्तिक) कृता “हेतुकर्तर्यपि कर्तृत्वमस्ति
तत्र यदा हेतुत्वं विवक्ष्यते तदा हेतुमज्जापारे ऽविवक्षितेऽपि
णिजुत्पद्यते । कर्तृत्वमात्रविवक्षायां विनैव णिचाश्वप्रतिग्रहं यो
यथाकथञ्चिद्विर्वर्तयति स प्रतिगृह्णातीति शक्यते वक्तुम्”
इत्यादिना । अतश्च वपनेऽपि परम्परया वापयितुः कर्तृत्वसत्त्वा-
त् सम्भवति तस्य वपनकर्तृत्वविधिः । ततश्च विधिविहित-
क्रियाया एवोलेख्यत्वाद्वपनं करिष्य इत्येवोलेखः । अत एव
चयनस्याध्वर्युकर्तृकत्वेऽपि यजमानकर्तृकः चेष्ट्य इत्येव सङ्कल्प
उक्तो बौधायनादिभिः । अत एव च प्रयोज्यव्यापारकर्तृत्व-
वाच्येव शब्दो बहुषु वचनेषूपलभ्यते । तथा हि “समावृत्ता न
वपेयुः” इत्यापस्तम्बः । “वपेत् केशांश्च श्मश्रूणि” इति ब्रह्मपु-
राणम् । श्रुतिः “ते केशानग्रेऽवपन्त” इत्यादि ।

ननु “वपनं नैव कारयेत्” “तस्मान्नान्यत्र वापयेत्”
इत्यपि दर्शनात् कारयिष्य इत्यपि चालापः स्यादिति चेत्,
यैवम् । विधीनामुभयविधत्वेऽपि —

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।

केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात्केशान्वपाम्यहम् ॥

इति मन्त्रलिङ्गाद्वपनमहं करिष्य इत्येवोलेख इति सिद्धम् ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थस्नानम् । ६३

इदं च मुण्डनं तादृशे तीरप्रदेशे स्थित्वा कार्यं यथा वायुनुन्नाः
केशाद्याः स्वयमेव तीर्थे पतन्ति ।

यावन्ति नखलोमानि वायुना प्रेरितानि वै ।
पतन्ति जाह्नवीतोये नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ इति वचनात् ।
केशानां यावती सङ्ख्या छिन्नानां जाह्नवीजले ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
इति वचनाच्चेति । न तु स्वयं प्रश्नेष्व्याः “केशनखलोमा-
नि अप्सु न क्षिपेत्” इति गद्यशङ्खवचनात् । तीर्थवपनादौ वि-
शेष उक्तः—

अपराकैः,

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वपनं कारयेत्सुधीः ।
केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि वापयेत् ॥
दक्षिणं कर्णमारभ्य धर्मार्थं पापसञ्चये ।
शिखार्थं नवसंस्कारे शिखाद्यन्तं शिरो वपेत् ॥
धर्मार्थं तीर्थादिवपने दक्षिणकर्णमारभ्योदकसंस्थं वपेत् ।
पापसञ्चयनिमित्तके प्रायश्चित्तादौ शिखामग्रे ततोऽधस्तात् सर्वं
वपेत् नात्रोदकसंस्थता । नवसंस्कारे चूडाकरणे दक्षिणकर्णा-
च्छिखान्तं शिखामारभ्य वामकर्णान्तं वपेदित्यर्थः ।

अथ तीर्थस्नानम् ।

कौर्म्ये,

पृथिव्यां सर्वतीर्थेषु स्नात्वा पुण्येषु च द्विजाः ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः समस्तैरपि पुरुषः ॥
भारते,
नाब्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च बक्रमतिर्नरः ॥

स्नानं तु विपरीतनदीप्रवाहादौ न कर्त्तव्यं शिष्टाचारा-
त् । पठन्ति च—

प्रत्यावृत्तोदके स्नानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थं तु दशहस्तेन वर्जयेत् ॥

तथा,

अग्राह्यास्त्वागता ह्यापौ नद्याः प्रथमवेगजाः ।

प्रक्षोभिताश्च केनापि याश्च स्युरशुभागमाः ॥

अथुचिदेशादागता इत्यर्थः । तथा तीर्थाद्विनिर्गता इति
कचित्पाठः । पठन्ति च—

शाल्मली तित्तिडीनिम्बकरञ्जाश्च हरीतकी ।

कोविदारकपित्थार्कवदर्येरण्डशिग्रवः ॥

शेलुश्च खदिरश्चैषां स्नानं छायासु वर्जयेत् ॥ इति ।

बदरी च विभीतकीति कचित् पाठः ।

प्रतिस्रोतो रजोयोगो रथ्याजलनिवेशनम् ।

गङ्गायां न प्रदुष्यन्ति सा हि धर्मद्रवः स्वयम् ॥

रात्रौ दैवात्तीर्थप्राप्तौ स्नानादिकं कार्यमेव ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत नित्यनैमित्तिकाहते ॥

इति देवलवचनात् ।

मलमासेऽपि दैवात्तीर्थप्राप्तौ स्नानं कार्यम् ।

तीर्थस्नानं जपो होमो यवव्रीहिलिलादिभिः ।

इत्युपक्रम्य कार्याणि मलमासेऽपीति यमेनाभिधाना-
दिति केचित् । तद्धिन्त्यम् । अस्य वचनस्यारब्धतीर्थाधिकर-
णकस्नानपरत्वात् । आवृत्ततीर्थस्नानपरत्वाद्वा । अन्यथा
मलमासेऽप्यनावृत्तं तीर्थस्नानं विवर्जयेत् ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थस्नानम् । ६५

इत्यनेन विरोधापत्तेः । न च तस्याकस्मि-
कतीर्थप्राप्तिनिमित्तकेतरपरता । उक्तरीत्याऽसङ्कोचेनैवोपपत्तौ
सङ्कोचे मानाभावात् । मदनपारिजातेऽप्येवम् ।
वस्तुतस्तु उभयोरपि तीर्थस्नानविधिनिषेधयोस्तीर्थाधिकरण-
कस्नानान्तरपरत्वात्तीर्थनिमित्तस्नानस्य निमित्तवशात् करण-
मेव । निमित्तभूता प्राप्तिरेव परं मूलमासे न कार्या यात्राया
निषिद्धत्वात् । अतो दैवात्तीर्थे प्राप्तस्य तत्प्राप्तिनिमित्तकं
स्नानादि भवत्येव । एवम्— . . .

विवाहतीर्थयज्ञेषु यात्राभ्यां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥

इति पैठ्नीनसिवचनमप्यारब्धतीर्थाधिकरणकस्नानादिपरं
यज्ञसाहचर्यात् । न हि सूतके याग आरभ्यते किं त्वारब्धः
समाप्यते । अकस्मात्तीर्थप्राप्तौ तु आशौचेऽपि नैमित्तिकं स्ना-
नं कार्यमेव निमित्तबलात् । तीर्थे चान्यमुद्दिश्य कुशप्रतिकृति-
स्नपनं कार्यम् । तत्र प्राप्तिदिननियमो नास्ति मानाभावात् ।

स्नापयेत् स्निग्धमित्रादीन् ज्ञातींस्तीर्थे नरोत्तमः ।

अन्यथा प्रहरन्त्येते बलात्तीर्थभवं फलम् ॥

इति स्कान्दवचनात् ।

तथा,

प्रतिकृतिं कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य सोऽष्टभागं फलं लभेत् ॥

प्रतिकृतिः प्रतिमा । कुशमयी प्रतिकृतिः ग्रन्थियुतकुशरूप-
बटुर्वा । अत्र चाचारात्—

कुशोऽसि कुशपुत्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि स्नाते तु स स्नातो यस्यार्थे ग्रन्थिबन्धनम् ॥

इति मन्त्रेण ग्रन्थिबन्धनं स्नपनं च कार्यम् ।

गारुडे,

मातरं पितरं चापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशं लभेत सः ॥

तेन स्नानद्वादशांशफलम् । मात्रादीनुद्दिश्य स्वयं स्नाया-
दित्यर्थः । अत्र स्नानं मृद्ग्रहणं विना मज्जनमात्रमिति केचित् ।
यद्यपीदं माघाधिकारे पठितं तथाप्येकत्र दर्शनादाचाराच्चान्यत्रा-
प्यन्वेति । मातरं पितरं जायामिति कचित्पाठः । दशमांशं लभेत
स इति स्मृतिदर्पणे पाठः । इदं च परार्थस्नानं जीवन्तमुद्दिश्यैव ।
मृतमुद्दिश्य तर्पणादेरेव विधानात् । मृतमुद्दिश्यापि तदित्यन्ये ।

महाभारते,

कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रभासं पुष्कराणि च ।

एतानि मनसा ध्यात्वाऽवगाहेत ततो जलम् ।

स विमुच्येत पापेन राहुणा चन्द्रमा यथा ॥

कुरुक्षेत्रादिस्मरणे पापक्षयः फलम् । पापक्षयश्रवणमर्थवा-
दो वा । क्त्वाप्रत्ययेन स्मरणस्य स्नानाङ्गत्वावगमात् । एतच्च
स्मरणं मज्जनपूर्वाङ्गानन्तरं मज्जनाव्यवहितप्राक्काले कर्त्तव्य-
म् । अङ्गप्राप्तिश्च तीर्थस्नानस्य—

सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मृता क्रिया ॥

इति शङ्खेन क्रियास्नानत्वेन परिभाषितस्य “क्रियास्ना-
नं प्रवक्ष्यामि” इत्यादिशङ्खवचनेनैव । अतश्च क्रियास्नान-
धर्मा एव तीर्थस्नाने न तु नित्यस्नानधर्माः । ते चाङ्कि-
कप्रकाशे द्रष्टव्याः । तीर्थस्नानं तु प्रकरणभेदात् नित्यस्ना-
नाद्यपेक्षया पृथगेव काम्यं नित्यं च । सर्वतीर्थे च प्राति-

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थे तर्पणम् । ६७

स्विकफलसत्त्वेऽपि वैकल्पिकं सर्वसाधारणं फलं पापक्षयः ।

सर्वाण्येव तु तीर्थानि पापघ्नानि सदा नृणाम् ।

इति शङ्खवचनात् ।

अथ तर्पणम् ।

शङ्खलिखितौ,

न स्रवन्तीं वृथाऽतिक्रामेदनवसिच्य ।

अनवसिच्य तर्पणमकृत्वेति कल्पतरुः । तथा च नदी-
प्राप्तौ तस्मिन्नेव कूले स्नानतर्पणमदि कृत्वा तदुत्तरणं कार्यम् ।
इदं च सरस्वत्यामेव । अत एव विशेषं पठन्ति—

मार्गेऽन्तरे नदीप्राप्तौ स्नानादि परपारतः ।

अर्वागेव सरस्वत्या एष मार्गगतो विधिः ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

धसन्तर्प्य पितॄन् देवान्निदीपारं च न व्रजेत् ।

देवपदं मृषीणामुपलक्षणम् ।

महाभारते,

जलं प्रतरमाणश्च कीर्त्तयेत् प्रपितामहान् ।

नदीमासाद्य कुर्वीत पितॄणां पिण्डतर्पणम् ॥

पिण्डतर्पणमिति समाहारः ।

विष्णुः,

अत्र च पितृगीता गाथा भवति ।

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥ इति ।

स्कान्दे,

अकालेऽप्यथ वा काले तीर्थे श्राद्धं च तर्पणम् ।

अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥

अनेन च तीर्थस्नानवदेव रात्र्यादावपि तर्पणं कार्य-
मिति गम्यते ।

तथा,

यस्तु तीर्थे नरः स्नात्वा न कुर्यात् पितृतर्पणम् ।

पिबन्ति देहनिस्त्रावं पितरस्तु जलार्थिनः ॥

तथा,

गिरिषु ख्याततीर्थेषु नदीषु च विशेषतः ।

साकाङ्क्षाः पितरो नित्यं तिष्ठन्ति सलिलार्थिनः ॥

इदं च तर्पणं नैमित्तिकं भिन्नमेव स्नानवत्, नित्यतर्पणध-
र्मकं च । नित्यस्य प्रसङ्गेन तन्त्रेण वा सिद्धिः । यत्तु स्नानाङ्गं
तर्पणं तत्तु तीर्थस्नानोत्तरं पृथगेव कार्यम् । न चेत्तस्य क्रिया-
स्नानाङ्गत्वे मानाभावः ।

ब्रह्मपुराणे,

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥

इति वचनेन नैमित्तिकस्नानाङ्गत्वेनापि तर्पणस्य विहित-
त्वात् । अत्र च निषिद्धदिनेऽपि तीर्थे तिलतर्पणं कार्यमेव ।

अयने विषुवे चैव सङ्क्रान्त्यां ग्रहणेषु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे ॥

सूर्यशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तिलतर्पणे ।

तीर्थे तिथिविशेषे च कार्यं प्रेते च सर्वदा ॥

इतिवचनात् । अत एव—

स्कन्दपुराणे,

तीर्थमात्रे तु कर्तव्यं तर्पणं सतिलोदकैः ।

अन्यथा तर्पयेद्यस्तु स बिष्टायां कृमिर्भवेत् ॥

विशेषतस्तु जाह्नव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन् ।

अत्र च तीर्थनिमित्तकस्य तीर्थाधिकरणकस्य च प्रतिप्र-
सवो विशेषात् ।

तथा मरीचिः,

तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

तिलाभावे तु द्रव्यान्तरेणापि तीर्थे तर्पणम् ।

तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।

तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वाप्यथ ॥

इति योगिभाजवल्क्यवचनात् । सुवर्णरजतान्वितं, सुवर्ण-
रजतस्पृष्टम् । अत्र केचित्—

पक्षश्राद्धे हिरण्ये च अनुव्रज्य तिलोदकम् ।

इति सुमन्तुवचनात्तीर्थे हेमश्राद्धपक्षे श्राद्धानन्तरं तर्पणमा-
चरन्ति न तु पूर्वम् । तदयुक्तम् । बहुभिर्वाक्यैः स्नानानन्तर-
मेव तद्विधानात् । सुमन्तुवचनं तु येषां शाखिनां श्राद्धाङ्गभूतं त-
र्पणमस्ति तेषां हिरण्यश्राद्धे तत्पश्चाद्विधत्ते । अत एव प्रयोगपा-
रिजाः श्राद्धाङ्गतर्पणमेव प्रकृत्येदमभिहितम् । तस्मात्तीर्थतर्पणं
स्नानान्त एव कार्यमिति सिद्धम् । सन्न्यासिभिस्तु तर्पणं न
कार्यं प्रतिप्रसवाभावात् ।

न कुर्यात्स्नतकं भिक्षुः श्राद्धपिण्डोदकक्रियाः ।

इति स्मृतेश्च ।

अथ तीर्थश्राद्धम् ।

पादौ,

तीर्थायतनगोष्ठेषु द्वीपोद्यानगृहेषु च ।

विविक्तेषुपल्लिप्तेषु श्राद्धं देयं विजानता ॥

गरुडपुराणे,

वाराणस्यां कृतं श्राद्धं तीर्थे शोणनदे तथा ।

पुनःपुनामहानद्यां श्राद्धी स्वर्गं नयेत् पितृन् ॥

मात्स्ये,

कृतंशौचं महापुण्यं सर्वपापनिपूदनम् ।

यत्रास्ते नरसिंहस्तु स्वयमेव जनार्दनः ॥

तीर्थमिक्षुमतीनाम पितृणां वल्लभं सदा ।

सङ्गमे यत्र तिष्ठन्ति गङ्गायाः पितरः सदा ॥

तथा तत्र सरः पुण्यं सर्वमोचननाम च ।

मन्दाकिनी तथा गोदा विपाशा च सरस्पती ॥

पूर्वमिन्द्रपदं तद्वद्वैद्यनाथं महाफलम् ॥

सिमानदी महाकालः तथा कालञ्जरं शुभम् ।

गयायां पिण्डदानेन समान्याहुर्महर्षयः ॥

शुक्लतीर्थं च विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं परम् ।

सर्वव्याधिहरं पुण्यं फलं कोटिशताधिकम् ॥

महाबोधिः पाटला च नागतीर्थमवन्तिका ।

महारुद्रो महालिङ्गं दशार्णा च नदी शुभा ॥

शतरुद्रा शताहा च तथा विष्णुपदं परम् ।

अङ्गारवाहिका तद्वन्नदी तौ शोणघर्षरौ ॥

एतानि पितृतीर्थानि शस्यन्ते स्नानदानयोः ।

श्राद्धमतेषु यदत्तं तदनन्तफलं स्मृतम् ।

१ अस्मिन् प्रकरणे मात्स्यपुराणे द्वाविंशोऽध्याये अन्यान्यपि बहूनि तीर्थानि प्रशिपादितानि सन्ति तानि तत एवावगन्तव्यानि ।

२ तथा रुद्रसरः पुण्यं सरो मानसमेव च । इति मु० म० पु० पाठः ।

३ पूर्वमिन्द्रपदमिति मु० म० पाठः ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थश्राद्धम् । ७१

द्वारका.कृष्णतीर्थं च तथाऽर्बुदसरस्वती ॥
 धूतपापं तथा तीर्थं समुद्रो दक्षिणस्तथा ।
 गोकर्णो गजकर्णश्च तथैव पुरुषोत्तमः ॥
 एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते ।
 भीमेश्वरं कृष्णवेणी कावेरी वद्रेवा नदी ॥
 नदी गोदावरीनाम त्रिमन्थ्या तीर्थमुत्तमम् ।
 तीर्थं त्रैयम्बकं नाम नदी पर्वतवाटिका ॥
 श्राद्धमेतेषु यद्दत्तं तत्तु कोटिगुणं भवेत् ।
 तीर्थं तु पुष्करं नाम शालग्रामस्तथैव च ॥
 कावेरी चोत्तरार्का च तथा जालन्धरो गिरिः ।
 एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धकारी महीयते ॥
 लोहतीर्थं तथा दण्डं चित्रकूटस्तथैव च ।
 विन्ध्ययोगश्च गङ्गायां तथा नन्दान्तरं शुभम् ॥
 कूष्माण्डकं तथा तीर्थं सुवंशीपुलिनं तथा ।
 संसारमोचनं तीर्थं तथैव ऋणमोचनम् ।
 अट्टहासं तथा तीर्थं गौतमेश्वरमेव च ।
 तथा वसिष्ठतीर्थं च हारीतं तत्परं स्मृतम् ॥
 हंसतीर्थं कुशावर्त्तं ब्रह्मावर्त्तं तथैव च ।
 पिण्डारकं च विख्यातं शङ्खोद्धारं तथैव च ॥
 वैकुण्ठतीर्थं च तथा भीमेश्वरपुरं तथा ।

१ कृष्णमला इति मु० म० पाठः ।

२ चोत्तरा पुण्या इति मु० म० पाठः ।

३ नदीतटम् इति मु० म० पाठः ।

४ कुञ्जाग्रन्तु तथा तीर्थमुर्वशीपुलिनं तथा इति मु० म० पाठः ।

तीर्थं वेदशिरोनाम तथैवेक्षुमती नदी ॥

तीर्थं मातृगृहं नाम करवीरपुरं तथा ।

सप्तगोदावरं तीर्थं सर्वतीर्थेष्वनुत्तममम् ॥

तत्र श्राद्धं प्रदातव्यमनन्तफलमीप्सुभिः ।

यत्रेक्षुमत्यां गङ्गायाः सङ्गमे पितरः सदा तिष्ठन्तीत्यन्व-
यः । तेन गङ्गेक्षुमत्योः सङ्गमो गम्यते । अत एव “तथैवेक्षुमती
नदी” इत्यनेन न पौनरुक्त्यम् । गोदेतितीर्थान्तरम् । तेन गो-
दावर्या न पौनरुक्त्यम् । ‘मन्दाकिनी तथाऽच्छोदा’ इति पाठे
तु नानुपपत्तिः । नदी पर्वतवाटिका इति । नदीति सामान्यतः,
पर्वतवाटिका पुष्पाद्युद्यानम् ।

विष्णुः, पुष्करेष्वाक्षयं दानं श्राद्धं जपहोमतपांसि च
पुष्करे स्नातमात्रस्तु सर्वपापेभ्यः पूतो भवति एतदेव गया-
तीर्थऽपरकण्टकपर्वते वराहपर्वते यत्र कचन नर्मदातीरे य-
मुनातीरे गङ्गायां विशेषतो गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरस-
ङ्गमे कुशावर्ते बिल्वके नीलपर्वते कनखले कुब्जाश्रे भृगु-
तुङ्गे केदारो महालये नलितिकायां सुगन्धायां शाकम्भर्या
फल्युतीर्थे महागङ्गायां त्रिहलिकाश्रमे कुमारधारायां प्रभासे य-
त्र कचन सरस्वत्यां विशेषतः सततं नैमिषारण्ये वाराणस्या-
मगस्त्याश्रमे कौशिक्यां शरयूतीरे शोणस्य ज्योतीरसायाश्च स-
ङ्गमे श्रीपर्वते कालोदके उत्तरमानसे मृतङ्गवाप्यां सामर्षे विष्णुपदे
स्वर्गमार्गप्रदेशे गोदावर्या गोमत्यां वेत्रवत्यां विपाशायां वि-
तस्तायां शतद्रूतीरे चन्द्रभागायामिरावत्यां सिन्धोस्तीरे दक्षिण-
पञ्चनदे औषज्, एवमादिषु अन्येषु तीर्थेषु सरिद्रासु सङ्गमेषु
प्रभवेषु पुलिनेषु प्रस्रवणेषु च पर्वतनिकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु च

१ तथैवैषावती नदी इति मु० म० पाठः ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थश्राद्धम् । ७३

गोमयेनोपलिप्तेषु मनोज्ञेषु गृहेषु च । इति ।

प्रभवोऽत्र नदीनामुत्पत्तिदेशः । प्रस्रवणं, निर्झरः । उपवनं, मृहवाटिका । अत्र पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धमित्यादिवाक्यैः सामान्यवाक्यादेव तीर्थप्राप्तिनिमित्तके श्राद्धे प्राप्ते तदाश्रितपुष्करादिदेशाख्यगुणफलविधिः “चमसेनापः प्रणयेत् गोदोहनेन पशुकामस्य” इतिवत् । न तु विशिष्टश्राद्धान्तराविधानं विधिगौरवापत्तेः । अगत्या त्वन्यत्र विशिष्टविधिः । अमावास्यादिश्राद्धेऽपि तद्विधिरिति तु शूलपाशयः ।

देवीपुराणे,

तीर्थेषु ब्राह्मणान्नैव परीक्षेत कदाचन ।

अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोज्यं तं मनुरब्रवीत् ॥

सक्तुभिः पिण्डदानं च संयावैः पायसेन वा ।

कर्त्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्याकेन गुडेन वा ॥

श्राद्धं च तत्र कर्त्तव्यमर्घावाहनवर्जितम् ।

श्वधाह्वगृध्रकाकानां नैव दृष्टिहतं च तत् ॥

श्राद्धं च तैर्थिकं प्रोक्तं पितृणां तुष्टिकारकम् ।

अकालेऽप्यथ वा काले तीर्थे श्राद्धं तथा नरैः ॥

प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।

पिण्डदानं च तच्छस्तं पितृणां चातिबल्लभम् ॥

विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ।

अपरीक्षितब्राह्मणमेव तीर्थश्राद्धं कार्यम् । निश्चितगर्हित-
दोषास्तु त्याज्या एव । अत्र च “सक्तुभिः पिण्डदानं च” इत्य-
नेन पिण्डदानानुवादेन द्रव्यविधिः । अतश्च यन्मते पिण्डदानमङ्गं
तन्मतेऽपि प्राकृताङ्गस्य पुनःश्रवणमाज्यभागवन्न परिसङ्ख्या-
र्थं प्रयाजैकादशत्ववद्गुणमात्रविधानोपपत्तेः । “पिण्डदानं च

तच्छस्तम्” इति तु शस्तमिति श्रवणादकालेऽपि श्राद्धप्रशंसार्थं न त्वाज्यभागवत् परिसङ्ख्यार्थं, पूर्ववाक्यैकवाक्यतया स्तावकत्वोपपत्तौ विध्यश्रवणेन च परिसङ्ख्यार्थत्वायोगात् । आज्यभागयोस्त्वेकवाक्यत्वासम्भवात्तथाङ्गीकारो युक्तः । अत एव नैतस्य श्राद्धासम्भवे पिण्डदानमात्रकर्तव्यतापरत्वंमिति कस्यचिदुक्तं युक्तम् । तस्य—

पिण्डमात्रं तु दातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ।

श्राद्धाहनि तु सम्प्राप्ते भवेन्निरशनोऽपि वा ॥

इति देवलवचनेन श्राद्धमात्रे विधानेनैतस्य तद्विधायकत्वा-
योगाच्च । श्रीदत्तोऽप्येवम् । सक्तुः भृष्ट्यवचूर्णम् । संयावः तिल-
मुद्गादिसाधितमन्त्रम् । पिण्याकस्तिलकल्कः । स चात्र ससारो
विवक्षितः । निःसारस्याभक्ष्यत्वेन श्राद्धे निषेधात् । पिण्डे
सक्त्वादिविधानाच्छ्राद्धस्यापि सक्त्वादिद्रव्यता । अत एव—

स्मृतिः,

दद्याद्यच्च द्विजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेव वा ।

तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

कल्पतरौ मत्स्यपुराणम्,

आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदस्तदा ।

तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥ इति ।

यद्यपि तीर्थश्राद्धमामात्रेनैव कार्यम् ।

आपद्यनग्नौ तीर्थे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

आमश्राद्धं द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात् सदैव हि ॥

इति वचनात् । भावप्रधानबहुव्रीहिणा अनग्नौ पाकयोग्या-
ग्निरिव इत्यर्थः । अव्ययीभावे शब्दासाधुत्वापत्तेः । तथापि
आमश्राद्धप्रसङ्गे सक्त्वादिमाप्तिर्वचनबलात् । सक्त्वादिभिन्नं

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थं श्राद्धम् । ७५

सिद्धान्तं तु न, प्राप्नोति प्रापकाभावात् । एवं च सक्त्वाद्य-
सम्पत्तौ आमन्त्रेन । तत्रापि पिण्याकः प्रशस्तः । तदभावे गुडेन
श्राद्धपिण्डदाने । गुडेन चेतिवचनात् ।

आमश्राद्धप्रदोऽनाग्निः सर्वत्रैव मनीषिणः ।

तेनाग्नौ करणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

आमान्नालाभे हेम्ना तीर्थश्राद्धं कर्त्तव्यम् ।

अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं सङ्गहे च कुर्याच्छूद्रः सदैव हि ॥

इति कालादर्शधृतवचनात् । शूद्रस्य हेमामान्नयोर्विकल्पः ।

उभयत्र सदैव हि इति श्रवणात् ।

अमावास्यादिकं श्राद्धं यदा शूद्रः समाचरेत् ।

कुर्यादामेन वा हेम्ना याचयित्वाऽपि नान्धसा ॥

इति बौधायनवचनाच्च । हेमश्राद्धं हिरण्यप्रधानकं श्राद्धम् ।

तीर्थे श्राद्धं प्रकुर्वीत पक्वान्नेन विशेषतः ।

आमन्त्रेन हिरण्येन कन्दमूलफलैरपि ॥

इति पठ्यमानवचनप्रामाण्ये तु पक्वान्नेन तीर्थश्राद्धं मुख्यं
तदभावे आमन्त्रादिना । पक्वान्नपदं वा सक्त्वादिपरम् । “श्राद्धं च
तत्र कर्त्तव्यम्” इति वचने तत्रेतिनिमित्तसप्तमी प्राप्तैरेवेत्युपसं-
हारस्वरसात् । तेन तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं श्राद्धमर्घ्यावाहनरहितं
कार्यं न तु तीर्थाधारकश्राद्धमात्रम् । न च तत्रेति सप्तमी आधा-
रत्वबोधिकैव उपपदविभक्तिः कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात्
न तु निमित्तत्वबोधिका लक्षणापत्तेरिति वाच्यम् । उपसंहा-
रस्वारस्येनैव तदङ्गीकारात् । न चैवमपि आवाहनस्य पित्रादिस-
न्निधिफलकत्वेन तीर्थे च पितॄणां नित्यसन्निहितत्वाद्वैयर्थ्याप-
त्तेस्तीर्थाधिकरणकश्राद्धमात्र एवावाहनबाधो युक्त इति वाच्य-

म् । शारीरस्य सन्निधेर्देवताधिकणे निरस्तत्वात् । किमर्थं तर्ह्य-
वाहनम् । अदृष्टार्थमित्यवेहि । तेन तीर्थनिमित्तकश्राद्ध एवाध्या-
वाहनराहित्यमिति सिद्धम् । तथा पदार्थान्तरपर्युदासोऽपि—

देवीपुराणे प्रदेशान्तरे,

अर्घमावाहनं चैव द्विजङ्गुष्ठनिधेदनम् ।

तृप्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विवर्जयेत् ॥ इति ।

अग्नौकरणमपि तीर्थे नास्तीति स्मृतिरत्नावल्याम् ।
“श्वध्वाङ्गुष्ठप्रकाकानाम्” इतिवाक्येन श्वादिदर्शनेऽपि तीर्थश्राद्धं
हतं न भवतीतिप्रतिपादितम् । श्वादिपदं चण्डालादेरुपलक्षकम् ।
वैगुण्यसम्पादकदर्शनकर्तृत्वाविशेषात् । तथा—

देवलोऽपि,

न चात्र श्येनगृध्रादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।

द्रूपाः पितरेस्तत्र समायान्तीति वैदिकम् ॥

दृष्टिपदमनिवार्यस्पर्शोपलक्षणम् ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

इतिवचनात् ।

अकालेऽप्यथ वा काल इत्यस्यावश्यकामावास्यादिकाल-
भिन्न इत्यर्थः । न तु राज्यादौ, निषेधविरोधात् । तेनायमर्थः ।
यस्मिन्नपि काले प्रतिपदादौ श्राद्धमनावश्यकं तदापि तीर्थ-
प्राप्तौ श्राद्धमवश्यं कार्यमिति मिश्रादयः । अत्र केचिदेवं दूष-
णमाहुः । एवं सत्यकाल इत्यनर्थकं स्यात् । गृहप्रवेशादि-
निमित्तकमावश्यकामावास्यादिकालभिन्नेऽपि श्राद्धं क्रियते न

च तत्राकाले, इति पदं श्रूयते । निमित्तसन्निपाते नैमित्तिकं कार्यमित्यनेनैवाकालेऽपि कर्तव्यमित्यवगम्यते गृहप्रवेशनिमित्तकवत् । अन्यथा तत्राप्यकाल इति प्रक्षेप्यं स्यात् । तेन ज्ञायते उपरागादिषु रात्रौ यथा श्राद्धमनुष्ठीयते तथा तीर्थप्राप्तिनिमित्तकमपि । एतद्वचनबलान्निषेधोऽप्येतद्भिन्नविषय एवेति, तन्न । निषिद्धकालानादरस्यापि न्यायसिद्धत्वात् गृहदाहेष्ट्यादौ आसुरी रात्रिरन्यत्रेत्यादिना निषिद्धाया रात्रेर्न्यायिनैवानादरणीयत्वात् । वस्तुतो विहितातिरिक्तस्य सर्वस्यापि निषिद्धत्वं नियमविधौ इतरनिवृत्तेः फलत्वात् । अतो निमित्तप्राप्तौ नैमित्तिकमावश्यकमिति न्यायादेव रात्र्यादौ प्रतिपदादौ च श्राद्धप्राप्तिः । अकाल इत्यादीनि तु न्यायप्राप्तानुवादकानीत्येव युक्तम् । अत एव—

गरुडपुराणेऽपि,

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

दिवा च सर्वदा रात्रौ गयायां श्राद्धकृद्भवेत् ॥ इति ।

भारते,

भुक्तो वाप्यथवाऽभुक्तो रात्रावहनि खेचर ।

न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्रराम् ॥ इति ।

ततः सायाह्नदत्तं हि राक्षसैर्विप्रलुप्यते ।

ग्रहोपवाससङ्क्रान्तितीर्थश्राद्धादिकं विना ॥

इतिदाक्षिणात्यसङ्गृहीतविष्णुवचनाच्च । आचारोऽपि वैदिकानामेवम् । अवैदिकानामपरीक्षकत्वेनाभिमतानां द्वित्राणामनाचरणेऽपि न क्षतिः । दैवात्तद्दिने श्राद्धाकरणे दिनान्तरेऽपि कार्यम् । न च प्राप्तिनिमित्तकं प्राप्तिदिन एव कर्तुमुचितं दिनान्तरे निमित्तसत्त्वेऽपि निमित्तानन्तरकलाभा-

वादितिवाच्यम् । नैमित्तिकं हि निमित्तानन्तरमसति बाधके कार्यमिति अनन्तरकालो न्यायलभ्यः । तेन सति प्रतिबन्धे कालान्तरेऽपि कर्तुमुचितं निमित्तप्रयुक्तत्वात् जातेष्विव । यथा हि “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते” इति विहितजातेष्टेर्जातकर्मपूर्वं कर्त्तव्यत्वेन विहिताया जातकर्मपूर्वं स्तनपाननिषेधात् तावत्कालं स्तनपाननिरहे स्तनन्धयविपत्तिप्रसङ्गात् सूतकानन्तरकाल एव कर्त्तव्यतेति चतुर्थे सिद्धान्तितम् ।
तथेहापि । न च —

तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।

पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः श्राद्धं विधीयते ॥

इति वचनात् सद्य एव काले कार्यमिति वाच्यम् । सद्य इत्यादिपदानां निमित्तानन्तरं नैमित्तिकमिति न्यायलभ्यानन्तरकालानुवादकृत्वमेव निमित्तत्वद्योतनार्थम् अन्यथा सप्तम्या तीर्थस्याङ्गत्वप्रसङ्गात् । न तु सद्यः कालविधायकत्वम् । एतेनास्तु जातेष्टेः कालान्तरे करणं जातकर्मपूर्वकाले कदापि कर्त्तुमशक्यत्वेनान्यथानुपपत्तेः अनन्तरकालस्यानङ्गत्वात् । इह तु प्राप्तिदिने कर्त्तुं शक्यतया तद्दिन एव निमित्तमनुष्ठापकम् । दिनान्तरे तु निमित्तानन्तरकालाभावेन तदनवच्छिन्नायास्तीर्थप्राप्तेर्निमित्तत्वापायाच्छ्राद्धलोप इत्यपास्तम् । अनन्तरकालस्य कालान्तरवन्निमित्तविशेषणत्वाभावात्तथात्वे निमित्तपर्यवसानाभावेनानन्तरकालस्यैव निर्वक्तुमशक्यत्वात् । अतस्तीर्थप्राप्तेर्निमित्तस्य दिनान्तरे सत्त्वेन न श्राद्धलोप इति सिद्धम् । यदि तु दैवादकृतश्राद्ध एव तीर्थान्निर्याति तदा देशान्तरेऽपि श्राद्धं कार्यं निमित्तस्य वृत्तत्वात् इत्येके । देशान्तरे तच्छ्राद्धं न कार्यं निमित्तभूततीर्थरूपदेशाभावात् पुत्रनाशप्रागभावानव-

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थश्राद्धम् । ७९

छिन्नपुत्ररूपनिमित्ताभावाज्जातेष्टिलोपवादिति तु युक्तम् । तिथि-
नक्षत्रादिनिषेधोऽपि न तीर्थश्राद्धमाक्रामति ।

न वारं न च नक्षत्रं न कालस्तत्र कारणम् ।

यदैव दृश्यते तीर्थं तदा पर्वसहस्रकम् ॥

इति प्रभासखण्डात् । निषेधस्तु—

भारते,

नक्षत्रे च न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं न चाग्नेये न्व भारत ॥

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरौ च विवर्जयेत् ।

ज्योतिषे यग्ननि प्रोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥

प्रौष्ठपदयोरिति प्रौष्ठपदाभाद्रपदाद्दिनक्षत्रत्वात् द्विवचनम् ।

आग्नेयं कृत्तिका । दारुणमुक्तम्—

ज्योतिषे,

दारुणं चौरगं रौद्रमैन्द्रं नैर्ऋतमेव च । इति ।

उग्रनक्षत्रपरतया त्वस्य व्याख्यानमसङ्गतम् ।

नक्षत्राणि तथैवात्र दारुणोग्राणि वर्जयेत् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचने भेदेनोपन्यासात् । ज्योतिषे
यानि प्रोक्तानि, निषिद्धतया भरण्यादीनि ।

तथा,

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।

अत्र श्राद्धं न कुर्वीत पुत्रदारधनक्षयात् ॥

अतश्च एतद्वचनजातं ब्रीहियवपाकादिनिमित्तसावकाश-
श्राद्धविषयमिति केचित् । दाक्षिणात्यास्तु—

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

तथा,

नन्दाश्वकामरव्यारभृग्वग्निपितृकालभे ।

गण्डे वैधृतिपाते च पिण्डास्त्याज्याः सुतेप्सुभिः ॥

अश्वः सप्तमी । कामस्तु त्रयोदशी । अग्निपितृकालभानि
कृत्तिकामघाभरण्यः ।

कार्ष्णाजिनिः,

विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्द्धं तदद्धकम् ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

वृद्धिमात्रे तथान्यत्र पिण्डदाननिराक्रिया ।

कृता गर्गादिभिर्मुख्यैर्मासमेकं तु कर्मिणाम् ॥

इति वचनैकवाक्यतया महालयादौ पिण्डदाननिषेधकमेवे-
त्याहुः । अन्ये त्वतिक्रान्तप्रेतश्राद्धविषयमित्याहुः । वस्तुतोऽ-
तिक्रान्तनैमित्तिकश्राद्धमात्रविषयमिदम् । अतस्तीर्थश्राद्धमप्यति-
क्रान्तमनिषिद्धदिन एव युक्तं जातेष्टिवत् । मलमासे तीर्थश्राद्धं
न कार्यम् ।

मलमासेऽप्यनावृत्तं तीर्थस्नानं विवर्जयेत् ।

इत्यनेन स्नाननिषेधेन तदुत्तरभाविनः श्राद्धस्य सुतराम-
पास्तत्वात् इति । वस्तुतस्तु स्नाननिषेधस्य तीर्थाधिकरणक-
स्नानपरतया व्याख्यातत्वात्तीर्थनिमित्तकस्नानस्य दैवान्मल-
मासे तीर्थप्राप्तौ कर्त्तव्यतायाः साधितत्वात् ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिम्लुचे ।

तीर्थश्राद्धं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैवच ॥

इति वचनाच्च । दैवान्मलिम्लुचे तीर्थप्राप्तौ श्राद्धं कार्यमेव
न तु बुद्धिपूर्वकं प्राप्तौ कार्यम् । एवमाशौचेऽपि ।

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेण जीवत्पितृकस्य तीर्थश्राद्धाधि०८१

न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥

इति पैठीनसिवचनात् । केचित्तु भुक्तवता रात्रौ सन्ध्या-
यां मलमासे तीर्थप्राप्तौ च आमन्त्रेण श्राद्धं कृत्वा पक्वान्नेन प-
रदिने शुद्धमासेऽपि कार्यम् ।

यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं वाऽऽपरपाक्षिकम् ।

मन्वादिकं तैथिकं च कुर्मान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति वचनात् इत्याहुः । तन्न । यदि तीर्थे पक्वान्नेन श्राद्धं विहितं
तदा रात्रावपि कार्यमेव विशेषाश्रवणात् । वस्तुत आमेनैव ती-
र्थश्राद्धमिति प्रागेव प्रपञ्चितम् । तैथिकस्योभयत्र कर्त्तव्यता-
वचनं तु यदैवं शुद्धे मले वा तीर्थप्राप्तिस्तदैव श्राद्धं कु-
र्यादिति व्यवस्थया द्रष्टव्यम् । अस्तु वा एतद्वचनवलात्तैथिक-
स्योभयत्रकर्त्तव्यता । आमादिव्यवस्था प्रमाणिकीतिदिक् ।

अथ तीर्थश्राद्धे जीवत्पितृकस्याप्यधिकारः ।

उद्वाहे पुत्रजनने पित्रेष्ट्यां सौमिके मखे ।

तीर्थे ब्राह्मण आयाते पडेने जीवतः पितुः ॥

इति मैत्रायणीयगृह्यपरिशिष्टात् । उद्वाहे, द्वितीयादौ । प्रथमे
तु पितुरेवाधिकारात् । पुत्रजनने, तन्निमित्ते वृद्धिश्राद्धे । पि-
त्रेष्ट्यां, चातुर्मास्यान्तर्गतायाम् । सौमिके मखे, तार्तीयसवानिकैः
पुरोडाशखण्डैः स्वचमसाधस्तात् पिण्डदाने । ब्राह्मण आयाते,
त्रिनाचिकेताद्युत्तमब्राह्मणप्राप्तौ । जीवतः पितुः, पुत्रस्य एते
श्राद्धकालाः षडित्यर्थः । अत एव जीवत्पितृकस्य गयाश्राद्धनि-
षेधः सङ्गच्छते ।

लौगाक्षिः,

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥

अस्यापवादं पठन्ति—

आन्वष्टव्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृतेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ॥ इति ।

प्रसङ्गाद्वयाप्राप्तौ मातृश्राद्धं कुर्यान्न तु बुद्धिपूर्वकं
गयां गच्छेदिति केचित् व्यवस्थापयन्ति । वस्तुतस्तु वचनद्व-
येऽपि गयाश्राद्धपदं प्रसिद्धगयाश्राद्धपरं न तु तीर्थश्राद्धपरं
तस्य तत्र शक्त्यभावात् । न च गयासम्बन्धित्वादुपस्थितिः,
तथा सति, गयाधिकरणकस्य वृद्धिश्राद्धादेरप्युपस्थितिः
स्यात्तथा च तस्यापि जीवत्पितृकं प्रति निषेधापत्तेः । तेन
गयाश्राद्धपदं प्रसिद्धगयाश्राद्धपरमिति तत्रैव निषेधापवादा ।
तीर्थश्राद्धं तु जीवत्पितृकस्य सर्वत्र भवत्येवेति सिद्धम् ।
एवं च—

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिदद्यादिति श्रुतेः ॥

इति कात्यायनवचनमुक्तपदश्राद्धातिरिक्तपरम् ।

अथ तीर्थे नानाश्राद्धसमवाये निर्णयः ।

एकदा काशीगङ्गामणिकर्णिकानां प्राप्तौ तन्त्रेणैकमेव
श्राद्धं कार्यम् । तत्र च काशीमणिकर्णिकागङ्गाप्राप्तिनिमित्तकं
श्राद्धं करिष्ये, काशीगङ्गामात्रप्राप्तौ तु काशीगङ्गानिमित्तकं श्रा-
द्धमिति वाक्यम् । परे तु काशीप्राप्तिनिमित्तके श्राद्धे मणिकर्णिका-
रूपदेशोऽङ्गत्वेन विधीयते तेन तत्रैव तत्कार्यम् । असम्भवे
तु नैमित्तकत्वेनावश्यकत्वान्मणिकर्णिकान्यदेशोऽपि देशरूपा-
ङ्गविकलमेव कार्यमित्याहुः । ननु प्रयत्नाद्यङ्गेष्वेव तन्त्रता दृष्टा
न प्रधानेष्वपीति चेत्, न । युगपदनेकगृहदाहादिनिमित्तकक्षा-

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थे नानाश्राद्धसमवाये नि०८३

भवत्यादीष्टिनां. यमलपुत्रजन्मनि जातेष्वोश्च तन्त्रेणानुष्ठाना-
त् । अत एवामावास्यासङ्क्रान्तिनिमित्तकश्राद्धयोरपि तन्त्रता ।
अङ्गेषु तन्त्रतोपपादकयुक्तेर्लाघवस्य नानानिमित्तसन्निपाति-
श्राद्धेषु सत्त्वाच्च । यत्र तु क्रमेणानेकतीर्थप्राप्तिस्तत्र श्राद्धं क्रमेणैव ।
“नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्” इति वचनं तु फलभूमाभ्रान्त्या प्राप्त-
श्राद्धद्वयनिरासार्थम् । उपवासस्तु तन्त्रम् अगृह्यमाणविशेषत्वात्,
मुण्डनं च, आवृत्त्या कर्तुमशक्यत्वात् । गयातिरिक्ततीर्थश्राद्धं
षड्दैवतमेव कार्यं गयायां तु नवदैवतम् ।

नान्दीमुखेऽष्टकाश्राद्धे गयायां च मृतेऽहनि ।

पितामह्यादिभिः सार्द्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत् ॥

इति शातातपवचनात् ।

अष्टकासु च वृद्धौ च गयायां च क्षयाहनि ।

मातुः श्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥

इतिवायुपुराणाच्च । स्मृतिरब्राह्मणीकारादीनामप्यनुमतोऽय-
मर्थः । अत्रापि गयापदं गयायां प्रसिद्धश्राद्धपरम् । अतो ग-
यायामपि तीर्थश्राद्धं षड्दैवतमित्यन्ये । अन्ये तु तीर्थसामान्य-
श्राद्धमुपक्रम्य—

हविःशेषाक्षतो मुष्टिमादायैकैकमाहृतः ।

क्रमशः पितृपत्नीनां पिण्डनिर्वपणं चरेत् ॥

इति वचनात्तीर्थमात्रे मातृपार्ष्णमपीच्छन्ति । स्मृत्यर्थसा-
रकृता तु तत्र मातृश्राद्धं पृथक् प्रशस्तमितिवदता कृताकृतत्वमु-
क्तम् । अत्र च यदा मातृश्राद्धं पृथक् तदा सपत्नमातृसंपन्न-
पितामहीसपत्नप्रपितामहीभ्योऽपि दद्यात् । सर्वाः पितृपत्न्यो

मातर इतिस्मरणात् । विशेषस्तु—

अनेका मातरो यस्य तीर्थे चापरपाक्षिके ।

अन्नदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डदानं तु निर्वपेत् ॥

इति देवलवचनादेक एव पिण्डः । अशक्तपरमिदं शक्तेन
पृथक् पिण्डो देय इति वदयः । अन्ये तु श्राद्धहेमाद्रौ—

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्श्राद्धं महर्षयः ।

इति लिखितवचने नारीसामान्यान्मातामहीनामापीच्छ-
न्ति । अत्रान्वारोहणादौ श्राद्धव्यवस्था तु श्राद्धप्रकाशे द्रष्टव्या ।
यदि तीर्थप्राप्तिदिने वार्षिकं स्यात्तदा तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं कृत्वा
सत्कार्यम् । वार्षिकस्य तीर्थश्राद्धस्य च विरुद्धधर्मकत्वेन तन्त्र-
ताऽसम्भवात् । न चैवमपि प्रसङ्गेन सिद्धिर्भवतु प्रसङ्गस्थले
ऽन्यार्थेनैवोपकारसिद्धौ विरुद्धधर्मान्तरस्य चमसादिवदनङ्ग-
त्वादिति वाच्यम् । तन्त्रमध्ये पाठस्य पातस्य चाभावेन प्रसङ्गा-
सम्भवात् । तेनात्र क्रम एव युक्तः । तत्र पराहपूर्वकाले तीर्थप्राप्तौ
तु यथोक्त एव क्रमः एकस्य प्राप्त्युत्तरकालमेव कर्त्तव्यत्वात्
इतरस्य चापराह्णे कार्यत्वात् । यदा तु अपराह्ण एव
प्राप्तिस्तदा “विलम्बो नैव कर्त्तव्य” इत्यादिवाक्याच्चीर्थश्राद्धं
कृत्वा वार्षिकं कार्यम् । तत्कालस्यापराह्णादेः सत्त्वात् । एवमपराह्णो-
त्तरमपि तीर्थप्राप्तौ तीर्थश्राद्धोत्तरम् । वार्षिकस्य गौणकालानुवृत्तौ
स एव क्रमः तदननुवृत्तौ तु वार्षिकस्य निषिद्धे मायङ्कालादौ
कर्त्तुमशक्तेर्विपरीतक्रमः । न चेयं तीर्थश्राद्धेऽप्यशक्तिस्तुल्ये-
ति वाच्यम् । तत्र रात्र्यादिनिषेधस्यापोदितत्वेन निषिद्धकाले-
ऽपि कर्त्तुं शक्यत्वात् । एवं दर्शश्राद्धादिपातेऽपि द्रष्टव्यम् । अत्र
च द्विमासो न संवत्सरोत्तरं पुनस्तीर्थप्राप्तौ तीर्थश्राद्धं कार्यम् ।

इति वचनस्थचकारेण तस्यापि समुच्चयात् युक्तितौल्याच्च ।
यस्तु वेतनेन परार्थं गतः स प्रथमं यजमानपित्रादिश्राद्धं
कुर्यात् । यजमानपितृपितामहप्रपितामहानामित्युल्लेखः कार्य्य
इति श्राद्धकल्पहेमाद्रौ विस्तरेण दमुक्तम् ।

आदौ गत्वा गयाशीर्षे प्रेतराजस्य पिण्डकम् ।

स मुदा बन्धुभिः सार्द्धं स्वपितृभ्यस्ततो ददौ ॥

इति वायुपुराणे प्रेतवेतनप्रेरितेन वाणिजा प्रथमं प्रेतपिण्ड-
दानश्रवणाच्च । वामनपुराणेऽपीयमेव कथा वचनं चेदृशम् ।

अथ प्रकीर्णकम् ।

तीर्थे स्नानश्राद्धादिकं कृत्वा तीर्थदेवताः पश्येत् ।

स्कन्दपुराणे,

दानादिकं यथाशक्ति विभे दद्यात् सुसंयतः ।

पश्चात्तु कारयेच्छ्राद्धं न्यायागतधनादिभिः ॥

ततो मङ्गलपूर्वाद्यैस्तैर्थिकानवलोकयेत् ।

निष्ठेत्पश्चात्सतां मध्ये त्यजेत्सर्वाः शिवाः क्रियाः ॥

दानमत्र देयम् । कारयेत् कुर्यात् । न्यायागतेत्यादि दानादि-
ष्यन्वेति । तैर्थिकान्, तीर्थस्थान् देवान् । एवं चादौ स्नानतर्पणं
जलात्मकतीर्थे । दानं तु जलभूमिरूपोभयतीर्थसाधारणम् ।
तेन यथाशक्ति दानश्राद्धतीर्थदेवावलोकनानि क्रमेण कुर्यात् प-
श्चात् साधुजनसमाजे तिष्ठेत् निषिद्धं च वर्जयेदित्यर्थः । देवता-
प्रणामे त्वयं विशेषो—

नारदीये,

यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमन्नरः ।

न तस्य निष्कृतिर्हस्ति प्रायश्चित्तशतैरपि ॥

नमेशः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।

स सर्वयातनाभोगी यावदाचन्द्रतारकम् ॥

एवम्—

योषिद्भिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेत्तु यः ।

स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं सौख्यं वसेत् ॥

अनादिलिङ्गादौ तु नायं दोषः ।

अदृश्यान्पि दृश्यानि दुरवस्थान्यपि प्रिये ।

भग्नान्यपि च कालेन तानि पूज्यानि सुन्दरि ॥

इति स्कान्दात् । दुरवस्थानि, अस्पृश्यस्पृष्टानि । अत एव—

यदा प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्भिर्न्याविधि ।

तदाप्रभृति शूद्रश्च योषिद्वापि न संस्पृशेत् ॥

इत्युक्तम् ।

स्कान्दे,

स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च नरेश्वर ।

स्थापने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शङ्करस्य च ॥

ब्राह्मणद्वारा स्थापने न दोष इति वदन्ति । स्पर्शने ना-

धिकारोऽस्तीति नारदीये पाठः । एतदनन्तरम्—

शूद्रो वाऽनुपनीतो वा स्त्रियो वा पतितोऽपि वा ।

केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमाप्नुयुः ॥

इतिवचनं दृश्यते ।

देवलः,

तर्पणं पितृदेवानां श्राद्धदानं सदाक्षिणम् ।

तीर्थे तीर्थे च गोदानं नियतः प्राकृतो विधिः ॥

विशिष्टख्यातलिङ्गेषु वृषदानं विधीयते ।

स्नानं विलेपनं पूजां देवतानां समाचरेत् ॥

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु प्रदक्षिणादिविशेषः । ८७

संवत्सरं द्विमासोनं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।
मृण्ढनं चापवासं च ततो यत्नेन कारयेत् ॥
ब्राह्मणानां भूमिदानं देवपूजाकराय च ।
सर्वत्र देवयात्रायां विधिरेष प्रवर्त्तते ॥

तथा,

देवानां दर्शनं पुण्यं दर्शनात्स्पर्शनं वरम् ।
स्पर्शनादर्चनं श्रेष्ठं घृतस्नानमतः परम् ॥
अष्टकृत्वो मन्त्रजपः सुप्रभूतसुगन्धिभिः ।
माहुर्गङ्गाजलैः स्नानं घृतस्नानसमं बुधाः ॥

घृतग्रहणं पञ्चामृतोपलक्षणम् । अर्चने तु ब्रह्मविष्णुशिवा-
दित्यादीनां गन्धपुष्पाद्युपचारादौ विशेषाः पूजाप्रकाशादवग-
न्तव्याः । प्रदक्षिणायां तु विशेषः ।

एकां चण्ड्या रवेः सप्त तिस्रो दद्याद्दिनायके ।
चतस्रो विष्णवे देयाः शिवस्यार्द्धप्रदक्षिणा ॥

तथा,

शिवं प्रदक्षिणं कुर्वन् सोममूत्रं न लङ्घयेत् ।
अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ॥
जपहोमनमस्कृरान्न कुर्याद्देवतालये ।
अग्रे मृत्युमवाप्नोति पृष्ठे त्वपचयः स्मृतः ॥
वामभागे भवेन्नाशो दक्षिणे सर्वकामदः ।
यशः पशुपतेरग्रे दण्डवत् पततो भुवि ॥
पतन्ति पातकाः सर्वे नोत्तिष्ठन्ति तदा सह ।
इति वचनात् शिवस्याग्रेऽपि नमस्कारः कार्यः ।
शिवपुराणे,

यस्तु शङ्करनिर्माल्यं पादेनाक्रमते नरः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि तिर्यग्योनिषु जायते ॥

पादो,

द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्वं न स्पृशेत् क्वचित् ।

लङ्घयेन्नैव निर्माल्यं कूपे सर्वं विनिक्षिपेत् ॥

मक्षिकापादमात्रं यः शिवस्वमुपजीवति ।

लोभान्मोहात् स पच्येत कल्पान्तं नरके नरः ॥

कल्पतरौ स्कान्दे,

निर्माल्यं यो हि मे भक्त्या शिरसा धारयिष्यति ।

अशुचिभिन्नमर्यादो नरः पापसमन्वितः ॥

नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनौ च जायते ।

ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् ।

तस्य पापं गहच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते ॥ इति ।

एवं च—

स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा जलमाविशेत् ।

इतिवचनमपि त्रिहितेतरस्पर्शविषयम् ।

ब्रह्मपुराणे,

शङ्कर उवाच ।

अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।

शालग्रामशिलालग्नं सर्वं याति पावित्र्यताम् ॥

लग्नं, सम्बद्धम् । तेन शालग्रामशिलायां यच्छिवपूजनं तन्नै-
वेद्याद्यदुष्टमिति प्रामाणिकाः । शालग्रामयुक्तलिङ्गार्चननैवेद्याद्य-
दुष्टमित्यपरे । शालग्रामसम्बन्धिनैवेद्यादुष्टमित्यन्ये । अन्ये तु
तत्तद्वैवेद्यं भोक्तव्यमिति वदन्ति ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थे प्रतिग्रहे दोषः । ८९

ब्राह्मे तु,

ब्रह्माङ्गलग्नं विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदापयेत् ।

रुद्राङ्गलग्नमग्नौ च दहेत्सर्वं च तत्क्षणात् ॥

अन्येभ्यस्त्वथ देवेभ्यो यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् ।

इत्याद्यन्यत्र विस्तरः । तीर्थे प्रतिग्रहो न कार्यः ।

मात्स्ये,

तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात्पुण्येष्वायतनेषु च ।

निमित्तेषु च सर्वेषु चाप्रमत्तो भवेन्नरः ॥

यस्तीर्थे प्रतिगृह्णाति पुण्येष्वायतनेषु च ॥

निमित्तेषु च सर्वेषु क्षेत्रेषु च तथैव च ।

निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्नुते ॥

निमित्तेषु, सङ्क्रान्तिग्रहणादिषु । तत्तीर्थमिति । यत्र प्रतिग्रहः
कृतः तद्धनं यावद्भुङ्क्ते तावत्तत्तीर्थं तीर्थप्रयुक्तविशिष्टफलदं न
भवतीत्यर्थः । पापक्षयादिकं तु सामान्यफलं भवतीति वदन्ति ।
“यावत्तद्धनमश्नुते” इति वचनाद्धनान्तरमुपभुञ्जानस्य फलं भव-
त्येव । यावत्तद्धने स्वत्वं तावन्न भवति तस्यागे तु भवतीति-
कल्पतरुः, तन्न । कृतप्रतिगृहीतवित्तव्ययस्य तदवशिष्टधान्यमु-
ष्टिसत्त्वे वित्तान्तरेण वर्त्तयतोऽपि तत्तीर्थफलं न स्यादिति
महद्वैशसम् ।

पातालखण्डे,

गृही चेद्धर्मनियतो बहिरर्जितवित्तभृक् ।

व्यवहारोपयोग्यत्र गृह्णात्वविमलं बहु ॥ इति ।

पाद्मे,

यस्तु लौल्याद्विजः क्षेत्रे प्रतिग्रहरुचिर्भवेत् ।

नैव तस्य परो लोको नायं लोको दूरात्मनः ॥

महादानानि ये विप्रा गृह्णन्ति ज्ञानदुर्बलाः ।
 वृक्षास्ते द्विजरूपेण जायन्ते ब्रह्मराक्षसाः ॥
 न वेदबलमाश्रित्य प्रतिग्रहरुचिर्भवेत् ।
 अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा दह्यते कर्म नेतरत् ॥
 स्थितो वै नृपतेर्द्वारि न कुर्याद्वेदविक्रयम् ।
 हत्वा गावं वरं मांसं भक्षयित द्विजाधमः ॥
 द्विजरूपेण विशिष्टास्ते वृक्षा ब्रह्मराक्षसाश्च भवन्तीत्यर्थः ।
 द्विजरूपिणो ब्रह्मराक्षसा एव ते वृक्षा भवन्तीति वार्थः ।

तथा,

यदन्यत्र कृतं पापं तीर्थे तद्याति लाघवम् ।

न तीर्थकृतमन्यत्र कचित्पापं व्यपोहति ॥

गारुडे,

सेवितेऽपि महातीर्थेऽप्यन्यत्र श्रियते यदि ।

शुभे देशे कुले भीमान स भवेद्देदविद्विजः ॥

गृहे तु यत् कृतं पापं तीर्थस्नानैर्विशुद्ध्यति ।

तत्र दानानि दत्त्वा च अक्षय्याणि सदा खग ॥

कुरुते तत्र पापं चेद्ब्रजलेपसमं हि तत् ।

क्रियेत् स नात्र सन्देहो यावच्चन्द्रार्कतारकम् ॥

जलात्मकतीर्थे तीरेऽपि प्रतिग्रहादिनिषेधो जपश्राद्धादि-
 विधानं च । तीरं च यावत् तीरत्वेन व्यवहारस्तावदेव ।
 गङ्गायां दर्शनात् सार्धहस्तशतमित्यन्वे ।

ब्रह्मपुराणे,

ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्वृत्त्यर्थं साधुनस्तथा ।

अव्यश्वमपिमातङ्गातिललौहाश्च वर्जयेत् ॥

कृष्णाजिनप्रतिब्राही न भूयः पुरुषो भवेत् ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थे प्रतिग्रहे दोषः । ९१

शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च ॥

नरकाग्नौ निवर्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा ।

अप्यश्वेतिरन्नाकरादौ पाठः ।

स्कान्दे,

अजिनं मृतशय्यां च मेधीं चोभयतोमुखीम् ।

कुरुक्षेत्रे च सङ्गृह्य न भूयः पुरुषो भवेत् ॥

हेमाद्रौ आग्नेये,

कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चण्डालात्प्रतितात्तथा ।

मासिके च नरः श्राद्धे भुञ्जन् प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥

पाद्मे,

न तीर्थे पातकं कुर्यात्त्यजेत्तीर्थोपजीवनम् ।

तीर्थे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः ॥

तथा,

ब्रह्महत्यासुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति ।

आतुराद्यद्वृष्टहीतं तु तत् कथं वै तरिष्यति ॥

राजप्रतिग्रहो निषिद्धः ।

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥

इति वचनात् । लुब्धस्य ब्राह्मणादेरपि । यत्तु-

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा ।

इति, तदापद्विषयं सर्वद्वृत्तराजविषयं वा । तदा च लुब्ध-

स्येत्यादि राजविशेषणं बोध्यम् ।

महाभारते,

अपि पापकृतो राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।

पृथिवीं मान्मद्विच्छन्ति पावर्त्तनीं जननीं यथा ॥

भूमिप्रतिग्रहस्तु स्वर्गफलकोऽपि ।

भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।

उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनौ ॥

इति मिताक्षरादिधृतवचनात् ।

याज्ञवल्क्यः,

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानवमेव च ॥

अधो नरकम् ।

विष्णुः,

एतानि यदि गृह्णाति स्वेच्छयाभ्यर्थितो न तु ।

तस्मै दाने न दोषोऽस्ति यस्त्वात्मानं तु तारयेत् ॥

एतेनानिच्छवे गर्हितदाने दोष इति सूचितम् । तारयेत्,

जपादिना प्रतिग्रहपापमपनुदेत् । तारणप्रकारमाह—

हारीतः, मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं

जपेत् पञ्च मध्यमे दशोत्तमे द्वादशरात्रं पयोव्रतः शतसहस्र-

मसत्प्रतिग्रहेष्विति ।

अष्टसहस्रम्, अष्टाधिकं सहस्रम् । असत्प्रतिग्रहेषु, उभयतो-

मुख्यादिप्रतिग्रहेषु ।

आदिपर्वणि,

किं करिष्यत्यसौ मूढो गृह्णन्नुभयतोमुखीम् ।

सहस्रं बारुणाः पाशाः क्षुरधाराग्निसन्निभाः ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे च पाश एकः प्रमुच्यते ।

एकदशहृदेयशय्याधिकारे—

ब्रह्मपुराणम्,

तेन कृष्णा तु सा शय्या न ग्राह्या द्विजसत्तमैः ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु अप्रत्याख्येयदानानि । ९३

गृहीतायां, तु तस्यां स पुनः संस्कारमर्हति ॥

वेदेषु च पुराणेषु शय्या सर्वत्र गर्हिता । इति ।

एवं चान्यत्रापि शय्यानिषेधस्तत्पर एव ।

याज्ञवल्क्यः,

प्रतिग्रहसमर्थो हि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां 'स तानामोति पुष्कलान् ॥

अपवादमाह स एव,

कुशाः शाकपयोमत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

चकाराद्गृहादि ।

शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।

मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥

मणीन्, विषादिनिवारकान्

तथा,

एधोदकं फलं मूलमन्नमभ्युद्धृतं च यत् ।

सर्वतः प्रतिशृङ्गीयान्मध्वथाभयदाक्षिणाम् ॥

अभ्युद्धृतम्, अभ्यर्ध्य दत्तम् । अभयदाक्षिणाम्, अभयदानम् ।

मनुः,

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।

अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

एतद्भूचनं याज्ञवल्कीयमिति मिताक्षराकुल्लूकभट्टमाधवाचार्याः । मनोरिति शूलपाणिः । इदं तीर्थेऽप्यपवादकम् । तीर्थभिन्ने इत्यन्ये ।

भरद्वाजः,

अयाचितोपपन्नेषु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।

अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मात्तन्नैव निर्णुदेत् ॥

अपवादान्तरमाह—

स एव,

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव च ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥

भृता, भरणिया भार्यापुत्रादयः । आत्मवृत्त्यर्थं जीवनमार्थम् “न तु वृष्येत् स्वयं तत” इति मनुस्मृतेः ।

मनुः,

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्तप्रतिग्रह एव च ॥

दायः, सम्बन्धनाशाभिव्यङ्ग्यस्वत्वास्पदम् । लाभो निध्यादेः । जयः सङ्ग्रामादौ । प्रयोगः कुसीदम् । कर्मयोगः कृषिवाणिज्यपुत्रकन्यादिः ।

मनुः,

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् ॥

प्रयोगसारे,

प्रतिग्रहं न गृह्णीयादात्मभोगविधित्सया ।

देवतातिथिपूजार्थं यत्राद्धनमुपार्जयेत् ॥

हेमाद्र्यादौ अङ्गिराः,

कुटुम्बार्थे हि सङ्गावात् प्रतिग्राह्यमयाचितम् ।

क्रत्वर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित् ॥

व्यासः,

बोऽसद्व्यः प्रतिगृह्णापि पुनः सद्व्यः प्रयच्छति ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु आपदि प्रतिग्रहेऽदोषः । ९५

आत्मानं मूङ्क्रमं कृत्वा परास्तारयते हि सः ॥

स्कान्दे तु

धनस्वामिनमात्मानं सन्तारयति दुस्तरम् ।

इति शेषार्द्धं दृश्यते ।

मनुः,

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।

अवृत्तिकृषितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥

सर्वतः प्रतिगृहीयाद्ब्राह्मणस्त्रनयं गतः ।

पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥

नाध्यापनयाजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्कसमा हि ते ॥

ज्वलनाम्बुसमा इत्यपपाठः शिष्टैरपरिग्रहात् ।

तथा,

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥

अजीगर्त्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः ।

न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीघातमाचरन् ॥

श्वर्मासमिच्छन्नार्त्तोऽसुं धर्माधर्मविचक्षणः ।

प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥ इत्यादि ।

स्कान्दे,

दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सीदति क्षुधा ।

असतः प्रतिगृहीयात् प्रतिग्रहमतन्द्रितः ॥

तथामनुः,

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ।

प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः ॥

जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।

प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥

तथा तत्रैव,

प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।

प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥

धर्मविष्टृतौ,

उपवासो व्रतं होमस्तीर्थयात्राजपादिकम् ।

विप्रैः सम्पादितं यस्य सम्पन्नं तस्य तत्फलम् ॥

पठन्ति च—

अम्बुमध्ये गवां गोष्ठे तीर्थेष्वपि च पर्वसु ।

राहोर्दर्शनकाले च सूतकं नैव विद्यते ॥

त्वरयान्यत्र गमनसम्भावनायां दानादिविषयकमिदमिति
वदन्ति ।

गृहे दशगुणं दानं गोष्ठे शतगुणं भवेत् ।

पुण्यतीर्थेषु साहस्रमनन्तं शिवसन्निधौ ॥

तथा,

येषु तीर्थेषु ये देवा येषु तीर्थेषु ये द्विजाः ।

येषु तीर्थेषु यत्तोयं विचिकित्मेन तत्र तु ॥

एषूपहतेष्वपि न दोष इत्याशयः । अत एव

यस्मिन् देशे च यत्तोयं या भूमिर्या च मृत्तिका ॥

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तत्र स्नानादिको विधिः ।

इत्यन्यत्रोक्तम् ।

तथा,

न देवः पर्वताग्रेषु न देवो विष्णुसन्निधि ।

देवश्चिदानन्दमयो हृदि भावेन दृश्यते ॥

यत्र यत्र यदा भक्तिर्दृढा यस्य महात्मनः ।

तत्र तस्य महादेवः प्रसादमुपगच्छति ॥

देवलः,

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु न पर्वतम् ।

नान्यत्प्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च ॥

यत्र स्थाने तु यत्तीर्थं नदी पुण्यतमाऽथ वा ।

तां ध्यायेन्मनसा वापि अन्यत्रेच्छाविचिन्तनम् ॥

इदं स्नानविषयम् । नदीमिति गङ्गातिरिक्तपरम् ।

स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी जनैः ।

विना विष्णुपदीं कान्यत् समर्थमयशोधनम् ॥ इति स्कान्दात् ।

देवलः,

अरण्यं देवतास्थानं तीर्थान्यायतनानि च ।

तस्मात्तेषु वसन् लोकात् याति लोकं द्विवैकसाम् ॥

तीर्थयात्रादिफलं सर्वं श्रीकृष्णे समर्पणीयम् । तदुक्तम्—

ब्राह्मे,

यानि यानि च तीर्थानि दानव्रततपांसि च ।

तानि सर्वाणि सिद्ध्यन्ति विष्णोः पादार्पणेन वै ॥

नार्पयन्ति हरौ लोके पुण्यानि विविधानि च ।

विफलानि भवन्तीह श्रम एव फलं भवेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते,

राजोवाच ।

किं तत्पुण्यं महाभाग येन श्रद्धातिनिर्मला ।

जायते वर्द्धते वापि यया साक्षाद्भवेद्भरिः ॥

कामकलोवाच ।

श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तं क्रियते कर्म यच्छुभम् ।

ब्रह्मार्पणधिया सर्वं कर्तव्यं विष्णुवल्लभम् ॥

उक्तं च भागवते,

कायेन वाचा मनसेन्द्रियेण बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ।

करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥

कौर्म्ये,

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि निःसङ्गः कामवर्जितः ।

प्रसन्नेनैव कुर्वाणो याति तत् परमं पदम् ॥

ब्रह्मणा दीयते देवं ब्रह्मणे सम्पदीयते ।

ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणभिदं परम् ॥

इदं च सर्वकर्मसु क्रियायाः कारकाणां च ब्रह्मभावनो-
पलक्षकम् ।

अथ तीर्थवासनफलम् ।

काशीखण्डे,

स्वयं वस्तुमशक्तोऽपि वासयेत्तीर्थवासिनम् ।

अप्येकमपि मूलेन स वस्तुः फलभागभवेत् ॥

यद्यर्पादं काशीमधिकृत्योक्तं तथापि तीर्थसामान्यपदब-
लादन्यत्राप्येवमिति वदन्ति ।

अथ सामान्यतस्तीर्थयात्राद्यनुष्ठानक्रमो लिख्यते ।

तत्र कस्मिंश्चिदिने एकभक्तादि कृत्वा तत्परदिने मुण्डन-
मुपवासं च विधाय तत्परदिने कृतनित्यक्रियो गणेशं ग्रहा-
निष्टदेवतां चाभ्यर्च्य बहुसर्पिःसमन्वितं यात्रार्थं श्राद्धं कृत्वा
ब्राह्मणत्रयं सम्पूज्य हिरण्यादिना परितोष्य ॐ अद्येत्यादि
प्रतिपदमश्वमेधजन्यफलसमफलप्राप्तिकामस्तीर्थयात्रामहं करि-
ष्ये इति सङ्कल्प्य मुद्राकङ्कणकषायवस्त्रच्छत्रोपानदण्डधारणरू-
पकार्पटीनिषं विधाय वसत्यवच्छिन्नं ग्रामं गृहं वा प्रदक्षिणी-

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थयात्रायनुष्ठानक्रमः । ९९

कृत्य क्रोश्याभ्यन्तरग्रामं गत्वाऽसम्भवे ततोऽधिकमपि गत्वा
श्राद्धशेषघृतादिना सह पारणं कुर्यात् । उपानद्धारणं तु मिश्रम-
तेन । वस्तुन उपानद्धारणे यात्रायाः पादफलहास उपानच्छून्य-
स्य पूर्णं फलमिति । श्राद्धं चेदं पार्वणविधिकम् । वृद्धिश्राद्धरूपमि-
त्यन्ये । श्राद्धं चेदं षड्दैवतं सर्वेषाम् । छन्दोगभिन्नानां नवदैव-
तमिति कश्चित् । ततो दिनान्तरे कृतस्नानादिर्गृहीतकार्पटीवेषः
पूर्वाह्ने तीर्थाभिमुखं गच्छेत् । वेषधारणं च गमनकाल एव न-
त्वाह्निकभोजनादिकालेऽपि प्रमाणाभावात् । वस्तुतो भोजना-
दिकाले तत्सत्त्वेऽपि न क्षतिः धातुरक्तस्य स्वभावशुद्धत्वा-
दिति । भोजनकाले चौदने तीर्थनामाष्टवारं जपेत् । पथि ब्रह्म-
चर्यादिकं कार्यम् । यथाशक्ति पथ्यपि देयम् । एवं तीर्था-
त्प्रत्यावृत्तः स्वग्रामसमीपे ग्रामान्तरमागत्य देवान् ग्रहादीन् स-
म्पूज्य तीर्थयात्रासमाप्तिनिमित्तकं बहुसर्पिःसमन्वितं पार्वणं
कृत्वा पूर्ववत् ब्राह्मणत्रयं सम्पूज्य स्वग्रामं प्राप्य पूर्ववत् प्रद-
क्षिणीकृत्य स्वगृहं प्रविश्य कार्पटीवेषं त्यक्त्वा श्राद्धशेषघृतादि-
ना सह भोजनं कुर्यात् । अत्रापि पूर्वदिने स्वग्रामसमीपग्रामे
उपवासं कृत्वा परदिने श्राद्धादि कृत्वा प्रविशेदिति कश्चित् ।
दाक्षिणात्यास्तु सर्पिःप्रधानकं यात्राश्राद्धम् अतो नानानामगो-
त्रानुच्चार्य एतत्स्वोपकरणं घृतमित्यादिवाक्यं कार्यमित्याहुः ।

अथ तीर्थप्राप्तिदिनकृत्यम् ।

तत्र यानादिना गतोऽपि तीर्थसमीपे यथाशक्ति कियद्दूरं
केवलपट्यां गत्वा तीर्थे दृष्टिपथं गते साष्टाङ्गं प्रणमेत् । तीर्थाय
नमः पुष्पाञ्जलिं दद्यात् । यथाशक्त्युपदौकनं स्थापयेत् आचा-
रात् । ततः प्रथमं प्रणवेन तीर्थं स्पृष्ट्वा ततः सचैलमवगाहेत् ।
दाक्षिणात्यास्तु—

सागरस्वननिर्घोष दण्डहस्तासुरान्तक ।

जगत्सृष्टर्जगन्मर्दिन्नमामि त्वां सुरेश्वर ॥

तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम ।

भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥

इति प्रार्थनामन्त्रं पठित्वा स्नायादिति वदन्ति । प्रथममेव
गुण्डनं कृत्वा ततः स्नानादिकं कार्यमित्येके । स्नानश्राद्धानन्तरं
गुण्डनमित्यपरे । स्नानतर्पणादिकं च स्वशृङ्खोक्तविधिना कार्यम् ।
शृङ्खोक्तविधिना वा पौराणिकविधिना वा । यत्पुराणीयं स्नानं
यत्पुराणीयं तर्पणं कार्यम् । शूद्रेण तु पौराणिकमेव कार्यं मन्त्र-
स्थाने च नमः शब्दः प्रयोज्यो ब्राह्मणेन मन्त्रः पठनीय इति ।
पौराणिकमन्त्राः शूद्रेणापि पठनीया इत्यन्ये । ततः श्राद्धं कुर्या-
त् । तत् षड्दैवतं छन्दोगानाम् । अन्येषां गयायां नवदैवतम् ।
तीर्थान्तरेऽपि नवदैवतमित्यन्ये । श्राद्धं चामेनैव अशक्तौ हेम्ना-
पि गुडेन वा । शूद्रस्याप्येवम् । अर्घ्यावाहनवर्जितं श्राद्धं कार्य-
म् । श्वकाकादीनां दृष्ट्यापि नोपहृतं भवति । सक्त्वादिना
पिण्डदानं पिण्याकेन गुडेन वा । असक्तौ पिण्डदानमात्रमपि का-
र्यम् । तीर्थश्राद्धं जीवत्पितृकेणापि पितामहादीनुद्दिश्य कार्यम् ।
सामिकेनैवेत्यपरे । गयाश्राद्धं तु जीवत्पितृकेण न कार्यम् ।
मत्तज्ञागतेन तु मृतमातृकेण मातृश्राद्धं गयायां कार्यं न तु
सति पितरि तदुद्देशेन गन्तव्यम् । दाक्षिणात्यास्तु विधवाना-
मपि तीर्थश्राद्धमाहुः । तीर्थे श्राद्धं कृत्वा गयायां वक्ष्यमाणरी-
त्या षोडशीकर्म कार्यम् । ततः श्राद्धं कृत्वा तीर्थदेवान् पश्ये-
त् । देवानां दर्शनं पुण्यं ततोऽपि स्पर्शनं ततोऽप्यर्चनं तच्च
षोडशभिः पञ्चभिरुपचारैर्वा ।

आसनं स्वागतं पाद्यमर्घमाचमनीयकम् ।

- १५) शिवस्तोत्रावली । उपलब्धविरचिता ।
भीमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २
- १६) मीमांसाबालप्रकाशः । जैमिनीयद्वादशाऽ-
ध्यायार्थसंग्रहः । भीमट्टनारायणा-मज्जमट्ट-
शङ्करविरचितः । (मीमांसा) २
- १७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि—मी-
मांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालि-
कनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृता
मीमांसासारसंग्रहसम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- १८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पाण्डित्यवर-
श्रीसदानन्दव्यासपणनितस्तत्कृतव्याख्यास-
मलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३
- १९) कात्यायनश्रुतसूत्रम् । महामहोपाध्याय-
श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- २०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविर-
चितं सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ३
- २१) श्रीहर्षभणितं छण्डनखण्डखाद्यम् । आ-
नन्दपूर्णविरचितया छण्डनकविककावि-
भजनख्यया व्याख्यया विद्यासप्तारोतिप्र-
सिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४
- २२) आख्यातचन्द्रिका । श्रीमदमल्लविरचिता १
- २३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्य-
याऽनतराणिकया च सहितम् ८
- २४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । श्रीकाचिका श्रीब्रजनाथभ-
ट्टकृता । (वेदान्तः) ... २
- २५) कोटपत्रसंग्रहः । अव श्रीकालीशङ्करमि-
शान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदी-
श्याः प्रत्यक्षानुमानादाधर्माः प्रत्यक्षानु-
मानमाधुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य
मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कु-
सुमाञ्जलेश्वर कोटपत्राणि ... २
- २६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभ-
ट्टविरचितसिद्धान्तसेनुकाऽभिधट्टीकामह-
तभोदवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
- २७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिकका-
पिलजैमिनीशैविकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः ।
मणिभट्टकृतटीकया सहितः । जारिभट्टमु-
रिक्तः । ... १
- २८) शुद्धाद्वैतमार्गः प्रकाशव्याख्यासहितः ।

- प्रमेयसत्त्वार्थवच १
- (२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोम-
णिकृतदीपिन्या जागदीशी टीका । १३
- (३०) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
श्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रका-
शात्मकः । सावित्र्यादीपकश्च ११
- (३१) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
श्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ३
- (३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भराविप्रादि-
संकलितः ... ४
- (३३) वेदान्तरत्नमञ्जुषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्त-
माचार्यकृता । ... २
- (३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्त-
मजीमहाराजविरचितः ... २
- (३५) वेदान्तपारिजानसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसा-
भाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
- (३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
नारायणतीर्थविरचितं योगमिद्धान्तचान्दि-
कासमाख्यया व्याख्यया सेवलितम् । २
- (३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजका-
चार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृत ब्रह्मा-
ऽमृतवर्णिनीसमाख्यव्याख्यासेवलितम् । ४
- (३८) विभवप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीम-
हेश्वरसूरिविरचितः । ... २
- (३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवत्सभाचार्यविरचिता
श्रीमद्भागवत व्याख्या गोस्वामिश्रीविठ्ठलना-
थदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीम-
द्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्णं श्रीसुबो-
धिनीटिप्पण्योः प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री
पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ३
- (४०) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
श्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ४
- (४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तप-
रनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालामिश्रविर-
चितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तम-
प्रसाद शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गि-
व्याख्यटीकयामहिता ३
- (४२) स्थानुभवादरीः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राज-
काचार्यनारायणभक्तेश्वरमाधवाध्यायविर-
चितः । स्वकृतटीकाविरचितश्च । १

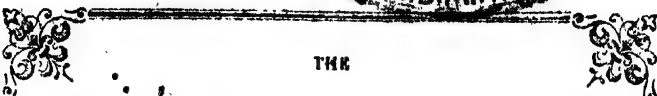

- (४१) पाशवत्कल्पमिति । बालम्भट्टीसमाख्य-
व्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । अ-
वहाराध्यायः ... ११
- (४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-
र्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्व-
चिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकाशरोमणि-
विरचितदीधित्या च गर्भिता । ४
- (४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणि-
ता । रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपुरण्या-
ख्यव्याख्यया सहिता तर्कपाद । ५
- (४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुसङ्ग्रहा महामहो-
पाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचिता ।
श्रीमद्बुर्बलाचार्य बालम्भट्टाभ्या विर-
चितकुञ्जिकाकलाद्वयीकाद्वयसंवलिता । १०
- (४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधौ । पर्वतीय
विश्वेश्वरसूरिविरचितः । ६
- (४८) विरमिषोदयः । लक्षणप्रकाशः ।
महामहोपाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ७

- (४९) बृहदारण्यकवार्तिकसार श्रीमद्विद्यारण्यवशा-
मिविरचितः । महेश्वरतीर्थकृतयालघुसं-
ग्रहाख्यया टीकया समलङ्कृतः । ४
- (५०) वीरमिश्रोदयः । राजश्रीतिप्रकाशः । महा-
महोपाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ५
- (५१) पूर्वमीमांसा अधिकरणकौमुदी । श्रीमम्म-
हामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्य-
विरचिता परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्व-
कं टिप्पण्या परिष्कृत । १
- (५२) प्रसस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः । तत्र क-
णादरहस्यम् । श्रीशंकरमिश्रविरचितम् । १
- (५३) कमदीपिका । श्रीमम्महामहोपाध्याय
क. रमीरिकेशवभट्टविरचिता । विद्यावि-
नादश्रीगोविन्दभट्टाचार्यकृतविरचोपेत २
- (५४) वीरमिश्रोदयः । तीर्थप्रकाशः । महा-
महोपाध्याय श्रीमिश्रमिश्रविरचितः । १

एस्त्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा बनारस सिटी

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 240.

वीरमित्रोदयः ।

तीर्थप्रकाशः ।

महामहोपाध्यायश्रीमित्रागिश्रानिरचिनः ।

साहित्योपाध्यायविष्णुप्रसादशर्मणा

संशोधितः ।

VIRAMITRODAYA,

TIRTH-PRAKÂSA

BY

MAHÂMAHOPÂDHÂYA PANDITA MITRA MISRA.

EDITED BY

Pandita Vishnu Prasad.

VOL. X.

FASCICULUS II-3

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE. BENARES.

AGENTS:-

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG;

PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDJI, BOMBAY;

PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.

* Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press,

BENARES.

Price Rupee one.

Registered According to Act XV. of 1867.

—*—

इतिवक्तः—२४०

५ आपणभयः पृथग् नस्ति । ... ..

$\sigma_0 = \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}$

मधुपर्कश्चाचमनं स्नानं वासोविभूषणम् ॥

गन्धं पुष्पं धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दना तथा ।

इति षोडशोपचाराः । गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पञ्चोप-
चाराः । अभावे गन्धपुष्पाभ्यामपि । घृतेन देवस्नानं महाफ-
लम् । सुगन्धिगङ्गाजलैः स्नानं घृतस्नानसमम् । पञ्चामृतस्ना-
नमपि महाफलम् । शक्तौ प्रतितीर्थं गोदानं कार्यम् । विशिष्ट-
ख्यातलिङ्गेषु वृषदानं कार्यम् । अवस्थानेऽधिकं फलम् ।
सर्वं तीर्थफलं श्रीकृष्णाय समर्पयेदिति ।

इति तीर्थसामान्यप्रघट्टकम् ।

अथ तीर्थानामुद्देशः क्रियते ।

विष्णुपुराणे,

पराशर उवाच ।

मैत्रेय श्रूयतामेतत् सङ्क्षेपाद्भूततो मम ।

नास्त्वर्षशतेनापि वक्तुं शक्योऽतिविस्तरः ॥

जम्बूप्लसादयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज ।

कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः ॥

एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः ।

लवणेक्षुसुरासर्पिर्दाधिदुग्धजलैः समम् ॥

जम्बूद्वीपः समस्तान्ममेतेषां मध्यमः स्थितः ।

तस्यापि मेरुमैत्रेय मध्ये कनकपर्वतः ॥

चतुराशीतिसाहस्रो योजनैरस्य चोच्छ्रयः ।

प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्द्वार्त्रिशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥

मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य भूमृतः ।

भूपरस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकारसंस्थितः ॥

हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे ।

नीलः श्वेतश्च श्रृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः ॥

लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथाऽपरे ।

सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥

द्वौ, निषधनीलौ । अपरे हेमकूटश्चेतादयो यथाक्रमं दशदश-
योजनसहस्रहीनाः । निषधमपेक्ष्य हेमकूटो दशहीनः तं चापेक्ष्य
हिमवान् दशहीनः । एवं नीलमपेक्ष्य श्वेतः तच्चापेक्ष्य शृङ्गीति ।

तथा,

भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् ।

हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विज ॥

रम्यकं चोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्यम् ।

उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा ॥

नवसाहस्रभूकैकमेतेषां द्विजसत्तम ।

इलावृतं च तन्मध्ये सौवर्णं मेरुच्छिन्नतः ॥

मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् ।

इलावृतं महाभाग चत्वारश्चात्र पर्वताः ॥

विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः ।

पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ॥

विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः ।

कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च ॥

एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः ।

जम्बूद्वीपस्य सा जम्बूर्नामहेतुर्महासुने ॥

महागजप्रमाणानि जम्बूवास्तस्याः फलानि वै ।

पतन्ति भ्रूभृतः पृष्ठे शीर्यमाणानि सर्वतः ॥

रसेन तेषां प्रख्याता तत्र जम्बूनदीति वै ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु वर्षाणां विभागपरिमाणादि । १०३

सरित्प्रवर्तते सा च पीयते तन्निवासिभिः ॥
न स्वदो न च दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियक्षयः ।
तत्पानसुस्थमनसां जनानां तत्र जायते ॥
तीरमृत्तद्रसं प्राप्य सुखवायुविशोषिता ।
जाम्बूनदारुणं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् ॥

रम्यकं चोत्तरमिति मेरोरुत्तरमित्यर्थः । यथा वै भारत-
मिति । यथा भारतं धनुराकृति तथेत्यर्थः । नवसाहस्रमिति ।
एतेषां भारतादीनां मध्ये एकैकं वर्षं नवनवसहस्रयोजन-
प्रमाणमित्यर्थः । किञ्चात्रेलावृते चत्वारः पर्वता विश्कम्भाधार-
काः कीलका इक्ष्वरेण रचिताः । अन्यथा मूर्ध्नि विस्तारा-
त् पतनं स्यात् । तेषु मन्दरादिषु पूर्वादिक्रमेण कदम्बादयश्च-
त्वारः पादपा एकादशशतयोजनोच्छ्राया गिरिकेतवो ध्वजा
इव रचिताः । नामहेतुः, नामप्रवृत्तिहेतुः । मेरोः पूर्वपश्चिमवर्ष-
द्वयादिकमाह—

मेरोः पूर्वेण भद्राश्वं केतुमालं च पश्चिमे ।
वर्षे द्वे तु मुनिश्रेष्ठ तयोर्मध्यमिलावृतम् ॥
वनं चैत्ररथं पूर्वे दक्षिणे गन्धमादनम् ।
वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम् ॥
अरुणोदं महाभद्रमसितोदं समानसम् ।
सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा ॥
शीतान्तश्चक्रमुज्जश्च कुररी माल्यवास्तथा ।
वैकङ्कप्रमुखा मरोः पूर्वतः केसराचलाः ॥
त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा ।
निषधादयो दक्षिणतस्तस्य केसरपर्वताः ॥
शिखिवासाः सवैदूर्यः कपिलो गन्धमादनः ।

जारुधिप्रमुखास्तद्वत् पश्चिमे केसराचलाः ॥

मेरोरनन्तराङ्गेषु जठरादिष्ववस्थिताः ।

शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथा परः ॥

कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः ।

धनमितादि । मन्दरादिचतुर्षु पर्वतेषु चैत्ररथादिचत्वारि व-
नानीत्यर्थः । मेरोः कर्णिकांस्थानीयत्वात् शीतान्तादयः केस-
रस्थानीयाः । अनन्तराङ्गेषु, अतिसमीपेषु । अत एव जठरादिषु,
जठरादितुल्यदेशेषु ।

तथा,

चतुर्दशसहस्राणि योजनानां महापुरी ॥

मेरोरुपरि मैत्रेय ब्रह्मणः प्रथिता दिवि ।

तस्याः समन्ततश्चाष्टौ दिशासु विदिशासु च ॥

इन्द्रादिलोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पुरः ।

विष्णुपादविनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम् ॥

समन्तात् ब्रह्मणः पुर्या गङ्गा पतति वै दिवः ।

सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्वा प्रतिपद्यते ॥

शीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात् ।

पूर्वेण शैलाच्छीता तु शैलं यात्यन्तरिक्षगा ॥

ततश्च पूर्ववर्षेण भद्राश्वेनैति साऽर्णवम् ।

तथैवालकनन्दापि दक्षिणेनैत्य भारतम् ॥

प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने ।

तथैवेति केसराचलादिक्रमेण निषधहेमकूटाद्यतिक्रमेणेत्य
र्थः । सप्तभेदेति । तत्र—

मत्स्यः,

धोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु वर्षाणां विभागपरिमाणादि१०५

नलिनी ह्यादिनी चैव प्लाविनी चैव प्राच्यगाः ॥
 शीता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीक्यगाः ।
 सप्तमी त्वन्वगाद्गङ्गा दक्षिणेन भगीरथम् ॥
 इत्याह । अलकनन्दामुक्त्वा चक्षुमाह—
 चक्षुश्च पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः ।
 पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षं गत्वैति सार्णवम् ॥
 भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरुन् ।
 अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्यंति मङ्गमुने ॥
 आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादना ।
 तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकारमंस्थितः ॥
 भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा ।
 पत्राणि लोकपञ्चस्य मर्यादाशैलबाहवः ॥
 जठरो देवकूटश्च मर्यादापर्वतावृभौ ।
 तौ दक्षिणोत्तरायामावाणीलनिषधायतौ ।
 गन्धमादनकैलामौ पूर्वपश्चायतावृभौ ॥
 अशीतियोजनायामावर्णवान्तर्ध्वस्थितौ ।
 निषधः पारियात्रश्च मर्यादापर्वतावृभौ ॥
 मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा पूर्वा तथा स्थितौ ।
 तौ दक्षिणोत्तरायामावाणीलनिषधायतौ ॥
 विशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरौ वर्षपर्वतौ ।
 पूर्वपश्चायतावेतवर्णवान्तर्ध्वस्थितौ ॥
 इत्येते मुनिवर्ग्योक्ता मर्यादापर्वतास्तव ।
 जठराद्याः स्थिता मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम् ॥
 सप्त वर्षाणि मर्यादागिरिभिः सहोक्त्वा—
 भद्राश्चैव पूर्वतो मेरोः केतुमालं च पश्चिमे ।

इत्युक्तयोर्वर्षयोर्मर्यादापर्वतावाह आनीलेति । उत्तरो नी-
लः दक्षिणो निषधः तत्पर्यन्त आयामो ययोस्तौ । तत्र प-
श्चिमे माल्यवान् पूर्वस्मिन् गन्धमादनः । “तथैवेलावृतमपरेण
पूर्वेण च माल्यवद्वन्धमादनावानीलनिषधायामौ” इति शुक्रोक्तेः ।

पूर्वेण माल्यवान् शैलः तत्परमाणः प्रकीर्तितः ।

इति वायुपुराणं कल्पभेदेन नेयम् । लोको जम्बूद्वीपं तदेव पद्मं
तस्य पत्राणि । भारतकुरुवर्षयोर्भद्राक्षकेतुमालयोश्च परस्परं स-
मानत्वादाभिमुख्येनावस्थानाच्च । पत्रसादृश्याच्च पत्राणीत्युक्तम् ।
मर्यादाशैला गन्धमादनहिमवन्माल्यवच्छृङ्गिणस्तेषां बाह्यतः
स्थिताः । मेरोश्चतुर्दिक्षु द्वौ द्वौ परिधिपर्वतावाह जठर इत्या-
दिषञ्चभिः । इलावृतवर्ष एवावान्तरविभागहेतुत्वान्मर्यादा-
पर्वता इत्युक्तम् । जठरदेवकूर्दौ दक्षिणोत्तरायतौ मेरोः पूर्व-
तः, गन्धमादनकैलासौ पूर्वपश्चिमायतौ दक्षिणतः, निषधपारि-
यात्रौ दक्षिणोत्तरायतौ पश्चिमतः, त्रिशृङ्गजारुधौ पूर्वपश्चिमा-
यतावुत्तरत इति ।

तथा,

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।

वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥

नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामते ।

कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गं च गच्छताम् ॥

• महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ।

विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तत्र कुलपर्वताः ॥

अतः सम्प्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात्प्रयान्ति च ।

तिर्यक्त्वं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा मुने ॥

इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यश्चान्तश्च गम्यते ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु भारतवर्षस्य विभागादि । १०७

न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्म भूमौ विधीयते ॥
 भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय ।
 इन्द्रद्वीपः कशेरूमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ वारुणः ।
 अयं तु नवमस्तेषां द्वीफः सागरसंवृतः ॥
 योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
 पूर्वे किराता यस्य स्युः पश्चिमे यवनाः स्मृताः ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः ।
 इज्यायुद्धवणिज्याद्यैर्वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः ॥
 वेदस्मृतिमुंस्वाश्वान्याः पारियात्रोद्भवा मुने ।
 नर्मदासुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः ॥
 तापीपयोष्णीकावेरीप्रमुखा ऋक्षसम्भवाः ।
 गोदावरीभीमरथीकृष्णवैष्ण्यादिकांस्तथा ॥
 सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापप्रणाशनाः ।
 कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः ॥
 त्रिसामाऋषिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ।
 ऋषिकुल्याकुमाराद्या शुक्तिमत्पादसम्भवाः ॥
 शतद्रुचन्द्रभागाद्या हिमवत्पादानिःसृताः ।
 आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः ॥
 तास्विमे कुरुषाञ्चालप्रध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्वदेशादिकार्थैव कामरूपनिवासिनः ॥
 मध्यश्चेत्यादि । मध्यो भूर्लोकः, अन्तो नरकादिः । इन्द्रद्वी-
 पाद्याः समुद्रमारभ्य हिमवदन्ता मध्ये मध्ये सगरसुतस्वाता-
 न्तरिताः सहस्रयोजनविस्तारा भारतवर्षान्तरद्वीपा नवैव सा-
 मान्यतो ज्ञेयाः ।

भारताख्यस्य वर्षस्य नव भेदान्निबोधत ।
 सागरान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परम् ॥
 इतिवायुपुराणोक्तेः । अयं तु कुरुपाञ्चालाद्यवच्छिन्नो देशो
 भारताख्यस्तेषां नवम इति सम्बन्धः । तुल्यत्वादन्याऽपि साग-
 रान्तरितः सहस्रयोजनात्मकश्चेत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे,

तच्छृणुध्वं प्रवक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च ।
 सङ्क्षेपेण मुनिश्रेष्ठाः पृथिव्यां गानि कानि वै ॥
 विस्तरेण न शक्येत वक्तुं वर्षशतैरपि ।
 प्रथमं पुष्करं तीर्थं नैमिषारण्यमेव च ॥
 पुण्यं च सगरारण्यं दण्डकारण्यमेव च ॥
 गया प्रभामं श्रीतीर्थं दिव्यं कनखलं तथा ।
 भृगुतुङ्गं हिरण्यक्षं भीमारण्यं कुशस्थलम् ॥
 लोहार्गलं सकेदारं मन्दारारण्यमेव च ।
 महावनं कोटितीर्थं सर्वपापहरं तथा ॥
 रूपतीर्थं शूकरं च चक्रतीर्थं महाफलम् ।
 योगतीर्थं सोमतीर्थं तीर्थं साखोटकं तथा ॥
 तीर्थं कोकामुखं पुण्यं बदरीशैलमेव च ।
 सोमतीर्थं तुङ्गकूटं तीर्थं स्कन्दाश्रमस्तथा ॥
 कोटितीर्थं चाग्निसरस्तीर्थं पञ्चशिखं तथा ।
 सूर्यप्रभं धनुःसरः सप्तसामुद्रकं तथा ॥
 कर्णोद्भवं कोटितीर्थं तीर्थं चाघवणाशनम् ।
 गङ्गाद्वारं पञ्चकुञ्जं मध्यकेशवमेव च ॥
 चक्रप्रभं मतङ्गं च कुशकुण्डं च पिश्रुतम् ।
 दंष्ट्राकुण्डं विष्णुतीर्थं सार्वकामिकमेव च ॥

तीर्थं सत्सलिलं चैव वदरी सुप्रभं तथा ।
 ब्रह्मकुण्डं वह्निकुण्डं तीर्थं सन्यपदं तथा ॥
 चतुःस्रोतश्चतुःशृङ्गं शैलं द्वादशधारकम् ।
 मानसं स्थूलशृङ्गं च स्थूलदण्डं तथोवेशी ॥
 लोकपालं मेरुधरं सोमाद्रिः शैलमेव च ।
 सदाप्रभं मेरुकुण्डं तीर्थं सोमाभिषेचनम् ॥
 महासोमं कोटरकं पञ्चधारं त्रिधारकम् ।
 सप्तधारिकतीर्थं च तीर्थं चापरकण्टकेम् ॥
 शालग्रामं चक्रतीर्थं कोटिद्रुममनुत्तमम् ।
 विल्वप्रभं देवहृदं तीर्थं विष्णुप्रभं तथा ॥
 शङ्खप्रभं देवकुण्डं तीर्थं वज्रायुधं तथा ।
 अग्निप्रभं सपुत्रागं देवप्रभमनुत्तमम् ॥
 विद्याधरं सगान्धर्वं श्रीतीर्थं ब्राह्मणीहृदम् ।
 तीर्थं च लोकपालारुखं मणिपूरगिरिस्तथा ॥
 कन्याश्रमो वायुकुण्डं जम्बूमार्गं तथोत्तमम् ।
 गभस्तितीर्थं तु तथा ययातिपतनं शुचि ॥
 कोटितीर्थं भद्रवटं महाकालवनं तथा ।
 नर्मदा परमं तीर्थं तीर्थवर्यं तथार्बुदम् ॥
 पिङ्गुतीर्थं सवासिष्ठं तीर्थं च प्रियसङ्गमम् ।
 तीर्थं दौर्वासिकं नाम तथा पिञ्जरकं शुभम् ॥
 ऋषितीर्थं ब्रह्मतुङ्गं वसुतीर्थं कुलाम्बिका ।
 शक्रतीर्थं पञ्चनदं रेणुकातीर्थमेव च ॥
 पितामहं च विमलं रुद्रपादं तथोत्तमम् ।
 मणिमन्तं च कामारुखं कृष्णतीर्थं कुमारिणम् ॥
 यजनं याजनं चैव तथैव ब्रह्मभावकम् ।

पुष्पन्यासं पुण्डरीकं मणिपूरं तथोत्तरम् ॥
 दीर्घसत्रं हंसपदं तीर्थं चानसनं तथा ।
 गङ्गोज्जेदं शिवोज्जेदं नर्मदोज्जेदमेव च ॥
 गणपारं महातीर्थं कुमारीकोटिरिव च ।
 रुद्रकोटिः शङ्खमणिस्तीर्थं सत्रावनामितम् ।
 स्यमन्तपञ्चकं तीर्थं पारिप्लवपृथुदकम् ॥
 कोटितीर्थं पञ्चनदं वाराहं यक्षिणीद्वन्द्वम् ।
 पुण्डरीकं सोमतीर्थं मुञ्जवाटं तथोत्तमम् ॥
 वदरीवनमासीनं रत्नमूलकमेव च ।
 लोकोद्धारं च श्रीतीर्थं कपिलातीर्थमेव च ॥
 सूर्यतीर्थं शङ्खिनी च भवाभवनमेव च ।
 तीर्थं च यक्षराजस्य ब्रह्मावर्त्तं मृतीर्थकम् ॥
 कामेश्वरं मातृतीर्थं तीर्थं शीतवनं तथा ।
 स्नानलोपायनं चैव मानसं गलकं तथा ॥
 दशाश्वमेधं केदारं ब्रह्मोदुम्बरमेव च ।
 सप्तर्षिकुण्डं च तथा तीर्थं देव्याः सुजम्बुकम् ॥
 ईहास्पदं कोटिकूटं किन्दानं किंजपं तथा ।
 कारण्डवं च विन्ध्यं च त्रिपिष्टपमथापरम् ॥
 पाणिरूपातं मिश्रकं च मधूवटमनोजवौ ।
 कौशिकी देवतीर्थं च तीर्थं च ऋणमोचनम् ॥
 दिव्यं च तृणधूमाख्यं तीर्थं विष्णुपदं तथा ।
 अमराणां हृदं पुण्यं कोटितीर्थं तथाऽपरम् ॥
 श्रीकुञ्जं शालितीर्थं च नैमिषेयं च विश्रुतम् ।
 ब्रह्मस्थानं सोमतीर्थं कन्यातीर्थं तथोत्तमम् ॥
 ब्रह्मतीर्थं मनस्तीर्थं तीर्थं चैकाननं तथा ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थानामुद्देशाः । १११

सौगन्धिकवनं चैव मणितीर्थं सरस्वती ॥
 ईशानतीर्थप्रवरं पालनं पञ्चयज्ञियम् ।
 त्रिशूलधारा माहेन्द्रं देवस्थानं कृतालयम् ॥
 शाकम्भगी देवतीर्थं सुवर्णाख्यं कलिहृदम् ।
 क्षीरेस्त्रवं विश्वपाख्यं भृगुतीर्थं कुलोद्भवम् ॥
 ब्रह्मतीर्थं ब्रह्मयोनि नीलपर्वतमेव च ।
 कुब्जाम्रकं भद्रवटं वसिष्ठपदमेव च ॥
 धूमावर्तं तथा मेरुं वारुणं कापिलं च यत् ।
 स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं कामिष्ठाश्रम एव च ॥
 रुद्रावर्तं सुगन्धाश्वं कपिलावनमेव च ।
 भद्रकर्णहृदं चैवं शङ्खकर्णहृदं तथा ॥
 सप्तसारस्वतं चैव तीर्थमौशनसं तथा ।
 कपालमोचनं चैवमवकीर्णं च काम्यकम् ॥
 चतुःसामुद्रिकं चैव शतिकं च सहस्रिकम् ।
 रेणुकं पञ्चवटकं विमोचनमथौजसम् ॥
 विश्वेश्वरं वामनकं कूपं नारायणाश्रमम् ।
 पङ्काहदसरश्चैव बदरीपाचनं तथा ॥
 इन्द्रमार्गमकरात्रं क्षीरिकाराममेव च ।
 सोमतीर्थं दधीचं च श्रुततीर्थं च भो द्विजाः ॥
 कन्याश्रमं सन्निहितं कोटितीर्थं च पुण्यदम् ।
 कोटितीर्थस्थली चैव भद्रकालीहृदं तथा ॥
 अरुन्धतीवनं चैव ब्रह्मावर्तं तथोत्तमम् ।
 अश्वदेवी कुब्जवनं यमुनाप्रभवं तथा ॥
 वीरप्रमोक्षं सिन्धूत्थं शमीकुल्या सकृत्तिका ।
 उर्वशीकमनं चैव मायाविद्योद्भवं तथा ।

महाश्रमो वेतसिकारूपं सुन्दरिकाश्रमम् ॥
 ब्राह्मणीतीर्थवैश्रामं गङ्गोद्भेदं सरस्वती ।
 अरुणास्पदं दामकं च शुक्रतीर्थं सवालुकम् ॥
 तीर्थं वै वारिमुख्याख्यं नीलकण्ठहृदस्तथा ।
 स्वर्गद्वारं किंपुलिका कोटितीर्थं तथैव च ॥
 पिशाचमोचनं चैव सुभद्राहृद एव च ।
 कुण्डं विशसनं तस्यां तीर्थं चण्डेश्वरस्य च ॥
 ज्येष्ठस्थानहृदं चैव हरिकेशवनं तथा ।
 अजामुखसरश्चैव घण्टाकर्णहृदं तथा ॥
 पुण्डरीकहृदं चैव वापी कर्कोटकस्य च ।
 कुण्डं घर्घरिकायाश्च विनायकहृदं तथा ॥
 कूपं सिन्धुभवं चैव पुण्यं ब्रह्ममरस्तथा ।
 रुद्रावासं तथा तीर्थं नारीतीर्थं मुल्लोमकम् ॥
 ब्रह्मावर्त्तं कुशावर्त्तं दधिकर्णोपपादकम् ।
 शृङ्गतीर्थं महातीर्थं तीर्थं श्रेष्ठं महानदी ॥
 दिव्यं ब्रह्ममरः पुण्यं गयाशीर्षाक्ष्यं वटम् ।
 दक्षिणं चोत्तरं चैव गोमयं रूपशान्तिदम् ॥
 कपिलाहृदं गृध्रवटं सावित्रीहृदमेव च ।
 प्रभाषणं शीतवनं योनिद्वारं च धेनुकम् ॥
 रम्यकं कोकिलाख्यं च मतङ्गहृदमेव च ।
 पितृकूपं सङ्गतीर्थं शक्रतीर्थं सुभालिनम् ॥
 ब्रह्मस्थानं सप्तकुण्डं मणिरत्नहृदं तथा ।
 मुद्रलस्याश्रमश्चैव सुकन्याहृदमेव च ॥
 तीर्थं जनवहूपाख्यं पुण्यं विनशनं तथा ।
 आज्यं विनाशतीर्थं च धारा माहेश्वरी तथा ॥

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थानामुद्देशः । ११३

देवपुष्करिणी रम्या पर्यङ्कं कूपमेव च ।
 जातिस्मरं वामनकं वटेश्वरहृदं तथा ॥
 कौशाग्न्यं भारतं चैव तीर्थं ज्येष्ठालिका तथा ।
 विश्वेश्वरं पुण्यशतं कन्यासंवेधमेव च ॥
 वाराहतीर्थं कोटितीर्थं कुमारं सर्वतीर्थकम् ।
 वीराश्रमो ब्रह्मसरो वीरवीरा च कापिली ॥
 कुमारधारा श्रीधारा गौरीशिखरमेव च ।
 कुम्भकर्णहृदं चैव कौशिकीहृदमेव च ॥
 धर्मतीर्थं कामतीर्थं तीर्थं मुद्गलिकं तथा ।
 दण्डाली मालिनीतीर्थं तीर्थं चैव लवेडिका ॥
 सन्ध्यातीर्थं कारतोयं कपिलं लोहितार्णवम् ।
 शोणोद्भवं वंशगुल्ममृषभं कालतीर्थकम् ॥
 पुण्यावतीहृदं तीर्थं तीर्थं बदरिकाश्रमम् ।
 रामतीर्थं पितृवनं विरजातीर्थमेव च ॥
 मार्कण्डेयवनं चैव कृष्णतीर्थं तथावटम् ।
 रोहिणीकूपप्रवरामिन्द्रशुभ्रसरश्च यत् ॥
 सानुगर्भं समाहेन्द्रं श्रीतीर्थं श्रीनदं तथा ।
 इषुतीर्थं चार्षभं च कौवेरहृदमेव च ।
 कन्यातीर्थं च गोतीर्थं गोमतीस्थानमेव च ।
 सम्बर्तवापिनीस्थानं सप्तगोदावरीहृदम् ॥
 बदरीहृदमन्यच्च ब्रह्मस्थूणं विकर्त्तनम् ।
 जातीहृदं देवहृदं कुशश्रवणमेव च ॥

१ औदालकमिति सु० ब्र० पु० पाठः ।

२ च वनचण्डिका इति सु० ब्र० पु० पाठः ।

३ कुशप्रथनमिति सु० ब्र० पु० पाठः ।

सर्वदेवहृदं चैव कन्याश्रमहृदं तथा ।

तथान्यं बालाखिल्यानां सप्तर्षीणां तथाऽपरम् ॥

तथान्यच्च महर्षीणामखण्डितहृदं तथा ।

तीर्थेष्वेतेषु विधिवत् सम्यक् श्रद्धासमन्वितः ॥

स्नानं करोति यो मर्त्यः सोपवासो जितेन्द्रियः ।

देवान् ऋषीन् मनुष्यांश्च पितृश्रान्यांश्च तर्पयेत् ॥

अभ्यर्च्य देवतास्तत्र स्थित्वा च रजनीत्रयम् ।

पृथक्पृथक्फलं तेषु प्रतितिष्ठंश्च भो द्विजाः ॥

प्राप्नोति हयमेधस्य नरो नास्त्यत्र संशयः ।

यास्त्विदं शृणुयान्नित्यं तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥

पठेच्च शृणुयाच्चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

देवलः,

कृत्वा पापमविज्ञातं भ्रूणहत्यादि तत् पुनः ।

विनश्यति महायज्ञरथवा तीर्थचर्म्यया ॥

अथ सरस्वती गङ्गा यमुना नर्मदा विपाशा वितस्ता कौ-
शिकी नन्दावरी चन्द्रभागा शरयूः उत्पलावती सिन्धुः अर्जुनी
पर्णाशा शोणस्तापी पारावती पाषाणतीर्था गोमती गण्डकी बाहुदा
रम्या देविका गोदावरी कावेरी ताम्रपर्णी चर्मण्वती वेत्रवती
चक्षुर्वरणी चेति महानद्यः पुण्यतमाः । गङ्गाद्वारं कनखलं शौक-
रं प्रयागो गङ्गासागर इति गङ्गायास्तीर्थानि । पुष्यप्रसवणं वृ-
द्धकन्याकं सारस्वतमादित्यतीर्थं कौवेरं वैजयन्तं पृथूदकं नैमि-
षं विनशनं वंशोज्झेदं प्रभासमिति सारस्वतानि । पुष्करमुर्वशं
गया गयाशिरः कुरुक्षेत्रं प्रयाग इति क्षेत्राणि । वाराणसी महा-
भैरवं देवदारुवनं केदारं मध्यमं रुद्रमहालयं त्रस्तावतारं छगलं
विष्णुशिवं महाकालं कालञ्जरं जम्बूमार्गं चेत्यायतनानि । हिम-

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थानामुद्देशाः । ११५

वान् सखो बिदूरो महेन्द्रो हरिश्चन्द्रः शतशृङ्गो देवपर्वतो विन्ध्य-
पर्वतश्चेति पर्वतानां नामानि । एवमेतान्यन्यान्यपि क्षेत्रायतनप-
र्वताश्रमतीर्थानि पुण्यतमानि तदर्थमभिम्य त्रतोपवासनियमयु-
क्तस्यहमवगाहमानस्त्रिरात्रमुपित्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते स्व-
स्तिर्माश्च भवतीति । तत्र श्लोकौ—

अभिसङ्गम्य तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।

ततः प्रमुच्यते पापाद्वाङ्मणांश्च तपस्विनः ॥

सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्वे पुण्या नगोत्तमाः ।

सर्वमायतनं पुण्यं सर्वं पुण्या वनाश्रमाः ॥

नरसिंहपुराणे,

मन्दरस्थं हरिं देवं ब्रह्मा पृच्छति केशवम् ।

भगवन् देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर ॥

केषु केषु च क्षेत्रेषु द्रष्टव्याऽसि मया प्रभो ।

भक्तैश्चान्यैः मुरश्रेष्ठ मुक्तिकामैर्विशेषतः ॥

यानि ते गुह्यनामानि क्षेत्राणि च जगत्पते ।

तान्यहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तः पद्मायतेक्षण ॥

किं जपत्सु गतिं याति नरो नित्यमतन्द्रितः ।

त्वद्भक्तानां हितार्थाय तन्मे वद सुरेश्वर ॥

भगवानुवाच ।

शृणुष्ववहितो ब्रह्मन् गुह्यनामानि मेऽधुना ।

क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥

कोकामुखे च वाराहं मन्दारे मधुसूदनम् ।

अनन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे दैत्यसूदनम् ॥

मात्स्योदपाने वैकुण्ठं महेन्द्रे तु नृपान्तकम् ।

ऋभवे तु महाविष्णुं द्वारकायां तु भूपतिम् ॥

पाण्डिसहो तु देवेश वत्सकुण्डे जगत्पतिम् ।
 भल्लीवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम् ॥
 नैमिषे पीतवासं च गवां निष्क्रमणे हरिम् ॥
 शालग्रामे तपोवासमचिन्त्यं गन्धमादने ।
 कुब्जाम्रके हृषीकेशं गङ्गाद्वारेऽप्यधरम् ॥
 गरुडध्वजं वसुकोणे गोविन्दं नागसाह्वये ।
 वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयम्भुवम् ॥
 केदारे माधवं विद्यात् वाराणस्यां तु केशवम् ।
 पुष्करे पुष्कराक्षं तु धृष्टद्युम्नं जयध्वजे ॥
 तृणबिन्दुवने वीरमशोकं सिन्धुसागरे ।
 कुशीवटे महाबाहुममृतं तैजसे वने ॥
 विशाखयूपे विश्वेशं नारसिंहं महावने ।
 लौहार्गले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् ॥
 पुरुषोत्तमं कुशवने कुब्जके वामनं विदुः ।
 विद्याधरं वितस्तायां वाराहे धरणीधरम् ॥
 देवदारुवने गुह्यं कावेर्यां नागशायिनम् ।
 प्रयागे योगमूर्तिं च पयोण्यां सुन्दरं विदुः ॥
 कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्यां हयशीर्षकम् ।
 उज्जयिन्यां विक्रमं विद्यात् लिङ्गस्फोटे चतुर्भुजम् ।
 हरिहरं तुङ्गभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
 विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे अग्निकुण्डे हलायुधम् ।
 लोकतारमयोध्यायां कुण्डले रुक्मिणीपतिम् ॥
 भाण्डीरे वासुदेवं च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् ।
 आद्यं विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकरं विदुः ॥
 ब्रह्मेशं मानसे तीर्थे दण्डके शोमलं विदुः ।

यशस्कं विपाशायां माहिष्मत्यां कुलाशनम् ॥

क्षीराब्धौ पद्मनाभं च विमले तु सनातनम् ।

शिवनद्यां शिवकरं गयायां च जनार्दनम् ॥

सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ।

अष्टषष्टिस्तु नामानि कीर्तितानि मया तव ॥

क्षेत्राणि चैव पुण्यानि कथितानि विशेषतः ।

एतानि मम नामानि रहस्यानि प्रजापते ॥

यः पठेत्प्रातरुत्थाय शृणुयाद्वापि नित्यशः ।

गवां शतसहस्रस्य दत्तस्य फलमश्नुते ॥

दिने दिने शुचिर्भूत्वा क्षेत्राण्येतानि यः स्मरेत् ।

दुःस्वप्नं न भवेत्तस्य मत्पसादान्न संशयः ॥

अष्टषष्टिस्तु नामानि त्रिकालं यः पठेन्नरः ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मम लोके सं मोदते ॥

द्रष्टव्यानि यथाशक्त्वा क्षेत्राण्येतानि मानवैः ।

वैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं ददाम्यहम् ॥

हरिं समभ्यर्च्य तदग्रतः स्थितो हरिं स्मरन् विष्णुदिने विशेषतः ।

इमं स्तवं यः पठते सदा नरः प्राप्नोति विष्णोरमृतात्मकं पदम् ॥

तथा,

उपविश्य स्तववरं ब्रह्मणे भगवान् हरिः ।

पुनरप्याह तीर्थानि यानि तानि निबोध मे ॥

गङ्गा तु प्रथमा पुण्या यमुना गोमती पुनः ।

सरयूः सरस्वती चैव चन्द्रभागा च चर्मिला ॥

कुरुक्षेत्रं गया चैव पुष्कराणि तथा पुनः ।

नर्मदा च महापुण्या तीर्थान्येतानि चोत्तरे ॥

तापी पयोष्णी पुण्ये द्वे तत्सङ्गं तीर्थमुत्तमम् ।

गोदावरी महापुण्या सर्वत्र द्विजसत्तम ॥
 तुङ्गभद्रा महापुण्या यत्राहं कमलोद्भव ।
 देवदेवेशनाम्ना तु त्वया ब्रह्मन् सदाऽर्चितः ॥
 तत्र तीर्थान्यनेकानि सर्वपापहराणि वै ।
 येषु स्नात्वा च पीत्वा च पापं मुञ्चति मानवः ॥
 इत्येवं कथयित्वा तु तीर्थानि मधुसूदनः ।
 ब्रह्मणे गतवान् ब्रह्मन् ब्रह्मापि स्वपुरं गतः ॥

देवीपुराणे,
 अर्ण्यानि प्रवक्ष्यामि तथा चैवोपराणि च ।
 सैन्धवं दण्डकारण्यं नैमिषं कुरुजाङ्गलम् ॥
 उत्पलावर्त्तकारण्यं जम्बूमार्गं च पुष्करम् ।
 हिमवान् सह्यकोऽरण्यमित्येतत्परिर्कीर्तितम् ॥
 नवस्वतेष्वरण्येषु यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
 ब्रह्मलोकेऽतिथिर्भूत्वा स याति परमं पदम् ॥
 कालिकाशिखरारूपे च कालिकालालयेऽपि वा ।
 कालञ्जरे महाकाले तुल्यं चैतेषु यत्फलम् ॥
 कालिकाशिखर इत्यादिना देवीपुराणे
 एतान्येवोपराण्युक्तानि । अन्यत्रान्यान्यपि ।

तथा,

रेणुका शूकरः काशी काली कालवटेश्वरौ ।
 कालञ्जरो महाकाल ऊषरा नव कीर्त्तिताः ॥
 कालीशब्देन कालिकालयकालिकाशिखराबुच्येते । यथा
 शास्त्रेऽदृष्टशब्देन धर्माधर्मौ । ग्रामास्तु त्रयः ।
 शालग्रामशिलायोगः शम्भलं हरिमन्दिरम् ।
 नन्दिग्रामस्त्रयो ग्रामा मोक्षदाः परिकीर्त्तिताः ॥

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थानामुद्देशाः । ११९

गुह्यानि चतुर्दश ।

कोकः कुब्जाम्रकश्चैव मणिकुण्डवटस्तथा ।

शालग्रामश्च शुक्लाख्यो मथुरा च मम प्रिया ॥

वृन्दावनं गोकुलं च तथा लोहार्गलं स्मृतम् ।

गोदावरी सिन्धुक्षेत्रं कनखलं बदरिकाश्रमम् ॥

द्वारका चेति गुह्यानि कथितानि चतुर्दश ॥ इति ।

काशीखण्डे,

काशी काशी च मायाख्या त्वयोद्धा द्वारवत्यपि ।

मथुराऽवन्तिका चैताः सप्त पुर्योऽत्र मोक्षदाः ॥

—अयोध्यादिसप्तपुरीषु शालग्रामशम्भलग्रामनन्दिग्रामेषु त्रिषु
सैन्धवारण्यादिषु नवसु अरण्येषु रेणुकाशूकरक्षेत्रकाशीवटे-
श्वरकालिकाशिखरकालिकालयकालञ्जरमहाकालेषु नवोपरेषु
स्नानदानादि महाफलम् । षठन्ति च—

सप्त पुर्यस्त्रयो ग्रामा नवारण्यं नवोपराः ।

चतुर्दशैव गुह्यानि मोक्षद्वाराणि भूतले ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे,

महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ।

विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः ॥

तेषां सहस्रशश्चान्ये भूधरा ये समीपगाः ।

कोलाहलः सर्वभ्राजो मन्दरो दर्दुराचलः ॥

वातन्धमो दैवतश्च मैनाकः स्वरसस्तथा ।

तुङ्गप्रस्थो नागगिरिर्गोधनः पाण्डवाचलः ॥

पुष्पगिरिर्वैजयन्तो रैवतोऽर्बुद एव च ।

ऋष्यमूकः सगोमन्थः कूटशैलः कृताचलः ॥

श्रीपर्वतश्चकोरश्च शतशोऽन्ये च पर्वताः ।

तैर्विमिश्रा जनपदा म्लेच्छाद्याश्चैव भागशः ॥
 तैः पीयन्ते सरिच्छ्रेष्ठास्ता बुद्ध्यध्वं द्विजोत्तमाः ।
 गङ्गा सरस्वती सिन्धुश्चन्द्रभागा तथाऽपरा ॥
 यमुना शतद्रूविपाशा वितस्तैरावती कुहूः ।
 गोमती धूतपापा च बाहुदा च दृपद्वती ॥
 विपाशा देविका चक्षुर्निष्ठीवा गण्डकी तथा ।
 कौशिकी चापरा चैव हिमवत्पादनिःसृताः ॥
 वेदेस्मृतिर्वेतसिनी वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च ।
 वेणा सा नन्दिनी चैव सदानीरा मही तथा ॥
 पौरा चर्मण्वती लूपी विदिशा वेत्रवत्यपि ।
 सिन्धो द्रवन्ती च तथा पारियात्राश्रयाः स्मृताः ॥
 शोणा महानदी चैव नर्मदा मुरसा क्रिया ।
 मन्दाकिनी दशार्णा च चित्रकूटा तथाऽऽपगा ॥
 चित्रोत्पला वेत्रवती करमोदा पिशाचिका ।
 तथान्यापि लघुश्रोणी विपाशा चैरणा नदी ॥
 सुमेरुजा शुक्तिमती शकुनी त्रिदिवा क्रतुः ।
 ऋक्षपादसृता चैव शिनीवाली कुमुद्वती ॥
 तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिला तथा ।
 विन्ध्यपादप्रसूतास्तान्यः पुण्यजलास्तथा ॥
 गोदावरी भीमरथी कृष्णवेणा तथाऽपरा ।

१ देवस्मृतिर्वेवती वातघ्नी सिन्धुरेव च । इति मुद्रितब्रह्म-
पुराणे पाठः ।

२ चर्मण्वती वृषी चैव इति सु० ब्र० पु० पाठः ।

३ शैबला इत्यपि पाठः ।

४ ऋक्षपादप्रसूता वै तथाऽन्या वेगवाहिनी । इत्यपि पाठः ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थानामुद्देशाः । १२१

तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा तथान्या पापनाशिनी ॥
सहस्रपादविनिष्क्रान्ता इत्येताः सरितां वराः ।
कृतमाला ताम्रपर्णी पुष्पजम्बूत्पलावती ॥
मलयाद्रिसमुद्भूताः पुण्याः शीतजलास्त्विमाः ।
पितृसोमर्षिकुल्या च ईश्वरा त्रिदिवालय ॥
लाङ्गलिनी वंशकरा महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ।
ऋषिकाला कुमारी च मन्दगा मन्दवाहिनी ॥
क्षया पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः ।
सर्वाः पुण्याः सरस्वत्यः सर्वा गङ्गाः समुद्रगाः ।
विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वपापहराः स्मृताः ॥
अन्याः सहस्रशः सन्ति क्षुद्रनद्यो द्विजोत्तमाः ।
प्रावृट्कालवहा याश्च सदाकालवहाश्च याः ॥ इति ।
हेमाद्रौ,
गङ्गा च नर्मदा चैव सिन्धुश्चाथ सरस्वती ।
एवमादिनदीरूपैः प्राणिनां मुक्तिसिद्धये ॥
ब्राह्मी शक्तिः पुरा प्रोक्ता प्रत्यक्षं सैव वर्त्तते ।
नद्यादिलक्षणमाह—
एकायनः,
कुल्याः षड्योजनं यान्ति द्वादश क्षुद्रसंज्ञिताः ।
प्रवहन्ति नदीसंज्ञाश्चतुर्विंशतियोजनम् ॥
प्रवहन्त्यस्ततोऽप्यूर्ध्वं महानद्यः प्रकीर्तिताः ।
छन्दोगपरिशिष्टे,
धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गतास्ते परिकीर्तिताः ॥

१ वज्जुला त्रिदिवा च या इत्यपि पाठः ।

धनुःप्रमाणमाह—

विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डम्,

द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्वयं तु शयः स्मृतः ।

तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रिकः ॥

शयो हस्तः ।

हेमाद्रौ कालिकापुराणे,

शोणो नैरञ्जनो घोणो घर्घरोऽथ मरीचकः ।

मणिपुष्पो महावर्त्तो नदास्त्वेते महेश्वरात् ॥

नारदीये,

लौहिस्यो मणिमांश्चैव स्वर्णविन्दुरकल्ककः ।

ऐरावतश्च पञ्चैते नदाः परमपावनाः ॥

देबलः,

शोणसिन्धुहिरण्याक्षंकोकलोर्हितघर्घराः ।

शतद्रूश्च नदाः सप्त पावना ब्रह्मणः सुताः ॥

हेमाद्रौ स्कन्दपुराणे,

सरसां मानसं श्रेष्ठं मन्दमच्छेदसंज्ञितम् ।

लोहितं वशिष्ठोदं च तथा विन्दुमरः शुभम् ॥

ऐन्द्रद्युम्नं विष्णुपदं तथा चोत्तरमानसम् ।

मधुमन्तं पयोदं च सरः पुण्यतमं स्मृतम् ॥

ऐन्द्रद्युम्नम्, इन्द्रद्युम्नसरः पुरुषोत्तमक्षेत्रे प्रसिद्धम् ।

विष्णुपुराणे,

आकाशगङ्गासलिलं तथाऽऽदाय गभस्तिमान् ।

अनभ्रं गतमेवोर्व्यां सद्यः क्षिपति रश्मिभिः ॥

तस्य संस्पर्शनिर्धूतपापपङ्क्तो द्विजोत्तमः ।

न याति नरकं मर्यादो दिव्यं स्नानं हि तत् स्मृतम् ॥

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थानामुद्देशः । १२३

दृष्टसूर्यं हि यद्वारि पतत्यधैर्विना दिवः ।
आकाशगङ्गासलिलं तद्गोभिः क्षिप्यते रवेः ॥
कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु विपमेष्वम्बु यद्विदः ।
दृष्टार्कं पतति ज्ञेयं तद्गाङ्गं दिग्गजेक्षितम् ॥
युग्मक्षेपु च यत्तोयं पतत्यर्केक्षितं दिवः ।
तत् सूर्यरश्मिभिः सद्यः समादाय निरस्यते ॥
उभयं पुण्यमत्यर्थं नृणां पापहरं द्विज ।
आकाशगङ्गासलिलं दिव्यं स्नानं महामुने ॥
यत्तु मेघैः समुत्सृष्टं वारि तत् प्राणिनां द्विज ।
पुष्पात्योपधयः सर्वा जीवनायामृतं हि तत् ॥
तेन वृद्धिं परां नीतः सकलेनोपधीगणः । इति ।
माहेश्वरोत्तरे,
तत्र नद्यः प्रतिष्ठाप्या गङ्गाद्याः सर्वतः शुभाः ।
स्त्रीरूपा द्विभुजाश्चैव तथा कलशपाजिकाः ॥
दिव्याम्बरधरा दिव्या दिव्यमाल्यानुलेपनाः ।
वर्जयित्वा वितस्तां तु कुमारी सा हि नित्यदा ॥
अन्याश्च यमुनाद्या वै स्मर्त्तव्या नित्यमेव हि ।
योषिद्रूपा महाभागा वाहनं स्वं स्वमास्थिताः ॥
हेमाद्रौ भविष्यपुराणे,
चण्डेश्वरः पुरा प्रोक्तः सिता गङ्गा सुयौवना ।
यमुना श्यामलाङ्गी स्यान्मही पीताथ नर्मदा ॥
नीला मणिनिभा सिन्धुर्भारती स्फटिकप्रभा ।
तापी हेमनिभा नीला पयोष्णी सर्वभूषणा ॥
पद्मस्था मकरस्था वा कुन्तचामरपाणयः ।
भारती सरस्वती ।

मयसङ्ग्रहे,

तथा शिवनौ स्रवन्त्यश्च जले जलजसंस्थिताः ।

तरुण्यो भूषिताः पूर्णकलशाम्बुजपाणयः ॥

गङ्गा मकरगा देवी कालिन्दी कूर्मसंस्थिता ।

विष्णुधर्मोत्तरे, .

सरितश्च यथा यानैः सर्वा लोकस्य मातरः ।

मकरेण ययौ गङ्गा कालिन्दी कच्छपेन च ॥

सारसेनापि सरयूः शिशुमारेण गोमती ।

गोदावरी वराङ्गेण मयूरेण सरस्वती ॥

ककुब्जिना शतद्रूश्च विपाशा तुरगेण च ।

चन्द्रभागा च सिंहेन दन्तिनैरावती तथा ॥

सिन्धुव्याघ्रेण मत्स्येन वितस्ता च तथा ययौ ।

देविका चैव हंसेन पुरुषेण तु गण्डकी ॥

महिषेण पयोष्णी च कावेरी वृषभेण च ।

हिरण्वती सुपर्णेन वकेनेक्षुमती नदी ॥

भुजगेन च पर्णाशा वराङ्गेण च कौशिकी ।

वेदस्मृतिर्मयूरेण सारङ्गेण च नर्मदा ॥

जीवञ्जीवकरूढा सीता च प्रययौ नदी ।

ह्लादिनी च समारूढा ह्लादिनी नृपमेव च ॥

पावनी शशकेनापि लोहिनी गर्दभेन च ।

गौधेरगतया चक्षुः शीता चाजेन राघव ॥

गौतमी कुक्कुटेनापि मेषेण च वृषद्वती ।

स्वैः स्वैर्यानैः समारूढाः प्रययुर्निम्नगा हरिम् ॥

वराङ्गो मातङ्गः ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेणु तीर्थानामुद्देशाः । १२५

अथ ग्रहणादौ तीर्थविशेषाणां पुण्यतमत्वमभिधीयते ।

देवीपुराणे,

गङ्गाद्वारं कुरुक्षेत्रं नर्मदाऽमरकण्टकम् ।

यमूनासङ्गमं पुण्यं विदिशा वेत्रवत्यपि ॥

सरयूः कौशिकी विन्ध्यः गण्डकी च सरस्वती ।

चन्द्रभागा नदी पुण्या नदी गोदावरी तथा ॥

कावेरी-गोमती देवी देविका वरणा तथा ।

एताः पुण्यतमा नद्यो ग्रहणादिषु कीर्त्तिताः ॥

अन्याश्च बह्व्यः पुण्याः स्युः सर्वकालेषु पुण्यदाः ।

अयने विपुन्दे ख्याता व्यतीपाते तथैव च ॥

दिनच्छिद्रे तथा दर्शे ब्राह्मणानां च सङ्गमे ।

सम्प्रदाेषु समाजेषु एकार्थे सप्तपञ्च च ॥

दिनच्छिद्रे, तिथिक्षये । सम्प्रदाेषु, उत्सवेषु । समाजेषु, स-
मासु । एकार्थे, एकस्मिन् प्रयोजने । सप्तपञ्च च यदा तीरे
विषा मिलिता भवन्ति तदा पूर्वोक्ता नद्यः पुण्यतमाः । तर्पणं
च तत्र सर्वकामप्रदमिति कल्पतरुः ।

एवं पर्वसु सर्वेषु चन्द्रे सर्वकलासु च ॥

तृतीयायां तु वैशाख्यामष्टम्यां कुजवासरे ।

चतुर्दश्यां च कृष्णायां भौमाहे पितृतर्पणम् ॥

कर्त्तव्यं सर्वकामानां-पूरणाय द्विजोत्तमैः ।

अमावास्यां च सङ्क्रान्तौ शिवादित्यौ च यो नरः ॥

यजते भक्तिमान् पूतः स पूतो भवते मुने ।

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

मार्गे तु ग्रहणं पुण्यं देविकायां महामुने ।

पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा ॥

फाल्गुने वरणा ख्याता चैत्रे पुण्या सरस्वती ।
 वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्रा ॥
 ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी ।
 श्रावणे सिन्धुनामा च भाद्रमासे च गण्डकी ॥
 आश्विने सरयूश्चैव भूयः पुण्या तु नर्मदा ।
 गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमान्विते ॥
 सूर्ये चैव शशिग्रस्ते तमोभूते महामुने ।
 नर्मदातोयसंस्पर्शात् कृतकृत्या भवन्ति ते ॥
 ये सूर्ये सैहिकेयेन ग्रस्ते रेवांजलं नराः ।
 स्पृशन्ति चावगाहन्ते न ते प्रकृतिमानवाः ॥
 स्पृष्ट्वा शतक्रतुफलं दृष्ट्वा गोदानजं फलम् ।
 स्नात्वाऽश्वमेधतुल्यं च पीत्वा सौत्रामणिं लभेत् ॥
 रविचन्द्रोपरामे तु अयने चोत्तरे तथा ।
 एवं गङ्गापि द्रष्टव्या तद्देव सरस्वती ॥

तथा,

शिवादित्यफलं यच्च मण्डले समुदाहृतम् ।
 सग्राहमण्डले यागे तदत्र प्राप्नुयान्नरः ॥
 शिवादित्ययोर्मण्डले क्षेत्रे तयोर्यत्फलं तत् राहुग्रस्ते श-
 शिसूर्यमण्डले यागे पूजायां प्राप्नोतीत्यर्थः ।
 अरण्ये तूपरे क्षेत्रे पुण्यं यत्समुदाहृतम् ।
 तदेतत्कालमाहात्म्यादुपरामेऽधिकं भवेत् ॥
 ये च आहत्य तोयेन स्नानं कुर्युर्गृहेऽपि वा ।
 समन्त्रेणैव पूतेन तेषां पुण्यं ततोऽधिकम् ॥
 आत्मविच्चानुसारेण पात्रे तैजसुपार्थिवे ।
 इष्टकाशैलकाष्ठैर्वा फलं प्राप्नोत्यनिन्दितम् ॥

सामान्यतस्तर्थाधर्मेषु तीर्थानामुद्देशाः । १२७

ये चैव मृत्तिकां तस्मात्तीर्थादाहृत्य भोग्मुने ।
प्रातः प्रातः समुत्थाय वन्दयन्ति नरोत्तमाः ॥
ते सर्वपापनिर्मुक्ता भवन्ति विगतामयाः ।
फलपुष्पोपहारेण यो वा तस्मिन् हरीश्वरौ ॥
स्नात्वा सम्पूजयेद्विप्रः स भवेद्विगतामयः ।
मन्त्रपूतेन तोयेन कुम्भैः पुण्यजलान्वितैः ॥
सफलैर्विधिना स्नात्वा सर्वकामांलभेत्तु सः ।
तदेतत्कथितं पुण्यं मया पुण्यमुखाच्छ्रुतम् ॥
तत्समग्रं भवेत्तस्य अरण्येषूपरेषु च । इति ।
शिवपुराणे,

व्यास उवाच ।

अष्टपाष्टिस्तु ये प्रोक्ता शिवस्य परमात्मनः ।
तानहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व मे ॥

सनत्कुमार उवाच ।

मन्दरस्थं सुखासीनं ब्रह्मा पृच्छति शङ्करम् ।
केषु केषु च स्थानेषु द्रष्टव्योऽसि मया प्रभो ॥

महेश्वर उवाच ।

वाराणस्यां महादेवं प्रयागे तु महेश्वरम् ।
नैमिषे देवदेवं तु गयायां प्रपितामहम् ॥
कुरुक्षेत्रे विदुः स्थाणुं प्रभासे शशिभूषणम् ।
पुष्करे तु अयोगान्धि विश्वं च विमलेश्वरे ॥
विश्वं विश्वेश्वरे तथा इति क्वचित्पाठः ।
अट्टहासे महानादं महेन्द्रे तु महाव्रतम् ।
उज्जयिन्यां महाकालकाकोटे च महोत्कटम् ॥
मरुकोटे इति क्वचित्पाठः ।

शङ्कुकर्णे महातेजं गोकर्णे तु महानलम् ।
 रुद्रकोट्यां महायोगं महालिङ्गं स्थलेश्वरे ॥
 हर्षं हर्षपथे चैव सर्वं मध्यमकेश्वरे ।
 केदारं देवमीशानं रुद्रं रुद्रमहालये ॥
 सुवर्णारुख्ये सहस्राक्षं वृषे च वृषभध्वजम् ।
 भैरवे भैरवाकारं भवं वस्त्रापथे विदुः ॥
 उग्रं कनखले चैव भद्रकर्णहृदे शिवम् ।
 देवदारुवने दण्डिं चण्डीशं कुरुजाङ्गले ॥
 ऊर्ध्वरेतुं दुरण्डे तु छागलाण्डे कपर्दिनम् ।
 कृत्तिवासे तु वरदं सूक्ष्ममाम्नातिकेश्वरे ॥
 कालञ्जरे नीलकण्ठं श्रीकण्ठं मण्डलेश्वरे ।
 ध्यानयोगेश्वरे योगं गायत्र्यां चोत्तरेश्वरम् ॥
 मम लिङ्गे विदुः कालं कपालीं करवीरके ।
 कामावरोहणे नन्दिं देविकायामुमापतिम् ॥
 हरिश्चन्द्रे हरिश्चैव पुरिश्चन्द्रे तु शङ्करम् ।
 जटिं वाणेश्वरे विद्यात् सौम्यं कुक्कुटकेषु च ॥
 त्र्यम्बकं चापि सन्ध्यायां विरजायां त्रिलोचनम् ।
 जलपीश्वरे त्रिशूलीं तु श्रीशैले त्रिपुरान्तकम् ॥
 नेपाले वै पशुपतिं दीप्तमङ्गेश्वरे विदुः ।
 गङ्गासागरे ह्यमरमोङ्गारममरकण्डके ॥
 सप्तगोदावरे भीमं पाताले हाटकेश्वरम् ।
 कर्णिकारे गणाध्यक्षं कैलाशे तु गणाधिपम् ॥
 हेमकूटे विरूपाक्षं भूर्भुवः गन्धमादने ।
 सिद्धेश्वरं तु आकाशे जाजलिङ्गे जलप्रियम् ॥
 भूतेश्वरे भस्मगात्रं कैरातं च किरातके ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेणु तीर्थानामुद्देशाः । १२९

भिक्षुकं कुविकायां तु वाराहं विन्ध्यपर्वते ॥
गङ्गाहृदे हिमस्थाने अनलं वडवामुखे ।
श्रेष्ठं कोटीश्वरीतीर्थे वरेष्ठं त्विष्टकापथे ॥
श्रीकुसुमपुरे महासं लङ्कायामलकोश्वरम् ।
अष्टषष्टिस्तु नामानि देवदेवस्य चाश्रमान् ॥
पुराणे चोपगीतानि ब्रह्मणा च महात्मना ।
यः शुचिः प्रयतो भूत्वा उभे सन्ध्ये पठेन्नरः ॥
दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति माधवः ।
मत्स्यपुराणे देव्या गुह्यतीर्थानि गुह्यनामानि, चोक्तानि ।
अथा,

ऋषय ऊचुः ।

कस्मादाक्षायणी पूर्वं ददाहात्मानमात्मना ।
हिमवद्दुहिता तद्वत् कथं जाता महोतले ॥
संहरन्ती किमुक्ता वा स्तुता वा ब्रह्मसूनुना ।
दक्षेण लोकजननी स्यूत विस्तरतो वद ॥

सूत उवाच ।

दक्षस्य यज्ञे वितते प्रभूतव्ररदक्षिणे ।
समाहूतेषु देवेषु प्रोवाच पितरं सती ॥
किमर्थं तात भर्ता मे यज्ञेऽस्मिन्न निमन्त्रितः ।
अयोग्य इति तां प्राह दक्षो यज्ञेषु शूलभृत् ॥
उपसंहारकृद्द्रुस्तेनामङ्गलभागयम् ।
प्रकोपाच्च सती तस्मिंस्त्यक्ष्ये देहं त्वदुद्धवम् ॥
वंशानां त्वं च भविता पितृणामेकपुत्रकः ।
क्षत्रियात्वे ऽश्वमेधश्च रुद्राद्वै नाशमेष्यति ॥
इत्युक्त्वा योगमास्थाय स्वदेहोद्धवतेजसा ।

निर्देहन्ती तदात्मानं सदेवासुरकिन्नरैः ॥
 किमेतदिति प्रोक्ता सा गन्धर्वगणगुह्यकैः ।
 उपगम्याब्रवीद्दक्षः प्रणिपत्याथ दुःस्वितः ॥
 त्वमस्य जगतो माता जनसौभाग्यदेवता ।
 दुहितृत्वं गता देवि ममानुग्रहक्राम्यया ॥
 न त्वया रहितं किञ्चिद्ब्रह्माण्डेऽस्ति चराचरम् ।
 प्रसादं कुरु धर्मज्ञे न मां त्यक्तुमिहार्हसि ॥
 प्राह देवी यदारब्धं तत्कार्यं मे न संशयः ।
 किन्त्ववश्यं त्वया मर्त्ये हतयज्ञेन शूलिना ॥
 प्रसादलोकतृप्त्यर्थं तपः कार्यं ममान्तिके ।
 प्रजापतिस्त्वं भविता दशानामङ्गजोऽध्यलम् ॥
 मदंशेनाङ्गनाः षष्टिर्भविष्यन्त्यङ्गजास्तव ।
 मत्सन्निधौ तपः कुर्वन् प्राप्स्यसे योगमुत्तमम् ॥
 एवमुक्तोऽब्रवीद्दक्षः केषु केषु मयाऽनघे ।
 तीर्थेषु चासि द्रष्टव्या स्तोतव्या कैश्च नामभिः ॥
 देव्युवाच ।

सर्वगा सर्वभूतेषु द्रष्टव्या सर्वतो भुवि ।
 सर्वलोकेषु यत्किञ्चिद्रहितं न मया विना ॥
 तथापि येषु स्थानेषु द्रष्टव्या सिद्धिभीप्सुभिः ।
 स्मर्त्तव्या भूतिकामेन तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
 धाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी ।
 प्रयागे ललितादेवी कामुकी गन्धमादने ॥
 मानसे कुमुदानाम विश्वकामा तथेश्वरे ।
 गोमन्ते गोमतीनाम मन्दारे कामभारिणी ॥
 महोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ।

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थानामुद्देशाः । १११

कान्यकुब्जे तथा गौरी रम्भा मलयपर्वते ॥
 स्थानेश्वरे भवानी तु विश्वा विश्वेश्वरे विदुः ।
 पुष्करे पुरुहूतेति केदारे मार्गदायिनी ॥
 नन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ।
 स्थानेश्वरे भवानी तु त्रिलके त्रिलवपत्रिका ॥
 श्रीशैले माधवीनाम भद्रा भद्रेश्वरे तथा ।
 जया वराहशैले तु कमला कमलालये ॥
 रुद्रकोट्यां तु रुद्राणी काली कालञ्जरे तथा ।
 महालिङ्गे तु कपिला सांकोटे कपिलाम्बरा ॥
 शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जनप्रिया ।
 मायापुत्र्यां कुमारी तु सन्ताने ललिता तथा ॥
 उत्पलाक्षी सहस्राक्षे कनकाक्षे तथोत्पला ।
 गयायां मङ्गलानाम विमला पुरुषोत्तमे ॥
 विषाशागाममोघाक्षी पिङ्गला पुण्ड्रवर्द्धने ।
 नारायणी सुपाश्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥
 विपुले विपुलानाम कल्याणी मलयाचले ।
 कोटरा कोटितीर्थेषु सुगन्धा मागधे वने ॥
 गोदाश्रये त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ।
 शिवकुण्डे शिवानन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥
 रुक्मिणी द्वारवत्यां तु राधा वृन्दावने वने ।
 देवकी मथुरायां तु पाताले परमेश्वरी ॥
 चित्रकूटे तथा सीता बिन्ध्ये बिन्ध्याधिवासिनी ।
 सल्लाद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चण्डिका ॥
 रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां मृगावती ।
 करवीरे महालक्ष्मी रमादेवी विनायके ॥

अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ।
 अभया द्वन्द्वतीर्थे तु मूका वा विन्ध्यकन्दरे ॥
 माण्डव्ये मण्डुकानाम स्वाहा माहेश्वरे पुरे ।
 छागलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके ॥
 सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे शुष्कगवती ।
 देवमाता सरस्वत्यां पारा पारातटे मता ॥
 महालये महाभागा पयोण्यां पिङ्गलेश्वरी ।
 सिंहिका कृतशौचे तु कार्तिकेये तु शाङ्करी ॥
 उत्पल्यवर्चके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे ।
 माता सिद्धवने लक्ष्मीरनङ्गा भरताश्रमे ॥
 जलेश्वरे विश्वमुखी तारा किष्किन्ध्यपर्वते ।
 देवदारुवने सृष्टिर्मेध्या काश्मीरमण्डले ॥
 भीमादेवी.हिमाद्रौ तु तुष्टिर्वस्त्रेश्वरे तथा ।
 कपालमोचने शुद्धिर्माता कायावरोहणे ॥
 शङ्खोज्ज्वले धूलिर्नाम धृतिः पिण्डारके तथा ।
 काली तु चन्द्रभागायामच्छोदे शिवचारिणी ॥
 रेखायामनृतानाम बदर्यामुर्वशी तथा ।
 ओषधी चोत्तरकुरौ कुशद्वीपे कुशोदका ॥
 मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी ।
 अश्वत्ये बदरिका तु निधिर्वैश्रवणालये ॥
 गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ ।
 देवलोके तथोन्द्राणी ब्रह्मास्येषु सरस्वती ॥
 सूर्यविम्बे प्रधानाम मातृणां वैष्णवी तथा ।
 अरुन्धती सतीनां तु रामासु च तिलोत्तमा ॥
 चित्ते ब्रह्मकलानाम शक्तिः सर्वशरीरिणाम् ।

एतदुद्देशतः प्रोक्तं नामाष्टशतमुत्तमम् ॥
 अष्टोत्तरं च तीर्थानां शतमेतदुदाहृतम् ।
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 एषु तीर्थेषु यः कृत्वा स्नानं पश्यति मानवः ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः कल्बं शिवपुरे वसेत् ।
 यस्तु मत्परमः स्थानं करोत्येतेषु मानवः ॥
 स भिक्ष्वा ब्रह्मसदनं पदमभ्येति शाङ्करम् ।
 मन्नामाष्टशतं यस्तु श्रावयेच्छिवसन्निधौ ॥
 तृतीयायामथाष्टम्यां बह्वंपुत्रो भवेन्नरः ।
 गोदाने श्राद्धदाने वा अहन्यहानि वा पुनः ॥
 देवार्चनविधौ विद्वान् पठन् ब्रह्माधिगच्छति ।
 एवं वदन्ती सा तत्र ददाहात्मानमात्मना ॥
 स्वायम्भुवोऽपि कालेन दक्षः प्राचेतसोऽभवत् ।
 पार्वती चाभवद्देवी शिवदेहाद्धधारिणी ॥
 मेनागर्भे समुत्पन्ना भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ।
 अरुन्धती जयन्त्येतत् तदाप्ता योगमुत्तमम् ॥
 पुरुरवाश्च राजर्षिलोकेषु जयतामगात् ।
 ययातिः पुत्रलाभं च धर्मलाभं च भार्गवः ॥
 तथान्ये देवदैत्याश्च ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा ।
 वैश्याः शूद्राश्च बहवः सिद्धिमायुर्यथोप्सितम् ॥
 यत्रैतल्लिखितं तिष्ठेत् पूज्यते देवसन्निधौ ।
 न तत्र शोको दौर्गत्यं कदाचिदपि जायते ॥ इति ।

अथ कृत्रिमतीर्थम् ।

पूजारत्नाकरे,

शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

तत्सन्निधौ त्यजन् प्राणान् याति विष्णोः परं पदम् ॥

लिङ्गपुराणे,

शालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समन्ततः ।

कीकटेऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः ॥

कीकटो मगधः ।

वैष्णवामृते व्यासः,

तुलसीकानने जन्तोर्यदि मृत्युर्भवेत् क्वचित् ।

स निर्भर्त्स्य यमं पापी लीलैव हरिं विशेत् ॥

प्रयाणकाले यस्यास्ये दीयते तुलसीदलम् ।

निर्वाणं याति पक्षीन्द्र पापकोटियुतोऽपि सः ॥

प्रयाणकाले, मरणकाले ।

अथ सामान्यतो नदीस्नानफलम् ।

त्रिरात्रफलदा नद्या याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरिताम्पतिः ॥

त्रिरात्रफलदाः त्रिरात्रस्नानस्य फलदा इत्यर्थः । एवं पक्षस्येत्यादावपि ज्ञेयम् । अन्ये तु त्रिरात्रफलदाः त्रिरात्रोपवासस्य फलदा इत्यर्थः । एवं पक्षस्येत्यादावृक्षमित्याहुः ।

ब्रह्मपुराणे,

नद्यां प्रत्येकशः स्नाने भवेद्गोदानजं फलम् ।

गोप्रदानैश्च दशभिस्तासां पुण्यं तु सङ्गमे ॥

तेन नद्यां स्नाने गोदानजन्यफलप्राप्तिकाम इति वाक्यम् ।

नद्योः सङ्गमस्नाने तु दशगोदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकाम इति । नदीविशेषाणां तीर्थविशेषाणां च यथासम्भवं फलविशेषानग्रे वक्ष्यामः ।

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजित-

सामान्यतस्तीर्थधर्मेषु तीर्थानामुद्देशाः । १३५

चरणकमल—

श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराजाधिराज-

मधुकरसाहसूनु-

श्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरी-

कविकासदिनकर-

श्रीवीरसिंहदेवोद्योजित—

श्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनु—

सकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगद्धारिणमहागजपारी-

न्द्रविद्वज्जनजीवातु-

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते

वीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे

तीर्थप्रकाशे सामान्यतस्तीर्थधर्माः ॥

काशीपरिच्छेदः ।

लोकस्य शोकवसतेः कलिकालरूढं
गूढं प्रकाशमपि चाघमलं-निरोद्धुम् ।
मुक्त्वा शिवैकसदनं शिवराजधनीं
जानीमहे जगति नापरमस्ति वस्तु ॥

धीरं प्रवीरं पतितं प्रवीणं
श्वानं युवानं तरुभिः समानम् ।
राशीकृता कापि कृपेव नूनं
काशी महाशीविषभूषणस्य ॥

अथ वाराणसीमाहात्म्यम् ।

हेमाद्रौ जांबालोपनिषदि, अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रम-
माणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति
तस्मादविमुक्तमेव निषेवेताविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवेतद्याज्ञव-
ल्क्य । १। अथ हैनमग्निः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं य एषोऽनन्तोऽव्यक्त
आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः
सोऽविमुक्त उपास्यो य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते
प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । वरणायां
नाश्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नाशीति
सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयति तेन वरणा भवति सर्वानि-
न्द्रियकृतान् पापान् नाशयति तेन नाशी भवतीति । कतमच्चास्य
स्थानं भवतीति । भ्रुवोः घ्राणस्य च यः सन्धिः स एष द्यौर्लोकस्य
परस्य च सन्धिर्भवतीति । एतद्वै सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविद् उपास-

काशीपरिच्छेदे वाराणसीमाहात्म्यम् । १३७

त इति । सोऽविमुक्त उपास्य इति । सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे । यो-
वै तदेवं वेदेति ।

शारीरकभाष्ये, आमनन्ति चैनमस्मिन् परमेश्वरं मू-
र्द्धचिबुकान्तराले जाबालाः—‘य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा’ इत्या-
दिनोक्तम् । तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति चोक्तम् ।
“प्रदेशेषु वा हृदयादिषु उपलब्धिस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते
अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यते” इति यन् प्रागुक्तं
तस्यायमुपसंहारो भाष्ये कृतः ।

श्रुतेरर्थस्तु वरणा भूर्नासी घ्राणम् । नियम्यजीवाधि-
ष्ठानत्वेद्वारेण निगन्तुरीश्वरस्याधिष्ठानत्वात् नासाश्रुयोः पाप्म-
वारकत्वोपपत्तिः । नाशाश्रुयोर्मध्येऽपि स्थानविशेषजिज्ञासया
प्रश्नः कतमं चेति । उत्तरं भ्रुवोरिति । घ्राणस्य नासिका-
स्थितस्य । स च सन्धिर्धुलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलो-
कस्य सन्धित्वेनोपास्य इति वाचस्पत्यकल्पतरौ व्याख्यातः ।

रामतापनीये,

∴ श्रीरामचन्द्रस्य मनुं जजाप वृषभध्वजः ।

मन्वन्तरसहस्रैस्तु जपहोमार्चनादिभिः ॥

ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीरामः प्राह शङ्करम् ।

दृणीष्व यदभीष्टं तद्वास्यामि परमेश्वर ॥ इति सहोवाच

मणिकर्णिकया वा क्षेत्रे वा गङ्गायां वा तटे पुनः ।

अन्यते देहि तज्जन्तोर्मुक्तिं नातो वरान्तरम् ॥ इत्यथ

सहोवाच श्रीरामः

क्षेत्रेऽत्र तव देवेश यत्र कुत्रापि वा मृताः ।

कुमिक्रीडादयोऽप्याशु, मुक्ताः सन्तु न चान्यथा ॥

१ आमनन्ति चैनमस्मिन् १ । २ । ३२ इति सूत्रभाष्ये ।

अविमुक्ते तव क्षेत्रे सर्वेषां मुक्तिसिद्धये ।
 अहं सन्निहितस्तत्र पाषाणप्रतिमादिषु ॥
 क्षेत्रेऽस्मिन् योऽर्चयेद्भक्त्या मन्त्रेणानेन मां शिव ।
 ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥
 त्वत्तो वा ब्रह्मणो वापि ये लभन्ते षडक्षरम् ।
 जीवन्तो मन्त्रसिद्धाः स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति ते ॥
 मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयम् ।
 उपदेक्ष्यसि मन्मन्त्रं स मुक्तो भविता शिव ॥
 इतिरामचन्द्रेणोक्तम् । योऽविमुक्तं पश्यति स जन्मान्त-
 रितान् दोषान्नाशयतीति ।

कूर्मपुराणे,

देव्युवाच ।

देवदेव महादेव भक्तानामात्तैनाशन ।
 कथं त्वां पुरुषो देवमचिरादेव पश्यति ॥
 साङ्ख्यं योगस्तथा ध्यानं कर्मयोगोऽथ वैदिकः ।
 आयासबहुला लोके यानि चान्यानि शङ्कर ॥
 येन विभ्रान्तचित्तानां योगिनां कर्मिणामपि ।
 दृश्यो हि भगवन् सूक्ष्मः सर्वेषामथ देहिनाम् ॥
 एतद्गुह्यतमं ज्ञानं गूढब्रह्मादिसेवितम् ।
 हिताय सर्वभक्तानां ब्रूहि कामाह्वनाशन ॥

ईश्वर उवाच ।

अवाच्यमेतद्भिज्ञानं ज्ञानमग्नैर्बहिष्कृतम् ।
 वक्ष्ये तव यथातत्त्वं यदुक्तं परमर्षिभिः ॥
 परं गुह्यतमं क्षेत्रं मम वाराणसी पुरी ।
 सर्वेषामेव भूतानां संसारार्णवतारिणी ॥

तत्र भक्ता महादेवि मदीयं व्रतमाश्रिताः ।
 निवसन्ति महात्मानः परं निश्चयमास्थिताः ॥
 उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमं च तत् ।
 ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानमविमुक्तं परं मम ॥
 स्थानान्तरं पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च ।
 श्मशानसंस्थितान्येव दिव्यभूमिगतानि च ॥
 भूर्लोकं नैव संलुप्तमन्तरिक्षे ममालयम् ।
 अमुक्तास्तत्र पश्यन्ति मुक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥
 श्मशानमेतद्विरूपाक्षमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
 कालो भूत्वा जगदिदं सहराम्यत्र सुन्दरि ॥
 देवीदं सर्वगुणानां स्थानं प्रियतमं मम ।
 मद्भक्तास्तत्र गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ॥
 दत्तं जप्तं हुतं चेष्टं तपस्तप्तं कृतं च यत् !
 ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्वं तत्राक्षयं भवेत् ॥
 जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं पूर्वसञ्चितम् ।
 अविमुक्तं प्रविशतस्तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये वर्णसङ्कराः ।
 स्त्रियो म्लेच्छाश्च ये चान्ये सङ्कीर्णाः पापयोनयः ॥
 कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः ।
 कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते वरानने ॥
 चन्द्रार्द्धमौलयस्त्र्यक्षा महावृषभवाहनाः ।
 शिवे मम पुरे देवि जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी ।
 ईश्वरानुगृहीता हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥
 मोक्षं सुदुर्लभं मत्वा संसारं चातिभीषणम् ।

अङ्गमना वरणीं हत्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ॥
 दुर्लभा तपसा चैव पूतस्य परमेश्वरि ।
 यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षणी ॥
 प्रसादाज्जायते ह्येतन्मम शैलेन्द्रनन्दिनि ।
 अप्रवृद्धा न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ॥
 अविमुक्तं न सेवन्ति मूढा ये तपसावृताः ।
 विष्णुमूत्ररेतसां मध्ये ते वसन्ति पुनः पुनः ॥
 हन्यमानोऽपि यो विद्वान्क्लेशेद्विघ्नशतैरपि ।
 स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
 जन्ममृत्युजरायुक्तं परं याति शिवालयम् ।
 अपुनर्मरणानां हि सा गतिर्मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥
 यां प्राप्य कृतकृत्यः स्यादिति मन्यन्ति मण्डिताः ।
 न दानैर्न तपोभिश्च न यज्ञैर्नापि विद्यया ॥
 प्राप्यते गतिरुत्कृष्टा याऽविमुक्ते तु लभ्यते ।
 नानावर्णा विवर्णाश्च चण्डालाश्च जुगुप्सिताः ॥
 किल्बिषैः पूर्णदेहा ये विशिष्टैः पातकैस्तथा ।
 भेषजं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ॥
 अविमुक्तं परं ज्ञानमविमुक्तं परं पदम् ।
 अविमुक्तं परं तत्त्वमविमुक्तं परं शिवम् ॥
 कृत्वा चै नैष्ठिकीं दीक्षामविमुक्ते वसन्ति ये ।
 नैष्ठिकीं दीक्षाम्, आपरणं न त्याज्यमिति सङ्कल्पम् ।
 तेषां तत् परमं ज्ञानं ददाम्यन्ते परं पदम् ।
 प्रयागं नैमिषं पुण्यं श्रीशैलोऽथ महालयः ॥
 केदारं भद्रकर्णं च गया पुष्करमेव च ।
 कुरुक्षेत्रं रुद्रकोटिर्नर्यदाऽऽम्रातकेश्वरम् ॥

शालग्रामं च कुन्जाम्रं कोकामुखमनुत्तमम् ।
 प्रभासं विजयेशानं गोकर्णं भद्रकर्णकम् ॥
 एतानि पुण्यस्थानानि त्रैलोक्ये विश्रुतानि तु ।
 न-यास्यन्ति परं मोक्षं वाराणस्यां यथा मृताः ॥
 वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा त्रिपथगामिनी ।
 प्रविष्टा नाशयेत्पापं जन्मान्तरशतैः कृतम् ॥
 अन्यत्र सुलभा गङ्गा श्राद्धं दानं तपो जपः ।
 ब्रतानि सर्वमेवैतद्वाराणस्यां सुदुर्लभम् ॥
 यजेत जुहुयान्नित्यं दत्त्वाभ्यर्चयतेऽमरान् ।
 वायुभक्षश्च सततं वाराणस्यां स्थितो नरः ॥
 यदि पापो यदि शठो यदि वा धार्मिको नरः ।
 वाराणसीं समासाद्य पुनाति सकलं नरः ॥
 वाराणस्यां महादेवं येऽर्चयन्ति स्तुवन्ति च ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते विज्ञेया गणेश्वराः ॥
 अन्यत्र योगज्ञानाभ्यां संन्यासादथ वाऽन्यतः ।
 प्राप्यते तत् परं स्थानं सहस्रेणैव जन्मनाम् ॥
 ये भक्ता देवदेवेशो वाराणस्यां वसन्ति वै ।
 ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकेनैव तु जन्मना ॥
 यत्र योगस्तथा ज्ञानं मुक्तिरेकेन जन्मना ।
 अविमुक्तं तदासाद्य नान्यं गच्छेत्तपोवनम् ॥
 यतो मया न मुक्तं तदविमुक्तं ततः स्मृतम् ।
 तदेव गुह्यं गुह्यानामेतद्विज्ञाय मुच्यते ॥
 ज्ञानाज्ञानातिनिष्ठार्यां परमानन्दमिच्छताम् ।
 या गतिर्विहिता सुष्ठु साऽविमुक्ते मृतस्य तु ॥
 यानि वैवाविमुक्तस्य देहे तूक्तानि कृत्स्वशः ।

पुरी वाराणसी तेभ्यः स्थानेभ्यो ऋधिका शुभा ॥
 यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते स्वयमीश्वरः ।
 व्याचष्टे तारकं ब्रह्म तत्रैव ऋविमुक्तकम् ॥
 यत्तत् परतरं तत्त्वमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
 एकेन जन्मना देवि वाराणस्यां तदाप्नुयात् ॥
 भूमध्ये नाभिमध्ये च हृदयेन च मूर्द्धनि ।
 यथा ऽविमुक्तमादित्ये वाराणस्यां व्यवस्थितम् ॥
 बरुणायास्तथा चास्या मध्यं वाराणसी पुरी ।
 तत्रैव संस्थितं तत्त्वं नित्यमेवाविमुक्तकम् ॥
 वाराणस्याः परं स्थानं न भूतं न भविष्यति ।
 यथा नारायणादेवो महादेवादिवेश्वरः ॥
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः ।
 उपासते मां सततं देवदेवं पितामहम् ॥
 महापातकिनो ये च ये तेभ्यः पापकृत्तमाः ।
 वाराणसीं समासाद्य ते यान्ति परमां गतिम् ॥
 तस्मान्मुमुक्षुर्क्षियतो वसेद्वै मरणान्तिकम् ।
 वाराणस्यां महादेवात् ज्ञानं लब्ध्वा विमुच्यते ॥
 किन्तु विघ्ना भविष्यन्ति पापोपहतचेतसः ।
 ततो नैवाचरेत्पापं कायेन मनसा गिरा ॥
 एतद्रहस्यं देवानां पुराणानां च सुव्रते ।
 अविमुक्ताश्रयं ज्ञानं न कश्चिद्वेत्ति तत्त्वतः ॥
 देवतानामृषीणां च शृण्वतां परमेष्ठिनि ।
 देव्यै देवेन कथितं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः ।
 यथेश्वराणां गिरिजाः स्थानानां चैतदुत्तमम् ॥

यैः संमाराधितो रुद्रः सर्वस्मिन्नेव जन्मनि ।
 ते विदन्ति परं क्षेममविमुक्तं शिवालयम् ॥
 कलिकल्मषसम्भूता येषामुपहता मतिः ।
 न तेषां विदितुं शक्यं स्थानं तत्परमेष्ठिनः ॥
 ये स्मरन्ति सदा कालं वदन्ति च पुरीमिमाम् ।
 तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहामुत्र च पातकम् ।
 यानि चेह प्रकुर्वन्ति पातकानि कृतालयाः ॥
 नाशयेत्तानि सर्वाणि देवः कालतनुः शिवः ।
 आगच्छध्वमिदं स्थानं सेवितं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥
 मृतानां च पुनर्जन्म न भूयो भवसागरे ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसेन्नरः ॥
 योगी बाध्यथवाऽयोगी पापी वा पुण्यकृत्तमः ।
 न वेदवचनात् पित्रोर्न चैव गुरुवादतः ।
 मतिरुत्क्रमणीया स्यादविमुक्तगतिं प्रति ॥
 सूत उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा भगवान् व्यासो वेदविदाम्बरः ।
 सहैव शिष्यप्रवरैर्वाराणस्यां चकार ह ॥
 कल्पतरौ मत्स्यपुराणे,
 ईश्वर उवाच ।

वाराणसीति भुवनत्रयसारभूता
 रम्या सदा मम पुरी गिरिराजपुत्रि ।
 अत्रागता विविधदुष्कृतिकारिणोऽपि
 पापक्षयाद्विरजसः प्रतिभान्ति मर्त्याः ॥
 एवं स्मृतं प्रियतमं मम देवि नित्यं
 क्षेत्रं विचित्रतरुगुल्मलतासुपुष्पम् ।

अस्मिन्मृतास्तनुभृतः पदमाप्नुवन्ति
मोक्षारुयमेव मनसापि न संशयोऽत्र ॥

तथा

इदं गुह्यतमं क्षेत्रं सदा वाराणसी मम ।
सर्वेषामेव जन्तूनां हेतुर्मोक्षस्य सर्वदा ॥
अस्मिन् सिद्धाः सदा देवि मदीयव्रतमाश्रिताः ।
नानालिङ्गधरा नित्यं मम लोकाभिकाङ्क्षिणः ॥
अभ्यस्यन्ति परं-योगं मुक्तात्मानो जितेन्द्रियाः ।
नानालिङ्गधराः, मेखलाजिनमदिलिङ्गधारिणश्चत्वार आश्र-
मिण इत्यर्थः ।

तथा,

मन्मना मम भक्तश्च मयि सर्वापितक्रियः ।
यथा मोक्षमिहाप्नोति अन्यत्र न तथा कश्चित् ॥

तथा,

विमुक्तं न मया यस्मान्मोक्ष्यते वा कदाचन ।
महत्क्षेत्रमिदं तस्मादविमुक्तमिति स्मृतम् ॥
नैमिषे च कुरुक्षेत्रे गङ्गाद्वारे च पुष्करे ।
स्नानात्संसेवनाद्वापि न मोक्षः प्राप्यते यतः ॥
इह सम्प्राप्यते येन तत् एव विशिष्यते ।
प्रयागे वा भवेन्मोक्षो महाकालेऽथ वा म्रिये ॥
अमरकण्ठके तद्वत्तथा कायाचारोहणै ।
कालञ्जरे महाभाग इह वा मत्परिग्रहात् ॥
प्रयागादपि तीर्थाग्रयादिदमेव महत्स्मृतम् ।
विमुक्तं न मयेति । यद्यपि मन्दराद्रिगतेन शम्भुना चिरं-
तत्क्षेत्रं त्यक्तं तथापि लिङ्गरूपेण तदापि न त्यक्तमित्याशयः ।

काशीपरिच्छेदे वाराणसीमाहात्म्यम् । १४५

अत एव काशीखण्डे,
मन्दराद्विगतेनापि क्षेत्रं नैतत् पिनाकिना ।
विमुक्तं लिङ्गरूपेण अविमुक्तं ततः स्मृतम् ॥
इदमेव महत्स्मृतमिति अल्पायसेनैवात्र मोक्षप्राप्तेः ।
तथा,
ध्यायतस्तत्र मां नित्यं योगाग्निर्दीप्यते भृशम् ।
कैवल्यं परमं याति देवानामपि दुर्लभम् ॥
अव्यक्तलिङ्गैर्मुनिभिः सर्वसिद्धान्तवादिभिः ।
इह सम्प्राप्यते मांशो दुर्लभोऽन्यत्र कर्हिचित् ॥
तेभ्यश्चाहं प्रयच्छामि योगैश्वर्यमनुत्तमम् ।
आत्मनश्चैव सायुज्यमीप्सितं स्थानमेव वा ॥
कुबेरस्तु महायक्षस्तथा सर्वापितक्रियः ।
क्षेत्रसंसेवनादेव गणेशत्वमवाप ह ॥
संवर्त्तो भविता यश्च सोऽपि भक्त्या ममैव तु ।
इहैवाराध्य मां देवि सिद्धिं यास्यत्यनुत्तमाम् ॥
पराशरसुतो योगी ऋषिर्व्यासो महातपाः ।
धर्मयुक्तो भविष्यश्च वेदसंस्थाप्रवर्त्तकः ॥
वेत्स्यते सोऽपि पद्माक्षि क्षेत्रेऽस्मिन्मुनिपुङ्गवः ।
ब्रह्मा देवर्षिभिः सार्द्धं त्रिष्णुर्वायुर्दिवाकरः ॥
देवराजस्तथा शक्रस्तथान्ये त्रिदिवाकसः ।
उपासते महात्मानः सर्वे मामिह सुव्रताः ॥
अन्ये च योगिनः सिद्धाश्छन्नरूपा महाव्रताः ।
अनन्यमनसो भूत्वा मामिहोपासते सदा ॥
अलर्कश्च पुरीमेतां मत्प्रसादादवाप्स्यते ।

१ रस्यते इत्यपि पाठः ।

स चैनां पूर्ववत्कृत्वा चतुर्वर्णाश्रमाकुलाम् ॥
 स्फीतां जनपदाकीर्णां भुक्त्वा च सुचिरं नृपः ।
 मयि सर्वापितप्राणो मामेव प्रतिपत्स्यते ॥
 ततः प्रभृति चार्वङ्गि येऽपि क्षेत्रनिवासिनः ।
 गृहिणो लिङ्गिनो वापि मद्भक्ता मत्परायणाः ॥
 मत्प्रसादाद्गमिष्यन्ति मोक्षं परमदुर्लभम् ।
 विषयासक्तचित्तोऽपि त्यक्तधर्मरतिर्नरः ॥
 इह क्षेत्रे मृतः सोऽपि संसारे न विशेत्पुनः ।
 ये पुनर्निर्ममा धीराः सच्चस्था विजितेन्द्रियाः ॥
 व्रतिनश्च निरारम्भाः सर्वे ते मयि भाविताः ।
 देहभेदं समासाद्य दीप्यन्ते सङ्गवर्जिताः ॥
 गता एव परं मोक्षं प्रसादान्मम सुव्रते ।
 जन्मान्तरसहस्रेषु युञ्जन् योगी यदाप्नुयात् ॥
 तमिहैव परं मोक्षं मरणादधिगच्छति ।
 एतत् सङ्क्षेपतो देवि क्षेत्रस्यास्य महत्फलम् ॥
 अविमुक्तस्य कथितं मया ते गुह्यमुत्तमम् ।
 इहैव, जन्मनीतिशेषः

तथा,

अविमुक्ते परा सिद्धिरविमुक्ते परा गतिः ।
 जप्तं दत्तं हुतं चेष्टं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥
 ध्यानमध्ययनं दानं सर्वं भवति चाक्षयम् ।
 जन्मान्तरसहस्रेण यत्पापं पूर्वसञ्चितम् ॥
 अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ।
 अविमुक्ताग्निना दग्धमग्नौ तूलमिवाहितम् ॥

१ श्चीमन्त इत्यपि पाठः । २ योगमवाप्नुयात् इत्यपि पाठः ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वै वर्णसङ्कराः ।
 कृमिम्लेच्छाश्च ये चान्ये सङ्कीर्णाः पापयोनयः ॥
 कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः ।
 कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते शृणु प्रिये ॥
 चन्द्रार्द्धमौलिनः सर्वे ललाटाक्षा वृषध्वजाः ।
 शिवे मम पुरे देवि जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 अकामो वा सकामो वा अपि तिर्य्यगगतोऽपि वा ।
 अविमुक्ते त्यजन् प्राणान् मम लोके महीयते ॥
 अविमुक्तं यदा गच्छेत् कंदाचित्कालपर्य्ययात् ।
 अश्मना चरुणौ भिच्वा तत्रैव निधनं व्रजेत् ॥
 तथा,
 यानि तीर्थानि श्रूयन्ते त्रिषु लोकेषु सुव्रते ।
 अविमुक्तस्य पादे तु नित्यं सन्निहितानि वै ॥
 तथा,
 यस्तत्र निवसेद्विप्रोऽसंयुक्तात्माऽसमाहितः ।
 त्रिकालमपि भुञ्जानो वायुभक्षसमो भवेत् ॥
 निमेषमात्रमपि यो ह्यविमुक्ते तु भक्तिमान् ।
 ब्रह्मचर्य्यसमायुक्तः स परं प्राप्नुयात्तपः ॥
 योऽत्र मासं वसेद्धीरो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
 सम्यक्तेन व्रतं चीर्णं दिव्यं पाशुपतं महत् ॥
 जन्ममृत्युभयं तीर्त्वा स याति परमां गतिम् ।
 नैःश्रेयसीं गतिं पुण्यां तथा योगगतिं व्रजेत् ॥
 न हि योगगतिर्लभ्या जन्मान्तरशतैरपि ।
 प्राप्यते क्षेत्रमाहात्म्यात् प्रभावाच्छङ्करस्य तु ॥
 नैःश्रेयसी गतिः, मोक्षानुकूला विशिष्टदेहप्राप्तिः ।

ब्रह्महा योऽभिगच्छेत अविमुक्तं कदाचन ।

तस्य क्षेत्रस्य माहात्म्याद्ब्रह्महत्या निवर्तते ॥

तथा,

मेरोः शक्या गुणा वक्तुं द्वीपानां च तथैव च ।

समुद्राणां च सर्वेषां नाविमुक्तस्य शक्यते ॥

अन्तकाले मनुष्याणां छिद्यमानेषु मर्मसु ।

• वायुना प्रेर्यमाणानां स्मृतिर्नैवोपजायते ॥

अविमुक्ते ह्यन्तकाले भक्तानां प्रीतिः स्वयम् ।

कर्मभिः प्रेर्यमाणानां कर्णजापं प्रयच्छति ॥

ईश्वरप्रेषितो याति दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।

अशाश्वतमिदं ज्ञान्वा मानुष्यं बहुकिल्बिषम् ॥

अविमुक्तं निषेवेत संसारभयमोचनम् ।

भोगमोक्षप्रदं दिव्यं बहुपापविनाशनम् ॥

तथा,

सदा यजति सत्रेण सदा दानं प्रयच्छति ।

सदा तपस्वी भवति अविमुक्ते स्थितो नरः ॥

यो मां पूजयते नित्यं तस्य तुष्ट्याम्यहं प्रिये ।

सर्वदानानि यो दद्यात् सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥

सर्वतीर्थाभिषेकी च स प्रपद्येत मामिह ।

तथा,

अविमुक्तं गता ये वै महापुण्यकृतो नराः ।

अक्षया ह्यजराश्चैव अदेहाश्च भवन्ति ते ।

• मत्प्रसादाद्वरारोहे मामेव प्रविशन्ति ते ॥

तथा,

श्लक्ष्णकर्णाशिनो दान्ताः सम्प्रक्षाला मरीचिपाः ।

काशीपरिच्छेदे वाराणसीमाहात्म्यम् । १४९

दन्नोलूखलिनश्चैव अस्मकुट्टास्तथापरे ॥
सम्प्रक्षालाः, सद्यःप्रक्षालकाः इवस्तनभक्षपरहिताः ।
मासि मासि कुशाग्रेण जलमास्त्रादयन्ति ये ।
वृक्षमूलनिकेताश्च शिलाशय्यास्तथा परे ॥
आदित्यवपुषः सर्वे जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
एवं बहुविधैर्धर्मैरन्यत्र चरितव्रताः ॥
त्रैकाल्यमपि भुञ्जाना येऽविमुक्तनिवासिनः ।
तपश्चरन्ति वान्यत्र कलां नर्हन्ति षोडशीम् ॥
येऽविमुक्ते वसन्तीह स्वर्गे प्रतिवसन्ति ते ।
मत्समः पुरुषो नास्ति त्वत्समा नास्ति योषिताम् ॥
अविमुक्तसमं क्षेत्रं न भूतं न भविष्यति ।
अविमुक्ते परो योगो ह्यविमुक्ते परा गतिः ॥
अविमुक्ते परो मोक्षः क्षेत्रे नैवास्ति तादृशम् ।
तथा,
चतुर्मूर्तिः सदा धर्मस्तस्मिन् सन्निहितः प्रिये ।
चतुर्णामपि वर्णानां गतिस्तु परमा स्मृता ॥
तथा,
परं गुह्यं समाख्यातं श्मशानमिति संज्ञितम् ।
अविमुक्तं न सेवन्ते वाञ्छितास्ते नरा भुवि ॥
अविमुक्ते स्थितैः पुण्यैः पांशुभिर्वायुनेरितैः ।
स्पृष्टा दुष्कृतकर्माणो यास्यन्ति परमां गतिम् ॥
अविमुक्तगुणा वक्तुं देवदानवमानवैः ।
न शक्यन्ते ह्यमेयत्वात् स्वयं यत्र भवः स्थितः ॥
नानाहिताग्निर्नयिज्वा, नाशुचिस्तस्करोऽपि वा ।
अविमुक्ते वसेद्यस्तु स वसेदीश्वरालये ॥

न तत्रापुण्यकृत् काश्चित्प्रभावादीश्वरस्य तु ।
 अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥
 यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ।
 अविमुक्ते प्रविष्टस्य तत्सर्वं भस्मसाद्भवेत् ॥

तथा,

दृष्ट्वैतान् दीनकृपणान् पापान् दुष्कृतकारिणः ।
 देवोऽनुकम्पया सर्वान्नयत्याशु परां गतिम् ॥
 भक्तानुकम्पी भगवान् तिर्यग्योनिगतानपि ।
 भगवांस्तत्र नयति यत्र यान्ति न याज्ञिकाः ॥

तथा,

न सा गतिः कुरुक्षेत्रे गङ्गाद्वारे च पुष्करे ।
 या गतिर्विहिता पुंसामविमुक्तनिवासिनाम् ॥
 तिर्यग्योनिगताः सत्त्वा येऽविमुक्ते कृतालयाः ।
 कालेन निधनं प्राप्तास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥
 मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।
 अविमुक्तं समासाद्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ॥
 श्मशानमितिर्विख्यातमविमुक्तं शिवालयम् ।
 तद्गुह्यं देवदेवस्य तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥
 तत्र ब्रह्मादयो देवा नारायणपुरोगमाः ।
 योगिनश्च तथा साध्या भगवन्तं सनातनम् ॥
 उपासते शिवं भक्ता मद्भक्ता मत्परायणाः ।
 या गतिर्ज्ञानतपसां या गतिर्यज्ञयाजिनाम् ॥
 अविमुक्ते मृतानां तु सा गतिर्विहिता शुभा ।
 तथा,
 ज्ञादित्योपासनं कृत्वा विप्राश्चामरतां गताः ।

काशीपरिच्छेदे वाराणसीमाहात्म्यम् । १५१

अन्येऽपि तत्र ये वर्णा भवभक्ताः समाहिताः ॥
 अविमुक्ते विमुक्तास्ते यास्यन्ति परमां गतिम् ।
 अष्टौ मासा विहारस्य यतीनां संयतात्मनाम् ॥
 एकत्र चतुरो मासानर्थं वा निवसेत्पुनः ।
 अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥
 न दोषोऽभिभवेत्तत्र दृष्टं शास्त्रे पुरातने ।
 मोक्षोप्यसंशयस्तत्र पञ्चत्वं तु गतस्य वै ॥
 स्त्रियः पतिव्रता याश्च भवभक्ताः समाहिताः ।
 अविमुक्ते विमुक्तास्ता यास्यन्ति परमां गतिम् ॥
 पश्मा गतिर्भोक्षः ।
 यत्र योगश्च मोक्षश्च प्राप्यते दुर्लभो नरैः ।
 अविमुक्तं समासाद्य नान्यद्रुच्छेत्तपोवनम् ॥
 सर्वात्मना तपः सत्यं प्राणिनां नात्र संशयः ।
 अविमुक्ते वसेद्यस्तु मम तुल्यो भवेन्नरः ॥
 यतो मया न विमुक्तमविमुक्तं ततः स्मृतम् ।
 अविमुक्तं न सेवन्ते मूढा ये तामसा नराः ॥
 विष्णुत्रयेतसं मध्ये ते वसन्ति पुनः पुनः ।
 कामः क्रोधोऽतिलोभश्च दम्भः स्तम्भोऽतिमत्सरः ।
 निद्रा तन्द्रा तथा ऽऽलस्यं पैशुन्यमिति ते दश ॥
 अविमुक्ते स्थिता विघ्नाः शक्रेण विहिताः स्वयम् ।
 विनायकोपसर्गश्च सततं मूर्ध्नि तिष्ठति ॥
 पुण्यमेतद्भवेत्सर्वं भक्तानामनुकम्पया ।
 परं गुह्यमिति ज्ञात्वा ततः शास्त्रानुदर्शनात् ॥
 व्याहृतं देवदेवैस्तु मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।

मेदसा विप्लुता भूमिरविमुक्तेन वर्जिता ॥
 पूता समभवत्सर्वा महादेवेन रक्षिता ।
 संस्कारस्तेन क्रियते भूमेरन्यत्र सूरिभिः ॥
 दम्भः, कीर्त्यर्थं धर्मानुष्ठानम् । स्तम्भो गर्वः । अति-
 मत्सरोऽत्यन्तामूया । पैशुन्यं परदोषाविष्करणम् ।

तथा,

तं वै प्राप्य महादेवमीश्वराध्युपितं शुभम् ।
 अविमुक्तं कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमुपलक्षयेत् ॥
 ऋषिदेवासुरगर्णेर्जपहोमपरायणैः ।
 यतिभिर्मोक्षकामैश्च अविमुक्तं निषेव्यते ॥
 नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी ।
 ईश्वरानुगृहीता हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥

तथा, . .

भूलोकं चान्तरिक्षे च दिवि तीर्थानि यानि च ।
 अतीत्य वर्त्तते सर्वाण्यविमुक्तं प्रभावतः ॥
 ये तु ध्यानं समासाद्य युक्तात्मानः समाहिताः ।
 सन्नियम्येन्द्रियग्रामं जपन्ति शतरुद्रियम् ॥
 अविमुक्ते स्थिता नित्यं कृतार्थास्ते द्विजातयः ।

तथा,

न दानैर्न तपोभिश्च न यज्ञैर्नापि विद्यया ।
 प्राप्यते गतिरिष्टा हि या ऽविमुक्ते तु लभ्यते ॥
 नानावर्णा विवर्णाश्च चण्डाला ये जुगुप्सिताः ।
 किल्बिषैः पूर्णदेहाश्च प्रकृष्टैः पातकैस्तथा ॥
 भेषजं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ।
 ज्ञात्यन्तरहस्तेषु अविमुक्ते भ्रियेत यः ।

काशीपरिच्छेदे वाराणसीमाहात्म्यम् । १५३

भक्तो विश्वेश्वरे देवे न स भूयोऽभिजायते ॥
 अत्र चेष्टं हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
 सर्वमक्षयमेतस्मिन्नविमुक्ते न संशयः ॥
 कालेनोपरता यान्ति भवे सायुज्यमक्षयम् ।
 तथा,
 न हि योगादृते मोक्षः प्राप्यते भुवि मानवैः ।
 अविमुक्ते तु वसतां योगो मोक्षश्च सिद्ध्यति ॥
 अनेन जन्मनैवेह प्राप्यते गतिरुत्तमा ।
 एक एव प्रभावोऽस्ति क्षेत्रस्य परमेश्वरि ॥
 एकेन जन्मना देवि मोक्षं यास्यन्त्यनुत्तमम् ।
 अविमुक्ते निवसता व्यासेनामिततेजसा ॥
 नैव लब्धा कचिद्भिक्षा भ्राम्यमाणेन यत्रतः ।
 क्षुधाविष्टततः क्रुद्धोऽचिन्तयच्छापमुत्तमम् ॥
 मा भूत्रैपुरुषी विद्या मा भूत्रैपुरुषं धनम् ।
 मा भूत्रैपुरुषं राज्यं व्यासो वाराणसीं शपत् ॥
 अविमुक्ते निवसतां जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
 विघ्नं सृजामि सर्वेषां येन सिद्धिर्न विद्यते ॥
 'व्यासचित्तं तदा ज्ञात्वा देवदेव उमापतिः' ।
 इत्यर्थं मात्स्ये दृश्यते ।

१ नैतद्वर्धमात्रं किन्तु 'भीतभीतस्तदा गौरीं तां प्रियां पर्य-
 भाषत । शृणु देवि वचो मह्यं यादृशं प्रत्युपस्थितम् ॥ कृष्णद्वै-
 पायनः कोपाच्छापं दानुं समुद्यतः । देव्युवाच । किमर्थं शपते
 क्रुद्धो व्यासः केन प्रकोपितः । किं कृतं भगवंस्तस्य येन शापं
 प्रयच्छति । देवदेव उवाच । अनेन सुतपस्तप्तं बहून् वर्षगणान्
 प्रिये । मौनिना ध्यानयुक्ते द्वादशाब्दान् वरानने ॥ ततः क्षुधा सु-

व्यासस्य दर्शनं दत्त्वा कृत्वा वेषं तु मानुषम् ।
 एषेहि भगवन् साधो भिक्षां ग्राह्य सत्तम ॥
 अस्मद्गृहे कदाचिच्चं नागतोऽसि महामुने ।
 एतच्छ्रुत्वा प्रीतमना भिक्षां ग्रहीतुमागतः ॥
 भिक्षां दत्त्वा तु व्यासाय षट्साममृतोपमाम् ।
 अनास्वादितपूर्वा सा भक्षिता मुनिना ततः ॥
 भिक्षां व्यासमुतो भुक्त्वा चिन्तयन् हृष्टमानसः ।
 व्यासः कमलपत्राक्ष इदं वचनमब्रवीत् ॥
 देवो देवी नदी गङ्गा मिष्टमन्नं शुभा गतिः ।
 वाराणस्यां विशालाक्षि वासः कस्य न रोचते ॥
 एवमुक्त्वा ततो व्यासो नगरीमवलोकयन् ।
 चिन्तयंश्चापि तां भिक्षां हृदयानन्दकारिणीम् ॥
 अपश्यत्पुरतो देवं देवीं च गिरिजां तदा ।
 गृहाङ्गणस्थितं व्यासं देवदेवोऽब्रवीदिदम् ॥
 इह क्षेत्रे न वस्तव्यं क्रोधनस्त्वं महामुने ।
 एवं समयमापन्नो देवं व्यासोऽब्रवीद्वचः ॥

व्यास उवाच ।

चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां प्रवेशं दातुमर्हसि ।

संजाता भिक्षामटितुमागतः । नैवास्य केनचिद्भिक्षा ग्रासार्धमपि
 भामिनि ॥ एवं भगवतः काल आसीत्पाण्मासिको मुनेः । ततः
 क्रोधपरीतात्मा शापं दास्यति सोऽधुना ॥ यावन्नैष शपेत्तावदु-
 पायंस्तत्र चिन्त्यताम् । कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं
 प्रिये ॥ कोऽस्य शापान्न बिभेति ह्यपि साक्षात्पितामहः । अदैवं
 दैवतं कुर्यादैवं चाप्यपदैवतम् ॥ आवां तु मानुषौ भूत्वा गृहस्था-
 विह वासिनौ । तस्य तृप्तिकरी भिक्षां प्रयच्छावो घरानने ॥ एष-
 मुक्ता ततो देवी देवेन शम्भुना तदा । इत्यप्यधिकं मुद्रितमात्स्ये
 दृश्यते ।

काशीपरिच्छेदे वाराणसीमाहात्म्यम् । १५५

एवमस्तिवत्यनुज्ञाय तत्रैवान्तरधीयत ॥
न तद्गृहं न सा देवी न देवो ज्ञायते क्वचित् ।
एवं त्रैलोक्यविख्यातः पुरा व्यासो महातपाः ॥
ज्ञात्वा क्षेत्रगुणान् सर्वान् स्थितस्तस्यैव पार्श्वतः ।
एवं व्यासं स्थितं ज्ञात्वा क्षेत्रं शंसन्ति पण्डिताः ॥

तथा,
तपांसि यानि पठ्यन्ते व्रतानि नियमाश्च ये ।
सर्वतीर्थाभिषेकं तु सर्वदानफलानि च ॥
सर्वयज्ञेषु यत्पुण्यमविमुक्ते तदाप्नुयात् ।
पाप्मे,

भूरिशुम्भं प्रति सालङ्कायनवाक्यम् ।
काशीं गच्छ महाराज सर्वपापप्रणोदिनीम् ।
सम्प्राप्य सकलं पापं क्षययिष्यसि सर्वथा ॥
प्रत्ययार्थं च राजेन्द्र नीलीसिचयसम्भवान् ।
अनिशं कञ्चुकान् पञ्च परिधत्स्व महामते ॥
आकाशीदर्शनान्ता हि दृष्टाः स्युश्चन्द्रसन्निभाः ।
कञ्चुका हि यदा नैलयं जहुः काशीविलोकनात् ॥
तदा त्वं तत्स्वकलुषं क्षयितं वेत्सि सर्वशः ।
ब्रह्मपुराणे,

.ब्रह्मोवाच ।

अविमुक्तं च भवतः स्थानं यद्वै पुरातनम् ।
कपालमोचनं तीर्थं तव तत्र भविष्यति ॥
अहं च त्वं स्थितस्तत्र विष्णुश्चापि गमिष्यति ।
दर्शनात् भवतस्तत्र प्रहापातकिनश्च ये ॥
तेऽपि भोगं समश्नन्ति विशुद्धा भवने मम ।

तथा,

विमुक्तो ब्रह्महत्यायास्तिष्ठ रुद्र यथासुखम् ।

अविमुक्ते मया दत्ते तिष्ठ त्वं भार्यया सह ॥

लिङ्गपुराणे,

अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि उपायं ज्ञानसाधनम् ।

यानि तीर्थानि चोक्तानि व्योमतन्त्रे पुरा मया ॥

तेषामत्यधिकं तीर्थमविमुक्तं महामुने ।

सर्वतीर्थानि च मया तस्मिन् स्थाने प्रतिष्ठिताः ॥

न कदाचिन्मया मुक्तं स्थानं च सततं मुने ।

सर्वतीर्थमयं पुण्यं गुह्याद्गुह्यतरं महत् ॥

स्थानानां चैव सर्वेषामादिभूतं महेश्वरम् ।

यत्र सिद्धिं परां प्राप्ता मुनयो मुनिसत्तम ॥

अनेनैव शरीरेण प्राप्तं निर्वाणमुत्तमम् ।

तत्र चैवं तु सम्भूतो ज्ञानं चाप्नोति मानवः ॥

गच्छ वाराणसीं शीघ्रं यत्र देवः सनातनः ।

देवताभिः समस्ताभिस्तत्र देवः पिनाकधृक् ॥

स्तूयते वरदो देवैर्ब्रह्मादिभिरभीक्ष्णशः ।

तत्रासिर्वरणा चैव निम्नगे सिद्धसेविते ॥

बहुजन्माप्तपापानां नष्टानां देहिनां भुवि ।

क्षालनं कुरुते देवी सा नदी तत्र जान्हवी ॥

या दृशा सर्वभूतानां या स्वर्गः सरितां वरा ।

या माता सर्वभूतानां सा गङ्गा यत्र निम्नगा ॥

दृशा दृष्टिः । एतमेव वचनप्रचयं प्रायशो हेमाद्रिरपि लिखति स्म ।

काशीखण्डे,

प्रयागतोऽपि तीर्थेणात् सर्वेषु भुवनेष्वपि ।

काशीपरिच्छेदे वाराणसीमाहात्म्यम् । १५७

अनायासेन वै मुक्तिः काश्यां देहावसानतः ।
प्रयागादपि वै रम्यमविमुक्तं न संशयः ॥
यत्र विश्वेश्वरः साक्षात् स्वयं समधिष्ठिति ।
अविमुक्तान्महाक्षेत्राद्विश्वेशसमधिष्ठितात् ॥
न च किञ्चित्कचिद्रम्यसिंह ब्रह्माण्डगोलके ।
अविमुक्तमिदं क्षेत्रमपि ब्रह्माण्डमध्यगम् ॥
ब्रह्माण्डमध्ये न भवेत् पञ्चक्रोशप्रमाणतः ।
यथा यथा हि वर्द्धेत जलमेकार्णवस्य च ॥
तथा तथोन्नयेदीशस्तत् क्षेत्रं प्रलयादपि ।
क्षेत्रमेतत् विशूलाग्रे शूलिनस्तिष्ठति द्विज ॥
अन्तरिक्षे न भूमिष्ठं नेक्षन्ते मूढबुद्धयः ।
सदा कृतयुगं चात्र महापर्व सदात्र वै ॥
न ग्रहास्तोदयकृतो दोषो विश्वेश्वरालये ।
सदा सोम्यायनं तत्र सदा तत्र महोदयः ॥
सदैव मङ्गलं तत्र यत्र विश्वेश्वरस्थितिः ।
यथा भूमितले विप्र पुर्यः सन्ति सहस्रशः ॥
तथा काशी न मन्तव्या कापि लोकोत्तरा त्वयम् ।
मया सृष्टानि विप्रेन्द्र भुवनानि चतुर्दश ॥
अस्याः पुर्या विनिर्माता स्वयं विश्वेश्वरः प्रभुः ।
पुरा यमस्तपस्तप्त्वा बहुकालं सुदुश्चरम् ॥
त्रैलोक्याधिकृतिं प्राप्तस्त्यक्त्वा वाराणसीं पुरीम् ।
चराचरस्य सर्वाणि यानि कर्माणि तानि च ॥
गोचरे चित्रगुप्तस्य काशीवासकृताहते ।
प्रवेशो यमदूतानां न कदाचिद्विजोत्तम ॥
तथा,

अथ प्रातः परश्चो वा मरणं प्राप्तमेव च ।
 यावत्कालं विलम्बोऽस्ति तावत् काशीं समाश्रयेत् ॥
 तथा,
 दूरं मे मरणं युवाऽहमधुना धार्यं न चित्ते त्विति
 श्रोतव्यो निभृतं कृतान्तमहिषप्रैवेयघण्टारवः ।
 नैकव्यात्प्रकटोत्कटश्रुतिपुटीं सम्प्राप्य हित्वा द्रुतं
 जीर्णां पर्णकुटीं ततः पटुमतिर्गच्छेत् पुरीं धूर्जटेः ॥
 पातालखण्डे;

मुनय ऊचुः ।

इत्थं मुक्तिप्रदायिन्यां सत्यां काश्यां भृगो भुवि !
 ऋषयो मुनयश्चान्ये किमर्थं मुक्तिसाधने ॥
 क्लिश्यन्ति श्रवणे ध्याने मनने वीतकल्मषाः ।

ततो भृगुवाक्यम् ।

श्रूयतामृषिशार्दूला यद्वक्ष्यामि तु तत्त्वतः ।
 संशयो नेह कर्त्तव्यो युष्माभिर्दर्मबुद्धिभिः ॥
 विचित्ररुचयो लोका बद्धश्रद्धाः कचित्कचित् ।
 यथेष्टं हि विचेष्टन्ते स्वतन्त्रास्तत्र तत्र ह ॥
 इत्युक्त्वा—

अनेकोपायलभ्यं हि यत्फलं भवति द्विजाः ।
 प्रवृत्तिः स्वेच्छया तत्र सर्वलोके हि दृश्यते ॥
 यथा कश्चित् प्रसूनार्थी समानासु लतासु च ।
 समानश्रमगम्यासु समानकुसुमासु च ॥
 विद्यमानासु कस्यां चित् प्रवर्त्तत न सर्वतः ।
 यथा लोका यथाकामं श्रयन्ते मोक्षसाधनम् ॥
 इत्युक्तम् । काशीपदनिरुक्तिरपि—

काशीपरिच्छेदे काश्यादिपदनिरुक्तिः । १५९

काशीखण्डे,

काशते यत्र यज्ज्योतिस्तदनाख्येयमीश्वर ।

अतो नामापरं चास्तु काशीति प्रथितं विभो ॥

तथा,

काशो ब्रह्मेति व्याख्यातं तद्ब्रह्म प्राप्यतेऽत्र हि ।

तस्मात्काशीगुणान् सर्वे तत्र तत्र वदन्ति हि ॥

तथा,

काशो ब्रह्मेति व्याख्यातं तद्विवर्त्ते जगद्भ्रमः ।

अविमुक्तं तदेवाहुः काशीति ब्रह्मवादिनः ॥

तथा,

श्मशब्देन शवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते ।

निर्वचन्ति श्मशानार्थं मुने शब्दार्थकोविदाः ॥

महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते ।

शेरते ऽत्र शवा भूत्वा श्मशानं च ततो भवेत् ॥

असिश्च वरणा चैव क्षेत्ररक्षाकृते कृते ।

वाराणसीतिविख्याता तदारभ्य महासुने ॥

लैङ्गे,

अविशब्देन पापं तु कथ्यते वेदवादिभिः ।

तेन पापेन तत् क्षेत्रं वर्जितं वरवर्णिनि ॥

अतोऽविमुक्तमित्यर्थः ।

मात्स्ये तु,

न विमुक्तं मया यस्मान्मोक्ष्यते वा कदाचन ।

महत्क्षेत्रमिदं तस्मादविमुक्तमिति स्मृतम् ॥

इत्युक्तम् ।

पाद्ये,

आनन्दकाननं तद्धि शङ्करस्यातिवल्लभम् । इति ।

अथ काशीनाममाहात्म्यम् ।

नारदायै,

बहुनात्र किमुक्तेन वाराणस्या गुणान् प्रति ।

नामापि गृणतां काश्याश्चतुर्वर्गो न दूरतः ॥

एतेन चतुर्वर्गप्राप्तिकामः काशीनामग्रहणमहं करिष्ये इति-
वाक्यं सिद्ध्यति ।

स्कान्दे,

काशीकाशीतिकाशीति रसनो रससंयुता ।

यस्य कस्यापि भूयाच्चेत् स रसज्ञो न चेत्तरः ॥

पाश्वे,

काशीतिवर्णद्वितयं स्मरंस्त्यजति पुद्गलम् ।

यत्र कापि भवेत्तस्य कैलासे वसतिः स्फुटा ॥

पुद्गलं शरीरम् । पूर्यते गलति चेतिव्युत्पत्तेः ।

तथा,

ब्रह्महत्यादिपापानि यस्या नाम्नोऽपि कीर्तनात् ।

त्यजन्ति पापिनं कश्ची सा केनेहोपमायते ॥

तथा,

वाराणसीति काशीति महामन्त्रमिमं जपन् ।

यावज्जीवं त्रिसन्ध्यं तु जन्तुर्जातु न जायते ॥

अथ काशीस्मरणमाहात्म्यम् ।

लिङ्गपुराणे,

देवदेव उवाच ।

ये स्मरिष्यन्ति मत्स्थानमविमुक्तं सदा नराः

निर्धूतसर्वपापास्ते भविष्यन्ति गणोपमाः ॥

काशीपरिच्छेदे काशीदर्शनमाहात्म्यम् । १६१

तेन सर्वपापक्षयकाम इति प्रयोज्यम् ।

काशीखण्डे,

योजनानां शतस्थोऽपि योऽविमुक्तं स्मरेद्भृदि ।

बहुपातकपूर्णोऽपि न स पापैः प्रबाध्यते ॥

मम प्रियस्य क्षेत्रस्य योऽविमुक्तस्य संस्मरेत् ।

प्राणप्रयाणसमये दूरगोऽप्यघवानपि ॥

स पापपूगमुत्सृज्य स्वर्गभोगान् समश्नुते ।

काशीस्मरणपुण्येन स्वर्गाद्भ्रष्टो हि जायते ॥

पृथिव्यामेकराद् भूत्वा भुक्त्वा भोगाननेकशः ।

प्राप्त्याविमुक्तं तत्पुण्यान्निर्वाणपदभागभवेत् ॥ इति ।

अथ काशीदर्शनमाहात्म्यम् ।

काशीमधिकृत्य लिङ्गपुराणे,

आगमिष्यन्ति यां द्रष्टुं ये जना योजनेन तु ।

ते ब्रह्महत्यां मोक्षयन्ति भविष्यन्ति ममानुगाः ॥

तथा,

अतीतं वर्त्तमानं च ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा ।

सर्वं तस्य च यत्पापं क्षेत्रं दृष्ट्वा विनश्यति ॥

अतीतं, अतीतजन्मकृतम् । वर्त्तमानं, वर्त्तमानजन्मकृत-
म् । तेनातीतजन्मकृतवर्त्तमानजन्मकृतसर्वपापनाशकाम इति
प्रयोगः ।

काशीखण्डे,

प्रयागस्नानपुण्येन यत्फलं स्याच्छिवप्रदम् ।

काशीदर्शनमात्रेण तत्पुण्यं श्रद्धयाऽस्तु वै ॥

इति विष्णोर्विरं श्रुत्वा देवदेवो जगत्पतिः ।

उवाच च प्रसन्नात्मा तथास्तु मधुमुदन ॥ इति ।

अथ काशीस्तुतिमहिमा ।

काशीखण्डे,

काशीं यः स्तौति मेधावी यः काशीं हृदि धारयेत् ।

तेन तप्तं तपस्तीव्रं तेनेष्टं क्रतुकोटिभिः ॥ इति ।

क्रतुकोटिफलसमफलप्राप्तिक्रम इति वाच्यम् ।

अथ प्रवेशमहिमा ।

मात्स्ये,

यदि पापी यदि शठो यदि वा ऽधार्मिको नरः ।

मुच्यते सर्वपापेभ्योऽविमुक्तं प्रविशेद्यदि ॥

एवं च सर्वपापविमुक्तिकामोऽविमुक्तप्रवेशमहं करिष्ये
इति वाच्यम् ।

तथा,

वाराणस्यां तु यः कश्चित् प्रविष्टो ब्रह्मघातकः ।

तिष्ठते क्षेत्रवाद्ये तु निर्गतं गृह्णते पुनः ॥

तिष्ठते, ब्रह्महत्येत्येष इति कल्पतरुः । अत्रा-
त्मगुणस्याधर्मस्य बहिःस्थितिपुनर्ग्रहणयोरसम्भवादीदृशभय-
प्रदर्शनस्य काशीतो बहिर्न निर्गन्तव्यमित्यत्र ता-
त्पर्यमिति बहवः । वस्तुतो निर्गमप्रागभावासमानकालीनप्रवे-
शस्यैव ब्रह्महत्याऽधर्मनाशकत्वात्तादृशप्रवेशेऽधर्मो नश्यती-
त्यत्रैव तात्पर्यम् । गृह्णते पुनरित्यस्यापि निर्गमो-
त्तरं नरकं जनयतीत्यर्थः । अथ वा तदधिष्ठात्री देवता गृ-
ह्णते इत्यर्थः । अत्र कश्चित्—

जन्मान्तरसहस्रेण यत्पापं पूर्वसञ्चितम् ।

अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत् सर्वं व्रजति क्षयम् ॥

इति दर्शनाज्जन्मान्तरीयमेव पापं प्रवेशान्नश्यति नैहिकमि-

काशीपरिच्छेदे काशीप्रवेशमहिमा । १६३

त्याह । तन्न । 'यदि पापी यदि शठ' इत्यादिवाक्येनैहिकस्यापि क्षयावगमात् । जन्मान्तरीयशाठ्ये शठपदाप्रयोगात् ।

अतीतं वर्त्तमानं च ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा ।

सर्वे तस्य च यत्पापं क्षेत्रं दृष्ट्वा विनश्यति ॥

इति पूर्वलिखितवचनाच्च ।

नन्वेवं काशीप्रवेशात् क्षीणनिखिलपातकस्य बहि-
निर्गम एव चौरादिना व्यापादितस्य तदुत्तरं स्वर्गभो-
गेन प्रक्षीणनिखिलमुक्तस्य नापवर्गः तद्धेतुतत्त्वज्ञानाभावा-
त्, नापि सांसारिकसुखाद्यनुभवः पुण्यापुण्यविरहादिति । मै-
वम् । तस्यापि चौरादितो मरणे दुर्मरणप्रसूतदुरितसद्भावा-
त् रोगादिना मरणे नित्याकरणजनितकल्मषसत्त्वेन शरी-
रग्रहणोपपत्तेरिति प्राश्चः । परे तु सन्ति केचन पुण्यविशेषा
यदीयशेषाद्भुवि सम्भूय सार्वभौमभोगमनुभवन्ति तत्रैव च सु-
कृतदुष्कृते चिन्वानाः पुनर्मरणजन्मनी प्रत्यापद्यन्त इति । न-
चं गर्भवासवेदनाया दुरितार्थानतया काशीस्पर्शनिरस्तपातक-
स्य कथं सार्वभौमभोगभूमिदेहसम्भवोऽपीतिवाच्यम्, स्वर्गे-
ऽपि पातभीतिप्रभूतवेदनानुभवेन तत्तत्पुण्यविशेषाणां राज्यज-
नितप्राज्यसुखानुभावकतायाः श्रुतिसिद्धत्वेन च प्रारब्धवत्
तादृशां केषांचित् कल्मषाणां काशीस्पर्शाविनाश्यत्वकल्पना-
दित्याहुः । के चित्तु प्रारब्धस्य काशीप्रवेशादपि न विनाश
इति स्थितिः । सन्ति च कानिचित्प्रारब्धानि यानि द्विप्राण्य-
पि जन्मान्यर्जयन्ति तद्बलादेव तस्य पुनर्जन्मादिकम् ।
अनीदृशस्य काशीप्रवेशात् झटिति निर्गतस्य का गतिरिति चेत्,
न । तादृशे प्राणिनि मानाभावादित्याहुः ।

अथ काशीवासमहिमा ।

मात्स्ये,

यस्तत्र निवसेद्विप्रः संयतात्मा समाहितः ।

त्रैकार्यमपि भुञ्जानो वायुमक्षः सदा भवेत् ॥

निषेधमात्रमपि यो हविषुक्ते तु भक्तिमान् ।

ब्रह्मचर्य्यसमायुक्तः स परं प्राप्नुयात्तपः ॥

तत्र मासं वसेद्वीरो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।

सम्यक् तेन व्रतं चीर्णं दिव्यं पाशुपतं महत् ॥

सम्यक्चीर्णदिव्यपाशुपतव्रतफलसमफलप्राप्तिकाम इति वा-

क्यम् ।

काशीखण्डे,

तप्त्वा तपांसि सर्वाणि बहुकालं जितेन्द्रियैः ।

यत् फलं लभ्यतेऽन्यत्र तत्काश्यामेकरात्रतः ॥

त्रिरात्रमपि ये काश्यां वसन्ति नियतेन्द्रियाः ।

तेषां पुनन्ति नियतं स्पृष्टाश्चरणरेणवः ॥

तथा,

संवत्सरं वसंस्तत्र जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।

अपरस्वविषुष्टाङ्गः परार्थपरिवर्जकः ॥

परापवादरहितः किञ्चिद्दानपरायणः ।

समाः सहस्रमन्यत्र तेन तप्तं महत्तपः ॥ इति ।

अथ यावज्जीविकाशीवासमाहात्म्यम् ।

मात्स्ये,

आदेहपतनाद्यावत् तत् क्षेत्रं यो न मुञ्चति ।

न केवलं ब्रह्महत्या प्राकृतश्च निवर्त्तते ॥

काशीखण्डे,

काशीपरिच्छेदे क्षेत्रसंन्यासविधिः । १६५

यावज्जीवं वसेद्यस्तु क्षेत्रमाहात्म्यविक्रमः ।

जन्ममृत्युभयं हित्वा स याति परमां गतिम् ॥ इति ।

अथ क्षेत्रसंन्यासविधिः ।

उपपुराणे,

माघशुक्लचतुर्दश्यामुपोष्यैव पुरोऽहनि ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चादेकं वापि सदक्षिणम् ॥

गत्वा मौनेन च स्नानं ज्ञाननाप्यां सभाचरेत् ।

शुल्काम्बरधरो भूत्वा नत्वा दुण्डिविनायकम् ॥

दण्डपाणिं ततो नत्वा दृष्ट्वा विश्वेश्वरं च माम् ।

श्रीमुक्तिमण्डपं गत्वा कुर्यात् सङ्कल्पमात्मना ॥

प्राणायामत्रयं कृत्वा जपेत्पञ्चाक्षरं मनुम् ।

करिष्ये क्षेत्रसंन्यासमिति सञ्चिन्तयेद्बुधः ॥

पञ्चक्रोशाद्वहिः क्षेत्रान्न गच्छाम्यम्बिकापते ।

इमं मन्त्रं पठेदुच्चैर्द्विस्त्रिः पञ्च च सप्त वा ॥

नमस्कृत्य महादेवं दण्डपाणिं ततो व्रजेत् ।

साक्षीकृत्य महात्मानं दण्डपाणिं विनायकम् ॥

श्रीकालभैरवं चैव साक्षीकुर्यात् प्रयव्रतः ।

एवं कृत्वा विधानेन पश्चात् कुर्याच्च भोजनम् ॥

पूर्वसञ्चितवित्तादि दद्यात् सर्वं ममाङ्गणा ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो मुच्यते नात्र संशयः ॥

उपोष्यैवेति । पूर्वदिने उपोष्य चतुर्दश्यामनया रीत्या क्षेत्र-
संन्यासं कुर्यादित्यर्थः । अत्र क्षत्रियस्य नाधिकारः तस्य
प्रतिग्रहानधिकारेण सर्वस्वदानोत्तरं जीवनवियोगापचेरित्येके ।
वस्तुतः क्षत्रियब्रह्मचारिणामिवात्यन्तानुपपत्तौ प्राणयात्रार्थं

भिक्षाटने ऽपि न दोषः । अयं च वाराणसीक्षेत्रस्य संन्यासो
न तु काश्याः ।

मध्ये प्रदाक्षिणं कुर्यादसीवरणयोः कृती ।

इति सन्न्यासिनोऽसीवरणोल्लङ्घननिषेधादिति । एतानि
वचनानि कल्पतरुकारादिभिरलिखितानि तन्मते यावज्जीवं
वाराणसीं न मोक्षयामीति सङ्कल्पः कदाचित्कार्यः स एव
सन्न्यास इति ।

अथं काशीमरणमहिमा ।

विषयासक्तचित्तोऽपि त्यक्तधर्मरतिर्नरः ।

इह क्षेत्रे मृतः सोऽपि संसारं न विशेत् पुनः ॥

काशीखण्डे काशीमधिकृत्य,

तत्रोत्क्रमणकाले तु साक्षाद्विश्वेश्वरः स्वयम् ।

व्याचष्टे ताराकं ब्रह्म येनासौ तन्मयो भवेत् ॥

इत्यादिकमनुसन्धेयम् । काशीवासिता पापान्निवृत्तेन
भवितव्यम् । यत्तु काश्यां पापं नोत्पद्यत एवेति, तन्न ।

यानि चेह प्रकुर्वन्ति पातकानि कृतालयाः ।

नाशयेत्तानि सर्वाणि देवः कालतनुः शिवः ॥

इति कूर्मपुराणविरोधात् ।

कृत्वापि काश्यां पापानि काश्यामेव म्रियेत चेत् ।

भूत्वा रुद्रपिशाचोऽपि पुनर्मुक्तिमवाप्स्यति ॥

काश्यां मृतानां जन्तूनां दैवात्पापकृतामपि ।

न पातो नरके तेषां तेषां शास्ताऽहमेव यत् ॥

इति काशीखण्डविरोधाच्च ।

वाराणस्यां स्थितो यो वै पातकेषु रतः सदा ।

योनिं प्रविश्य पैशाचीं वर्षाणामयुतत्रयम् ॥

पुनरेव च तत्रैव ज्ञानमुत्पद्यते ततः ।

मोक्षं गमिष्यते सोऽपि गुह्यमेतत् खगाधिप ॥

इति गरुडपुराणविरोधाच्च ।

अधर्मिष्ठस्य तत्क्षेत्रे यातनान्ते दिशेन्मतिम् ।

इति वचनाच्च । अत एव—

नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी ।

इत्यस्याप्युपपत्तिः । भैरवयातनाया एव सम्भवेनादो-
षत्वात् । न च—

नानाहिताग्निर्नायज्ञो नाग्रती न च तस्करः ।

इत्यनेन विरोधः । काशीवासी आहिताग्निफलं यागफलं
च लभते तात्कार्यफलं यमयातनां च नानुभवतीत्याशयात् ।
ननु काशीकृतपापानां तन्मरणादपि न मोक्षः ।

अशनं वसनं वासः काश्यां येषाममार्गतः ।

कीकटेन समा काशी सत्यं सत्यं खगेश्वर ॥

इति गरुडवचनादवगम्यते । तत्कथं यातनान्ते मुक्तिरिति-
चेत्, न । निष्पापानां काशीमृतानां यादृशी काशी तादृशी न
सपापानां, ते ह्यविलम्बेनैव विदेहकैवल्यं भजन्ते, एते पापभोगे-
नेतिभावात् । कीकटसाम्यमपि पापभोगानुकूलत्वेन ।

काशीखण्डे,

चराचरस्य सर्वस्य यानि कर्माणि तानि वै ।

गोचरे चित्रगुप्तस्य काशीवासकृतादृते ॥

प्रवेशो यमदूतानां न कदाचिद्विजोत्तम ।

मध्येकाशीपुरि क्वापि रक्षणस्तत्र तद्व्यासः ॥

स्वयं नियन्ता विश्वेश्वरस्तत्र काश्यां तनुत्यजाम् ।

तत्रापि कृतपापानां नियन्ता कालभैरवः ॥

तत्र पापं न कर्त्तव्यं दारुणा रुद्रयातना ।
 अहो रुद्रपिशाचत्वं नरकेभ्योऽपि दुःसहम् ॥
 पापमेव हि कर्त्तव्यं मतिरस्ति यदीदृशी ।
 सुखेनान्यत्र कर्त्तव्यं मही ह्यस्ति महीयसी ॥
 अपि कामातुरो जन्तुरेकां रक्षति मातरम् ।
 अपि पापकृता काशी रक्ष्या मोक्षार्थिनैकिका ॥
 परापवादशिलेन परदाराभिलाषिणा ।
 तेन काशी न संसेव्या क्व काशी नियमः क्व सः ॥
 अभिलष्यन्ति ये नित्यं धनं चात्र प्रतिग्रहैः ।
 परस्वं कपटैर्वापि काशी सेव्या न तैर्नरैः ॥
 त्यक्त्वा वैश्वेश्वरीं भक्तिं येऽन्यदेवपरायणाः ।
 सर्वथा तैर्न वस्तव्या राजधानी पिनाकिनः ॥
 अन्नार्थिनस्तु ये विप्रा ये च कामार्थिनो नराः ।
 अविमुक्तं न तैः सेव्यं मोक्षक्षेत्रमिदं यतः ॥
 शिवनिन्दापरा ये च वेदनिन्दापराश्च ये ।
 वेदाचारप्रतीपा ये सेव्या वारणसी न तैः ॥
 परद्रोहधियो ये च परेष्वर्थाकारिणश्च ये ।
 परोपतापिनो ये वै तेषां काशी न सिद्ध्ये ॥ इति ।
 तथा,
 अन्यत्र यत्कृतं पापं तत् काश्यां परिणश्यति ।
 वाराणस्यां कृतं पापमन्तर्गेहे विनश्यति ॥
 अन्तर्गेहे कृतं पापं पश्चाच्च नरकावहम् ।
 पिशाचनरकप्राप्तिर्गच्छत्येव बहिर्यादि ॥
 न कल्पकोटिभिः काश्यां कृतं कर्म प्ररुध्यते ।
 किन्तु रुद्रपिशाचत्वं जायते निरयत्रयम् ॥ इति ।

काशीपरिच्छेदे काशीमरणमहिमा । १६९

ननु

अनेन जन्मनैवेह प्राप्यते गतिरुत्तमा ।

इति वचनसङ्गतं पात्रे काशीकृतपापस्य क्रमेलकस्य शू-
द्रस्य नानाजन्मश्रवणात् । तथाहि—

क्रमेलकस्तु मूषायां ध्मातो वर्षसहस्रकम् ।

तावत्कालं शीतहृदे बुभुजे दुःखमुत्कटम् ॥

ततो निर्जलनिर्भक्ष्ये कृमिदेहधरोऽभवत् ।

तत्रैव सारमेयोऽभूद्गलन्मांसः सुदुःखितः ॥

त्रिंशत्रिंशत्समाः पश्चात्तावत्कालं गजोऽभवत् ।

ततः सङ्कीर्णयोनीनि शरीराणि व्यधारयत् ॥

अथ शूद्रशरीरं तु दध्रे नाम्ना क्रमेलकः ।

ततो भैरवदूतैस्तैः स नीतो भैरवाग्रतः ॥

कालभैरवं दृष्ट्वैव रुद्रपैशाच्यमाप्तवान् ।

त्रिंशद्वर्षसहस्राणि क्षुत्तृष्णाभ्यां विवर्जितः ॥ इति,

मैवम् । योनिजशरीरान्तरं न भवतीत्यत्रैव “अनेन जन्मना”

इत्यस्य तात्पर्यात् । भैरवाध्यानपात्रेणैव क्रमेलकादीनां यातना-

शरीरसम्भवः । उक्तं च—

पातालखण्डे,

यद्यत्पापं काशिकायामवाप्तं स्थूलोत्कृष्टं ज्ञानतोऽज्ञानतो वा ।

तत्तद्भोगप्रापणायैव देहा अयोनिजा नैव स्वेच्छाविधानाः ॥

तथा,

यथा याम्ये हि नरके यातनादुःखभागिनः ।

अयोनिजाता देहाः स्युस्तद्दत्तत्रावधार्यताम् ॥

इति बहवः । वस्तुतोऽनेन जन्मनेत्यस्य काशीकृतदुष्कृतभो-
गाननुकूलं जन्मान्तरं न भवतीत्यत्र तात्पर्यान्मानुषपचिग-

न्धोऽपि । अत एव काशीकृतदुष्कृतस्य कस्यचित्तत्रैव मृतस्यापि
तत्सद्योनिषु दश जन्मानि पद्मपुराणे श्रूयन्ते काञ्चनमालिनी-
दत्तमाघस्नानपुण्येन निष्कृतिश्च । तथाहि—

अविमुक्ते कृतं पापं वज्रलेपीभवेत् दृढम् ।
वज्रलेपेन पापेन तेन मे जन्म राक्षसम् ॥
रौद्रं क्रूरतरं पापं सम्भूतं हिमपर्वते ।
द्विजातौ गृध्रयोनौ प्राक् त्रिव्याघ्रौ द्विःसरीसृपः ॥
एकवारमुलूकश्च विह्वरादस्ततः परम् ।
इदं हि दशमं जन्म राक्षसं ह्यत्र भामिनि ॥
अतीतानि सहस्राणि वर्षाणां पञ्चसप्ततिः ॥
ददौ सा माघजं पुण्यं तस्मै वृद्धाय रक्षसे ।
शृणु राजन्विचित्रं त्वं प्रभावं माघधर्मजम् ॥
तदैव प्राप्तपुण्यं मां विमुक्ता राक्षसी तनुः ।
सम्भूतो देवतारूपस्तेजोभास्वरविग्रहः ॥

वज्रलेपत्वं भोगनाशयता । यदि काशीमरणोत्तरं यो-
निजशरीराणि नोत्पद्यन्ते तदेदमुपाख्यानमुपेक्षणीयं स्यात् ।
तस्मादनेन जन्मनेति काशीकृतदुष्कृतभोगाननुकूलजन्माभा-
वपरम् अथ वा निष्पापपरमिति न किञ्चिदपचीयते इति
स्मर्त्तव्यम् । एवं च भैरवेच्छानधीनयोनिजशरीरं न भवतीत्येत-
त्परमन्यथोक्तोपाख्यानविरोधापत्तेः । इदमपि काशीमृतस्य रा-
क्षसजन्मादिकमत्युत्कटस्य काशीकृतपाप्मनः फलमिति पद्मपुरा-
णादेवावसीयते ।

तथाहि,

शृणु सुश्रोण्यहं काश्यां बह्वृचो वेदपारगः ।

इत्याद्युक्त्वा—

काशीपरिच्छेदे काशीवासिनोऽन्यत्रमृतस्यफलं । १७१

वाराणस्यां कृतो घोरो मया दुष्टः प्रतिग्रहः ।
बहुधा बहुवारं च निपिद्धः कुत्सितो बहुः ॥
चण्डालस्यापि न त्यक्तो मया भद्रे प्रतिग्रहः ।
अन्यच्च पातकं भद्रे ममाभून्मूढचेतसः ॥
तन्नास्ति दुष्कृतं भद्रे मया तत्र न यत्कृतम् ।
अन्यच्च श्रूयतां दोषः क्षेत्रस्य वरवर्णिनि ॥
अविमुक्तेऽणुमात्रं हि तत्पापं मेरुतां व्रजेत् ।
न धर्मस्तु मया तत्र सञ्चितस्तत्र जन्मानि ॥
ततो बहुतिथे काले मृतस्तत्रैव शोभने ।
अविमुक्तप्रभावेण न चाहं नरकं गतः ॥

एवं च मणिकर्णिकायामादित्योपयोगादौ भुवि सार्वभौ-
मादिपदकामनया कृतानां काश्यामुत्कटपुण्यानां भोगेन क्षये
सत्येव गिरिशोपदेशादपवर्गः । एवं सत्याः सह हुतवहं प्रवि-
ष्टाया अपि । उत्कटपापेष्विव उत्कटपुण्येष्वपि तथात्वमुचितं यु-
क्तितौल्यादिति । अत एव शिवपुराणे कस्य चिल्लुब्धकस्य
काश्यामोङ्कारसमीपे प्रमीतस्य पुनर्जन्मोत्तरं मुक्तिः श्रुता ।

कालेन गच्छता चैव रुद्रावासतटे शुभे ।
पञ्चत्वं गतवांस्तत्र देवदेवस्य सन्निधौ ॥
अग्नौ प्रविष्टा सुश्रोणी तच्च गृह्य कलेवरम् ।
तेन धर्मेण राजेन्द्र द्वयं व्युष्टिरूपागमत् ॥
भवान् वै लुब्धको जातः सपत्नीको नृपेश्वरः । इत्यादिना ।
अथ बहुकालं कृतकाशीवसतेरन्यत्र विपन्नस्य फ-
लमभिधीयते ।

काशीखण्डे,

बहुकालमुषित्वा तु नियतेन्द्रियमानसः ।

यद्यन्यत्र विपद्येत दैवयोगाच्छुचिस्मिते ॥

सोऽपि स्वर्गे सुखं भुक्त्वा भूत्वा क्षितिपतीश्वरः ।

पुनः काशीमवाप्याथ विन्देन्नैःश्रेयसीं श्रियम् ॥

विष्णोऽविमुक्ते संवासः कर्मनिर्मूलनक्षमः ।

द्वित्राणां हि पवित्राणां निर्दोषायेह जायते ॥

निर्वाणाय, प्रायणान्यवधाने परब्रह्मैक्यलाभाय । योगाव-
साने तु सर्वेषामेव मुक्तिरिति प्रागेव प्रपञ्चितम् ।

तथा,

दुष्कृतानि विधायेह बहिः पञ्चत्वमागताः ।

तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि शृणुत द्विजसत्तमाः ॥

वामाख्या मे गणाः सन्ति घोरा विकृतमूर्तयः ।

मूषायां ते धमन्त्यादौ क्षेत्रे दुष्कृतकारिणः ॥

इत्यादि, विविधयातनामनुभूय भैरवभूभङ्गमात्रेण रुद्रपि-
शाचीभवन्ति ततश्च काश्यामुत्पद्य तत्रैव विपद्यापट्टज्यन्ते इत्य-
पि प्रतिपादितम्—

अथ सङ्क्षीणपापास्ते कालभैरवदर्शनात् ।

इहैव देहिनो भूत्वा मुच्यन्ते ते ममाज्ञया ॥

इत्यन्तेन । इदमपि काशीकृतदुष्कृतस्य बहिर्विपन्नस्य का-
श्यां पुनर्विग्रह इति वदन्ति ।

काशीखण्डे,

देवदेव उवाच ।

अन्यत्र कृत्वा पापानि बहूनि सुमहान्ति च ।

अश्रद्धानोऽतस्त्वज्ञो यद्यत्र च विपद्यते ॥

महिमन्यनभिज्ञोऽपि क्षेत्रस्यास्य जनार्दन ।

तस्य या गतिरुद्दिष्टा तां निशामय सुव्रत ॥

काशीपरिच्छेदे ऽविमुक्ते मुक्तिजनकशक्तिसत्ता । १७३

पञ्चक्रोशीं प्रविशतस्तस्य पातकसन्ततिः ।

बहिरेव प्रतिष्ठेत नान्तर्निविशते क्वचित् ॥

तथा बहिः स्थितायां च तस्य पातकसन्ततौ ।

त्रिशूलपाशपाणीनां गणानां सीमचारिणाम् ॥

प्रवेशमात्रादनघः सर्वैरेनोभिरुज्झितः । इति ।

कल्पतरुकृता तु काशीकृतदुष्कृतभोगप्रतिपादकानि व-
चनानि न लिखितानि । अत्र कश्चिन्माहेश्वरमायामुग्ध इदमाह—
प्रतीमस्तावदेतानविमुक्तगुणान् परं त्वविमुक्ते मुक्तिजननशक्तिः
कलाववसन्नेति ।

एष विश्वेश्वरो देव एषैव मणिकर्णिका ।

कलावन्तर्हिता काशी.मुक्तिरत्रैव संस्थिता ॥

इत्येकाम्रमाहात्म्यप्रकरणे श्रवणात् ।

अन्तर्द्धानं कलौ याति तत्पुरं तु महात्मनः ।

अन्तर्हिते पुरे तस्मिन् पुरी तु वसते पुनः ॥

इति हरिवंशवचनाच्चेति । स प्रतिवक्तव्यः ।

ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम् ।

अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि ॥

इति कल्पतरुसङ्गृहीतवचनविरोधात् ।

ज्ञात्वा कलियुगं घोरमधर्मबहुलं जनाः ।

कृत्तिवासं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते न संशयः ॥

इति कूर्मपुराणादिवचनविरोधाच्च ।

अन्तर्द्धानं कलौ याति तत्पुरं तु महात्मनः ।

इति वचनस्य का वार्त्ता । कुशलैव । मणिकाञ्चनमरीचिनि-
चयचुम्बितज्योतिर्मयं तत्पुरमन्तर्द्धत्त इत्याशयादिति प्राञ्चः ।
वस्तुतः तत्पुरं तत्पुराधिष्ठात्री देवतेत्यर्थः । पूर्वं हि प्रथमानवि-

४ वीरमित्रोदयस्य तीर्थप्रकाशे

निग्रहानुग्रहादिपटीयसी देवी चर्मवक्षुषां गोचरीवभूव न
विति ।

तत्र वाराणसी देवी स्थिता विग्रहरूपिणी ।

मानवानां हितार्थाय स्थिता देवस्य पश्चिमे ॥

इति वचनादिति । एवञ्च—

अन्तर्हिते पुरे तस्मिन्पुरी तु वसते पुनः ।

इत्यस्य स्वर्णादिमयपुराभिष्ठातृदेवतायामन्तर्हितायां वा-
सी पुरी यथापूर्वं फलदात्री तिष्ठत्येवेत्यर्थः । पुरं विद्यते
स पुरी गिरीशो यथापूर्वं तत्र सन्निहित एवेति वार्थः ।
ना पुरं शरीरं महेशस्य अन्तर्द्धानं याति पुरी शरीरी महे-
वसत इत्यर्थः ।

अत एव शिवपुराणे,

अन्तर्हिते कलौ व्यासस्तस्मिन्नायतने प्रभुः ।

अनुग्रहं च कुरुते भगवानतिवत्सलः ॥ इति ।

अथ क्षेत्रमानम् ।

मत्स्यपुराणे,

द्वियोजनमथार्द्धं च पूर्वपश्चिमतः स्थितम् ।

अर्द्धयोजनविस्तीर्णं दक्षिणोत्तरतः स्मृतम् ॥

वरणा च नदी यावद्यावच्छुष्कनदी तथा ।

एवं क्षेत्रस्य विस्तारः प्रोक्तो देवेन धीमता ॥

शुष्कनदी असी ।

तथा,

द्वियोजनं तु तत् क्षेत्रं पूर्वपश्चिमतः स्थितम् ।

अर्द्धयोजनविस्तीर्णं दक्षिणोत्तरतः स्मृतम् ॥

वरणा च नदी यावद्यावच्छुष्कनदी तथा ।

भीमचण्डिकामारभ्य पर्वतेश्वरमन्तिके ॥

ब्रह्मपुराणे,

वरणा चाप्यसिश्चैव द्वे नद्यौ सुरवल्लभे ।

अन्तराले तयोः क्षेत्रं भूमावपि विशेषतः ॥

स्कन्दपुराणे,

चतुष्क्रोशं चतुर्दिक्षु क्षेत्रमेतत्प्रतिष्ठितम् ।

योजनं विद्धि चार्वाङ्गि मृतिकाले ऽमृतप्रदम् ॥

ब्रह्मपुराणे,

पञ्चक्रोशप्रमाणं तु क्षेत्रं दत्तं मया तव ।

अत्र कल्पभेदेन परिमाणभेदो द्रष्टव्य इति मिश्राः । त-

च्चिन्त्यम् । वक्ष्यमाणवचनापरिज्ञानात् ।

पाद्मे पातालखण्डे,

परिमाणं च वक्ष्यामि तन्निबोधत सत्तमाः ।

मध्यमेश्वरमाभ्य यावद्देहलिङ्गप्रपम् ॥

सूत्रं संस्थाप्य तद्दिक्षु भ्रामयेन्मण्डलाकृति ।

तत्र या जायते रेखा तन्मध्ये क्षेत्रमुत्तमम् ॥

काशीति यद्विदुर्देवास्तत्र मुक्तिः प्रतिष्ठिता ।

काश्यां तु परमं क्षेत्रं विशेषफलसाधनम् ॥

वाराणसीति विख्यातं तन्मानं निगदामि वः ।

दक्षिणोत्तरयोर्नद्यौ वरणासिश्च पूर्वतः ॥

जाह्नवी पश्चिमे चापि पाशपाणिर्गणेश्वरः ।

तस्या अन्तः स्थितं दिव्यं विशेषफलसाधनम् ॥

अविमुक्तमिति ख्यातं तन्मानं च ब्रवीमि वः ।

विश्वेश्वराच्चतुर्दिक्षु धनुःशतयुगोन्मितम् ॥

अविमुक्ताभिधं क्षेत्रं मुक्तिस्तत्र न संशयः ।

गोकर्णेशः पश्चिमे पूर्वतश्च गङ्गामध्य उत्तरे भारभूतः ।

ब्रह्मेशानो दक्षिणे संप्रदिष्टस्तु प्रोक्तं भवनं विश्वभर्तुः ।

विश्वभर्तुर्भवनम्, अन्तर्गृहत्वेन ख्यातम् ।

एवं च काशी-वाराणसी-अविमुक्तान्तर्गृहभेदेन क्षेत्रचातुर्विध्यात् पूर्वोक्तवचनानां तत्तत्परतोपपत्तौ कल्पभेदकल्पनानवकाशात् । काशीव्याप्या वाराणसी तद्व्याप्यं चाविमुक्तं तद्व्याप्यं चान्तर्गृहम् । व्याप्यत्वं चात्र न्यूनपरिमाणत्वमिति प्राञ्चः ।

वस्तुतो यदा विश्वेशाद्धतुः शतयुगमतिक्रम्य गङ्गा वहति तदा गङ्गामध्यपर्यन्तस्यान्तर्गृहस्य नाविमुक्तं व्यापकमिति ध्येयम् ।

ब्रह्मपुराणे,

रुद्रं प्रति ब्रह्मवाक्यम् ।

पञ्चक्रोशप्रमाणं तु क्षेत्रं दत्तं मया तव ।

क्षेत्रमध्ये यदा गङ्गा गमिष्यति सरित्पतिम् ॥

तेन सा महती पुण्या पुरी रुद्र भविष्यति ।

पुण्या चोदङ्मुखी गङ्गा प्राची वापि सरस्वती ॥

उदङ्मुखी योजने द्वे गच्छते जाह्नवी नदी ।

मध्यमेश्वरात् सर्वदिक्षु क्रोशप्रमाणमित्त्वर्थः । अत्र क्षेत्र-

मध्ये इति वचनाद्यद्यपि वाराणसीमध्ये गङ्गाप्रवाहः प्रतीयते तथाप्यसीबाह्यस्य वाराणसीत्वाभावे सिद्धे क्षेत्रमध्यपदं क्षेत्रस्पर्शपरं ग्राममध्येन गत इतिवदिति मिश्राः । तदप्यसत् । क्षेत्रमध्य इत्यस्य काशीक्षेत्रमध्य इत्यर्थात् सार्द्धद्वियोजनमितायां काश्यां गङ्गायाः परतोऽपि सत्त्वात् ।

अहो महालिङ्गमयं जनार्दनं पश्यामि काश्यां परमात्मरूपम् ।
आनाहतो योजनपञ्चकात्मकं विस्तारि गव्यूतियुगं तु सार्द्धम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचने योजनं क्रोश इति प्राञ्चः । पूर्वपश्चिमतः

सार्द्धद्वियोजनं दक्षिणोत्तरतः सार्द्धं द्वियोजनमिति पञ्चयोजनो-
पपत्तिरित्यन्ये ।

मात्स्ये,

द्वियोजनमथार्द्धं च पूर्वपश्चिमतः स्थितम् ।

अर्द्धयोजनविस्तीर्णं दक्षिणोत्तरतः स्थितम् ॥

वरणा च नदी यावद्यावच्छुष्कनदी तथा ।

एवं क्षेत्रस्य विस्तारः प्रोक्तो देवेन धीमता ॥

वाराणसी नदी यावदिति पाठे वाराणसी वरणा । शुष्कनदी
असी । हेमाद्रौ तु वरणा च नदी यावदित्येव पाठः । अत्र
प्रथमार्द्धेन काशीपरिमाणमुक्तं द्वितीयार्द्धेन वाराणसीपरिमाणम् ।

एवं मात्स्येऽपि,

द्वियोजनं तु विस्तीर्णं पूर्वपश्चिमतः स्मृतम् ।

अर्द्धयोजनविस्तीर्णं तत्क्षेत्रं दक्षिणोत्तरम् ॥

इत्यत्र व्याख्येयम् । अत्र द्वियोजनपदं सार्द्धद्वियोजनपरम् ।

लिङ्गपुराणे तु,

कृत्तिवासं समारभ्य क्रोशं क्रोशं चतुर्दिशम् ।

योजनं वै भवक्षेत्रं गणै रुद्रैश्च संयुतम् ॥

तथा,

क्षेत्रमध्ये यदा लिङ्गं भूमिं भित्त्वा समुत्थितम् ।

मध्यमेश्वरसंज्ञं तु ख्यातं सर्वसुरासुरैः ॥

अस्मादारभ्य लिङ्गात् क्रोशं क्रोशं चतुर्ष्वपि ।

योजनं विद्धि तत्क्षेत्रं मृत्युकालेऽमृतपदम् ॥

ईदृशमविमुक्तस्य परिमाणमुक्तम् । तत् एतद्वचनादविमुक्ते
विकल्प इत्यन्ये । अन्तर्गृहीतमानमुक्तम्—

काशीखण्डे,

पूर्वे तु पणिकर्णीशो ब्रह्मेशो दक्षिणे स्थितः ।

पश्चिमे चैव गोकर्णो भारभूतस्तथोत्तरे ॥

इत्येतदुत्तमं क्षेत्रमविमुक्ते महाफलम् ।

अविमुक्ते तन्मध्ये । पूर्वे तु पणिकर्णीश इत्यनेन तदुपलक्षितं गङ्गामध्यमेव पाञ्चैकवाक्यतया ग्राह्यम् । तदयं सङ्क्षेपः । मध्यमेश्वराच्चतुर्दिक्षु पञ्चपञ्चक्रोशात्मकं काशीक्षेत्रम् । तच्च—

सीमाविनायकेभ्यश्च बद्धिः काश्याः प्रमाणतः ।

तावत् क्षेत्रं विजानीयाद्यावद्धनुःशतत्रयम् ॥

इति वचनात् पश्चिमे भीमचण्ड्याः परतो धनुःशतत्रयमिततद्देशेन समं पूर्वतो गङ्गापारेण च सह वर्तुलाकारमिति गम्यते । तन्मध्ये गङ्गासीभीमचण्डीपाशपाणिवरणान्तर्गतं क्षेत्रं वाराणसी । इदमेव क्षेत्रं पञ्चक्रोशयात्रायां प्रदक्षिणीक्रियते । क्षेत्रवाहिष्ठस्यापि वृषभध्वजादेर्गमनं वचनबलात् । पाञ्चे विश्वेश्वरतः परितो धनुःशतद्वयमितमविमुक्तमुक्तम् । स्कान्दलैङ्गयोस्तु मध्यमेश्वरस्य कृत्तिवाससो वा परितश्चतुर्दिक्षु क्रोशात्मकमुक्तम् । अन्तर्गृह्णमानं तु पूर्वतो गङ्गामध्यं दक्षिणे ब्रह्मेशो पश्चिमे गोकर्णेश उत्तरे भारभूतेश इति ।

काशीक्षेत्राद्बहिर्गच्छन्ति स्वर्गं सुकृतिनां पदम् ।

इति ब्रह्मवैवर्तात् ।

लिङ्गपुराणे शिववाक्यम् ।

पिङ्गलानाम या नाडी आग्नेयी सा प्रकीर्तिता ।

शुष्का सासीति च ज्ञेया लोलार्को यत्र तिष्ठति ॥

इडानाग्री तु या नाडी सा सौम्या सम्प्रकीर्तिता ।

(१) अत्र किञ्चित् शुद्धितं भाति ।

काशीपरिच्छेदे चतुर्विधक्षेत्रे मुक्तितारतम्यम् । १७९

वरणानाम सा ज्ञेया केशवो यत्र संस्थितः ॥
 आभ्यां मध्ये तु या नाडी सुषुम्ना सा प्रकीर्तिता ।
 मत्स्योदरी च सा ज्ञेया विषुवं तत्प्रकीर्तितम् ॥
 विषुववत्तस्य पुण्यजनिकेत्यर्थः ।
 लिङ्गपुराणे,
 तत्र वाराणसी देवी स्थिता विग्रहरूपिणी ।
 मानवानां हितार्थाय स्थिता देवस्य पश्चिमे ॥
 वाराणसीं तु यो दृष्ट्वा भक्त्या चैव नमस्यति ।
 तस्य तुष्टा च सा देवी वंसतिं च प्रयच्छति ॥

- अथ काश्या ध्यानम् ।

श्यामा षोडशवार्षिकी सुकरुणां मूर्तिं दधाना वरं
 हस्ताभ्यामभयं च विश्वजननी विद्येति या गीयते ।
 या दृष्टा स्मरणं गतापि बह्वधा सङ्कीर्तिता संस्तुता
 या स्पृष्टा नृभिरात्मतत्त्वममलं दद्यात् ध्रुवं काशिका ॥
 अथ चतुर्विधक्षेत्रे मुक्तितारतम्यमभिधीयते ।

यद्यपि मोक्षे तारतम्यं जातिरूपं न सम्भवति तथापि सा-
 लोकासारूप्यसायुज्यपरममुक्तित्वरूपा दिशः सम्भवन्त्येव ।
 तथा चान्तर्गृहे निर्मुक्तदेहानां परममुक्तिः, तद्व्यतिरिक्ते अवि-
 मुक्ते देहमुन्मुक्तवतां सायुज्यं, तद्व्यतिरिक्तवाराणस्यामुत्सृष्टव-
 पुषः सारूप्यं वाराणस्यनवच्छिन्नकाशीप्रदेशे प्रसीतस्य सालो-
 क्यमिति काशीवाराणस्यविमुक्तान्तर्गृहाणामुत्तरोत्तरं फल-
 विशेषसाधनतायाः पञ्चपुराणोक्ताया अन्यथा असम्भवात् ।
 नित्यसुखाभिव्यक्तिरूपायां मुक्तौ जातिविशेष एव कल्प्य इति
 कथितम् । एवं शुचीनां सदा शिवैकतानानां तत्समर्पितकर्मणां
 निष्पापानामनशनादिना विपन्नानां सद्य एव परममुक्तिः, ततो

न्यूनानामग्निप्रवेशादिना विपन्नानां सायुज्यं, तिर्यक्प्रभृतीनां च पापानां सारूप्यम् अत्यन्ताधमानां पतितानां सालोक्यम् । अन्यथा निष्पापानामेव सद्यःपरममुक्तिसम्भवे निर्जरनिम्नगादिनिमज्जननिरस्तपापानां परमशिष्टानां तदननुष्ठानप्रसङ्गात् । इयान् विशेषः । काशीकृतपापानामन्तर्गृहे विपन्नानां भैरवीययातनान्ते परममुक्तिर्निष्पापानां तु सद्य एव । एवमविमुक्तादौ विपन्नानां भोगावसाने तत्तन्मुक्तिरिति । तत्रापि निष्पापानामनशनादिना काशीक्षेत्रे यत्र कापि मृतानां सद्य एव परममुक्तिः । काशीमृतानां सर्वेषामेवापवर्ग इत्यविवादम् । स च सद्यः क्रमेण वेति विशेषः । तदुक्तम्—

पाद्वे,

भूमौ जले वियति वाऽधुचिमध्यतो वा

सर्पाग्निदस्मुपविभिर्निहतस्य जन्तोः ।

सूच्यग्रमात्रमपि नास्ति ममास्पदेऽस्मिन्

स्थानं सुरेश्वरि न यत्र मृतस्य मोक्षः ॥ इति ।

नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी ।

ईश्वरानुगृहीता हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥

इति वचनाच्च ।

कूर्मपुराणे,

गङ्गायां च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले ।

जले स्थले चान्तरिक्षे गङ्गासागरसङ्गमे ॥ इति ।

काश्यां मरणे कालकृतोऽपि विशेषो नास्ति ।

उत्तरं दक्षिणं वापि अयनं न विकल्पयेत् ।

सर्वोऽप्यस्य शुभः कालोऽविमुक्ते श्रियेत यः ॥

इति काशीखण्डात् । नाप्यत्र देशकृतो विशेषः ।

काशीपरिच्छेदे विश्वेश्वरप्रादुर्भावः । १८१

रथ्यान्तरे मूत्रपुरीषमध्ये चण्डालवेश्मन्यथ वा श्मशाने ।

कृतप्रयत्नोऽप्यकृतप्रयत्नो देहावसाने लभतेऽत्र मोक्षम् ॥

इति सनत्कुमारसंहितावचनात् । यद्यप्यत्रान्तर्गृहादिकृतो विशेषोऽस्त्येव तथाप्यन्तर्गृहादौ तत्तन्मुक्तौ चाण्डालाङ्गणादि-
प्रयुक्तो न विशेष इति भावः । क्षेत्रचातुर्विध्येन चतुर्था मुक्तिः
स्पष्टमभिहिता—

पाप्मे,

चतुर्विधेऽपि क्षेत्रेऽस्मिन् प्रमीतो गर्भयातनाम् ।

नैवाप्नोति मुनिश्रेष्ठा विशेषोऽयं ब्रवीमि वः ॥

काश्यां मृतस्तु सालोक्यं साक्षात्प्राप्नोति सत्तमः ।

ततः सारूपतां याति ततः सान्निध्यमश्नुते ॥

ततो ब्रह्मैकतां याति न परावर्तते पुनः ।

वाराणस्यां मृतो जन्तुः साक्षात्सारूप्यमश्नुते ॥

ततः सान्निध्यमायाति ततो ब्रह्मैकतामियात् ।

अविमुक्तविपन्नस्तु साक्षात् सान्निध्यमाप्नुयात् ॥

ततश्चिदानन्दमपे ब्रह्मण्येव विलीयते ।

अन्तर्गहे विपन्नस्तु साक्षात्कैवल्यमाप्नुयात् ॥

तथा,

सलोकतां च सारूप्यं सान्निध्येनापि सत्तमाः ।

कल्यं कल्पमवाप्नोति ततो ब्रह्मात्मको भवेत् ॥ इति ।

अथ श्रीविश्वेश्वरप्रादुर्भावः ।

कल्पतरौ लिङ्गपुराणे,

देवदेव उवाच ।

रुचिरं स्थानमासाद्य अविमुक्तं तु मे गृहम् ।

न कदाचिन्मया मुक्तमविमुक्तं ततः स्मृतम् ॥

इत्याद्यभिधाय—

पूर्वोत्तरे दिग्विभागे तस्मिन् क्षेत्रे तु सुन्दरि ।

सुरासुरैः स्तुतश्चाहं तत्र स्थाने यशस्विनि ॥

दिव्यं वर्षसहस्रं तु स्तुतोऽहं विविधैः स्तवैः ।

उत्पन्नं मम लिङ्गं तु भिच्चा भूमिं यशस्विनि ॥

तेषामनुग्रहार्थाय लोकानां भक्तिभावतः ।

वाराणस्यां महादेवि तत्र स्थाने स्थितो ब्रह्म ॥

तं दृष्ट्वा मनुजो देवि पशुपाशैर्निमुच्यते ।

पशुपाशैः संसारबन्धैः ।

पादौ तु कल्पादौ अहं पूर्वमहं पूर्वमिति वाग्युद्धं विधाय
शस्त्रास्त्रैर्युद्धयमानयोर्ब्रह्मविष्णोर्न कोऽपि पराजीयत । ततस्तु

अपश्यतामथाभ्यासे लिङ्गं तेजोमयं परम् ।

शरच्चन्द्रायुत्तमप्रभाभासुरमैश्वरम् ॥

वीक्ष्य तद्व्यापकं ज्योतिर्निष्प्रभौ हि स्थितौ च तौ ।

कर्त्तव्यं नानुपश्येतामीपदागतसाध्वसौ ॥

सौम्यमेतन्महाज्योतिः सौम्यमग्रे स्थितं कुतः ।

तर्कयन्तौ विधिहरी ददृशाते तदन्तरा ॥

पुरुषं पिङ्गजटिलं दिग्वाससमलङ्कृतम् ।

भुजगैर्वृकपालैश्च कुन्देन्दुविमलद्युतिम् ॥

सं दृष्ट्वैव तयोरासीदयमेव परः पुमान् ।

इति बुद्धिस्ततस्ताभ्यां संस्तुतो वैदिकैः स्तवैः ॥

सदाशिव उवाच ।

भवश्यामिदमुल्लासि मल्लिङ्गं दृष्टमद्भुतम् ।

स्तुतं च तेन प्रीतोऽहं वृणीतां वरमादिजौ ॥

तावूचतुः ।

सदाशिव प्रसन्नश्चेत्त्वयि नौ निश्चला मतिः ।
सदा भवतु भूतेश वरं नान्यं वृणीवहे ॥
एकं पराकुरु विभो संशयं च हृदि स्थितम् ।
यद्भवांस्तेजसा लिङ्गमधिष्ठितिप्रति नित्यशः ॥
तत् किंसमाख्यं किरूपं किंप्रभावं किमाश्रयम् ।
एतत्सर्वं महेशान वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥

शिव उवाच ।

यदेतत् परमं लिङ्गं पश्यतं पुरतः स्फुरत् ।
तद्विश्वेश्वरसंज्ञं हि सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥
लयं लिङ्गशरीरस्य विश्लेषं गमयेत्परम् ।
तेन लिङ्गमितिख्यातमपवर्गैकसाधनम् ॥
व्यापकत्वेऽपि चैतस्य निर्विकारस्य तत्त्वतः ।
परिच्छिन्नतयाऽवस्था साधारण्यापनुत्तये ॥
यथा व्योमापरिच्छिन्नं शब्दहेतुतया समम् ।
स्वयमेव परिच्छेदं प्राप्नोतीदमपीदृशम् ॥
प्रभावः श्रूयतामस्य नित्यानन्दस्वरूपिणः ।
अत्र सक्तासवः सन्तः सच्चिदानन्दरूपताम् ॥
यथायोग्यं लभन्ते हि नात्र कार्य्या विचारणा ।
काशीखण्डे,
काश्यां लिङ्गान्यनेकानि काश्यां तीर्थान्यनेकशः ।
तथापि सेव्यो विश्वेशः स्नातव्या मणिकर्णिका ॥
तथा,
सर्वलिङ्गार्चनान्त्पुण्यं यावज्जन्म यदर्चने ।
सकृद्विश्वेशमभ्यर्च्य श्रद्धया तद्वाप्यते ॥

यज्जन्मनां सहस्रेण निर्मलं पुण्यमर्जितम् ।
 तत्पुण्यपरिवर्त्तेन भवेद्विश्वेशदर्शनम् ॥
 गवां कोटिप्रदानेन सम्यग्दत्तेन यत्फलम् ।
 तत्फलं सम्यगाप्येत विश्वेश्वरविलोकनात् ॥
 तथा,
 येन लिङ्गमिदं दृष्टं श्रद्धया शुद्धचक्षुषा ।
 साक्षात्कारेण तेनाहं दृष्ट एव न संशयः ॥
 श्रवणादस्य लिङ्गस्य पातकं जन्मसञ्चितम् ।
 क्षणात् क्षयति शृण्वन्तु देवा ऋषिगणैः सह ॥
 स्मरणादस्य लिङ्गस्य पापं जन्मद्वयार्जितम् ।
 अवश्यं नश्यति क्षिप्रं मम वाक्यान्न संशयः ॥
 एतल्लिङ्गं समुद्दिश्य गृहान्निष्क्रमणक्षणात् ।
 विलीयते महापापमपि जन्मत्रयार्जितम् ॥
 दर्शनादस्य लिङ्गस्य हयमेधशतोद्भवम् ।
 पुण्यं लभेत नियतं ममानुग्रहतोऽमराः ॥
 स्वयंभुवोऽस्य लिङ्गस्य मम विश्वेशितुः सुराः ।
 राजसूयसहस्रस्य फलं स्यात् स्पर्शमात्रतः ॥
 पुष्पमात्रप्रदानाच्च चुलुकोदकपूर्वकम् ।
 शतसौवर्णिकं पुण्यं लभते भक्तियोगतः ॥
 पूजामात्रं विधायास्य लिङ्गराजस्य भक्तितः ।
 सहस्रहेमकमलपूजाफलमवाप्यते ॥
 विधाय महतीं पूजां पञ्चामृतपुरःसराम् ।
 अस्य लिङ्गस्य लभते पुरुषार्थचतुष्टयम् ।
 लिङ्गपुराणे,
 बिल्वपत्रात्परं नास्ति येन तुष्यति शङ्करः ।

काशीखण्डे,
 वस्त्रपूतजलैर्लिङ्गं स्नापयित्वा ममामराः ।
 लक्षाश्वमेधजं पुण्यं नित्यं प्राप्नोति सत्तमः ॥
 सुगन्धचन्दनरसैर्लिङ्गमालिप्य भक्तितः ।
 आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धयत्नकर्दमैः ॥
 सामोदधूपदानैश्च दिव्यगन्धाश्रयो भवेत् ।
 घृतदीपप्रसोधैश्च ज्योतीरूपविमानगः ॥
 कर्पूरगौरदेहश्रीर्भवेद्भालविलोचनः ।

तथा,
 विश्वेशो परमाक्षं यो दद्यात् साज्यं सशर्करम् ।
 त्रैलोक्यं तर्पितं तेन सदेवपितृमानवम् ॥
 सुखवासं तु यो दद्याद्दर्पणं चारु चामरम् ।
 उल्लोचं सुखपट्यङ्गं तस्य पुण्यफलं महत् ॥
 सुखवासः ताम्बूलादिः । उल्लोचो वितानम् ।
 पूजोपकरणं द्रव्यं यो घण्टामड्डुकादिकम् ॥
 भक्त्या मे भवने दद्यात् स वसेदत्र मेऽन्तिके ।
 चित्रलेखनकर्मादि प्रासादे मेऽत्र कारयेत् ॥
 यः स चित्रान्महाभोगान् भुङ्क्ते मत्पुरतः स्थितः ।

तथा,
 यस्तु विश्वेश्वरं दृष्ट्वा ह्यन्यत्रापि विपद्यते ।
 तस्य जन्मान्तरे मोक्षो भवत्येव न संशयः ॥
 विश्वेशाख्या तु जिह्वाग्रे विश्वनाथकथा श्रुतौ ।
 विश्वेशशीलनं चित्ते यस्य तस्य जनिः कुतः ॥

तथा,
 लिङ्गं मे विश्वनाथस्य दृष्ट्वा यश्चानुमोदते ।

स मे गणेषु गण्येत महापुण्यबलाश्रितः ॥
 नित्यं विश्वेश विश्वेश विश्वनाथेति यो जपेत् ।
 त्रिसन्ध्यं तं सुकृतिनं जपाम्यहमपि ध्रुवम् ॥

तथा,

यद्यद्वित्तं स्वस्य सदैव तत्तल्लिङ्गेऽत्र देयं मम भक्तिभाग्भिः ।
 इहाप्यमुत्रापि न तस्य सङ्कयो यथेह पापस्य कृतस्य पापिभिः ॥

तथा,

यदि जातु चिदन्धकद्विषस्तत्र नामौष्ठपुटाद्विनिःसृतम् ।
 शिवशङ्करचन्द्रशेखरेत्यसकृत्तस्य न संसृतिः पुनः ॥ इति ।

अथ श्रीविश्वेश्वरप्रासादमाहात्म्यम् ।

काशीखण्डे,

त्रैलोक्यनगरे वात्र काशी सजगृहं मम ।
 तत्रापि भोगभवनमनर्घ्यमणिनिर्मितम् ॥
 मोक्षलक्ष्मीविलासारूयः प्रासादो मेऽतिशर्मभूः ।
 पतत्रिणोऽपि मुच्यन्ते यं कुर्वाणाः प्रदक्षिणम् ॥
 स्वेच्छया विचरन्तः स्वे स्वेचरा अपि देवताः ।
 मोक्षलक्ष्मीविलासारूयप्रासादस्य विलोकनात् ॥
 शरीराद्दूरतो याति ब्रह्महत्यापि नान्यथा ।
 मोक्षलक्ष्मीविलासस्य कलशो यैर्निरीक्षितः ॥
 निधानकलशास्तं तु न मुञ्चन्ति पदे पदे ।
 दूरतोऽपि पताकापि मम प्रासादमूर्द्धगा ॥
 नेत्रातिथीकृता यैस्तु नित्यं तेऽतिथयो मम ।,
 भूमिं भित्त्वा स्वयं जातस्तत्प्रासादमिषेण हि ॥
 आनन्दारूयस्य कन्दस्य कोऽप्येष परमोऽङ्कुरः । इति ।

काशीपरिच्छेदेऽविमुक्तेश्वरमाहात्म्यम् । १८७

अथाविमुक्तेश्वरमाहात्म्यम् ।

तत्र स्कान्दे,

अविमुक्तेश्वरं नाम तत् श्मशानं विमुक्तये ।

जैलीषव्येन मुनिना यत्र रुद्रोऽभिवादितः ॥

यत्र सन्ध्यामुपासित्वा ब्रह्मणः सकृदेव तु ।

सन्ध्यामुपास्तवांस्तु स्यात् पुमानृतुसमाः समाः ॥

श्मशानमित्यविमुक्तस्य नामान्तरम् ।

ब्रह्मवैवर्त्ते,

अविमुक्तेश्वरं पूज्य ब्रह्मनारायणादिभिः ।

फलं प्राप्तं तदैवाद्यं सर्वसामर्थ्यलक्षणम् ॥

मिश्रास्तु अविमुक्तेश्वर एव विश्वेश्वर इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

पाद्यकाशीखण्डब्रह्मवैवर्त्तेषु विश्वेश्वराविमुक्तयोर्माहात्म्यस्य या-
त्रायाश्च पृथक्प्रतिपादनात् ।

लिङ्गपुराणे,

अविमुक्तं सदालिङ्गं योऽत्र द्रक्ष्यति मानवः ।

न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

तथा,

अविमुक्तेश्वरं लिङ्गं मम दृष्टेह मानवः ।

सद्यः पापविनिर्मुक्तः पशुपतैर्विमुच्यते ॥

काशीखण्डे,

अविमुक्तेश्वरं लिङ्गं दृष्ट्वा क्षेत्रेऽविमुक्तके ।

विमुक्त एव भवति सर्वस्मात् कर्मबन्धनात् ॥

अर्चन्ति विश्वे विश्वेशं विश्वेशोऽर्चति विश्वकृत् ।

अविमुक्तेश्वरं लिङ्गं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥

विश्वेशोऽविमुक्तेश्वरं लिङ्गमर्चतीत्यन्वयः ।

पुराणस्थापितं लिङ्गं कस्यचित् केनचित् क्वचित् ।

किमाकृति भवेद्विङ्गं नैतद्वैद्यपि कश्चन ॥

आकारमविमुक्तस्य दृष्ट्वा ब्रह्माच्युतादयः ।

लिङ्गं संस्थापयामासुर्वशिष्ठाद्यास्तथर्षयः ॥

आदिलिङ्गमिति प्रोक्तमविमुक्तेश्वरं महत् ।

ततो लिङ्गान्तराण्यत्र जातानि क्षितिमण्डले ॥

अविमुक्तेशनामापि श्रुत्वा जन्मार्जितादघात् ।

क्षणान्मुक्तो भवेन्मर्त्यो नात्र कार्या विचारणा ॥

अविमुक्तेश्वरं लिङ्गं श्रुत्वा दूरगतोऽपि वा ।

जन्मद्वयकृतात्पापात्तत्क्षणादेव मुच्यते ॥

अविमुक्ते महाक्षेत्रेऽविमुक्तमवलोक्य च ।

तथा,

स्तुत्वार्चयित्वा नत्वा च यथाशक्ति यथामति ।

अविमुक्ते विमुक्तेशः स्तूयते नम्यतेऽर्च्यते ॥

तथा,

त्रिसन्ध्यमविमुक्तेशं यो जपेन्नियतः शुचिः ।

दूरदेशविपन्नोऽपि काशीमृत्युफलं लभेत् ॥

अविमुक्तं महालिङ्गं दृष्ट्वा ग्रामान्तरं व्रजेत् ।

लब्ध्वाशु कार्यसंसिद्धिं क्षेमेण प्रविशेद्दृष्टम् ॥

ग्रामान्तरं गच्छताऽविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा गन्तव्यमित्यर्थः ।

अथ मुक्तिमण्डपमहिमा ।

काशीखण्डे,

नैश्वर्यस्याः श्रियो धाम तद्याम्यां मण्डपोऽस्ति मे ।

तत्राहं सततं तिष्ठे तत् सदोमण्डपं मम ॥

निमेषार्द्धप्रमाणं च कालं तिष्ठति निश्चलः ।

काशीपरिच्छेदे मुक्तिमण्डपमहिमा । १८९

तत्र यस्तेन वै योगः समभ्यस्तः समाः शतम् ॥
 निर्वाणमण्डपं नाम तत् ख्यातं जगतीतले ।
 तत्रर्चं सञ्जपन्नेकां लभेत् सर्वश्रुतेः फलम् ॥
 प्राणायामं तु यः कुर्यादप्येकं मुक्तिमण्डपे ।
 तेनाष्टाङ्गः समभ्यस्तो योगोऽन्यत्रायुतं समाः ॥
 निर्वाणमण्डपे यस्तु जपेदेकं षडक्षरम् ।
 कोटिरुद्रेण जप्तेन यत्फलं तस्य तद्भवेत् ॥
 शुचिर्गङ्गाम्भसि स्नातो यो जपेच्छतरुद्वियम् ।
 निर्वाणमण्डपे ज्ञेयः स रुद्रो द्विजवेशभृत् ॥
 ब्रह्मयज्ञं सकृत् कृत्वा मम दक्षिणमण्डपे ।
 ब्रह्मलोकमवाप्स्याथ परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 धर्मशास्त्रपुराणानि सेतिहासानि चात्र यः ।
 पठेन्निरभिलाषः सन् स धसेन्मम वेश्मनि ॥
 तिष्ठेदिन्द्रियचापल्यं यो निवार्य क्षणं कृती ।
 निर्वाणमण्डपेऽन्यत्र तेन तप्तं महत्तपः ॥
 वायुभक्षणतोऽन्यत्र यत्पुण्यं शरदां शतम् ।
 तत्पुण्यं घटिकार्द्धेन मौने दक्षिणमण्डपे ॥
 मितं कृष्णलकेनापि यो दद्यान्मुक्तिमण्डपे ।
 स्वर्णं सौवर्णयानेन स तु सञ्चरते दिवि ॥
 तत्रैकं जागरं कुर्याद्यस्मिन् कस्मिन् दिने ऽपि यः ।
 उपोषितोऽर्चयेद्विष्णुं स सर्वव्रतपुण्यभाक् ॥
 तत्र दत्त्वा महादानं तत्र कृत्वा महाव्रतम् ।
 तत्राधीत्याखिलं वेदं च्यवते न नरो दिवः ॥
 प्रयाणं कुर्वते यस्य प्राणा मे मुक्तिमण्डपे ।

(१) प्राणाः प्रयाणं कुर्वते इत्यन्वयः ।

समामनुप्रविष्टोऽत्र तिष्ठेद्यावदहं खलु ॥

तथा,

मुक्तिमण्डपिकायां तु निमेषार्द्धोपवेशनात् ।

तत्र धर्मकथालापात् पुराणश्रवणादपि ॥

काश्यां निवसतामेवं धर्मराशिः पदे पदे ।

तथा,

स्मरन्ति ये मामपर्वगमण्डपे किञ्चिद्यथाशक्ति ददत्यपि स्वम् ।

शृण्वन्ति पुण्याश्च कैथाः क्षणं स्थिरास्ते कोटिगोदानफलं भ-
जन्ते ॥ इति ।

अथ शृङ्गारमण्डपमाहात्म्यम् । -

काशीखण्डे,

तत्प्रासादपुरोभागे मम शृङ्गारमण्डपः ।

श्रीपीठं तद्धि विज्ञेयं निःश्रीकश्रीसमर्पणम् ॥

मदर्थं तत्र यो दद्याद्दुकूलानि शुचीन्यहो ।

माल्यानि सुविचित्राणि यक्षकर्मवन्ति च ॥

यो वा नेपथ्यवस्तूनि पूजोपकरणान्यपि ।

स श्रियालङ्कृतस्तिष्ठेद्यत्र कुत्रापि सत्तमः ॥ इति ।

अथैश्वर्यमण्डपम् ।

काशीखण्डे,

मोक्षलक्ष्मीविलासाख्यप्रासादस्योत्तरे मम ।

ऐश्वर्यमण्डपं रम्यं तत्रैश्वर्यं ददाम्यहम् ॥ इति ।

अथ ज्ञानमण्डपः ।

तत्रैव,

मत्प्रासादैन्द्रदिग्भागे ज्ञानमण्डपमस्ति यत् ।

ज्ञानं दिशामि सततं तत्र मां ध्यायतां तथा ॥

काशीपरिच्छेदे ज्ञानवापीमहिमा । १९१

भवानीराजसदने ममास्ति हि महानसम् ।
यत्तत्रोपहृतं पुण्यैर्निर्विशामि मुदैव तत् ॥
विशालाक्षीमहासौधे मम विश्रामभूमिका ।
तत्र संसृतिखिन्नानां विश्रामं श्राणयाम्यहम् ॥
नियमस्नानतीर्थं च चक्रपुष्करिणीं मम ।
तत्र स्नानवतां पुंसां तन्मैर्मल्यं दिशाम्यहम् ॥
यदाहुः परमं तत्त्वं यदाहुर्ब्रह्म सत्तमम् ।
स्वसंवेद्यं यदाहुश्च तनुत्रान्ते दिशाम्यहम् ॥
यदाहुस्तारकं ज्ञानं यदाहुरतिनिर्मलम् ।
स्वात्मात्मां यदाहुश्च तनुत्रान्ते दिशाम्यहम् ॥
स्वसंवेद्यं स्वप्रकाशम् ।

अथ ज्ञानवापी

स्कान्दे,

स्कन्द ज्ञानोदतीर्थस्य माहात्म्यं वद साम्प्रतम् ।
ज्ञानवापीं प्रशंसन्ति यतः स्वर्गोक्तसोऽप्यलम् ॥

स्कन्द उवाच ।

कदाचित् काशीं प्रत्यागतेनेशानेन विश्वेश्वरलिङ्गे दृष्टे
तस्यैतस्य च तल्लिङ्गं दृष्टेच्छेत्यभवत्तदा ।
स्नापयामि महालिङ्गं कलशीशीतलैर्जलैः ॥
चत्वन च त्रिशूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः ।
कुण्डं प्रचण्डवेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः ॥
पृथिव्यामर्हणाम्भांसि निष्क्रान्तानि तदा मुने ।
ततस्तैः स्नापयाञ्चक्रे त्वस्पृष्टैरन्यदेहिभिः ॥
ततो विश्वेश्वरे वरदाभायोद्यते

ईशान उवाच ।

यदि प्रसन्नो देवेशो वरयोग्योऽस्म्यहं यदि ।
तदैतदतुलं तीर्थं तव नाम्नास्तु शङ्कर ॥

विश्वेश्वर उवाच ।

त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि भूर्भुवःस्वःस्थितान्यपि ।
तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम् ॥
शिवं ज्ञानमिति प्राहुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः ।
तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् ॥
अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादश्वमेधफलं लभेत् ।
स्पर्शनाचमनाभ्यां च राजसूयाश्वमेधयोः ॥
अत्र यथासङ्ख्यमन्त्रयः । एवं च स्पर्शनस्य राजसूयसमा-
नफलकत्वस्यापि प्रतिपादनायेदम् ।

तथा,

यत्फलं समवाप्नोति पितृन् सन्तर्प्य पुष्करे ।
तत्फलं कोटिगुणितं ज्ञानतीर्थे तिलोदकैः ॥
सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
यत्फलं पिण्डदानेन तज्ज्ञानोदे दिने दिने ॥
सन्निहत्यामित्यस्य, प्राप्येतिशेषः । सप्तम्यर्थे द्वितीया ।
मुपां सुरित्वनुशासनादिति वा ।

तथा,

उपास्य सन्ध्यां ज्ञानोदे यत्पापं काललोपजम् ।
क्षणेन तदपाकृत्य ज्ञानवान् जायते द्विजः ॥
तथा, डाकिन्यादीनुपक्रम्य ।

सर्वे ते प्रशमं यान्ति शिवतीर्थजलोक्षणात् ।
 ज्ञानोदतीर्थपानीयैर्लिङ्गं यः स्नापयेत्सुधीः ॥
 सर्वतीर्थोदकैस्तेन ध्रुवं संस्नापितं भवेत् ।
 ज्ञानरूपोऽहमेवात्र द्रवमूर्त्तिं विधाय च ॥
 नापविध्वंसनं कुर्यात् कुर्यात् ज्ञानोपदेशनम् ।
 योऽष्टमूर्त्तिर्महादेवः पुराणे परिपठ्यते ॥
 तस्यैवाम्बुमयी मूर्त्तिर्ज्ञानदा ज्ञानवापिका ।
 तथा काशीखण्डे, . . .
 जलक्रीडां सदा कुर्यात् ज्ञानवाप्यां सहोमया ।
 यदम्बुमानमंत्रेण ज्ञानं जायेत निर्मलम् ॥
 तज्जलक्रीडनस्थानं मम प्रीतिकरं महत् ।
 अमुष्मिन् राजसदनं जाड्यद्वज्जलपूरितम् ॥
 शिवपुराणे,
 वापीजलं तु तत्रस्थं देवदेवस्य सन्निधौ ।
 दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् कृतार्थो मानवो भुवि ॥
 दुर्लभं तु कलौ देवैस्तज्जलं ह्यमृतोपमम् ।
 तारणं सर्वजन्तूनां पानात्पापस्य नाशनम् ॥
 पाद्मे,
 वापी तत्रास्ति वैदेह चिन्मयी देवदक्षिणे ।
 तदपां सेवया देव भ्रासते ब्रह्म केवलम् ॥
 देवदक्षिणे देवालयदक्षिणे ।
 लैङ्गे,
 देवस्य दक्षिणे भागे वापी तिष्ठति शोभना ।
 तस्यास्तदुदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥
 पीतपात्रेण तेनैव उदकेन सुरेश्वरि ।

ग्रीणि लिङ्गानि वर्द्धन्ते हृदये पुरुषस्य तु ॥
 दण्डपाणिस्तु तत्रस्थो रक्षते तज्जलं सदा ।
 पश्चिमं तीरमासाद्य देवदेवस्य शासनात् ॥
 पूर्वेण तारको देवो जलं रक्षति सर्वदा ।
 नन्दीशश्चोत्तरेणैव महाकालस्तु दक्षिणे ॥
 रक्षते तज्जलं नित्यमभक्तानां तु मोहनम् ।

विष्णुरुवाच ।

ममापि सा परा देवी तनुरापोमयी शुभा ।
 अप्राप्या दुर्लभा देवैर्मानवैरकृतात्मभिः ।
 मानवैरमाप्येत्यन्वयः ।

तथा,

यैस्तु तत्र जलं पीतं ते कृताथस्तु मानवाः ।
 तेषां तु तारकं ज्ञानमुत्पत्स्यति न संशयः ॥
 बापीजलेन च स्नात्वा दृष्ट्वा वै दण्डनायकम् ।
 अविमुक्तं ततो दृष्ट्वा कैवल्यं लभते क्षणात् ॥ इति ।
 अथ श्रीदण्डपाणिमाहात्म्यम् ।
 तत्र मत्स्यपुराणे,

महादेव उवाच ।

जरामरणसन्त्यक्तः सर्वरोगविवर्जितः ।
 भविष्यसि गणाध्यक्षो वरदः सर्वपूजितः ॥
 अजेयश्चापि सर्वेषां योगैश्वर्यसमन्वितः ।
 अक्षदश्चापि लोकेभ्यः क्षेत्रपालो भविष्यसि ॥
 महाबलो महासत्त्वो ब्रह्मण्यो मम च प्रियः ।
 त्र्यक्षश्च दण्डपाणिश्च महायोगी तथैव च ॥
 उद्वृज्यः सम्भ्रमैश्चैव गणौ ते परिचारकौ ।

तवाज्ञां च करिष्येते लोकस्योद्भ्रमसम्भ्रमौ ॥

तथा,

देवब्राह्मणविद्विष्टा देवभक्तिविनिन्दकाः ।

ऋषिप्राश्न कृतप्राश्न तथा नैकृतिकाश्च ये ॥

लोकद्विषो गुरुद्विषस्तीर्थायतनदूषकाः ।

सर्वपापरताश्चैव ये चान्ये कुत्सिता भुवि ॥

तेषां नास्तीह वासोऽत्र स्थितोऽसौ दण्डनायकः ।

अत्र स्थितः अस्मिन्नर्थे स्थित इत्यर्थः ।

रक्षणार्थं नियुक्तं वै दण्डनायकमुत्तमम् ॥

पूजयित्वा यथाशक्त्या गन्धपुष्पादिधूपनैः ।

नमस्कारं ततः कृत्वा नायकस्य तु मन्त्रवित् ॥

सर्ववर्णावृते क्षेत्रे नानाविधसरीसृपे ।

ईश्वरानुगृहीता हि गतिं गाणेऽवरीं गताः ॥ इति ।

अथ भवानीमाहात्म्यम् ।

सनत्कुमारसंहितायाम्,

ये येऽभिवाञ्छन्ति समस्तभोगा-

निहापि भुक्तिं परतोऽप्यविघ्नम् ।

तेभ्यः समस्तं ददती भवानी

वसत्यजस्रं गृहिणी गृहस्य ॥

काशीखण्डे,

योगक्षेमं सदा कुर्याद्भवानी काशिवासिनाम् ।

तस्माद्भवानी संसेव्या सततं काशिवासिभिः ॥

गृहमध्येऽत्र विश्वेशो भवानी तत्कुटुम्बिनी ।

सर्वेभ्यः काशिसंस्थेभ्यो मोक्षभित्तां प्रयच्छति ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते,

दीनं वदान्यं महदल्पकं वा पुण्यं महापातकसंयुतं वा ।
आराधिता समतां संविधत्ते दयापरा भोगमोक्षैकहेतुः॥इति ।

अथ मणिकर्णिकामाहात्म्यम् ।

काशखण्डे,

संस्नाय मणिकर्णिकायां पुण्यं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
सर्वतीर्थेषु संस्नानात् यत्पुण्यं समवाप्यते ॥
तत्पुण्यमाप्यते सम्यङ्मणिकर्णिकमज्जनात् ।
विधिना तत्र संस्नाय मृदोमयकुशादिभिः ॥
स्वशाखावारुणैर्मन्त्रैर्दूर्वापामार्गदर्भकैः ।
सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वदानेषु यत्फलम् ॥
मणिकर्ण्या विधिस्नातः श्रद्धया तदवाप्नुयात् ।
अश्रद्धयाऽपि यः स्नातो मणिकर्ण्या विधानतः ॥
सोऽपि पुण्यमवाप्नोति स्वर्गप्राप्तिकरं परम् ।
श्रद्धया विधिवत्स्नात्वा कृत्वा देवादितर्पणम् ॥
तिलवर्हिर्यवैः सम्यक् सर्वपङ्गफलं लभेत् ।
श्रद्धयानो विधिस्नातः कृतसर्वोदकक्रियः ॥
जपन् देवान् समभ्यर्च्य सर्वमन्त्रफलं लभेत् ।
स्नात्वा मौनेन विश्वेशदर्शनान्निपतेन्द्रियः ॥
सर्वव्रतकृतं श्रेयो लभेद्वाचंयमः शिवे । इति ।
मणिकर्णिकायां मृतस्याविशेषतो मुक्तिरिति तापनी ।

अथात्र स्नानादिफलम् ।

तत्रैव,

दशानामश्वमेधानां यज्ञानां यत्फलं स्मृतम् ।
तदवाप्नोति धर्मात्मा स्नात्वा तत्र वरानने ॥

काशीपरिच्छेदे मणिकर्णिकास्नानादिफलम् । १९७

स्वल्पमप्यत्र यो दद्यात् ब्राह्मणे वेदपारगे ।
शुभां गतिमवाप्नोति अग्निवच्चैव दीप्यते ॥
उपवासं तु यः कृत्वा विप्रान्सन्तर्पयेन्नरः ।
स सौत्रामणियज्ञस्य फलं प्राप्नोति निश्चितम् ॥
विप्रानिति बहुवचनं कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रितय-
परमिति मिश्राः ।

पादौ व्यासं प्रति भृगुः,
गर्जन्ति सर्वतीर्थानि स्वस्वाधिष्ण्यगतान्यहो ।
केवलं बलमासाद्य सुमहन्मणिकर्णिकम् ॥
उत्तिष्ठैकाङ्गुलिं तथ्यं श्रेष्ठैका मणिकर्णिका ।
तथा तत्रैव विष्णुवचनम् ।
विश्वेशो विश्वया सार्द्धं सदोपमणिकर्णिकम् ।
मध्यन्दिनं समासाद्य संस्नाति प्रतिवासरम् ॥
वैकुण्ठादप्यहं नित्यं मध्याह्ने मणिकर्णिकाम् ।
विगाहे पद्मया सार्द्धं मुदा परमया मुने ॥
सत्यलोकात्मतिदिनं हंसयानः पितामहः ।
माध्याह्निकविधानाय समायान्मणिकर्णिकाम् ॥
इन्द्राद्या देवताः सर्वा मरीच्याद्या महर्षयः ।
माध्याह्निकविधानाय समीयुर्मणिकर्णिकाम् ॥
चराचरेषु सर्वेषु यावन्तश्च सचेतनाः ।
ते सर्वे स्नातुमायान्ति मध्याह्ने मणिकर्णिकाम् ॥
ब्रह्मवैवर्त्ते,
सर्वतीर्थावगाहाच्च यत्पुण्यं स्यान्नृणामिह ।
तत्पुण्यं कोटिगुणितं मणिकर्ण्येकमज्जनात् ॥

तथा,

जप्त्वैकामपि गायत्रीं सम्पाप्य मणिकर्णिकाम् ।

लभेद्युतगायत्रीजपनस्य फलं स्फुटम् ॥

तथा,

ब्रह्मनाले पतेद्येषामपि कीकसमात्रकम् ।

ब्रह्माण्डमण्डपान्तस्ते न विशन्ति कदाचन ॥

कीकसम् अस्थि ।

अथ मणिकर्णिकाप्रमाणम् ।

काशीखण्डे,

स्थानादमुष्मान्मम राजसौधात्

प्राच्यां मनागीशसमाश्रितायाम् ।

सव्येऽपसव्ये च कराः क्रमेण

शतत्रयी चापि शतद्वयी च ॥

हस्ताः शतं पञ्च सुरापगाया-

मृदीच्यवाच्योर्मणिकर्णिकेयम् ।

राजसौधं, राजगृहम् ।

मोक्षस्वर्दारयोर्मध्ये बुधा राजगृहं विदुः ।

इति वचनोक्तं ज्ञेयम् । एवं च स्वर्गद्वारादारभ्य किञ्चिदी-
शानकोणाश्रितायामित्यर्थः । एवं किञ्चिदाम्नेयकोणाश्रितायामि-
त्यपि बोध्यम् । ईदृशप्राच्यां वामपाद्वे हस्तानां शतत्रयं ह-
रिश्चन्द्रमण्डपावधि, एवं स्वर्गद्वारादारभ्य हस्तानां शतद्वयं गङ्गा-
केशवावधि, एवं हरिश्चन्द्रमण्डपगङ्गाकेशवमध्यवर्तिन्या गङ्गा-
या जलमादायोक्तावधिद्वयमध्ये पञ्चशतहस्तं मणिकर्णिकाप्रमा-
णम् । तदुक्तम्—

काशीपरिच्छेदे मणिकर्णिकोत्पत्तिः । १९९

तत्रैव,

आगङ्गाकेशवासैव आहरिश्चन्द्रमण्डपात् ।

आमध्यात् देवसरितः स्वर्दारान्मणिकर्णिका ॥ इति ।

अत्र च—

तिर्यग्गवोदराण्यष्टावृर्धा वा व्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥

हस्तो वितस्तिद्वितयम्—

इत्यनेनोक्तं हस्तपरिमाणं ग्राह्यम् । अन्यथा पुरुषहस्तानै-
यत्येन मणिकर्णिकाया अनैयत्यप्रसङ्गादिति ।

अथ मणिकर्णिकोत्पत्तिः ।

काशीस्वर्ण्डे,

कदाचिद्भगवता भर्गेण विश्वं सृजेति समादिष्टो विष्णुः ।

ततः स भगवान्विष्णुर्मौलावाज्ञां निधाय च ।

क्षणं ध्यानपरो भूत्वा तपस्येव मनो दधे ॥

खनित्वा तत्र चक्रेण रम्पां पुष्करिणीं हरिः ।

निजाङ्गस्वेदसन्दोहसलिलैस्तामपूरयत् ॥

समाः सहस्रं पञ्चाशत्तप उग्रं चचार सः ।

चक्रपुष्करिणीतीरे तत्र स्थाणुसमाकृतिः ॥

ततः शिवस्तत्समीपमुपेत्यान्दोलितमौलिरुवाच ।

अलं तप्त्वा महाविष्णो वरं वरय सत्तम ।

इत्युक्तस्त्वयि दृढा भक्तिरस्त्विति वव्रे । ततः शिवस्तं वरं

दत्त्वोवाच—

त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात् ।

यन्मयान्द्रोलितो मौलिरहिश्रवणभूषण ॥

तदान्द्रोलनतः कर्णात्प्रपात मणिकर्णिका ।

मणिमिः सचिता रम्या ततास्तु मणिकर्णिका ।
चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुरा ख्यातमिदं शुभम् ।
त्वया चक्रेण खननाच्छङ्खचक्रगदाधर ॥
मम कर्णात्पपातेयं यदा च मणिकर्णिका ।
तदाप्रभृति लोकेऽत्र ख्याताऽस्तु मणिकर्णिका ॥
विष्णुखाच ।

मुक्ताकुण्डलपातेन तवाद्वितनयामिय ।
तीर्थानां परमं तीर्थं मुक्तिक्षेत्रमिहास्तु वै ॥
अथ मणिकर्णिकाध्यानम् ।

मणिकर्णिकामधिकृत्य—
काशीखण्डे,
तस्या रूपं प्रवक्ष्यामि भक्तानां तु शुभमदम् ।
यद्रूपध्यानतः पुंभिरावण्मासं त्रिसन्ध्यतः ॥
प्रत्यक्षरूपिणी देवी दृश्यते मणिकर्णिका ।
चतुर्भुजा विशालाक्षी स्फुरद्भालविलोचना ॥
पश्चिमाभिमुखी नित्यं प्रवदकरसम्पुटा ।
इन्दीवरमयी मालां दधाना दक्षिणे करे ॥
वरोचते करे सद्ये मातुलङ्गफलं शुभम् ।
कुमारीरूपिणी नित्यं नित्यं द्वादशवार्षिकी ॥
शुद्धस्फटिककान्तिश्च मुनीलस्निग्धमूर्धजा ।
सितप्रवालमणिकथरमणीयरदच्छदा ॥
प्रत्यग्रकेतकीपुष्पलसद्गम्भीरमस्तका ।
सर्वाङ्गमुक्ताभरणचन्द्रकान्त्यंशुकान्ति ॥
पुण्डरीकमयी मालां सन्धीकां बिभ्रती हृदि ।
ध्यातव्यानेन रूपेण मुमुक्षुभिरभिसम् ॥

११
 बहाराध्यायः ... ११
 (५५) यादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-
 र्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचित-
 तत्त्वचिन्तामण्या श्रीघुनाथनार्तिकशिरो-
 मणिविरचितदीधन्या च गर्मिता । ४
 (५६) शास्त्रीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र मणि-
 ता । रामकृष्णविरचितयुक्तिनेहवपुरण्या-
 ख्यस्याख्यया सहिता तर्कशदः । ५
 (५७) वैवाकरव्यतिहान्तलघुतन्त्रम् । महामहो-
 पाध्याय श्रीनागेशभट्टविरचिता ।
 श्रीमद्गुरुलालाचार्य बालभट्टाचार्यो विर-
 चितकुल्लहाकालाहरीकादयस्तत्रलिता । १०
 (५८) व्याकरणसिद्धान्तसुभाषिणीः ।
 पर्वतीय विवेकचरणरिविरचितः । ६
 (५९) विरमिन्द्रोदयः । लक्षणप्रकाशः । महामहा-
 पाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ७

निरविरचितः । महेश्वरसंस्कृत्यामृतसु-
 ब्रह्माख्यया टीकया समलंकृतः । ४
 (६०) विरमिन्द्रोदयः । राजनीतियकाशः । महा-
 महोपाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ५
 (६१) पूर्वमीमांसा अधिकरणकौमुदी । श्रीमन्म-
 हामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्य-
 विरचिता परिशिष्टाधिकरणवृत्त्यनपूर्व-
 कं टिप्पण्या परिष्कृत १
 (६२) प्रसस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः । तत्र क-
 णादरहस्यम् । श्रीशंकरमिश्रविरचितम् १
 (६३) क्रमदीपिका । श्रीमन्महामहोपाध्याय
 क. वमी. रिकेशचमट्टविरचिता । विद्या-
 विनोदश्रीगोविन्दभट्टाचार्यकृतविषणोपेत २
 (६४) विरमिन्द्रोदयः । तैत्तिरीयक. शः । महा-
 महोपाध्याय श्रीमिश्रमिश्रविरचितः । २

पञ्चादिप्रेषणस्थानम्

}

हरिदासगुप्तः,
 चौखम्बा बनारस सिटी

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES;

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 241.

वीरमित्रोदयः ।

तीर्थप्रकाशः ।

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

साहित्योपाध्यायविष्णुप्रसादशर्मणा

संशोधितः ।

VĪRAMITRODAYA,

TIRTH-PRAKĀŚA

BY

MAHĀMAHOPĀDHĀYA PANDITA MITRA MIŚRA,

EDITED BY

Pandita Vishnu Prasād.

VOL. X.

FASCICULUS III-1

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE. BENARES.

AGENTS:-

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG;

PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDJI, BOMBAY;

PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press,

BENARES.

Price Rupee one.

Registered According to Act XXV of 1861

—*—

स्तवकः—२४१

- १ अस्यां चौदश्या—संस्कृतग्रन्थमालाय् प्रतिमासम् पृष्ठशतके सुन्दरैः सौक्ष्मिण्येन च
पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो भूयते ।
२ प्राचीना दुर्लभाश्चमुद्रिता गोपीसायेदान्तदिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र
सुप्रसिद्धास्तु भूयन्ते ।
- • •
- ३ काशिकराजकीयभवनसंसकृतयाज्ञशालाध्यापकाः परिडिता अन्ये च शास्त्रद्वयो विद्वांस
एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
- ४ भारतवर्षीयैः ब्रह्मदेशीयैः सिंहलद्वीपवासिभिश्चेत्येतद्भाषकेदेवं वार्षिकमासे मूल्यम्-मुद्रा-अष्टानकः
अन्येदेवं प्रतिस्तवकं ... .. " " १ " •
- ५ प्रापञ्च्ययः पृथग् नास्ति । ... .. " " " •

- (१) सत्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता
खण्डे २
- (२) शब्दकोस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १३
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृतव्याख्यारत्नाकरव्या-
ख्याव्या सहितम् । सम्पूर्णम् । १०
- (४) भाष्योपबृंहितं तन्त्रत्रयम् । विश्वना-
थैतदंशनपकरणम् । श्रीमन्नोकाध्यायप-
णीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाष्य-
भाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १
- (५) करणशुद्धाः । श्रीअक्षरदेवविरचितः १
- (६) भूदृष्टिन्तामणिः । महासहोपाध्यायश्री-
गंगाभट्टविरचिता । तर्कप्रदः (सीमांशः) १
- (७) व्याख्यारत्नमाला श्रीपार्थसारथिमिश्रविर-
चिता सम्पूर्णा (सीमांशः) ... ३
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् बादरायणपण्डितविरचित-

(९) स्वाहादमस्त्रीमन्त्रिणेनानिर्गता सम्पूर्णा १
(१०) सिद्धिप्रथम-विशोद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम्
श्रीभाष्यकृता परमशुक्तिः श्री श्रीयामुन-
मुनिविरचितम् । सम्पूर्णम् वेदान्तः १
(११) व्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधमहा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यविन्मुख-
मुनिविरचितभ्याख्येपेतः (वेदान्तः) ४
(१२) विषयवर्धननिर्णयः व्याधातुसारप्रथममि-
ममविभाक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः
(व्यायः) १
(१३) शिष्यसाधनम् । श्रीभाष्ययदीक्षितकृत-
म् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) ... १
(१४) व्यायमुषा (तन्त्रवार्तिकटीका) म०
सोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) ११

निर्वाणलक्ष्मीभवनं श्रीमती मणिकर्णिका ।
 मन्त्रं तस्याश्च वक्ष्यामि भक्तकल्पद्रुमाभिधम् ॥
 यस्यावर्त्तनतः सिद्ध्येदपि सिद्ध्यष्टकं नृणाम् ।
 कर्मभवमायालक्ष्मीमदनप्रणवान् वदेत्पूर्वम् ।
 मान्तं बिन्दूपेतं मणिपदमग्र्य कर्णिके नमः प्रणवः ॥
 मन्त्रः सुरद्रुमसमः समस्तसुखसन्ततिप्रदो जप्यः ।
 तिथिभिः परिमितवर्णः परमपदं दिशति निशितधियाम् ॥
 ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ॐ मं मणिकर्णिके नमः ॐ इति मन्त्रोद्धारः ।
 अनेन मन्त्रेण मणिकर्णिकायाः पूजादिकं कार्यम् । मन्त्रान्तरं
 तु ग्रन्थगौरवभयात् लिखितम् ।

काशीखण्डे,
 संसारचिन्तामणिरत्र यस्मात्तं तारकं सज्जनकर्णिकायाम् ।
 शिवोऽभिधत्ते सहसान्तकाले तद्दीयतेऽसौ मणिकर्णिकेति ॥
 चिन्तामणिरित्यन्तं शिवविशेषणम् । कर्णिकायां कर्णे ।
 तथा,
 मुक्तिलक्ष्मीमहापीठमणिस्तच्चरणाब्जयोः ।
 कर्णिकेयं ततः प्राहुर्या जना मणिकर्णिकाम् ॥
 मुक्तिलक्ष्मीमहापीठेषु मुक्तिक्षेत्रेषु मणिरित्यर्थः । एवं च
 निश्चासौ कर्णिकेति मणिकर्णिकापदव्युत्पात्तिः ।

तथा,
 मणिकर्णीश्वरं लिङ्गं पुरा संस्थापितं मया ।
 प्राग्दारेऽन्तर्गृहस्यात्र समर्च्य मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥
 काशीखण्डे,
 तीर्थं श्रेष्ठतरं वीर यदाख्या मणिकर्णिका ।
 सकृत्पुष्करिणीतीर्थं तदादौ विष्णुना कुतम् ॥

तदाख्याकर्णनादेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

तथा,

चक्रपुष्करिणी तत्र योनिचक्रनिवारिणी ।
संसारचक्रगह्वरे यत्र स्नातो विशेषेण ना ॥ इति ।
अथ पञ्चनदबिन्दुमाधवमाहात्म्यम् ।
काशीखण्डे,
आदौ धर्मनदः पुण्यो मिश्रितो धूतपापया ।
यया धूतानि पापानि सर्वतीर्थीकृतात्मना ॥
ततोऽपि मिलिताऽऽगत्य किरणा रविणैधिता ।
यन्नामस्मरणादेव महामोहोऽन्ततां व्रजेत् ॥
ततो भागीरथी प्राप्ता तेन दैलिपिना सह ।
किरणा धूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ॥
गङ्गा च यमुना चैव पञ्च नद्यः प्रकीर्त्तिताः ।
अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥
यत्राप्नुतो न गृहीयाद्देहं ना पाञ्चभौतिकम् ।
ना, मनुष्यः ।

तथा,

प्रयागे माघमासे तु सम्यक्स्नातस्य यत्फलम् ।
तत्फलं स्याद्दिनैकेन काश्यां पञ्चनदे ध्रुवम् ॥
स्नात्वा पञ्चनदे तीर्थे कृत्वा च पितृतर्पणम् ।
बिन्दुमाधवमभ्यर्च्य न भूयो जन्मभागभवेत् ॥
यावत्सङ्ख्यास्तिला दत्ताः पितृभ्यो जलतर्पणे ।
पुण्ये पञ्चनदे तीर्थे वृष्टिः स्यात्तावदाब्दिकी ॥
श्रद्धया यैः कृतं श्राद्धं तीर्थे पञ्चनदे शुभे ।
तेषां पितामहा मुक्ता नानायोगिता अपि ॥

काशीपरिच्छेदे पञ्चनदाबिन्दुमाधवमाहात्म्यम् । २०३

तथा पञ्चनदे तीर्थे यत्किञ्चिदीयते वसु ।
कल्पक्षयेऽपि न भवेत्तस्य पुण्यस्य सङ्गमः ॥

तथा,

जलैः पाञ्चनदैः पुण्यैर्वाससा परिशोधितैः ।

महाफलमावप्नोति स्नापयित्वेष्टदेवताम् ॥

तथा,

राजसूयाश्वमेधौ च भवेतां स्वर्गसाधनम् ।

आब्रह्मघटिकाद्वन्द्वं मुक्त्यै पाञ्चनदाप्लुतिः ॥

द्वन्द्वमित्यस्य पूर्वणान्वयः ।

तथा,

बिन्दुतीर्थे नरो दत्त्वा काञ्चनं कृष्णलोन्मितम् ।

न दरिद्रो भवेत्कापि न सुवर्णैर्विमुच्यते ॥

काशीखण्डे,

मापते मम नाम्नात्र तीर्थे पञ्चनदे शुभे ।

अभक्तेभ्योऽपि भक्तेभ्यः स्थितो मुक्तिं सदा दिशे ॥

आदावग्निबिन्दुना वरे याचिते विष्णुः प्राह—

त्वन्नाम्नोऽर्थेन मे नाम त्वया सह भविष्यति ।

बिन्दुमाधव इत्याख्या मम त्रैलोक्यविश्रुता ॥

काश्यां भविष्यति मुने महापापौघनाशिनी ॥

ये मामत्र नराः पुण्याः पुण्ये पञ्चनदे हृदे ।

सदा समर्चयिष्यन्ति तेषां संसारभीः कुतः ॥

इत्यादि । कार्तिके तु विशेषः—

तत्रैव,

शतं समाः तपस्तप्त्वा कृते यत् प्राप्यते फलम् ।

तत्कार्तिके पञ्चनदे सकृत्स्नानेन लभ्यते ॥
 इष्टापूर्तेषु धर्मेषु यावज्जन्मकृतेषु यत् ।
 अन्यत्र स्यात् फलं तत्स्यादूर्जे धर्मनदाग्न्यात् ।
 गोभूतिलहिरण्याश्च वासोऽन्नस्रग्विभूषणम् ।
 यत्किञ्चिद्भिन्दुतीर्थे ऽत्र दत्त्वा ऽक्षयमवाप्नुयात् ॥
 एकामष्याहुतिं दत्त्वा समिद्धेऽग्नौ विधानतः ।
 पुण्ये धर्मनदे तीर्थे कोटिजन्मफलं लभेत् ॥

तथा,

कार्तिके बिन्दुतीर्थे यो ब्रह्मचर्यपरायणः ।
 स्नास्यत्यनुदिते भानौ भानुजातस्य भक्तिं कुतः ॥

तथा,

यं सञ्चयन्ति पापौघमावर्षं तीर्थनायके ।
 तमेकमज्जनादूर्जे त्यजेत् पञ्चनदे ध्रुवम् ॥

अथ विदारनरसिंहगोपीगोविन्दलक्ष्मीनरसिंहमाहात्म्यानि ।

काशीखण्डे,

विदारनारसिंहाख्यं तीर्थं तत्रास्ति पावनम् ।
 यत्रैकस्नानतो नश्येद्दुःखं जन्मशतार्जितम् ॥

तथा,

गोपीगोविन्दतीर्थं च ततो वैष्णवलोकदम् ।
 यस्मिन् स्नातो नरो विद्वान्न विद्याद्वर्भवेदनाम् ॥
 लक्ष्मीनृसिंहतीर्थं च गोपीगोविन्ददक्षिणे ।
 निर्वाणलक्ष्म्या यत्रत्यो ब्रियते तु नरोत्तमः ॥

अथ गभस्तीशः ।

लिङ्गपुराणे,

काशीपरिच्छेदे मङ्गलागौरीमहिमा । २०५

नरः पञ्चनदे स्नात्वा दृष्ट्वा लिङ्गं गभस्तिनः ।

अनन्तं फलमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥

काशीखण्डे,

अर्चयित्वा गभस्तीशं स्नात्वा पञ्चनदे नरः ।

न जातु जायते जन्तुर्जठरे धूतकिल्बिषः ॥

लिङ्गपुराणे,

गभस्तीश्वरनामानं लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ।

इत्याद्यभिधाय—

तं दृष्ट्वा मानवो देवि ऐशानं लोकमाप्नुयात् ।

तस्य दक्षिणपार्श्वे तु दधिकर्णहृदं स्थितम् ॥ इत्यादि ।

अथ मङ्गलागौरी ।

काशीखण्डे,

एषाऽसौ मङ्गलागौरी काश्यां परममङ्गले ।

पत्नसादादवाप्नोति नरोऽत्र च परत्र च ॥

मङ्गलास्तोत्रं तत्रैवानुसन्धेयम् ।

तथा,

वन्ध्यापि वर्षपर्यन्तं स्नात्वा पञ्चनदे हृदे ।

समर्च्य मङ्गलागौरीं पुत्रं जनयति ध्रुवम् ॥

तथा,

त्वामुद्दिश्य तु देवेशि ब्राह्मणान् ब्राह्मणीश्च ह ।

भोजयिष्यति देवेशि तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

तव लोके वसेत् कल्पमिहैवागच्छते पुनः ।

नरो वा यदि वा नारी सर्वभोगसमन्वितौ ॥

धनधान्यसमायुक्तौ जायेतेऽत्र महाकुले ।

इत्यादि बोध्यम् ।

लैङ्गे,

आराधयन्ति देवि त्वामुत्तराभिमुखीं स्थिताम् ।

ये च त्वां पूजयिष्यन्ति तस्मिन् स्थाने स्थितो द्रष्टुम् ॥

तेषां त्वं विविधान् लोकान् सम्प्रदास्यसि मानवे ।

जागरं ये प्रकुर्वन्ति तवाग्रे दीपधारिणः ॥

तेषां त्वमक्षयान् लोकान् वितरिष्यसि भामिनि ।

आलयं ये प्रकुर्वन्ति तवार्थे वरवर्णिनि ॥

तेषां त्वमक्षयान् लोकान् प्रयच्छसि न संशयः ।

आलयं ये प्रकुर्वन्ति भूमिं सम्मार्जयन्ति च ॥

तेषामष्टसहस्रस्य सुवर्णस्य फलं भवेत् । इति ।

अथ दक्षेशः ।

दक्षं प्रति शिवः ।

यश्चया स्थापितं लिङ्गमेतदक्षेश्वराभिधम् ।

अस्य संसेवनात्पुंसामपराधसहस्रकम् ॥

क्षमिष्येऽहं न सन्देहस्तस्मात्पूजयिदं जनैः । इति ।

अथ दशाश्वमेधतीर्थम् ।

काशीखण्डे, षडभूरितिप्रक्रम्य ।

इयाज दशभिः काश्यामश्वमेधैर्महामखैः ।

पुरा रुद्रसरोनामतत्तीर्थे कलसोद्भव ॥

दशाश्वमेधिकं पश्चाज्जातं विधिपरिग्रहात् ।

स्वर्धुन्यथ ततः प्राप्ता भगीरथसमागमात् ॥

अतीव पुण्यवज्जातमतस्तत्तीर्थमुत्तमम् ।

तथा,

काशीपरिच्छेदे दशाश्वमेधतीर्थमहिमा । २०७

दशाश्वमेधिकं प्राप्य सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ।

यत्किञ्चित्क्रियते कर्म तदक्षयमिहेरितम् ॥

तथा,

दशाश्वमेधिके तीर्थे सकृत्स्नात्वा नरोत्तमः ।

दृष्ट्वा दशाश्वमेधेशं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा तत्रैव,

उदग्दशाश्वमेधान्मां प्रयागाख्यं च माधवम् ।

प्रयागतीर्थे सुस्नातो दृष्ट्वा पापैः प्रमुच्यते ॥

तथा,

गङ्गोत्तरवेहा यत्र यमुना पूर्ववाहिनी ।

तत् सम्भेदं नरः प्राप्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

षपनं तत्र कर्तव्यं पिण्डदानं च भावतः ।

देयानि तत्र दानानि महाफलमभीप्सुना ॥

प्रयागेशं महालिङ्गं तत्र तिष्ठति कामदम् ।

तत्सान्निध्याच्च तत्तीर्थं कामदं परिकीर्तितम् ॥

तथा,

शुने धरणिवाराह प्रयागेश्वरसन्निधौ ।

स्नात्वा वराहतीर्थेऽत्र दृष्ट्वा मां किण्वपिणम् ॥

सम्पूज्य बहुभावेन न विशेष्यो निसङ्कटम् ।

किंनो वराहः ।

तथा,

बन्दीतीर्थं तु तत्रैव महानिगडभञ्जनम् ।

यत्र स्नातो विमुच्येत सर्वस्मात् कर्मपाशतः ॥

तथा,

असौ वन्दी महादेवी नित्यं त्रैलोक्यवन्दिता ।
निगडस्थानपि जनान् शापान्मोचयति स्मृता ॥

अथ शूलटङ्कः ।

काशीखण्डे,

प्रयागात्तीर्थराजाच्च शूलटङ्को महेश्वरः ।
तीर्थराजेन सहितः स्थित आगत्य वै स्वयम् ॥
तथा,

प्रयागस्नानजात् पुण्यात् शूलटङ्कविलोकनात् ।
स प्राप्नुयान्न सन्देहः पुण्यं कोटिगुणोद्भवम् ॥

अथ भैरवमहिमा ।

काशीखण्डे,

कालवद्राजसे साक्षात् कालराजस्ततो भवान् ।
विश्वं भर्तुं समर्थोऽसि भरणाद्भैरवः स्मृतः ।
आमर्दक इति ख्यातिं ततः सर्वत्र यास्यसि ॥
यतः पापानि भक्तानां भक्षयिष्यसि तत्क्षणात् ।
पापभक्षण इत्येव तव नाम भविष्यति ॥
आधिपत्यं च काश्यां ते कालराज सदैव हि ॥
अत्र ये पापकर्तारस्तेषां शास्ता त्वमेव हि ।

तथा,

पापभक्षणमासाद्य कृत्वा पापशतान्यपि ।
कुतो विभेति पापेभ्यः कालभैरवसेवकः ॥
आमर्दयति पापानि दुष्टानां च मनोरथान् ।
आमर्दक इति ख्यातस्ततोऽसौ कालभैरवः ॥
कलिं कालं कलयति सदा काशीनिवासिनाम् ।

काशीपरिच्छेद षट्पञ्चाशद्गणेशः । २०९

अतः ख्यातिं परां प्राप्तुः कालभैरवसंज्ञिताम् ।
सदैव यस्य भक्तेभ्यो यमदूताः सुदारुणाः ॥
परमां भीरुतां प्राप्तास्ततोऽसौ भैरवः स्मृतः ।

तथा,

यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिभिः ।
तत्सर्वं विलयं याति कालभैरवदर्शनात् ॥
विश्वेश्वरेऽपि ये भक्ता नो भक्ताः कालभैरवे ।
काश्यां ते विघ्नसङ्घातं लभन्ते तु पदे पदे ॥
तीर्थे कालोदके स्नात्वा कृत्वा तर्पणमादृतः ।
विलोक्य कालराजं च निरयादुद्धरेत् पितृन् ॥

तथा,

आमर्दकेश्वरं दृष्ट्वा तस्मिन् क्षेत्रे तु यत् कृतम् ।
तत्सर्वं नश्यते पापं कालभैरवरूपिणम् ॥

तथा,

तथैव भैरवाश्चाष्टौ दिक्ष्वष्टासु प्रतिष्ठिताः ।
रक्षन्ति सततं काशीं निर्वाणश्रीनिकेतनम् ॥
रुरुश्चण्डोऽसिताङ्गश्च कपाली क्रोधनस्तथा ।
उन्मत्तभैरवस्तद्वत् क्रमात्संहारभीषणौ ॥ इति ।

अथ षट्पञ्चाशद्गणेशः ।

काशीखण्डे बहुभिः श्लोकैरुक्ताः सङ्क्षिप्योच्यन्ते ।

असिसङ्गमेऽर्कविनायकः १ क्षेत्रादक्षिणे दुर्गाविनायकः २
भीमचण्डीसमीपे भीमचण्डविनायकः ३ क्षेत्रपश्चिमे देहलि-
वि० ४ क्षेत्राद्यायव्ये उद्दण्डवि० ५ क्षेत्रोत्तरे पाशपाणिवि० ६
वरणासङ्गमे खर्ववि० ७ क्षेत्रप्राच्यां सिद्धिवि० ८ एते अष्टौ

१ दुर्गाकुण्डे ।

२ मणिकर्णिकायाम् ।

२१० वीरमित्रोदयस्य तीर्थप्रकाशे

बाह्यावरणे । अर्कविनायकादुत्तरतो लम्बोदरवि० ९ दुर्गेविनाय-
कादुत्तरे कूटदन्तवि० १० भीमचण्डविनायकादीशाने शालक-
टङ्कटवि० ११ देहलिविनायकात् प्राच्यां कूष्माण्डविनायकः १२
उद्दण्डादाग्नेय्यां मुण्डवि० १३ पाशपाणेर्दक्षिणे विक्रटद्विज-
वि० १४ खर्वाभैर्ऋत्यां राजपुत्रवि० १५ तस्मादक्षिणे प्रणवावि० १६
एतेऽष्टौ द्वितीयावरणे । लम्बोदरादुदीच्यां वक्रतुण्डवि० १७
कूटदन्तादुत्तरे एकदन्तवि० १८ शालकटङ्कटादीशाने त्रिमुख-
वि० १९ कूष्माण्डात्पूर्वतः पश्चात्प्राच्यां २० मुण्डात् आग्नेय्यां
हेरम्बवि० २१ विकटदन्तादक्षिणतो विघ्नराजवि० २२ राजपुत्रा-
भैर्ऋत्यां वरदवि० २३ प्रणवाद्याम्यां मोदकप्रियवि० २४
एतेऽष्टौ तृतीयावरणे । वक्रतुण्डादुत्तरेऽभयदवि० २५ एकद-
न्तादुत्तरे सिंहतुण्डवि० २६ त्रिमुखादेशान्यां कूणिताक्षवि० २७
पश्चात्प्राच्यां क्षिप्रप्रसादनवि० २८ हेरम्बादाग्नेय्यां चिन्ता-
मणिवि० २९ विघ्नराजादक्षिणे दन्तहस्तवि० ३० वरदाभैर्ऋते
पिचिण्डिलवि० ३१ मोदकप्रियादक्षिणे उद्दण्डमुण्डवि० ३२
एतेऽष्टौ चतुर्थावरणे । अभयदादुत्तरे स्थूलदन्तवि० ३३ सिंहतु-
ण्डादुत्तरे कलिप्रियवि० ३४ कूणिताक्षादीशाने चतुर्दन्तवि० ३५
क्षिप्रप्रसादनात् प्राच्यां द्वितुण्डवि० ३६ चिन्तामणेरग्नेये ज्ये-
ष्ठविनायकः ३७ दन्तहस्ताद्याम्यां गजवि० ३८ पिचिण्डिला-
दक्षिणे कालवि० ३९ उद्दण्डमुण्डाद्याम्यां नागेशवि० ४० एतेऽष्टौ
पञ्चमावरणे । विश्वेश्वरात् प्राच्यां मणिकर्णवि० ४१ आग्नेये आ-
शाविनायकः ४२ दक्षिणे सृष्टिवि० ४३ नैर्ऋत्यां यक्षवि० ४४ पश्चिमे
गजकर्णवि० ४५ वायव्ये चित्रघण्टवि० ४६ उत्तरे स्थूलजङ्घ-

१ यस्य कपिसिंहगजमुखाकाराणि त्रीणि मुखानि सन्ति ।

२ गङ्गातीरे पिशङ्गिलातीर्थे ।

३ पिलिपिलतीर्थे ।

वि० ४७ ईशाने मङ्गलवि० ४८ एते षष्ठावरणे । मोदप्रमोदसु-
मुखदुर्मुखगणनाथज्ञानद्वाराविमुक्तविनायका अष्टौ प्रागादिक्रमेण
सप्तमावरणे । इति षट्पञ्चाशद्वर्णेशः ।

षट्पञ्चाशद्वर्णमुखानेतान् यः संस्मरिष्यति ।
दूरदेशान्तरस्थोऽपि स मृतो ज्ञानमाप्नुयात् ॥
इमे गणेश्वराः सर्वे स्पर्त्तव्या यत्र कुत्रचित् ।
महाविपत्समुद्रान्तःपतितं पान्ति मानवम् ॥ इति ।
अथावश्यकानि-तीर्थानि ।

ब्रह्मवैवर्त्ते,
आवश्यकानि तीर्थानि शृण्वन्तु मुनिसत्तमाः ।
अस्नानात् प्रत्यवायी स्यादविमुक्ते स्थितो नरः ॥
इत्यभिधाय गङ्गास्नानं ततो मणिकर्णिकास्नानं ततः प-
ञ्चनदे स्नानं ततो वरणासङ्गमे ततो दशाश्वमेधे ततोऽसिस-
ङ्गमे स्नानमुक्तम् । इदं तु शक्ततरलोकाभिप्रायम् । दुर्बला-
नां प्रत्यहं तत्रासामर्थात् । नूतनागताभिप्रायेणेदमित्यन्ये ।

अथ नित्ययात्रा ।

ब्रह्मवैवर्त्ते,

भगवानुवाच ।

प्रातः प्रातः समुत्थाय दुण्डिराजं नमेत्पुनः ।
भवानीशङ्करं पश्चात् कालभैरवमेव च ॥
दण्डपाणिं गणेशंश्च केशवादि च चण्डिकाः ।
ततः शौचादिकं कृत्वा दन्तधावनपूर्वकम् ॥
स्नानमुत्तरवाहिन्यां श्रुत्यादिषु यथोदितम् ।
ततः सन्ध्यातर्पणादि विधाय स्वाधिकारतः ॥

१ ज्ञानवाप्यामिति शेषः ।

विश्वेश्वरं स्मरन् गच्छेत् पूजासाधनसंयुतः ।

आदौ देव्या मण्डपं सम्प्रविश्य तत्र स्थित्वा पूजयेद्देव्यानीम् ।
साङ्गोपाङ्गैरागमोक्तैर्विधानैः स्तुत्वा नत्वा प्रार्थयेदन्नदात्रीम् ॥

सर्वेषां विघ्नहर्तृणां कर्तृणामपि सेश्वरी ।

अतो भवान्यधीनं हि क्षेमं पूज्या ततः परा ॥

काशीखण्डे भवानीं प्रक्रम्य—

अष्टौ प्रदाक्षिणा देयाः प्रत्यहं भक्तितत्परैः । इति ।

ततो भवानीं प्रार्थयेत् ।

मातर्भवानि ! तव पादरजो भवानि

मातर्भवानि ! तव दासतरो भवानि ।

मातर्भवानि ! न भवानि यथा भवेऽस्मि-

स्त्वद्भाग्यभवान्यनुदिनं न पुनर्भवानि ॥

तिष्ठता गच्छता वापि स्वपता जाग्रतापि वा ।

अयं मन्त्रः सदा जप्यः सुखाप्त्यै काशिवासिना ॥

भवानीस्तुतिर्विस्तराभिया नालेखि ।

ततो दुर्णिहं गन्वा मधुरतरनैवेद्याविभवै-

रुपास्य स्तुत्वा तं विविधभयविघ्नादिशमनम् ।

अयं नित्यः प्रोक्तो विधिरतुलसौख्यैकसुखद-

श्चतुर्थ्यां नो यस्य प्रभवति स किं सौख्यनिलयः ॥

नित्यस्यापि चतुर्थ्यामनुष्ठाने फलातिशयः संयोगेपृथ-
क्त्वन्यायात् ।

अथ दुर्णिहस्तुतिः ।

काशीखण्डे,

श्रीकण्ठ उवाच ।

जय विघ्नकृतामाद्य भक्तनिर्विघ्नकारक ।
 अविघ्नविघ्नशमन महाविघ्नैकविघ्नकृत् ॥
 जयै सर्वगणाधीश जयै सर्वगणाग्रणीः ।
 गणप्रणतपादाब्ज गणनातीतसद्गुण ॥
 जयै सर्वग सर्वेश सर्वबुद्ध्यैकशेवधे ॥
 सर्वमायाप्रपञ्चज्ञ सर्वकर्माग्रपूजित ।
 सर्वमङ्गलमङ्गलय जय त्वं सर्वमङ्गल ॥
 अमङ्गलोपशमन महामङ्गलहेतुक ।
 जयै सृष्टिकृतां वन्द्य जयै स्थितिकृतां वर ।
 जयै संहतिकृत्पूज्य जयै सत्कर्मसिद्धिद ॥
 सिद्धवन्द्यपदाम्भोज जयै सिद्धविनायक ।
 सर्वसिद्ध्यैकनिलय महासिद्ध्यादिमूचक ॥
 अशेषगुणनिर्माण गुणातीतगुणाग्रणीः ।
 परिपूर्णचरित्रार्थ जय त्वं गुणवर्जित ॥
 जयै सर्वबलाधीश बलारातिबलप्रद ।
 बलाकोज्ज्वलदन्ताग्र बालाऽबालपराक्रम ॥
 अनन्तमहिमाधार धराधराविदारण ।
 दन्ताग्रप्रोतदिङ्माग जयै नागविभूषण ॥
 ये त्वां नमन्ति करुणामयादिव्यमूर्चे
 सर्वेनसामपि भुवो भुवि मुक्तिभाजः ।
 तेषां सदैव हरसीश महोपसर्गान्
 स्वर्गापवर्गमपि सम्प्रददासि तेभ्यः ॥
 ये विघ्नराज भवता करुणाकटाक्षैः
 सम्प्रेक्षिताः क्षितितलेऽक्षणमात्रमत्र ।

तेषां क्षयन्ति सकलान्यपि किल्बिषाणि
 लक्ष्मीः कटाक्षयति तान् पुरुषोत्तमान् हि ॥
 ये त्वां स्तुवन्ति नतविघ्नविघातदक्ष
 दाक्षायणीहृदयपङ्कजतिग्मरश्मे ।
 स्तूयन्त एव त इह प्रथिता न चित्रं
 चित्रं तदत्र गणपा यदहो तदेव ॥
 ये शीलयन्ति सततं भवतोऽङ्घ्रियुग्मं
 ते पुत्रपौत्रधनधान्यसमृद्धिभाजः ।
 संशीलिताङ्घ्रिकमला बहुभृत्यवर्गै-
 र्भूपालभोग्यकमलां विमलां लभन्ते ॥
 त्वं कारणं परमकारण कारणानां
 वेद्योऽसि वेदविदुषां सततं त्वमेकः ।
 त्वं मार्गणीयमसि किञ्चन मूलवाचां
 वाचामगोचर चराचरदिव्यमूर्ते ॥
 वेदा विदन्ति न यथार्थतया भवन्तं
 ब्रह्मादयोऽपि न चराचरसूत्रधार ।
 त्वं हंसि पासि विदधासि समस्तमेकः
 कस्ते स्तुतिव्यतिकरो मनसाप्यगम्यः ॥
 त्वद्दुष्टदृष्टिविशिखैर्निहताग्निहन्मि
 दैत्यान् पुरान्धकजलन्धरमुख्यक्रांश्च ॥
 कस्यास्ति शक्तिरिह यस्त्वद्वृत्तेऽपि तुच्छं
 वाञ्छेद्विधातुमिह सिद्धिद कार्यजातम् ॥
 अन्वेषणे दुर्दिरयं प्रथितोऽस्ति धातुः
 सर्वार्थदुण्डिततया तव दुण्डिनाम ।
 काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही

तोषं विना तव विनायकदुण्डिराज ॥
 दुण्डे प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं
 यो मां नमस्यति पुमानिह काशिवासी ।
 तत्कर्णमूलमाधिगम्य पुरा दिशामि
 तत् किञ्चिदत्र न पुनर्भवितास्ति येन ॥
 स्नात्वा नरः प्रथमतो मणिकर्णिकापा-
 मुद्धूलिताङ्घ्रियुगलस्तु सचैलमाशु ।
 देवर्षिमानवपितृनपि तर्पयित्वा
 ज्ञानोदतीर्थमभिलभ्य भजेत यस्त्वाम् ॥
 सामोदमोदकभ्ररैर्वरधूपदीपै-
 र्मीलयैः सुगन्धबहुलैरनुलेपनैश्च ।
 सम्प्रीण्य काशिनगरीफलदानदक्षं
 प्रोक्त्वाथ मां क इह सिद्ध्यति नैव दुण्डे ॥
 तीर्थान्तराणि च ततः क्रमवर्जितोऽपि
 संसाधयन्निह भवत्करुणाकटाक्षैः ।
 दूरीकृतस्त्वहितघात्युपसर्गवर्गो
 दुण्डे लभेदविकलं फलमत्र काश्याम् ॥
 यः प्रत्यहं नमति दुण्डिविनायकं त्वां
 काश्यां पुरि प्रतिहताखिलविघ्नसङ्घः ।
 नो तस्य जातु जगतीतलवर्त्तिवस्तु
 दुष्प्रापमत्र च परत्र च किञ्चनापि ॥
 यो नाम ते जपति दुण्डिविनायकस्य
 तद्वै जयन्त्यनुदिनं हृदि सिद्ध्योऽष्टौ ।
 भोगान् विभुज्य विविधान् विबुधोपभोग्यान्
 निर्वाणया कमलया त्रियते स चान्ते ॥

दूरस्थितोऽप्यहं रहस्तव पादपीठं
 यः संस्मरेत् सकलसिद्धिदं दुण्डिराज ।
 काशिस्थितेरविकलं स फलं लभेत् ॥
 नैवान्यथा न वितथा मम वाक् कदाचित् ॥
 जाने विघ्नानसङ्ख्यातान् विनिहन्तुमनेकधा ।
 क्षेत्रस्यास्य महाभाग नानारूपैरिह स्थितः ॥
 यानि यानि च रूपाणि यत्र यत्र च तेऽनघ ।
 तानि तत्र च वक्ष्यामि शृण्वन्त्वेते दिवौकसः ॥
 प्रथमं दुण्डिराजोऽसि मम दाक्षिणतो मनाक् ।
 आदुण्डे सर्वभक्तेभ्यः सर्वार्थान् सम्प्रयच्छसि ॥
 अङ्गारवासरवतीमिह यश्चतुर्थी
 सम्प्राप्य मोदकभरैः परिमोदवद्भिः ।
 पूजां विधाय विविधां तय गन्धमाल्यै-
 स्तानप्यमुत्र विदधासि गणान् गणेश ॥
 ये त्वामिह प्रतिचतुर्थिं समर्चयन्ति
 दुण्डे विगाढमतयः कृतिनस्त एव ।
 सर्वापदां शिरसि वामपदं निधाय
 सम्यग्गजाननं गजाननतां लभन्ते ॥
 माघशुक्लचतुर्थ्यां तु नक्तव्रतपरायणाः ।
 ये त्वां दुण्डेऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्च्याः स्युरसुरदुहाम् ॥
 विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम् ।
 तापसीं माघीम् ।
 शुक्लां शुक्लतिलैर्वद्धा प्राशनीयात् लङ्गुलान् व्रती ॥
 कार्यं यात्रा प्रयत्नेन क्षेत्रसिद्धिमभीप्सुभिः ।
 तस्यां चतुर्थ्यां त्वत्प्रीत्यै दुण्डे सर्वोपसर्गहृत् ॥

तां यात्रां नात्र यः कुर्यान्नैवेद्यं तिललड्डुकैः ।
 उपसर्गसहस्रैस्तु स हन्तव्यो ममाज्ञया ॥
 होमं तिलाज्यद्रव्येण यः करिष्यति भक्तितः ।
 तस्यां चतुर्थ्या मन्त्रेण तस्य मन्त्रः प्रसेत्स्यति ॥
 वैदिकोऽवैदिको वापि यो मन्त्रस्ते गजानन ! ।
 जप्तस्त्वत्सन्निधौ दुण्डे ! सिद्धिं दास्यति वाञ्छिताम् ॥

ईश्वर उवाच ।

इमां स्तुतिं मम कृतिं यः पठिष्यति सन्मतिः ।
 न जातु तं तु विघ्नौघाः पीडयिष्यन्ति निश्चितम् ॥
 दौण्डी स्तुतिमिमां पुण्यां यः पठेत् दुण्डिसन्निधौ ।
 सान्निध्यं तस्य सततं भजेयुः सर्वसिद्धयः ॥
 इमां स्तुतिं नरो जप्त्वा परं नियतमानसः ।
 मानसैरपि पापैस्तु नाभिभूयेत कर्हिचित् ॥
 पुत्रान् कलत्रं क्षेत्राणि वराश्वान् वरमन्दिरम् ।
 प्राप्नुयाच्च धनं धान्यं दुण्डिस्तोत्रं जपन्नरः ॥
 सर्वसम्पत्करं नाम स्तोत्रमेतन्मयेरितम् ।
 प्रजप्तव्यं प्रयत्नेन मुक्तिकामेन सर्वदा ॥
 जप्त्वा स्तोत्रमिदं पुण्यं कापि कार्ये गमिष्यतः ।
 पुंसः पुरः समेष्यन्ति नियतं सर्वसिद्धयः ॥

इति दुण्डिराजविनायकस्तवः ।

गच्छेत्ततो विश्वपतिं महामतिः प्रदाक्षिणीकृत्य सुतारतीर्थम् ।
 स्नात्वा ततो दण्डपतिं प्रणम्य सम्पूज्य निर्वाणगतं च पञ्चकम् ॥

सुतारतीर्थं ज्ञानवापीम् । दण्डपतिं दण्डपाणिम् । निर्वाण-

मण्डपगतं देवतापञ्चकं काशीखण्डे प्रपञ्चितम् ।

आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् । इति ।

ततो विश्वेश्वरं गत्वा स्नापयेत् पञ्चकैः शुभैः ।

स्नापयेच्च ततो गाङ्गैस्तोयै रुद्रपुरस्कृतैः ॥

गन्धपुष्पप्रधूपैश्च दीपैर्नैवेद्यकैरपि ।

नानाविधैश्चोपहारैर्यथाविभवसंस्कृतैः ॥

पूजयित्वा महादेवं काशीनाथं जगद्गुरुम् ।

प्रदक्षिणत्रयं कुर्यात् प्रणमेद्दश पञ्च वा ॥

पूजायां मन्त्रस्तु वैदिकः पौराणिक आगमिको वा ग्राह्यः ।
पञ्चकैरिति पञ्चामृतैरित्यर्थः । रुद्रपुरस्कृतैरिति शतरुद्रीयम-
न्त्राभिमन्त्रितैरित्यर्थः । इदं च पञ्चकैरित्यस्यापि विशेषणम् ।
अथातो रुद्रस्नानार्चनविधिं व्याख्यास्याम इति बौधायनमूत्रो-
क्तक्रमेण स्नानादिकं कारणीयम् । तच्च पूजाप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।
ध्यानं तु—

पद्मपुराणे,

अकलङ्कशरत्पूर्णशशाङ्कायुतसप्रभः ।

सोममूर्याग्निनयनो दशबाहुः शशाङ्कभृत् ॥

गौरीपरीरब्धतनुर्नानायुधसमुज्ज्वलः । इति ।

ब्रह्मवैवर्ते,

जय विश्वेश्वर ! विश्वाधार ! विश्वरूप ! विष्णुप्रिय !
बामदेव ! महादेव ! देवाधिदेव ! दिव्यरूप ! दीनानाथै-
कशरण ! शरणागतवज्रपञ्जर ! स्रग्धिताखिलकार्य ! कार्या-
तीत ! कारणकारण ! कामादितृणदाहन ! दानवान्तकर !
दारिताखिलदारिद्र्य ! जितेन्द्रियप्रिय ! जितेन्द्रियैकगम्य !
काशीस्थस्थावरजङ्गमनिर्वाणदायक ! त्रिदशनायक ! का-
शिकाप्रिय ! नमस्ते नमस्ते ।

इत्यादि नामबहुलैः स्तोत्रैः, स्तुत्वा पुनर्नमेत् ।

काशीपरिच्छेदे शिवप्रदक्षिणायां विशेषः । २१९

अन्यान्यपि च स्तोत्राणि यथाशक्ति पठनीयानि । अत्र च स्वयम्भूतस्य लिङ्गस्यालाभे तत्स्थाने स्थापितलिङ्गान्तरपूजनादिनापि सर्वनिर्वाहः । यथा नित्यसामिधेनीषु त्रिः प्रथमामन्वाहेत्यादिना विहितं त्रित्वं तत्स्थानापन्नामु काम्यासु सामिधेनीषु अप्यन्वेति स्थानधर्मत्वात् तथात्राप्याचित्यात् । दुर्दान्तम्लेच्छादिवशात्तत्र लिङ्गाभावे स्थानप्रदक्षिणेनैव नित्ययात्रा सिद्ध्यति स्नपनादिकं तु तदा निरधिष्ठानत्वान्निवर्त्तत इति शिष्टाः । वस्तुतस्तु नित्यस्थाने विहितत्वात् काम्यासु सामिधेनीष्वस्तु त्रित्वलाभः । प्रकृते तु स्वयम्भूतलिङ्गस्थाने लिङ्गान्तरार्चनस्याज्ञाभिहितत्वात् न तन्न्यायः परन्तु शिष्टाचारादेव तथा तस्यापि धर्मे मानत्वादिति । वीरेश्वरादिपूजायामप्ययमेव क्रमः । प्रदक्षिणे तु विशेषं वदन्ति ।

एकां चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रो दद्याद्विनायुके ।

चतस्रो विष्णवे देयाः शिवस्यार्द्धं प्रदक्षिणम् ॥

तथा,

शिवं प्रदक्षिणीकुर्वन् सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ।

लङ्घने त्वेकमेकं स्यादलङ्घ्यात्रायुतत्रयम् ॥

सोमसूत्रपरिमाणं तु —

प्रासादविस्तारसमानसूत्रं सोमस्य सूत्रं दिशि सोमसूत्रम् ।

सूत्राद्गर्हिलङ्घनतो न दोषः सदोपमभ्यन्तरलङ्घनं तु ॥

प्रासादगर्भसमानपरिमाणं सूत्रं भित्तेर्बहिः सोमस्य दिशि उत्तरस्यां दिशि पातयेत्ततोऽग्रे न सोमसूत्रमिति तल्लङ्घने न दोष इत्यर्थः । अन्ये तु मध्यस्थितं लिङ्गमवधीकृत्य भित्त्यवधिकं यत्सूत्रं देवोत्तरस्यां भित्तेर्बहिः पातितं सोमसूत्रं तन्न लङ्घयेदित्यर्थ इत्याहुः । लङ्घने त्वेकमेकमित्यस्यार्थस्तु सोमसूत्रल-

ङ्घने एकमेव प्रदक्षिणाफलं प्राप्नोति अलङ्घनेऽयुतत्रयप्रदक्षिणाफलं भवतीति । अनेन न लङ्घयेदितिनिषेधकस्येष्टहानिपरत्वं दर्शितम् । परे तु सोममूत्रलङ्घनस्य निषिद्धत्वात्तत्र कर्तव्यमेव तद्वहिरपि सामस्त्येन प्रदक्षिणायामेकप्रदक्षिणाफलम् । अलङ्घने अयुतत्रयफलमित्याहुः । इदं त्ववधेयम् । सोममूत्रलङ्घननिषेधो न विश्वेश्वरस्य प्रदक्षिणमाक्रामति किन्तु लिङ्गान्तरस्यैव ।

सर्वदिक्षु महाभाग विधोः कुर्वात्प्रदक्षिणम् ।

सोममूत्रादिनियमो नास्ति विश्वेश्वरालये ॥

इत्यादित्यपुराणात् । पठन्ति च—

आदिपुराणे,

पश्चिमाभिमुखं लिङ्गं लिङ्गं नन्दिविवर्जितम् ।

गिरिलिङ्गं स्थललिङ्गं जललिङ्गं तथैव च ॥

स्थललिङ्गं काश्यादि । जललिङ्गं उत्कलादौ लाबुकेश्वरादि ।

जललिङ्गं वरुणेश्वरादीत्यन्ये ।

सूतसंहितायां तु,

ज्योतिर्लिङ्गे रत्नलिङ्गे स्वयंभुवि तथैव च ।

वृषचण्डादिनियमः सुरेश्वरि न विद्यते ॥

विश्वेश्वरादीनि ज्योतिर्लिङ्गानि । तानि विश्वेश्वरः, केदारेश्वरः, उज्जयिन्यां महाकालेश्वरः, नर्मदागर्भे ओङ्कारेश्वरः, नागनाथः, वैद्यनाथः, पुशुणेश्वरः, त्र्यम्बको, भीमशङ्करः, मल्लिकार्जुनः, रामेश्वरः, सोमनाथश्च सौराष्ट्रे एतानि ज्योतिर्लिङ्गानीति वदन्ति । शिवस्यार्द्धप्रदक्षिणप्रकारस्तु—

वृषं चण्डं वृषं चैव सोममूत्रं पुनर्वृषम् ।

चण्डं च सोममूत्रं च पुनश्चण्डं पुनर्वृषम् ॥

काशीपरिच्छेदे मुक्तिमण्डपे विश्वेशानमस्कारः । २२१

नवप्रदक्षिणोपेतं यस्तु कुर्यात्प्रदक्षिणम् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति स ध्रुवम् ॥

सव्ये सव्यं विजानीयादपसव्येऽपसव्यकम् ।

इति वदन्ति । चण्डस्थापनमैशानकोणे विहितम् ॥

ऐशाने जगतीवाह्ये हर्म्यगर्भप्रमाणके ।

तदर्थं निर्मिते हर्म्ये चण्डं सम्पादयेद्यथा ॥ इत्यादिना ।

तथा,

शिवभुक्तं च निर्माल्यं तस्मै दद्यादिने दिने ।

लिङ्गेषु केषु चिच्चण्डं केचिन्नेच्छन्ति पण्डिताः ॥

वृषस्थापनं तु पूर्वस्याम् ।

स्थापयेत्तत्र वै चण्डमैशाने श्रीकरं गृहे ।

अन्तर्द्वारे प्रकुर्वीत परिवाराष्टकं यथा ॥

वृषोऽग्निर्मातरः सप्त विघ्नेशस्तु ततो मतः ।

स्कन्दो दुर्गा हरिः सूर्यः शक्रादीनां दिशां क्रमात् ॥

इति वचनात् । नमस्कारस्तु मुक्तिमण्डपे कार्यः । ननु

विश्वेश्वरस्य लिङ्गं तु ज्ञेयं पश्चान्मुखं बुधैः ।

इति वचनात् ।

अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गभमन्दिरे ।

जपहोमनमस्कारान्न कुर्याद्देवतालये ॥

इति निषेधात् । लिङ्गस्य वामदिशि मुक्तिमण्डपे कथं नम-
स्कारः । मैवम् ।

इत्यादिनामबहुलैः स्तोत्रैः स्तुत्वा पुनर्नमेत् ।

देवस्य दक्षिणे भागे स्थित्वा निर्वाणमण्डपे ॥

इति पूर्वलिखितब्रह्मवैवर्तस्थविशेषवचनात् । ननु मुक्ति-
मण्डपस्य वामभागे स्थितत्वादेवस्य दक्षिणे भागे इत्यत्रासङ्ग-

तिः । मैवम् । देवस्येति पष्ठवर्थस्य निर्वाणमण्डप इत्यनेनान्व-
यात् । तथा च प्रासादस्य तत्रस्थितपूर्वाभिमुखपुरुषस्य वा द-
क्षिणदिक्स्थिते देवमम्बन्धिनिर्वाणमण्डपे इत्यर्थः ।

देवस्य दक्षिणे भागे वापी तिष्ठति शोभना ।

इत्यादिकमप्येवमेव व्याख्येयम् । विश्वेशस्नानोदकं शिव-
निर्माल्यमपि शिरसि धार्यम् ।

स्नापयित्वा विधानेन लिङ्गस्य स्नपनोदकम् ।

त्रिः पिवेत्रिविधं पापं तस्येहाशु प्रणश्यति ॥

लिङ्गस्नपनवार्भिर्यः कुर्गन्मूर्द्धाभिपेचनम् ।

गङ्गास्नानफलं तस्य जायतेऽत्र विपाप्मनः-॥

इति काशीखण्डात् । अत्र विश्वेश्वरस्याप्रकृतत्वेऽपि तद्वि-
षयता । तथा च शिवनिर्माल्यधारणनिषेधानामेतद्विन्नविषयते
त्येके । उपासकपरतत्त्यन्ये । काशीखण्डे क्रमान्तरमुक्तम् ।

तद्यथा,

सचैलमादौ संस्नाय चक्रपुष्करिणीजले ।

सन्तर्प्य देवान् सपितॄन् ब्राह्मणांश्च तथार्थिनः ॥

आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।

नमस्कृत्य ततो गच्छेद्द्रष्टुं दुण्ढिविनायकम् ॥

ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।

तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥

ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ।

दैनन्दिना विधातव्या महाफलमभीप्सुभिः ॥

ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थसिद्धिदा ।

पद्मपुराणे पातालखण्डे यात्रायाः क्रमान्तरमुक्तम् ।

तथाहि,

काशीपरिच्छेदे काशीवासिनां विश्वेशार्चनं नित्यं । २२३

गङ्गायामाप्लुतिः प्रातर्मध्याह्ने मणिकर्णिकाम् ।
निषेवेत सदा पश्चाल्लिङ्गं वैश्वेश्वरं व्रजेत् ॥
भवानीं दुण्डिराजं च दण्डपाणिं च भैरवम् ।
पूजयेन्नित्यशः काश्यां सूक्ष्मपापाभिभूतये ॥
काशीवासिनां विश्वेशार्चनं नित्यम् ।
चक्रपुष्करिणीतीर्थे स्नातव्यं प्रतिवासरम् ।
पत्रैः पुष्पैः फलैस्तोत्रैरर्च्यो विश्वेश्वरः सदा ॥

तथा,

यात्राद्वयं प्रयत्नेन कर्तव्यं प्रतिवासरम् ।
आदौ स्नानाद्विरङ्गिण्याः ततो विश्वेशितुर्धुम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्तात् । अनेनाशक्तौ चक्रपुष्करिणीस्नानाभा-
वेऽपि न क्षतिरिति प्रतीयते ।

मामनालोक्य यद्भुङ्क्ते तद्भुङ्क्ते केवलं त्वष्टम् ।
असमर्च्य तु यो भुङ्क्ते पत्रपुष्पफलैरपि ॥
रेतोभक्ष्यो भवेन्मर्त्यः स जन्मान्येकविंशतिम् ।
इति काशीखण्डाच्च ।
प्रातर्विश्वेश्वरं दृष्ट्वा नैशमेनो व्यपोहति ।
इत्यादिवचनं खादिरत्त्वन्नित्येऽपि फलसम्बन्धं ब्रूते । का-
श्यां विष्णुप्रार्थनमपि प्रत्यहं कार्यम् ।

जय केशव देवेश जय काशीप्रियाच्युत ।
काश्यां रक्षस्व देवेश देहि श्रद्धां जनार्दन ॥
मन्त्रेणानेन देवेश प्रार्थयेत्प्रत्यहं नरः ।
इति ब्रह्मवैवर्तात् ।

आद्यं च वैष्णवं स्थानं पुराणे परिचक्षते ।

पुरीषु संस्थितो विष्णुरंशैः काश्यां स्वरूपतः ॥

इति नारदीयेन काश्या विष्णुस्थानत्वावगतेः ।

वामनपुराणे,

विष्णुना शिवं प्रत्युक्तम् ।

योऽसौ प्राङ्गण्डले पुण्ये मदंशप्रभवोऽव्ययः ।

प्रयागे वसते नित्यं योगशापीतिविश्रुतः ॥

चरणादक्षिणात्तस्य विनिर्याता सरिद्वरा ।

विश्रुता वरणेत्येव सर्वपापहरा शुभा ॥

सव्यादल्पा द्वितीया च असिरित्येव विश्रुता ।

ते उभे सरितां श्रेष्ठे लोके पूज्ये बभूवतुः ॥

तयोर्मध्ये तु यो देशस्तत्क्षेत्रं योगशायिज्ञः ।

हेमाद्रौ वामनपुराणे,

तमूचुर्मुनयः मूर्ख्यं शृणु क्षेत्रं महाफलम् ।

साम्प्रतं वामुदेवस्य भावि तच्छङ्करस्य च ॥

योगशायिनमारभ्य यावत् केशवदर्शनम् ।

एतत् क्षेत्रं हरेः पुण्यं नाम्ना वाराणसी पुरी ॥

इत्यभिधानाच्च ।

ब्रह्मवैवर्त्ते,

शिवं शिवां प्रत्यहमर्चयन्नरस्तथा गणेशादिगणान् धृतव्रतः ।

वर्त्तेत यः काशिकया सदा गणो न तस्य दुःखं न च विघ्नपूगः॥इति।

अथ काशीकृतपापप्रायश्चित्तम् ।

ब्रह्मवैवर्त्ते,

यावज्जीवं वसेत्काश्यां प्रत्यब्दं सुप्रदक्षिणम् ।

कुर्यादेव निरालस्य आनन्दसदनस्य हि ॥

प्रत्यब्दं ये प्रकुर्वन्ति पञ्चक्रोशप्रदक्षिणम् ।

जीवन्मुक्तास्तु ते ज्ञेया निष्पापाः काशिवासिनः ॥

काशीपरिच्छेदे पञ्चक्रोशीप्रदक्षिणाविधिः । २२५

श्रीदेव्युवाच ।

भगवन् देवदेवेश प्रदक्षिणाविधिं वद ।

पञ्चक्रोशस्य येनाथ निष्पापः पुण्यवान् भवेत् ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

आश्विनादिषु मासेषु त्रिषु पार्वति सर्वदा ।

प्रदक्षिणा प्रकर्त्तव्या क्षेत्रस्यापापकाङ्क्षिभिः ॥

माघादिचतुरो मासाः प्रोक्ता यात्राविधौ नृणाम् ।

पूर्वस्मिन् दिवसे हुण्दि, पूजयित्वा हविष्यभुक् ॥

प्रातरुत्तरवाहिन्यां स्नात्वा विश्वेशमर्चयेत् ।

पुनर्यात्रार्थमुपि च शिवयोः पूजनं भवेत् ॥

मुक्तिमण्डपिकायां च संविश्य वरवर्णानि ! ।

प्रतिज्ञां महतीं कृत्वा पूजनं तत्र तत्र ह ॥

काश्यां प्रजातवाक्कायमनोजनितमुक्तये ।

ज्ञाताज्ञातविशुद्ध्यर्थं पातकेभ्यो हिताय च ॥

पञ्चक्रोशात्मकं लिङ्गं ज्योतीरूपं सनातनम् ।

भवानीशङ्कराभ्यां च लक्ष्मीश्रीशविराजितम् ॥

हुण्दिराजादिगणपैः षट्पञ्चाशद्भिरावृतम् ।

द्वादशादित्यसहितं नृसिंहैः केशवैर्युतम् ॥

कृष्णरामत्रययुतं कूर्मपत्स्यादिभिस्तथा ।

अवतारैरनेकैश्च युतं विष्णोः शिवस्य च ॥

गौर्यादिशक्तिभिर्जुष्टं क्षेत्रं कुर्यात् प्रदक्षिणम् ।

बद्धाञ्जलिः प्रार्थयेत महादेवं महेश्वरम् ॥

पञ्चक्रोशस्य यात्रां वै कारिष्ये विधिपूर्वकम् ।

भीत्यर्थं तव देवेश सर्वाघौघप्रशान्तये ॥

इति सङ्कल्प्य मौनेन प्रणिपत्य पुनः पुनः ।

हुण्डिराज ! गणेशान ! महाविघ्नोघनाशन ! ॥
 पञ्चक्रोशस्य यात्रार्थं देहाज्ञां कृपया विभो ।
 विश्वेशं त्रिःपरीत्याऽथ दण्डवत् प्रणिपत्य च ॥
 मोदं प्रमोदं सुमुखं दुर्मुखं गणनायकम् ।
 प्रणम्य पूजयित्वादौ दण्डपाणिं ततोऽर्चयेत् ॥
 कालराजं च पुरतो विश्वेशस्य जगद्गुरोः ।
 पूजयित्वा ततो गच्छन्मणिकर्णीं विधानतः ॥
 तत्र स्नात्वा महादेवं मणिकर्णीशमर्चयेत् ।
 विनायकं सिद्धिदं च पुनरागत्य पूजयेत् ॥
 मणिकर्णीतटे लब्धं गङ्गाकेशवमप्युत ।
 ललितां च ततः पूज्य जरासन्धेश्वरं विशुम् ॥
 सोमनाथं ततः पूज्य दालभ्येश्वरमेव च ।
 शूलटङ्कं महादेवं वाराहं पूज्य च व्रजेत् ॥
 दशाश्वमेधलिङ्गं च वन्दीं तत्रैव पूजयेत् ।
 सर्वेश्वरं च केदारं ततो हनुमदीश्वरम् ॥
 सङ्गमेशं ततः पूज्य लोलार्कं पूजयेत्ततः ।
 अर्कसंज्ञं गणाध्यक्षमसेस्तीरं पुनर्व्रजेत् ॥
 क्षेत्रं प्रदक्षिणीकुर्वन्तिलमात्रं न सन्त्यजेत् ।
 दुर्गाकुण्डे ततः स्नात्वा यजेत् दुर्गविनायकम् ॥
 दुर्गां संपूज्य विधिवत् वसेत्तत्र सुखाप्तये ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र मधुपायसलद्दुक्कैः ॥
 रात्रौ जागरणं तत्र पुराणश्रवणादिकम् ।
 कुर्याच्च पूजनं भक्त्या परोपकरणादि च ॥
 जय दुर्गे ! महादेवि ! जय कशीनिवासिनि ! ।
 क्षेत्रविघ्नहरे ! देवि ! पुनर्दर्शनमस्तु ते ॥

काशीपरिच्छेदे पञ्चक्रोशीप्रदक्षिणविधिः । २२७

इति दुर्गां प्रार्थयित्वा विष्वक्सेनेश्वरं ततः ।
 पूजयित्वा कर्दमेशं पञ्चव्रीहीतिलैर्नमेत् ॥
 आदौ कर्दमतीर्थे तु स्नानं कूपावलोकनम् ।
 सोमनाथं विरूपाक्षं नीलकण्ठं ततोऽर्चयेत् ॥
 तत्र वासं विधायाम्नौ किञ्चिद्भोमं द्विजार्चनम् ।
 श्राद्धादि धर्मकार्याणि कृत्वा मुच्येदृणत्रयात् ॥
 कर्दमेश ! महादेव ! काशीवासिजनप्रिय ! ।
 त्वत्पूजनान्महारुद्र ! पुनर्दर्शनमस्तु ते ॥
 प्रातः स्नात्वा पूजयित्वा पूजयित्वा च सद्भिजान् ।
 नागनाथं च चामुण्डां मोक्षेशं करुणेश्वरम् ॥
 वीरभद्रं ततो दुर्गां विकटारूपां प्रपूजयेत् ।
 उन्मत्तभैरवं नीलं कालकूटं ततोऽर्चयेत् ॥
 दुर्गां च विमलां गत्वा महादेवं ततो व्रजेत् ।
 नन्दिकेशं भृङ्गरीतिं तत्रैव च गणप्रियम् ॥
 विरूपाक्षं च यक्षेशं विमलेश्वरमेव च ।
 मोक्षदं ज्ञानदं चैवामृतेशं तत्र पूजयेत् ॥
 गन्धर्वसागरं तीर्थं भीमचण्डीं ततो व्रजेत् ।
 तत्र स्नात्वा भीमचण्डीं पयसा स्नापयेत्सुधीः ॥
 पञ्चोपचारैः सम्पूज्य ब्राह्मणान् परितोषयेत् ।
 तत्र वासं प्रयत्नेन कुर्याच्चण्डीविनायकम् ॥
 रविरक्ताक्षगन्धर्वं नरकार्णवतारणम् ।
 शिवं प्रपूज्य यत्नेन रात्रौ पूर्ववदाचरेत् ॥
 प्रातरुत्थाय सुस्नातः प्रार्थयेद्भीमचण्डिकाम् ।
 भीमचण्डि ! प्रचण्डानि मम विघ्नानि नाशय ॥
 नमस्तेऽस्तु गमिष्यामि पुनर्दर्शनमस्तु ते ।

ततो गच्छेदेकपादगणान्नत्वाथ तण्डुलान् ॥
 तिलांश्च विकिरेत्तत्र धनधान्यादिसम्पदे ।
 ततो गच्छेन्महाभीमं भैरवं भैरवीं शुभाम् ॥
 भूतनाथं च सोमेशं पूजयेत् सिन्धुरोश्रमि ।
 कालनाथं कपर्दीशं कामेशं च गणेश्वरम् ॥
 वीरभद्रं चारुमुखं गणनाथं च पूजयेत् ।
 ततो गच्छेद्देहलीशं विघ्नपूगनिवारणम् ॥
 मोदकैः पृथुकैर्लाजैः सक्तुभिश्चक्षुपर्वभिः ।
 पूजयेत् श्रद्धया देवं तं देहलिविनायकम् ॥
 तत्पार्श्वे षोडश पुनर्विघ्ननाथान् समर्चयेत् ॥
 उदण्डगणपं पूज्य उत्कलेश्वरमेव च ॥
 द्यावाभूमीश्वरं तत्र पूजयेन्नहुपेश्वरम् ।
 तत्र वासं प्रकल्प्याथ पूर्ववज्जागरादिकम् ॥
 कृत्वा स्नात्वाऽथ रामेशं प्रार्थयेत्काशिवासदम् ।
 श्रीरामेश्वर ! रामेण पूजितस्त्वं सनातन ! ॥
 आज्ञां देहि महादेव ! पुनर्दर्शनमस्तु ते ।
 लिङ्गानि सुवहून्त्यादौ वरणापारगानि च ॥
 पूजयित्वा ततो गच्छेद्देवसङ्घनिषेवितम् ।
 देवसङ्घेश्वरं किञ्चिद्दत्त्वा स्थित्वा ततो व्रजेत् ॥
 पाशपाणिं गणेशं च क्षेत्रमध्ये व्यवस्थितम् ।
 पूजयित्वा बहिश्चैव पृथ्वीश्वरमथो व्रजेत् ॥
 एकोऽश्वमेधः पृथुना कृतः क्षेत्राद्बहिः पुरा ।
 स्वर्गभूमिस्तु सा ज्ञेया मोक्षभूमिस्तु मध्यतः ॥
 काश्याश्चतुर्दिशं देवि योजनं स्वर्गभूमिका ।
 मृतास्तत्र हि गच्छन्ति स्वर्गं सुकृतिनां पदम् ॥

काशीपरिच्छेदे पञ्चक्रोशीप्रदक्षिणाविधिः । २२९

ततः स यूपं हि सरः स्पृष्ट्वा गच्छेच्छनैः शनैः ।
महाक्षेत्रं कापिलं तु यत्र श्रीवृषभध्वजः ॥
तत्र स्नात्वा विधानेन तर्पयित्वा पितृनथ ।
श्राद्धं विधाय सुश्रद्धः पूजयेद्वृषभध्वजम् ॥
निवसेत्तं तु दिवसं श्रवणादि प्रकल्पयेत् ।
प्रदक्षिणीकृत्य ततो गच्छेत् ज्वालानृसिंहकम् ॥
एवं प्रदक्षिणीकृत्य सरः कापिलमुत्तमम् ।
वरणां च ततस्तीर्त्वा स्नात्वा वै सङ्गमे शुभे ॥
आदिकेशवमभ्यर्च्य सङ्गमेश्वरमेव च ।
विनायकं स्वर्भञ्जं पूजयित्वा ततो व्रजेत् ॥
क्रोडीकृत्य यवान् शुद्धान् विकिरन् विष्णुमुच्चरन् ।
प्रह्लादेश्वरमभ्यर्च्य त्रिलोचनमतः परम् ॥
विन्दुमाधवमभ्यर्च्य हृदे पाञ्चनदे शुभे ।
गभस्तीशं मङ्गलां च गौरीं दृष्ट्वा ततो व्रजेत् ॥
वसिष्ठवामदेवौ च पर्वतेश्वरमेव च ।
महेश्वरं समभ्यर्च्य ततः सिद्धिविनायकम् ॥
सप्तावरणगान् दिव्यान् पूजयेद्गणनायकान् ।
मणिकर्ण्यं ततः स्नात्वा गच्छेद्विश्वेश्वरं यमी ॥
नमस्कृत्य महेशानं प्रविशेद्देवसन्निधौ ।
पञ्चोपचारैः सम्पूज्य स्तुत्वा नत्वा पुनः पुनः ॥
मुक्तिमण्डपमागत्य कृतार्थस्तत्र संविशेत् ।
विष्णुं च दण्डपाणिं च हुण्ढि भैरवमेव च ॥
आदित्यं गणपतिं च पूजयेत्पुनरेव च ।
प्रदक्षिणीकृतान् देवान् स्मरेत्तत्तत्क्रमात्सुधीः ।
जय विश्वेश ! विश्वात्मन् ! काशीनाथ ! जगद्गुरो ! ॥

त्वत्प्रसादान्महादेव ! कृता क्षेत्रप्रदक्षिणा ।
 अनेकजन्मपापानि कृतानि मम शङ्कर ! ॥
 गतानि पञ्चक्रोशात्मलिङ्गसम्यक्प्रदक्षिणात् ।
 त्वद्भक्तिः काशिवासं च राहित्यं पापकर्मणाम् ॥
 सत्सङ्गश्रवणार्थैश्च कालो गच्छतु नः सदा ।
 हर ! शम्भो ! महादेव ! सर्वज्ञ ! सुखदायक ! ॥
 प्रायश्चित्तं सुनिवृत्तं पापानां त्वत्प्रसादतः ।
 पुनः पापमतिर्मास्तु धर्मबुद्धिः सदास्तु मे ॥
 इति स्तुत्वा यथाशक्त्वा दत्त्वा दानं द्विजन्मनाम् ।
 वध्वा करयुगं मन्त्री मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
 पञ्चक्रोशस्य यात्रेयं यथावद्या मया कृता ।
 न्यूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादादुमापते ! ॥
 इति प्रार्थ्य महादेवं गच्छेद्देहं स्वकं स्वकम् ।
 न्यूनातिरिक्तदोषाणां परिहाराय दक्षिणाम् ॥
 सङ्कल्प्यागत्य च गृहे ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।
 तत आगत्य च गृहे कुटुम्बैः सह भोजनम् ॥
 कृत्वात्मानं ततो ध्यायेत् कृतकृत्यो भवेदिति ।
 एकरात्रं तु मध्ये यः प्रवसेत् शुचिमानसः ॥
 वरणायास्तटे रम्ये स याति परमां गतिम् ।
 द्विरात्रं मध्यवसतिं यः कुर्याद्धर्मतत्परः ॥
 प्रथमं चण्डिकाक्षेत्रे द्वितीयं वरणातटे ।
 दिवसं तु वसेद्दीमान् ततो विश्वेश्वरं व्रजेत् ॥
 यस्तु त्रिरात्रमुपितो मध्ये भवति पार्वति ! ।
 दुर्गास्थले भीमचण्ड्यां रामेशे वासमृच्छति ॥
 वसतिं यस्तु कुरुते मध्ये दिनचतुष्टयम् ।

काशीपरिच्छेदे क्षेत्रसंन्यासिनां प्रदक्षिणविधिः । २३१

प्रथमां वसतिं कुर्यात् कर्दमेश्वरसन्निधौ ॥
द्वितीयां भीमचण्ड्यां च वसतिं परिकल्पयेत् ।
रामेश्वरे तृतीयां च चतुर्थीं कपिलातटे ॥
राजवृद्धकुमाराणां यथेष्टं वास इष्यते ।
यथाकथञ्चिद्देशे ! पञ्चक्रोशप्रदक्षिणम् ॥
कुर्यादेव न मासादि चिन्तयेद्धर्मकौविदः ।
स एव शुभदः कालो यस्मिन् श्रद्धोदयो भवेत् ॥
सत्यश्रद्धा गुणवती नासत्या सा फलप्रदा ।
काश्यां तिष्ठति यो नित्यं स्नाति भागीरथीजले ॥
कुर्यात्सांवत्सरीं यात्रां पञ्चक्रोशस्य सुन्दरि ! ।
स ब्रह्मभूतो निवसेन्ममानुग्रहतः सुखी ॥ इति ।
अथ क्षेत्रसंन्यासिनां क्षेत्रप्रदक्षिणाविधिः ।
ब्रह्मवैवर्ते,

श्रीदेव्युवाच ।

भगवन् ! सर्वभूतेश ! कृपापूरितविग्रह ! ।
कृतार्थानां वद विभो क्षेत्रसंन्यासिनामपि ॥
प्रदक्षिणक्रमं क्षेत्राद्बहिर्वा मध्यतोऽपि वा ।
नियमस्य न भङ्गः स्याद्यथा पापं च नश्यति ॥
देहिनां पापसम्बन्धः सर्वथा जायते क्रमात् ।
तत्काशिवासजं नश्येत् क्षेत्रसंन्यासिनां यथा ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सम्यक् पृष्ठं त्वया देवि ! महाहङ्कारनाशनम् ।
प्रायश्चित्तं न्यासिनां हि क्षेत्राघौघविनाशनम् ॥
विधिस्तु पूर्वमेवाक्तो नियमादियुतस्तव ।
प्रदक्षिणाकृतिं त्वेषामवधारय मुवृते ! ॥

स्नात्वा देवं समभ्यर्च्य विश्वेशं विश्वया सह ।
 मोदादिपञ्चकं दुर्णिह दण्डपाणिं च भैरवम् ॥
 पूर्ववत्तीरगान् पूज्य दुर्गां पूज्य च यत्नतः ।
 बहिरावरणं त्यक्त्वा गणेशानां तु सप्तमम् ॥
 मध्ये प्रदक्षिणं कुर्यादसीवरणयोः कृती ।
 सम्मुखीभूय विधिवत् पूज्या ये वामतः स्थिताः ।
 देवा देव्यश्च फलदाः क्षेत्रपालाः प्रयत्नतः ॥
 एकरात्रं द्विरात्रं वा वसेन्मध्ये त्रिरात्रकम् ।
 यत्र श्रद्धा सुमहती वसेत्तत्र न संशयः ॥
 प्रत्यहं दण्डपाणेस्तु पूजा कार्या प्रयत्नतः ।
 दण्डपाणेः पूजनेन सिद्धिर्भवति नान्यथा ॥
 दण्डपाणे ! यक्षपते ! क्षेत्रसंन्यासवल्लभ ! ।
 पञ्चक्रोशस्य यात्रेयं सिद्धा मे त्वत्प्रसादतः ॥
 अनेन श्लोकमन्त्रेण प्रार्थनं पूजनं स्मृतम् ।
 प्रत्यहं कुर्वतां यात्रा सम्पूर्णा भवति ध्रुवम् ॥
 आगत्य विश्वनाथस्य पूजा कार्या तु पूर्ववत् ।
 तथा,

कुर्यात्सांवत्सरी यात्रां पञ्चक्रोशस्य सुन्दरि ! ।
 स ब्रह्मभूतो निवसेन्ममानुग्रहतः सुखी ॥
 अथ पञ्चक्रोशयात्रायां नियमाः ।
 ब्रह्मवैवर्ते,

देव्युवाच ।

क्षेत्रप्रदक्षिणे देव ! नियमाः के भवन्ति तान् ।
 वदस्व तारिताशेष ! विश्वनाथ ! कृपालय ! ॥

काशीपरिच्छेदे क्षेत्रप्रदक्षिणे नियमाः । २३३

श्रीमहादेव उवाच ।

प्रतिग्रहं पराङ्गं च परदाराभिभाषणम् ।
परस्वग्रहणं स्नेहादसद्गार्त्ता च वर्जयेत् ॥
असतां पापिनां सङ्गं न कुर्यात् प्रयतो नरः ।
असत्समागमात् सर्वं जायते निष्फलं नृणाम् ॥
मम द्रोहपरैः साकं न व्रजेद्वेदनिन्दकैः ।
परापवादं नो कुर्यात् परद्रोहं विवर्जयेत् ॥
गुरुनिन्दां शास्त्रनिन्दां शिवधर्ममहात्मनाम् ।
तीर्थलिङ्गतपोनिन्दां न कुर्याच्च प्रदक्षिणी ॥
अन्यदा तु कृतं पापं नश्येत् क्षेत्रप्रदक्षिणात् ।
क्षेत्रप्रदक्षिणामध्ये कृतं केन प्रणश्यति ॥
किञ्चिद्दानं प्रत्यहं ब्राह्मणेभ्यो देयं दीनानाथपङ्कजकेषु ।
भूमौ शय्या तैलमापादि दुष्टं सर्वं वर्ज्यं क्षेत्रयात्रादिनेषु ॥
स्नानद्वयं प्रकुर्वीत नित्यश्राद्धं च सुन्दरि ! ।
यदत्र किञ्चित् क्रियते तत्तत् कोटिगुणं भवेत् ॥
तथा,
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ मस्करी ।
क्षेत्रे वसन् बहिर्वापि कुर्यादेव प्रदक्षिणम् ॥
तथा,
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यश्चूद्रौ तथा स्त्रियः ।
महापातकशान्त्यर्थं कुर्युः क्षेत्रप्रदक्षिणम् ॥
तथा,
यस्तु वाराणसीं प्राप्य बहिर्जिगमिषुर्भवेत् ।
प्रदक्षिणत्रयं कुर्यात् सर्वापपनिवृत्तये ॥ इति ।
शिष्टास्तु—

अन्यक्षेत्रकृतं पापं पुण्यक्षेत्रे विनश्यति ।
 पुण्यक्षेत्रकृतं पापं गङ्गातीरे प्रणश्यति ॥
 गङ्गातीरे कृतं पापं वाराणस्यां प्रणश्यति ।
 वाराणस्यां कृतं पापमन्तर्गेहे विनश्यति ॥
 अन्तर्गेहे कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ।
 वज्रलेपच्छिदं ह्येतत् पञ्चक्रोशप्रदक्षिणम् ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुर्यात् क्षेत्रप्रदक्षिणम् । इत्याहुः ।
 कल्पतरौ तु,
 माघमासमथोपोष्य ततो वाराणसीं गतः ।
 दशाश्वमेधे गङ्गायां तीर्थे सुरगृहादिषु ॥
 सर्वपापहराद्येषु सम्पूज्य पितृदेवताः ।
 प्रदक्षिणीकृत्य पुरीं पूज्याविमुक्तकेशवौ ॥
 लोलं दिवाकरं दृष्ट्वा ततो मधुवनं ययौ ।
 इत्येतावदेवाभिहितम् । प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम्—
 ब्रह्मवैवर्ते,

महादेव उवाच ।

शृणु देवि रहस्यं मे धर्मः सूक्ष्मो भवेत्सदा ।
 सूक्ष्मोऽतीन्द्रियः ।
 न जानन्ति स्थूलधियो विषयासक्तमानसाः ॥
 स्वल्पद्रव्येण च महान् महताऽप्यणुमात्रकः ।
 देशं कालं तथा पात्रं वित्तं श्रद्धादिकं महत् ॥
 करोति सुविचार्याशु येन काशी प्रसीदति ।
 देशादिकं विचार्य यं धर्मं करोति स महान् भवतीत्यर्थः ।
 मम क्षेत्रे तु धनिनः पापिष्ठाः शुद्धिकाङ्क्षिणः ॥
 शिवालयः प्रकर्त्तव्यो महापातकनाशनः ।

काशीपरिच्छेदे क्षेत्रे शिवस्थापनादिमहिमा । २३५

महापुण्यप्रदश्चैव महासुखकरश्च ह ॥

यत्र तिष्ठति निर्विघ्नं शिवलिङ्गं वरानने ! ।

तत्र देवालयः कार्यः पूजा भवति यत्र च ॥

शिवलिङ्गस्थापकानां शिवप्रासादकारिणाम् ।

यान्ति नाशं विना लेशैः पातकानि महान्सपि ॥

शिवलिङ्गप्रतिष्ठां यः कुर्यात् पापशतान्वितः ।

पातकानि विनश्यन्ति तस्य मोक्षोऽप्यदूरतः ॥

भविष्ये,

मृदार्विष्टकशैलैश्च यः कुर्यात् शिवालयम् ।

द्विसप्तकुलसंयुक्तः शिवलोके महीयते ॥

तथा,

मृन्मयात् कोटिगुणितं फलं स्यादारुभिः कृतम् ।

पादो,

तद्भङ्गत्वाऽन्यत्तु यः कुर्यात् स गच्छेन्नरकं महत् ।

प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तम्—

ब्रह्मवैवर्त्ते,

महादेव उवाच ।

शृणु देवि ! रहस्यं मे कृपणेषु न तद्वदेत् ।

अश्रद्धादूषितमतौ पापभीरौ न नास्तिके ॥

श्रद्धालवे वदान्याय वाऽऽपन्नत्राय साधवे ।

घ्न्याद्रहस्यं परमं यथा धर्मः सुसिद्ध्यति ॥

वाराणस्यां गृहं कृत्वा ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।

शुद्धाय वेदविदुषे शिवविष्णुप्रियाय च ॥

निरन्तरं धर्मकथायज्ञदानप्रियाय च ।

विवेकिने महाविद्यायुक्ताय प्रियवादिने ॥

दातव्यमेव सुगृहं कारयित्वा विशेषतः ।
 काश्यां कृतानां पापानां कायवाङ्मनसा खलु ॥
 नाशः परोऽयं सन्दिष्टः शुभकृद्यदि लभ्यते ।
 यावद्वसति विप्रेन्द्रो मम भक्तियुतो गृहे ॥
 काश्यां दिने दिने स्वर्णकोटिभारफलं लभेत् ।
 दानेन यदवाप्नोति महादानकृतेर्नरः ॥
 तदवाप्नोति विप्राय शुभे सम्पादिते गृहे ।
 गृहदानाच्चिरायुः स्याद् गृहदानान्महाप्रकृत् ॥
 गृहदानाद्भवेन्मुक्तो वंशवृद्धिस्तथाऽक्षयः ।
 अर्थकामादिकं सर्वं प्राप्नोति गृहदानतः ॥
 व्ययीकृत्य धनं किञ्चिदत्र क्रीत्वा भुवं शुभाम् ।
 गृहमुत्थाप्य यो दद्यात् स याति परमं पदम् ॥
 मां विना कः प्रयच्छेत काश्यां भूमिं द्विजाय हि ।
 तस्मान्मदंशः सम्प्रोक्तो गृहदानान्न संशयः ॥
 उपपातकलक्षाणि महापापशतानि च ।
 विलयं यान्ति सर्वाणि क्षेत्रमध्ये कृतान्यपि ॥
 तथा तत्रैव,
 शिवायतनलक्षाणि विष्णोरायतनानि च ।
 कृतानि तेन विप्रेन्द्र स्थापितो ब्राह्मणो यदि ॥
 विप्रे सुस्थापिते काश्यां त्रैलोक्यं स्थापितं भवेत् ।
 त्रैलोक्ये स्थापिते विप्राः प्रीयेऽहं सचराचरम् ॥
 तस्मात् किञ्चित् यथाशक्त्या कुर्याद्विप्रो यथा वसेत् ।
 क्षेत्रे कृतानां पापानां प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥ इति ।
 अथान्तर्गृहयात्रा ।
 काशीखण्डे,

अन्तर्गृहस्य यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।
 प्रतिवासरमिति क्वचित्पाठः ।
 प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्चविनायकान् ।
 नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्वाणमण्डपे ॥
 अन्तर्गृहस्य यात्रां वै करिष्येऽघौघशान्तये ।
 गृहीत्वा नियमं चेति गत्वाऽथ मणिकर्णिकाम् ॥
 स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णीशमर्चयेत् ।
 कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशं प्रणम्य च ॥
 पर्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ।
 ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः ॥
 ततो वै सोमनाथं च वराहं च ततो व्रजेत् ।
 ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वाऽगस्तीश्वरं ततः ॥
 कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनं तथा ।
 वैद्यनाथं ततो दृष्ट्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ॥
 गोकर्णेश्वरमभ्यर्च्य हाटकेशमथो व्रजेत् ।
 अस्थिक्षेपतडागेऽथ दृष्ट्वा वै कीकसेश्वरम् ॥
 भारभूतेश्वरं नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ।
 चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ॥
 पितामहेश्वरं नत्वा ततस्तु कलशेश्वरम् ।
 चन्द्रेशस्त्वथ वीरेशो विद्येशोऽग्नीश एव च ॥
 नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ।
 सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृत् ॥
 वसिष्ठवामदेवौ च मूर्तिरूपधराबुधौ ।
 द्रष्टव्यौ यत्रतः काश्यां महाविघ्नविनाशिनौ ॥
 सीमाविनायकं चाथ करुणेशं ततो व्रजेत् ।

त्रिसन्ध्येशो विशालाक्षी धर्मेशो विश्वबाहुका ॥
 आशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्ततः परम् ।
 चतुर्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मीशस्तु ततः परम् ॥
 ततो मनःप्रकामेश इशानेशस्ततः परम् ।
 चण्डीचण्डीश्वरौ दृश्यौ भवानीशङ्करौ ततः ॥
 दुर्ण्डि प्रणम्य च ततो राजराजेशमर्चयेत् ।
 लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यस्ततस्तु नकुलीश्वरः ॥
 परान्नेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः ।
 प्रतिग्रहेश्वरं चापि निष्कलङ्केशमेव च ॥
 मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य तत अप्सरसेश्वरम्- ।
 गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाण्यां स्नानं समाचरेत् ॥
 नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ।
 दण्डपाणिं महेशं च मोक्षेशं प्रणिपत्य च ॥
 वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः ।
 विनायकांस्ततः पञ्च विश्वनाथं ततो व्रजेत् ॥
 ततो मौनं विमृज्याथ मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावद्या मया कृता ॥
 न्यूनातिरिक्तया शम्भुः प्रीयतामनया विभुः ।
 इति मन्त्रं समुच्चार्य क्षणं वै मुक्तिमण्डपे ॥
 विश्रम्य यायाद्भवनं निष्पापः पुण्यवान् नरः ।

पादौ,

प्रामादिकाघलोपाय प्रतिभूतं विभोर्गृहम् ।
 कुर्यात्पदक्षिणं निखं तत्कल्मषजिहीर्षया ॥
 प्रतिभूतं, प्रतिचतुर्दशे । विभोर्गृहम्, अन्तर्गृहम् ।

हाशीपरिच्छेदे काश्यां ग्रहणादौ फलातिशयः । २३९

अथ काश्यां लघुपापप्रायश्चित्तम् ।

पादो,

सूक्ष्मपापविनाशाय नित्ययात्राविधिर्भवेत् ।

स च प्राग्दर्शित एव ।

तथा,

त्रिचतुर्दशलङ्गानां भूते पूजापरो भवेत् । इत्याद्युक्तम् ।

काशीखण्डे,

वाराणस्यामुषित्वा यो भैरवं न भजेन्नरः ।

तस्य पापानि वर्द्धन्ते ध्रुवपक्षे यथा शशी ॥

तथा,

प्रमादात्पातकं कृत्वा शम्भोरानन्दकानने ।

दृष्ट्वा त्रिविष्टपं लिङ्गं समभ्यर्च्यतिभक्तितः ॥

गन्धार्चैरुपचारैस्तु कृत्वेह परंपूजनम् ।

ब्राह्मणान्वाचयेत्पश्चान्निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ॥

एवं कुर्वन् नरः प्राज्ञो निरेना जायते क्षणात् ।

ततः पञ्चनदे स्नात्वा मणिकर्णीह्रदे ततः ॥

ततो विश्वेशमभ्यर्च्य प्राप्नोति सुकृतं महत् ।

इति सुकरप्रायश्चित्तम् ।

अथ काश्यां ग्रहणादौ फलातिशयोऽभिधीयते ।

लिङ्गपुराणे,

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोरपि ।

शशिभानूपरागे च कार्तिके च विशेषतः ॥

सर्वपर्वसु पुण्येषु विपुलेष्वयनेषु च ।

पृथिव्यां सर्वस्यार्थानि वाराणस्यां तु जाह्नवीम् ॥

उत्तरप्रवहां पुण्यां मम मौलिर्विनिर्गताम् ।

पितुस्ते गिरिराजस्य सुतां हिमवतः शुभाम् ॥
 भजन्ते सर्वतोऽभ्येत्य तान् शृणुष्व वरानने ! ।
 सन्निहत्या कुरुक्षेत्रं सार्द्धं तीर्थशतैस्तथा ॥
 नैमिषं पुष्करं चैव प्रयागं सपृथूदकम् ।
 सन्ध्या सप्तर्षयश्चैव सर्वा नद्यः सरांसि च ॥
 समुद्राः सप्त चैवात्र देवतीर्थानि कृत्स्नशः ।
 भागीरथीं समेप्यन्ति सर्वपर्वसु काशिकाम् ॥
 अविमुक्तेश्वरं चैव काशीस्थसचलात्मजे ! ॥
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि गुप्तान्यायतनानि च ॥
 प्रविशन्ति सदाभ्येत्य पुण्येऽस्मिन् सर्वपर्वसु ।
 अथ मत्स्योदरीयोगः ।

काशीखण्डे—

कैलासाद्रेः समायताः सप्तकोटिमिता गणाः ।
 इति प्रक्रम्य—
 ततः शैलं महादुर्गं तैः काशीपरितः कृतम् ।
 परिखाषि कृता रम्या मत्स्योदर्या जलाविला ॥
 मत्स्योदरी द्विधा जाता बहिरन्तश्चरा पुनः ।
 तच्च तीर्थं महत् ख्यातं मिलितं गाङ्गवारिभिः ।
 यदा संहारमार्गेण गङ्गाम्भः प्रविशेदिह ॥
 तदा मत्स्योदरीतीर्थं लभ्यते पुण्यगौरवात् ।
 सूर्याचन्द्रमसोः पर्व तदा कोटिगुणं मतम् ॥
 सर्वपर्वाणि तत्रैव सर्वतीर्थानि तत्र वै ।
 तत्रैव सर्वलिङ्गानि गङ्गामत्स्योदरी यतः ॥
 मत्स्योदर्या हि ये स्नाता यत्र कुत्रापि मानवाः ।
 कृतपिण्डप्रदानास्ते न मातुरुदरेशयाः ॥

काशीपरिच्छेदे काश्यां नानाकाम्यकर्मफलानि । २४१ ।

अविमुक्तमिदं क्षेत्रं मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् ।

परितः स्वर्युनीवारि संमारि परिवीक्ष्यते ॥

मत्स्योदर्या कृतस्नाना ये नरास्ते नरोत्तमाः ।

कृत्वापि बहुपापानि नेक्षन्ते भोस्करेः पुरीम् ॥

संहारमार्गेण, प्रतिलोमवर्त्मना । इह, मत्स्योदरीतीर्थे ।

गणैः कृतायां परिखायां मत्स्योदरीजलसंयुक्तायां वह्निर्मत्स्योदरी

ज्ञाता अन्तर्मत्स्योदरीतीर्थमस्त्येवेति द्वैविध्यमित्यर्थः । गङ्गाम-

त्स्योदरी यत इति । गङ्गामत्स्योदर्या यत्र तत्रैव सर्वपर्वाणी-

त्यर्थः । केचित्तु मत्स्योदरीति गङ्गाविशेषणं मत्स्याकारं वारा-

णसीक्षेत्रमुदरे यस्या इतिव्युत्पत्त्या गङ्गैव मत्स्योदरीत्यर्थः ।

तदुक्तम्—“मत्स्याकारत्वमाप्नुयात्”इत्याहुः ।

तथा ओङ्कारं प्रकृत्य—

कदाचित्तस्य देवस्य दर्शनेऽभ्येति जाह्नवी ।

मत्स्योदरी सा कथिता स्नाने पुण्यैरवाप्यते ॥ इति ।

लिङ्गपुराणे,

मत्स्योदरीजले गङ्गा ओङ्कारेश्वरसन्निधौ ।

तदा तस्मिन् जले स्नात्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ इति ।

अथ काश्यां नानाकाम्यकर्मफलानि ।

कल्पतरौ मात्स्ये,

स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां त्रैलोक्यां पयस्विनीम् ।

वाराणस्यां तु यो दद्यात् त्रिवर्णामब्जलोचने ! ॥

गां दत्त्वा तु वरारोहे ! ब्राह्मणे वेदपारणे ।

आसप्तमं कुलं तेन तारितं नात्र संशयः ॥

यो दद्याद्ब्राह्मणे किञ्चित्तास्मिन् क्षेत्रे वरानने ! ।

(१) यमस्य ।

कनकं रजतं वस्त्रमन्नाद्यं बहुविस्तरम् ॥
 अक्षयं चाव्ययं चैव स्यात्तत्तस्य सुलोचने ! ।
 शृणु तत्त्वेन तीर्थस्य विभूतिं व्युष्टिमेव च ॥
 तत्र स्नात्वा महाभार्गे ! भवन्ति विरजा जनाः ।
 दशानामश्वमेधानां यज्ञानां यत् फलं भवेत् ॥
 तदवाप्नोति धर्मात्मा तत्र स्नात्वा वरानने ! ।
 अल्पमल्पं च यो दद्याद्ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
 शुभां गतिमवाप्नोति अग्निवच्चैव दीप्यते ।
 तथा,
 उपवासं तु यः कृत्वा विप्रान् सन्तर्पयेन्नरः ।
 स सौत्रामणियज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 विप्रानिति कैपिअलन्यायात्रित्वपरम् ।
 एकाहारस्तु यस्तिष्ठेन्मासं तत्र वरानने ! ॥
 यावज्जीवकृतं पापं मासेनैकेन नश्यति ।
 अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते विधानतः ॥
 प्राविशन्ति सुखं ते मामपुनर्भाविनो जनाः ।
 कुर्वन्त्यनशनं ये तु मद्भक्ताः कृतानिश्चयाः ॥
 न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ।
 अर्चयेद्यस्तु मां देवि ! ह्यविमुक्ते वरानने ! ॥
 तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि यावदाप्नोति मानवः ।
 दशसौवर्णिकं पुष्पं योऽविमुक्ते प्रयच्छति ॥
 अग्निहोत्रफलं धूपे गन्धदानेन तच्छृणु ।
 भूमिदानेन तत्तुल्यं गोभदानफलं स्मृतम् ॥
 सम्मार्जने पञ्चशतं सहस्रमनुलेपने ।

काशीपरिच्छेदे काश्यां नामाकाम्यकर्मफलानि । २४३

माल्ये शतसहस्रं तु अनन्तं गीतवादिने ॥

दशेत्यादि । एकस्मिन् पुष्पदाने दशसुवर्णदानजन्यफलम् ।
धूपेऽग्निहोत्रजन्यं, गन्धे भूमिदानजन्यं, सम्मार्जने गोपञ्चशती-
दानजन्यम्, अनुलेपने गोसहस्रदानजन्यं, गीतवाद्ये चानन्त-
गोदानजन्यं फलं भवतीत्यर्थः । सहस्रमित्यत्राविशेषितसहस्र-
पदस्य गोसहस्रपरत्वमिति कल्पतरौ व्याख्यानात् । अत्राप्य-
नन्तपदे तथात्वमौचित्यात्, 'गोपदानफलं स्मृतम्' इत्यस्यैवो-
त्तरोत्तरमन्वयाच्च ।

ब्राह्मे वाराणसीं प्रकृत्य—

तत्र दीपप्रदानेन ज्ञानवत् स्फुरतीन्द्रियम् ।

प्राप्नोति धूपदानेन स्थात्रं रुद्रनिषेवितम् ॥

वृषभं तरुणं सौम्यं चतुर्वत्सतरीयुतम् ।

यश्चाङ्कयित्वा मोचयति स याति परमां गतिम् ॥

पितृभिः सहितो मोक्षं गच्छत्यत्र न संशयः ।

अङ्कः चक्रत्रिशूलाभ्यां दक्षिणवामपार्श्वयोः । अन्यत्र तथाद-
र्शनात् । अत एव इतिकर्तव्यान्तरमपि । न चाङ्कयित्वेति विशेषोपदे-
शादन्यबाधः । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेतिन्यायात् वृषोत्सर्गे-
तिकर्तव्यतानामन्यत्रोक्तानामिहान्वयात् । नापि तद्विकृतिभूतेऽत्र
गवोत्सर्गे विशेषोपदेशादर्थान्यबाधः । तेन सहास्य प्रकृतिवि-
कृतिभावाभावात् । न हि तद्धर्मोऽत्रातिदिश्यते निषिध्यते वा
येन तथा स्यात् किन्तु कर्मेदं स्वतन्त्रमेव विधीयते गोदानादि-
वदिति मिश्राः ।

किमत्र बहुनोक्तेन यद्दानं क्रियते नरैः ।

धर्मकर्मार्थमुद्दिश्य तदनन्तफलं स्मृतम् ॥

तथा,

अविमुक्ते महादेवमर्चयन्ति स्तुवन्ति वै ।
 सर्वपापविमुक्तास्ते सन्तिष्ठन्त्यजरामराः ॥
 अविमुक्तं समासाद्य लिङ्गमर्चयते नरः ।
 कल्पकोटिशतैर्वापि तस्य नास्ति पुनर्भवः ॥
 अजरो हृक्षयश्चैव क्रीडेत्स भवसन्निधौ ।
 ये तु ध्यानं समासाद्य युक्तात्मानः समाहिताः ॥
 सन्नियम्येन्द्रियग्रामं जपन्ति शतरुद्रियम् ।
 अविमुक्ते स्थिता नित्यं कृतार्थास्ते द्विजोत्तमाः ॥

तथा,

एकाहमुपवासं यः करिष्यति यशस्विनि ! ।
 फलं वर्षशतस्येह लभते मत्परायणः ॥
 वर्षशतस्योपोषितस्येत्यर्थः ।

मात्स्ये,

राजप्रतिग्रहासक्तान् भृतकान् पूजयन्ति ये ।
 ते रुद्रशापनिर्दग्धाः पतन्ति नरके ध्रुवम् ॥
 ये पुनः सिद्धलिङ्गानां प्रासादानां च शक्तितः ।
 कुर्वन्ति पूजां सत्कारं ते मुक्ता नात्र संशयः ॥
 सिद्धलिङ्गानां पूजां प्रासादानां च सत्कारमित्यन्वयः ।

तथा,

खण्डस्फुटितसंस्कारं तत्र कुर्वन्ति ये नराः ।
 ते रुद्रलोकमासाद्य मोदन्ते सुखिनः सदा ॥

काशीखण्डे,

अविमुक्तं समासाद्य यो लिङ्गं स्थापयेत् सुधीः ।
 कल्पकोटिशतैर्वापि नास्ति तस्य पुनर्भवः ॥

तथा,

काशीपरिच्छेदे काश्यां नानाकाम्यकर्मफलानि । २४५

समागत्येह काश्यां यः कुर्यादेकं शिवालयम् ।
तेन त्रैलोक्यमखिलं सालयं कृतमेव हि ॥
तपांभि तेन तप्तानि शीर्णपर्णाशनान्यपि ।
वाराणसीं समासद्य येनाकारि शिवालयः ॥
ब्रह्मवैवर्ते,
काश्यां रुद्रमयाः सर्वे जन्तवः श्रुतिनोदिताः ।
ते पिवन्ति जलं यत्र तडागादौ तृपाङ्गिताः ॥
तत्पुण्यं न मया वक्तुं शक्यं वर्षशतैरपि ।
परन्तु सावधानैः स कर्तव्यो हि जलाशयः ॥
अपराधो न भवति महापापकृदक्षयः ।

पार्वत्युवाच ।

जलाशये कृते देव ! कारिते वा महात्मभिः ।
कोऽपराधः पतेदत्र तन्ममाचक्ष्व शङ्कर ! ॥

महादेव उवाच ।

काश्यां तिले तिले लिङ्गं काश्यां तीर्थं पदे पदे ।
खननं काशिभूमेस्तु दुर्घटं तेन पार्वति ! ॥
जीर्णोद्धारं च ये कुर्युर्निःसन्देहा भवन्ति ते ।
न तत्र लिङ्गपीडा स्यान्न तत्र खननं भवेत् ॥

पाद्मे,

द्विजं स्वधर्मनिरतं यो वर्षाशनदानतः ।
स्थापयेत् श्रद्धया युक्तस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
यावत्यः सिकताः सन्ति गङ्गायां मुनिसत्तम ! ।
तावद्वर्षसहस्राणि क्रीडेदिन्द्रेण सङ्गतः ॥
पश्चादत्र महाराजो जायते निर्मले कुले ।
दीर्घायुर्बहुपुत्रश्च सुखी शङ्करभक्तिमान् ॥

अन्ते च लभते काशीं ततो निर्वाणमाप्नुयात् ।
 अश्वत्थं पिचुमन्दं वा सहकारमथो लताम् ॥
 यो रोपयति यत्रेन तस्याप्येतत् फलं भवेत् ।
 ब्रह्मवैवर्ते,
 यः काश्यां वासयेदेकं स्थावरं वापि जङ्गमम् ।
 यावत्कालं स वसति तावलक्षणगुणाधिकम् ॥
 शिवलोके वसेत्कालमिति शास्त्रविनिश्चयः ।
 यं कश्चिदपि वा काश्यमेकाहमपि वासयेत् ॥
 वर्षकोटिशतं ब्रह्मन् ! रुद्रलोके महीयते ।
 जन्मान्तरे पुनः काश्यां शिवज्ञानमवाप्स्यति ॥
 त्रयो धर्माः सर्वधर्मादधिकास्त्वक्षयाः सदा ।
 पिशाचमोचने तीर्थे लोष्ट्रोणं समुद्धरेत् ॥
 न पीड्यते परे लोके स्वल्पयापि पिपासया ।
 लोष्ट्रोणं द्रोणपरिमितां मृत्तिकामित्यर्थः ।
 कुलस्तम्भस्य मूलेऽन्नं दद्यादामलकप्रभम् ।
 परलोकेषु शेषेषु क्षुधया नैव पीड्यते ॥
 एकं वा वासयेत् काश्यां वृक्षं गुल्मलतास्वपि ।
 एकाहमपि वा धातर्यमलोकं न पश्यति ॥
 क्षेत्रवासं विना वापि क्षेत्रवासफलं लभेत् ।
 काशीखण्डे,
 वित्तशाठ्यं परित्यज्य प्रासादं योऽत्र कारयेत् ।
 तेन दत्तो भवेत्सर्वो मेरुर्नियुतयोजनः ॥
 कूपवापीतडागानि शक्त्वा योऽत्र तु कारयेत् ।
 अन्यत्र करणात्तस्य पुण्यं कोटिगुणं भवेत् ॥
 इड्यार्थमत्र यः कुर्यात् सुरम्यां पुष्पवाटिकाम् ।

काशीपरिच्छेदे काश्यां नानाकाम्यकर्मफलानि । २४७

पुष्पे पुष्पे फलं तस्य सुवर्णकुसुमाधिकम् ॥

इज्यार्थं, पूजार्थम् ।

अत्र ब्रह्मपुरीं कृत्वा यो विप्रेभ्यः प्रयच्छति ।

वर्षाशनेन संयुक्तां तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

क्षीयन्ते सलिलान्यब्धेर्भौमाश्च त्रसरेणवः ।

क्षेपो न तस्य पुण्यस्य शिवलोके समासतः ॥

समासतः तिष्ठत इत्यर्थः ।

मठानपि तपस्विभ्यः कारयित्वाऽत्र योऽर्पयेत् ।

जीवनोपायसंयुक्तान् सोऽपि सर्वफलाश्रयः ॥

तथा,

चतुर्णामपि वेदानां पुण्यमध्ययनाच्च यत् ।

तत्पुण्यं जायते काश्यां गायत्रीलक्षजापतः ॥

तथा,

कृच्छ्रचान्द्रायणाद्यैश्च यच्छ्रेयः समुपाज्यते ।

तदेकेनोपवासेन भवत्यानन्दकानने ॥

अन्यत्र यत्तपस्तप्त्वा श्रेयः स्याच्छरदां शतम् ।

तदस्तु काश्यां वर्षेण भूमिशय्याव्रतेन हि ॥

आजन्ममौनव्रततो यदग्न्यत्र फलं स्मृतम् ।

तदस्तु काश्यां पक्षाहःसत्यवाक्यविभाषणात् ॥

अन्यत्र दत्त्वा सर्वस्वं सुकृतं यत्समाहितः ।

सहस्रभोजनात् काश्यां तद्रूपादयुताधिकम् ॥

तथा,

सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे ।

तुलापुरुषदानेन काश्यां भिक्षासमा भवेत् ॥

१ पञ्चदशदिनानीत्यर्थः ।

तद्दिनपर्याप्ता भिक्षा दत्तेत्यर्थः । भिक्षादनमित्यर्थ इति कश्चित् ।

तथा,

भिक्षापि यत्र भिक्षुभ्यो दत्त्वाऽऽमलकसम्मिता ।

सुमेरुणाऽपि तुलिता वाराणस्यां गुरुर्भवेत् ॥

वाराणस्यां वर्षभोज्यं यो दद्यान्निरुपायिने ।

स कदाचित् तृक्षुभार्तो दुःखं भुङ्क्ते न रर्षभः ॥

वाराणस्यां निवसतां यत्पुण्यमुपजायते ।

तदेव संवासयितुः फलं त्वविकलं भवेत् ॥

तथा,

एकं प्रतिष्ठितं येन लिङ्गमग्रे शभक्तितः ।

तेनात्मना समं विश्वं जगदेव प्रतिष्ठितम् ॥

रक्षाकरे रत्नसङ्ख्या सङ्ख्यावद्भिरपीष्यते ।

लिङ्गप्रतिष्ठापुण्यस्य न तु सङ्ख्येह विद्यते ॥

तथा,

दातव्यमिति काश्यां नो वक्तव्यं मनुजैः क्वचित् ।

अहोरात्रमतिक्रम्य तद्दानं द्विगुणं भवेत् ॥

दशोत्तरं पर्वसु च शतं चन्द्रग्रहे भवेत् ।

सूर्यग्रहे सहस्रं तु मरणेऽनन्तकं स्मृतम् ॥

तस्मादातव्यमित्युक्त्वा देयमेव न चान्यथा ।

बुधैस्तु देव वक्तव्यं दातुं शक्यं, यदेव हि ॥

उक्त्वा न दीयते यद्धि यातनावहमेव तत् ।

दानमेव कलौ नृणां प्रायश्चित्तं न चेतरेत् ॥

काश्यामपि कृता दोषा नश्यन्ति हि सुदानतः ।

वायवीये,

वाराणस्यां नगर्यां तु देयं श्राद्धं प्रयत्नतः ।

काशीपरिच्छेदे कृत्तिवासेश्वरमहिमा । २४९

तस्यां योगेश्वरो नित्यं तस्यां दत्तमथाक्षयम् ॥ इति ।

अथ नानालिङ्गानि ।

तत्र प्रथमं कृत्तिवासाः कीर्त्यते ।

कौर्म्ये,

हत्वा गजाकृतिं दैत्यं शूलेनावज्ञया हरः ।

वासस्तस्याकरोत्कृत्तिं कृत्तिवासेश्वरस्ततः ॥

तथा,

जन्मान्तरसहस्रेण मोक्षोऽन्यत्राप्यते न वा ।

एकेन जन्मना मोक्षः कृत्तिवासेऽत्र लभ्यते ॥

लैङ्गे,

रुद्राणां च शरीरं तु मध्यमेश्वरमीरितम् ।

कृत्तिवासः शिरः प्राहुरेतत् प्रियतमं मम ॥

तथा,

पश्चिमाभिमुखश्चाहं तस्मिन्नायतने स्थितः ।

तथा,

कृत्तिवासेश्वरं देवं ये नमन्ति शुभार्थिनः ।

ते रुद्रस्य शरीरे तु प्रविष्टा अपुनर्भवाः ॥

अनेनैव शरीरेण प्राप्ता निर्वाणमुत्तमम् ।

तथा,

कृत्तिवासेश्वरो देवो ब्रह्मव्यश्च पुनः पुनः ।

यदीच्छेत्तारकं ब्रह्म शाश्वतं चामृतप्रदम् ॥

तथा,

दर्शनाद्देवदेवस्य ब्रह्महापि प्रमुच्यते ।

दर्शने पूजने चैव सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥

श्रद्धया परया देवं येऽर्चयन्ति सनातनम् ।

फाल्गुनस्य चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहिताः ॥
 पुष्पैः फलैस्तथान्यैश्च भक्ष्यैरुच्चावचैस्तथा ।
 क्षीरेण मधुना चैव तोयेन सह सर्पिषा ॥
 तर्पयन्ति परं लिङ्गमर्चयन्ति शिवं शुभम् ।
 हुडुङ्कारनमस्कारैर्नृत्यगीतैस्तथैव च ॥
 मुखवाद्यैरेनेकैश्च स्तोत्रमन्त्रैस्तथैव च ।
 उपोष्य रजनीमेकां भक्त्या परमया मुदा ॥
 ते यान्ति परमं स्थानं सदाशिवमनामयम् ।
 भूतेऽहि चैत्रमासस्य पूजयेत्परमेश्वरम् ॥
 स विजेशपुरं प्राप्य क्रीडते यक्षराडिव ।
 वैशाखस्य चतुर्दश्यां योऽर्चयेत् प्रयतः शिवम् ॥
 विशाखलोकमासाद्य तस्यैवानुचरो भवेत् ।
 ज्येष्ठमासचतुर्दश्यां योऽर्चयेच्छ्रद्धया हरम् ॥
 स्वर्गलोके सुमुखि स क्रीडते यावदीप्सितम् ।
 श्रावणस्य चतुर्दश्यां कामलिङ्गसमन्वितम् ॥
 ददाति वारुणं लोकं क्रीडते चाप्सरैः सह ।
 मासि भाद्रपदे युक्तमर्चयित्वा तु शङ्करम् ॥
 पुष्पैः फलैश्च विविधैरिन्द्रस्यैति सलोकताम् ।
 पितृपक्षे चतुर्दश्यां पूजयित्वा तथेश्वरम् ॥
 सम्प्राप्य पितृलोकं तु क्रीडते पूजितस्तु तैः ।
 प्रबोधमासे देवेशमर्चयित्वा महेश्वरम् ॥
 स चन्द्रलोकमासाद्य क्रीडते यावदीप्सितम् ।
 प्रबोधमासे, कार्तिकमासे ।
 बहुले मार्गशीर्षस्य पूजयित्वा पिनाकिनम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति क्रीडते कालमक्षयम् ॥

अर्चयित्वा तथा पौषे स्थाणुं हृष्टेन चेतसा ।
 प्राप्नोति नैऋतं स्थानं तेनैव सह मोदते ॥
 माघे समर्चयित्वा वै पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
 प्राप्नोति शिवलोकं तु त्यक्त्वा संसारसागरम् ॥
 कृत्तिवासेश्वरं देवमर्चयेत्तं प्रयत्नतः ।
 अविमुक्ते च वस्तव्यं यदीच्छेन्मामकं पदम् ॥
 गायन्ति सिद्धाः किल गीतकानि धन्याविमुक्ते तु नरा वसन्ति
 स्वर्गापवर्गस्य पदस्य लिङ्गं ये कृत्तिवासं शरणं प्रपन्नाः ॥
 कृष्णादिक्रमेण चतुर्दशीस्त्रिमानि कर्माणि । शिवरात्रिमुपक्र-
 म्य फाल्गुनादौ कथनात् ।

तथा,

पूर्वजन्मकृतं पापं तपसापि विशुद्ध्यति ।

तत्क्षणान्नश्यते पापं तस्य लिङ्गस्य दर्शनात् ॥ इति ।

अथ रत्नेश्वरः ।

स्कान्दे,

यानि ब्रह्माण्डमध्येऽत्र सन्ति लिङ्गानि पार्वति ! ।

तैरर्चितानि सर्वाणि रत्नेशो यैः समर्चितः ॥

तथा,

रत्नेश्वरोऽर्चितो दद्यान्महारत्नानि भक्तितः ।

रत्नैः समर्च्य तल्लिङ्गं स्त्रीरत्नादि लभेन्नरः ॥ इति ।

अथ मध्यमेश्वरः ।

लैङ्गे,

मन्दाकिनीजले स्नात्वा दृष्ट्वा वै मध्यमेश्वरम् ।

एकविंशकुलोपेतो रुद्रलोके वसेच्चिरम् ॥

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

पिण्डनिर्वपणं चैव सर्वं भवति चाक्षयम् ॥

तथा,

मन्दाकिनीमुपस्पृश्य राहुग्र ते दिवाकरे ।

यत्फलं लभते मर्त्यस्तस्मादशगुणं त्विह ॥ इति ।

अथ वृद्धकालेशः ।

कशिखण्डे,

वृद्धकालेश्वरं नाम लिङ्गमेतन्महीपते ! ।

तथा,

दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य पूजनाच्छ्रवणान्नतेः ॥

वृद्धकालेशलिङ्गस्य सर्वं प्राप्नोति वाञ्छितम् ।

कूपः कालोदको नाम जराव्याधिविघातकृत् ॥

तदीयजलपानेन न मातुः स्तन्यपानवान् ।

न पुनर्जायत इत्यर्थः ।

कृतकूपोदकस्नानः कृत्वैतलिङ्गपूजनम् ।

वर्षेण सिद्धिमाप्नोति मनोभिलषितां नरः ॥

न च कुष्टं न विस्फोटो न बन्ध्या न विचर्चिका ।

पीतात् स्पृष्टात् प्रतिष्ठान्ति कफाः कालोदकोदकात् ॥

नाग्निमान्द्यं नैव शूलं न मोहो न प्रवाहिका ।

न मूत्रकृच्छ्रं नो पाप्मा पानीयस्यास्य सेवनात् ॥

भूतज्वराश्च ये केचित् ये केचिद्विषमज्वराः ।

ते क्षिप्रमुपशाम्यन्ति हेतत्कूपोदसेवनात् ॥

वृद्धकालेश्वरे लिङ्गे सेविते न दरिद्रता ।

नोपसर्गा न वा रोगा न पापं नाघजं फलम् ॥

अघजं फलं, दुःखम् ।

उत्तरे कृत्तिवासस्य वाराणस्यां प्रयत्नतः ।

काशीपरिच्छेदे अपमृत्युहरेश्वरादिमाहिमा । २५३

वृद्धकालेश्वरं लिङ्गं द्रष्टव्यं सिद्धिकामुकैः ॥

लैङ्गे,

तस्य देवस्य चाग्रे तत्कूपं तिष्ठति वै शुभम् ।

तत्र कालोदकं नाम उदकं देवि ! तिष्ठति ॥

तस्यैव प्राशनादेवि ! पूतो भवति मानवः । इति ।

अथापमृत्युहरेश्वरः ।

काशीखण्डे,

कालेश्वरसमीपे तु दक्षिणे वरवर्णिनि ! ।

मृत्युना स्थापितं लिङ्गं सर्वरोगविनाशनम् ॥ इति ।

अथ घण्टाकर्णहृद - व्यासेश्वरौ ।

तत्र लैङ्गे,

स्नानं कृत्वा हृदे तस्मिन् व्यासेशस्य च दर्शनात् ।

यत्र तत्र मृतो वापि वाराणस्यां मृतो भवेत् ।

काशीखण्डे,

घण्टाकर्णे महातीर्थे श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।

अपि दुर्गतिमापन्नानुद्वरेत्सम पूर्वजान् ॥ इति ।

अथ पराशरेश्वरः ।

काशीखण्डे,

पराशरेश्वरं लिङ्गं ज्येष्ठेशादुत्तरे महत् ।

तस्य दर्शनमात्रेण निर्मलं ज्ञानमाप्न्यते ॥ इति ।

अथ व्याघ्रेश्वरः ।

काशीखण्डे,

व्याघ्रेश्वरस्य ये भक्तास्तेभ्यो विभ्यति किङ्कराः ।

यामा अपि महाकूरा जय जीवेति वादिनः ॥

लैङ्गे,

व्याघ्रेश्वरेति विख्यातं सर्वदेवैः स्तुतं शुभे ! ।

तेन दृष्टेन लभते उत्तमं पदमव्ययम् ॥ इति ।

अथ ज्येष्ठेश्वरः ।

लैङ्गे,

तेन लिङ्गेन दृष्टेन पूजितेन स्तुतेन च ।

कृतकृत्यो भवेदेवि ! संसारे न पुनर्विशेत् ॥

पूर्वामुखं तु तल्लिङ्गं ज्येष्ठस्थानमिदं शुभम् ।

मानवानां हितार्थाय तत्र स्थाने स्थितोऽस्म्यहम् ॥

तथा,

ज्येष्ठवाण्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा पितामहान् ।

ज्येष्ठेश्वरं समालोक्य न भूयो जायते भुवि ॥

तथा,

ज्येष्ठेश्वरोऽर्च्यः प्रथमं काश्यां श्रेयोऽर्थिभिः स्थितैः ।

ज्येष्ठा गौरी ततोऽभ्यर्च्या सर्वज्यैष्ठ्यमभीप्सुभिः ॥ इति ।

अथाग्नीश्वरः ।

लैङ्गे,

तथाग्नीश्वरनामानं सर्वपापक्षयङ्करम् ।

तं दृष्ट्वा मानवो देवि ! अग्निलोके तु गच्छति ॥ इति ।

अथ जैमीषव्येश्वरः ।

लैङ्गे,

तस्मात्तत्संस्कृतं लिङ्गं पूजयिष्यन्ति ये नराः ।

ज्ञानं तेषां ध्रुवं देवि ! न चिरादेव जायते ॥

त्रिरात्रं तत्र कृत्वा वै यो नरः पूजयिष्यति ।

गुहां प्रविशते चैव ज्ञानयुक्तो भवेन्नरः ।

तथा,

जैर्गीषव्येश्वरं नाम लिङ्गं काश्यां सुदुर्लभम् ।

त्रीणि वर्षाणि संसेव्य लभेद्योगं न संशयः ॥ इति ।

अथ कपर्दीश्वरः ।

काशीखण्डे,

कपर्दीनाम गणपः शम्भोरत्यन्तवल्लभः ।

पितृणामुत्तरे भागे लिङ्गं संस्थाप्य शाम्भवम् ॥

कुण्डं चखान तस्याग्रे विमलोदकसंज्ञकम् ।

यस्य तोयस्य संस्पर्शाद्विमलो जायते नरः ॥

तथा,

कपर्दीशं समभ्यर्च्य न नरो निरयं व्रजेत् ।

न पिशाचत्वमाप्नोति कृत्वात्राप्यघमुत्कटम् ॥ इति ।

कौर्म्ये,

इदं देवस्य तल्लिङ्गं कपर्दीश्वरमुत्तमम् ।

स्मृत्यैव शेषपापौघं क्षिप्रमस्य विमुञ्चति ॥

कामक्रोधादयो दोषा वरणासीनिवासिनाम् ।

विघ्नाः सर्वे विनश्यन्ति कपर्दीश्वरपूजनात् ॥ इति ।

अथाप्सरसेश्वरः ।

काशीखण्डे,

ज्येष्ठेशादक्षिणे भागे लिङ्गमप्सरसां शुभम् ।

तत्रैवाप्सरसः कूपः सौभाग्योदकसंज्ञकः ॥

तत्कूपजलमुस्नातो विलोक्याप्सरसेश्वरम् ।

न दौर्भाग्यमवाप्नोति नारी वा पुरुषोऽथ वा ॥ इति ।

अथ त्रिलोचनः ।

काशीखण्डे,

यत्रास्ति तन्महालिङ्गं वाराणस्यां त्रिलोचनम् ।
तीर्थं पिलिप्पिलारूपं तत् द्युनद्यम्भसि विश्रुतम् ॥
सर्वतीर्थमयं तीर्थं तत् काश्यां परिगीयते ।

तथा,

स्नात्वा पिलिप्पिलातीर्थे त्रिविष्टपसमीपतः ।
दृष्ट्वा त्रिलोचनं लिङ्गं किं भूयः परिशोचति ॥ इति ।

तथा,

त्रिलोचनस्य लिङ्गस्य महिमानं न कश्चन ।
सम्यग्वेत्ति महेशानि ! मयैव परिगोपितम् । इति ।

अथ त्रिलोचनप्राच्यां महादेवः ।

ब्रह्मवैवर्त्ते,

वाराणस्यां महादेवं समभ्यर्च्य सकृन्नरः ।
आभूतसम्प्लवं यावच्छिवलोके वसेत्सदा ॥ इति ।

अथ कामेशः ।

लैङ्गे कामकुण्डप्रकरणे,
तस्मादन्येऽपि ये केचित्तीर्थे तस्मिन् समाश्रिताः ।
आराधयन्तो देवेशं कामेशं चैव सर्वदा ॥
यो यस्य मनसा कामस्तं तमाप्नोति निश्चितम् ।
दक्षिणेन स्थितं लिङ्गं रुद्रावासस्य सुन्दरि ! ॥
कामेश्वरमिति ख्यातं सर्वकामफलप्रदम् ।

तथा,

गन्धधूपनमस्कारैर्मुखवाद्यैश्च सर्वदा ।
यो मामर्चयते तत्र तस्य तुण्डाम्यहं सदा ॥
ददामि सर्वकामांश्च धर्मं मोक्षं तथैव च । इति ।

काशीपरिच्छेदे ओङ्कारेश्वरमहिमा । २५७

अथोङ्कारेश्वरः ।

कल्पतरौ लिङ्गे,

ओङ्कारेश्वरनामानं देवानामपि दुर्लभम् ।

वामदेवस्तु सावर्णिरघोरकपिलस्तथा ॥

तत्र सिद्धिं परां प्राप्ता योगे पाशुपते स्थिताः ।

अन्ये च ऋषयो देवा यक्षगन्धर्वगुह्यकाः ॥

कलौ युगे गमिष्यन्ति तस्मिन् स्थाने स्थिताः सदा ।

देव्या हि सा परा मूर्तिः कपिलेश्वरसंज्ञिता ॥

कदाचिदस्य देवस्य दर्शने जाह्नवी प्रिये ! ।

मत्स्योदरी समायाति तत्र स्नानं तु मोक्षदम् ॥

आराध्य कपिलेशं तु त्रैलोक्ये पालनक्षमाः ।

भवन्ति पुरुषा देवि ! मम नित्यं च बल्लभाः ॥

ओङ्कारं तत्परं ब्रह्म सकलं निष्कलं शुभम् ।

रुद्रलोकस्य तत् द्वारं रहस्यं परिकीर्तितम् ॥

तथा,

अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तस्मिन् क्षेत्रे सुरेश्वरि ! ।

तिस्रो नद्यस्तु तत्रस्था वहन्ति च शुभोदकाः ॥

तासां दर्शनमात्रेण ब्रह्महत्या निवर्तते ।

एकापि तस्य त्रिस्रोता मन्दाकिनी तथापरा ॥

मत्स्योदरी तृतीया च एतास्तिस्त्रस्तु पुण्यदाः ।

मन्दाकिनी तथा पुण्या मध्यमेश्वरसंस्थिता ॥

पितामहस्रोतिका च अविमुक्ते तु पुण्यदा ।

मत्स्योदरी तु ओङ्कारे पुण्यदा सर्वदैव हि ॥

तस्मिन् स्थाने यदा गङ्गा आगमिष्यति भामिनि ! ।

तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः ॥

वरणासिक्तसलिले जाह्नवीजलविप्लुते ।
 तत्र नादेश्वरे पुण्ये स्नातः किमनुशोचति ॥
 तस्मिन् काले च तत्रैव स्नानं देवि ! कृतं मया ।
 तेन हस्ततलाद्देवि ! कपालं पतितं क्षणात् ॥
 कपालमोचनं नाम तत्रैव सुमहत्सरः ।
 पावनं सर्वसत्त्वानां पुण्यदं सर्वदेहिनाम् ॥
 मत्स्योदरीजले गङ्गा ओङ्कारेश्वरसन्निधौ ।
 तदा तस्मिन् जले स्नात्वा दृष्ट्वा चोङ्कारमीश्वरम् ॥
 शोकं जरां मृत्युबन्धं ततो न स्पृशते नरः ।
 तस्मिंस्तु यः शिवः साक्षादोङ्कारेश्वरसंज्ञितः ॥
 एतद्रहस्यमाख्यातं स्नेहात्तव वरानने ! ।
 अकारश्च उकारश्च मकारश्च प्रकीर्तितः ॥
 तस्मिन् लिङ्गे तु संसिद्धो भुनिः कालिकवृक्षियः ।
 अकारस्तत्र विज्ञेयो विष्णुलोकगतिप्रदः ॥
 तस्य दक्षिणपार्श्वे तु उकारः परिकीर्तितः ।
 तत्र सिद्धिं परां प्राप्तो देवाचार्यो बृहस्पतिः ॥
 ओङ्कारस्तत्र विज्ञेयो ब्रह्मणः पदमव्ययम् ।
 तयोस्तथोत्तरे भागे मकारं विष्णुसंज्ञितम् ॥
 तस्मिन् लिङ्गे तु संसिद्धः कपिलर्षिर्महामुनिः ।
 ब्रह्मवैवर्ते ओङ्कारमधिकृत्य-
 यदेतत् परमं स्थानं पञ्चायतनमुत्तमम् ।
 सेवितं सूरिभिर्भित्त्यं वाराणस्यां विमोक्षदम् ॥ इति ।
 पञ्चायतनं च स्पष्टीकृतम्—
 लङ्गे,
 मत्स्योदरीतटे रम्ये सुसिद्धनमस्कृते ।

रोचते मे सदा वासस्तास्मिन्नायतने शुभे ॥

इत्याशुपक्रम्य—

श्रीकण्ठं नाम विख्यातं कपिलेश्वरदक्षिणे ।

तस्मिन् पाशुपतः सिद्ध ऋतध्वज इति स्मृतः ॥

मम चैव प्रसादेन योगैश्वर्यमवाप्नुयात् ।

तस्यैव चाग्रतो भद्रे ! लिङ्गं पूर्वमुखं स्थितम् ॥

तस्मिन् लिङ्गे तु जावालः सिद्धिं परमिकां गतः ।

अपरं चैव लिङ्गं तु तस्य दक्षिणतः स्थितम् ॥

ओङ्कारेश्वरनामानं देवानामपि दुर्लभम् ।

तत्र सिद्धिं परां प्राप्तो मुनिः कालिकटक्षियः ॥

सर्वेषामेव सिद्धानामुत्तमोत्तमसंस्थितः ।

तस्यैव दक्षिणे भद्रे ! लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ॥

तस्मिन् लिङ्गे तु संसिद्धो गार्ग्यश्च सुमहातपाः ।

पञ्चायतनमेतत्ते मया च कथितं शुभे ! ॥

न कस्य चिन्मयाऽऽख्यातं रहस्यं परमाद्भुतम् ।

पञ्चब्रह्मेतिविख्यातमेतदद्यापि सुन्दरि ! ॥

केचित्तु—

कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं मध्यमेश्वरमुत्तमम् ।

विष्णवेश्वरं तथोङ्कारं कपर्दीश्वरमेव च ॥

एतानि गुह्यलिङ्गानि, चाराणस्यां द्विजोत्तमाः ! ।

न कश्चिदिह जानाति विना शम्भोरनुग्रहात् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तादिदमेव पञ्चकं पञ्चायतनमाहुः ।

काशीखण्डे,

अकाराख्यमिदं लिङ्गमुकाराख्यमिदं परम् ।

मकाराख्यमेतच्च नादाख्यं बिन्दुसंज्ञकम् ॥

पञ्चायननमीशानमित्थमेतदुदीरितम् । इति ।

तथा,

ओङ्कारदर्शनादेव वाजिमेषफलं लभेत् ।

तस्मात्काश्यां प्रयत्नेन दृश्य ओङ्कार ईश्वरः ॥

तथा,

ओङ्कारं सकृदप्यत्र नरो नत्वा प्रयत्नतः ।

कृतकृत्पो भवेन्नूनं परमान्मदनुग्रहात् ॥ इति ।

अथ गोप्रेक्षेशः ।

स्कान्दे,

गोप्रेक्षेश्वरमागत्य दृष्ट्वाभ्यर्च्य च मानवः ।

न च दुर्गतिमाप्नोति कल्मषैश्च विमुच्यते ॥ इति ।

अथ शैलेशः ।

लैङ्गे,

पित्रा ते गिरिराजेन स्वयं हिमवता प्रिये ! ।

मम प्रियं तु तत् स्थानं ज्ञात्वा लिङ्गं प्रतिष्ठितम् ॥

शैलेश्वरमतिरूपातं दृश्यतामिह मां स्थितम् ।

दृष्ट्वैनं मनुजो देवि ! न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥

काशीखण्डे,

वरणायां कृतस्नानैः शैलेशो यैः समर्चितः ।

पितृन् सन्तर्प्य च मुदा दत्त्वा दानानि शक्तिः ॥

न तेषां पुनरावृत्तिरत्र संसारवर्त्मनि । इति ।

अथ कपिलाह्वदमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे,

ततस्ता दह्यमानास्तु प्रसवैः सुरभीरपि ।

हृदेऽस्मिन् पेतुरभ्येत्य शान्तास्तोयं पपुस्तदा ॥

काशीपरिच्छेदे कपिलाह्वदमाहात्म्यम् । २६१

कपिलाह्वद इत्येवं ततः प्रभृति कथ्यते ।
 अत्रापि स्वयमेवाहं वृषध्वज इति स्मृतः ॥
 सान्निध्यं कृतवान्देवि ! सदाहं पश्यतां स्थितः ।
 कपिलाह्वदतीर्थेऽस्मिन् स्नात्वा संयतमानसः ॥
 वृषध्वजमिमं दृष्ट्वा सर्वयज्ञफलं लभेत् ।
 स्वर्लोकतां मृतश्चापि अर्चयित्वा तु मामिह ॥
 लभते देहभेदेन गणत्वं चातिदुर्लभम् ।
 अस्मिन्नेव प्रदेशे तु गावो वै ब्रह्मणा स्वयम् ॥
 शान्त्यर्थं सर्वलोकानां सर्वा दुग्धा यथासुखम् ।
 भद्रदोहं सरस्तत्तु पुण्यं पापहरं शुभम् ॥
 शिवो भूत्वाहमत्रस्थः स्वर्गो मदृशनाद्भवेत् ।
 अतोऽहं ब्रह्मणानीय स्थापितः परमेष्ठिना ॥
 ब्रह्मणश्चापि सङ्गृह्य विष्णुना स्थापितः पुनः ।
 हिरण्यगर्भे इत्येव तत्राहं समुपस्थितः ॥
 पुनश्चापि ततो ब्रह्मा स्वर्लनिश्वरसंज्ञकम् ।
 स्थापयामास मे लिङ्गं स्वर्लनि कारणे मम ॥
 दृष्ट्वैनमपि देवेशं मम लोके महीयते ।
 प्राणानिह नरस्त्यक्त्वा न पुनर्जायते क्वचित् ॥
 अनन्ता सा गतिस्तस्य योगिनामेव सा स्मृता ।
 अस्मिन्नेव महादेशे दैत्यो दैवतकण्टकः ॥
 व्याघ्ररूपं समासाद्य निहतो दर्पतो बली ।
 व्याघ्रेश्वर इति ख्यातो नित्यमत्राहमास्थितः ॥
 न पुनर्दुर्गतिं याति दृष्ट्वैनममरेश्वरम् ।
 कल्परौ लैङ्गे,
 पञ्चायतनसमीपे कूपस्तिष्ठति सुन्दरि ! ।

तस्मिन् कूप उपस्पृश्य दीक्षाफलमवाप्नुयात् ॥
 तस्य दक्षिणादिभागे रुद्रावासः प्रकीर्तितः ।
 रुद्रस्योत्तरपार्श्वे तु पञ्चायतनदक्षिणे ॥
 तत्र कुण्डं महत्प्रोक्तं महापातकनाशनम् ।
 तस्मिन् कुण्डे नरः स्नात्वा अभीष्टं फलमाप्नुयात् ॥
 चतुर्दश्यां यदा योग आर्द्राक्षणे संयुतः ।
 तदा पुण्यतमः कालस्तस्मिन् स्थाने महत्फलम् ॥
 तस्मिन् तीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा रुद्रं च भामिनि ! ।
 यत्र तत्र मृतो देवि ! रुद्रलोकं च गच्छति ॥
 तथा,
 कपिलाह्रदनामाचं ख्यातं सर्वसुरासुरैः ।
 तस्मिन् ह्रदे तु यः स्नानं कृत्वा भक्तिपरायणः ॥
 वृषध्वजं च यो दद्यात् राजसूयफलं लभेत् ।
 नरकस्थितास्तु ये केचित् पितरः सपितामहाः ॥
 पितृलोकं तु गच्छन्ति तस्मिन् श्राद्धे कृते तु वै ।
 गयातोऽष्टगुणं प्रोक्तं पुराणार्थविशारदैः ॥
 तस्मिन् श्राद्धे कृते भद्रे ! पितृणामनृणो भवेत् ।
 तथा,
 कपिलाह्रदतीर्थेऽस्मिन् स्नात्वा संयतमानसः ।
 वृषध्वजमिमं दृष्ट्वा सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥
 भारते,
 ततो वाराणसीं गत्वा देवमर्च्य वृषध्वजम् ।
 कपिलाह्रदमुपस्पृश्य राजसूयफलं लभेत् ॥
 काशीखण्डे,
 एतस्मिन् कापिले तीर्थे कापिलेययोभृते ।

काशीपरिच्छेदे विष्णुपादोदकादिमहिमा । २६३

ये पिण्डान्निर्वपिष्यन्ति श्रद्धया श्राद्धदा नराः ॥

तेषां पितॄणां सन्तुप्तिर्भविष्यति ममाज्ञया ।

तथा,

अमायां सोमयुक्तायां श्राद्धात् कापिलधारिके ।

येषां गर्भे ऽभवत् स्रावो येऽदन्तजनना मृताः ॥

तेषां तृप्तिर्भवेन्नूनं तीर्थे कापिलधारिके । इति ।

लैङ्गे,

वरणायास्तटे शुद्धे लिङ्गं तत्रैव संस्थितम् ।

वरणेश्वरं तु विख्यातं पश्चिमाभिमुखं स्थितम् ॥

तथा,

ममापि तत्र सान्निध्यं तस्मिन् लिङ्गे यशस्विनि ! ।

तेन दृष्टेन सुश्रोणि ! गन्धर्वत्वं च विन्दति ॥ इति ।

अथ विष्णुपादोदकम् ।

काशीखण्डे,

तदा प्रभृति तर्त्तार्थं पादोदकमितीरितम् ।

पादौ यदादौ शुभदौ क्षालितौ पीतवाससा ॥

तत्र पादोदके तीर्थे ये स्नास्यन्तीह मानवाः ।

तेषां विनश्यति क्षिप्रं पापं सप्तभवार्जितम् ॥

तत्र श्राद्धं नरः कृत्वा दत्त्वा चैव तिलोदकम् ।

सप्त सप्त तथा सप्त स्ववंश्यांस्तारयिष्यति ॥

एकविंशतिस्ववंशयानित्यर्थः ।

तथा,

कृतपादोदकस्नानं पीतपादोदकं तथा ।

दत्तपादोदपानीयं नरं न निरयः स्पृशेत् ॥

अथादिकेशवः ।

काशीखण्डे,

वेदेश्वरादुदीच्यां तु क्षेत्रेशश्चादिकेशवः ।

दृष्टं त्रिभुवनं सर्वं तस्य सन्दर्शनात् ध्रुवम् ॥

अथ केदारः ।

काशीखण्डे,

तुषारार्द्रिं समारुह्य केदारं वीक्ष्य यत्फलम् ।

तत्फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शनात् ॥

तथा,

केदारकुण्डे यः स्नात्वा पिण्डान्दास्यति चात्वरः ।

एकोत्तरशतं वंश्यास्तस्य तीर्णा भवाम्बुधिम् ॥

केदारं गन्तुकामस्य बुद्धिर्देया नरैरियम् ।

काश्यां स्पृशंस्त्वं केदारं कृतकृत्यो भविष्यसि ॥

औषण्मासं त्रिकालं यः केदारेशं नमस्यति ।

तं नमस्यन्ति सततं लोकपालाय मादयः ॥

तथा,

सायं केदार केदार केदारेति त्रिरुच्चरन् ।

गृहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्मवैवर्ते,

ज्ञानवाण्यां नरः स्नात्वा तारकेशं विलोक्य च ।

कृतसन्ध्यादिनियमः परितर्प्य पितामहान् ॥

धृतमौनव्रतो धीमान् यावल्लिङ्गविलोकनम् ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः पुण्यं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥

अन्ते च तारकं ज्ञानं यस्मात् ज्ञानाद्विमुच्यते ।

मुनेऽन्यच्च महालिङ्गं करुणेश्वरसंज्ञकम् ॥

काशीपरिच्छेदे मोक्षद्वारेश्वरादिमहिमा । २६५

मोक्षद्वारसमीपे तु मोक्षद्वारेश्वराग्रतः ।
दर्शनात्तस्य लिङ्गस्य महाकारुणिकस्य वै ॥
न क्षेत्रान्निर्गमो जातु बहिर्भवति कर्हिचित् ।
अमृतेश्वरनामदेदं लिङ्गमानन्दकानने ॥
एतलिङ्गस्य संस्पर्शादमृतत्वं भवेज्जुवम् ।
इदं स्वर्गद्वारसमीपे । विश्वकर्मेश-पार्वतीश-गङ्गेश-नर्मदे-
श्वर-सतीश्वरास्तत्रैव विस्तरेणोक्ताः ।

मोक्षद्वारेश्वरं चैव स्वर्गद्वारेश्वरं तथा ।
उभौ काश्यां नरो दृष्ट्वा स्वर्गं मोक्षं च विन्दति ॥
चक्रपुष्करिणीतीरे ज्योतीरूपेश्वरं परम् ।
समभ्यर्च्योपनुयान्मर्त्यो ज्योतीरूपं न संशयः ॥
तथा,

चन्द्रेश्वरस्य पूर्वेण लिङ्गं विद्येश्वराभिधम् ।
सर्वा विद्याः प्रसन्नाः स्युस्तस्य लिङ्गस्य सेवनात् ॥
ब्रह्मवैवर्त्ते,
मणिकर्णेश्वरं लिङ्गं मोक्षद्वारमपावृतम् ।
तस्य दर्शनतः सम्यङ्मणिकर्णी समाप्यते ॥
यत्काश्यां दक्षिणद्वारमन्तर्गेहस्य कीर्त्तते ।
तत्र ब्रह्मेश्वरं दृष्ट्वा ब्रह्मलोकं महीयते ॥
गोकर्णेशं महालिङ्गमन्तर्गेहस्य पश्चिमे ।
द्वारे समर्च्य वै काश्यां न विघ्नैरभिभूयते ॥
भारभूतेश्वरं लिङ्गं भारभूतगणाञ्जितम् ।
अन्तर्गेहोत्तरद्वारि ध्यात्वा शिवपुरे वसेत् ॥
अविमुक्तेश्वरात् पश्चान्मोक्षेशं वीक्ष्य मानवः ।
न पुनर्मानवे लोके यातायातं करोत्यहो ॥

त्रिसन्ध्येश्वरमालोक्य कृतसन्ध्यस्त्रिकालतः ।

त्रिवेदावर्त्तजं पुण्यं प्राप्नुयाच्छ्रद्धया द्विजः ॥

ततोऽनु योगिनीतीर्थं नरस्तत्र कृताश्रुवः ।

दृष्ट्वा तु योगिनीपीठं योगसिद्धिमवाप्नुयात् ॥

तथा,

अग्रे कृत्वा स्थिताः सर्वास्ताः काश्यां मणिकर्णिकाम् ।

तन्नमस्कारमात्रेण नरो विघ्नैर्न बाध्यते ॥

ताः, चतुषाष्ट्रियोगिन्यः । दशाश्रवमेधसमीपे योगिनीपीठ

मिति त्वाचारमात्रम् ।

तथा,

गङ्गाकेशवसंज्ञं च सर्वपातकनाशनम् ।

तत्र मे शुभदां मूर्तिं मुने तर्त्तीर्थसंज्ञिकाम् ॥

सम्पूज्य श्रद्धया धीमान् मम लोके महीयते ।

तथा,

शुकेश्वरस्य ये भक्ताः शुकलोके वसन्ति ते ।

विश्वेश्वराक्षिणतः शुकेशोऽस्ति परन्तप ! ॥

काशीखण्डे मणिकर्णीशमभिधाय—

ततः पाशुपतं तीर्थमवाच्यां मणिकर्णितः ।

कृतोदकक्रियस्तत्र पश्येत्पशुपतीश्वरम् ॥

यत्र पाशुपतो योग उपदिष्टः पिनाकिना ।

ममापि विधिमुख्यानां सुराणां पशुपाशकृत् ॥

ध्रुवेश्वरं समभ्यर्च्य ध्रुवकुण्डे कृतोदकः ।

ध्रुवलोकमवाप्नोति नरो भोगसमन्वितः ॥

तथाऽगस्त्यं प्रति स्कन्दः—

तव तत्र तु यत्कुण्डमगस्तीश्वरसन्निधौ ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च कृतसर्वोदकक्रियः ॥
 पितृन् पिण्डैः समभ्यर्च्य श्रद्धाश्राद्धविधानतः ।
 कृतकृत्यो भवेज्जन्तुर्वाराणस्याः फलं लभेत् ॥
 ईशानेशं समभ्यर्च्य काश्यां देशान्तरेष्वपि ।
 विपन्नास्तेन पुण्येन जायन्तेऽत्र पुरोहिताः ॥

लैङ्गे,

ध्रुवेशस्याग्रतो देवि ! मुख्यलिङ्गं च तिष्ठति ।
 पञ्चान्मुखं तु तल्लिङ्गं तीरे कुण्डस्य भामिनि ! ॥
 वैद्यनाथं तु तं विद्यात्सर्वसौख्यप्रदायकम् ।
 अगस्त्येशादक्षिणतो लिङ्गं पूर्वमुखं स्थितम् ॥
 पुलस्त्येश्वरनामानं सर्वारोग्यविवर्द्धनम् ।
 तस्य दक्षिणदिग्भागे लिङ्गमन्यच्च तिष्ठति ॥
 पुष्पदन्तेश्वरं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम् । इति ।

अथ धर्मेशः ।

काशीखण्डे,

धर्मेश्वरं यः सकृदेव मर्त्यो विलोकयिष्यत्यवदातबुद्धिः ।
 स्नात्वा पुरस्तत्र च धर्मतीर्थे न तस्य दूरे पुरुषार्थसिद्धिः ॥
 इदं धर्मं प्रति शिवेनोक्तम् ।

तथा,

यदत्र दास्यन्ति हि धर्मपीठे नरा द्युनद्यां कृतमज्जनाश्च ।
 तदक्षयं भावियुगान्तरेष्वपि कृतप्रणामास्तव धर्मलिङ्गे ॥

अथ धर्मकूपः ।

ब्रह्मवैवर्त्ते,

धर्मकूपे नरः स्नात्वा परितर्प्य पितामहान् ।
 गयां गत्वा किमधिकं कर्त्ता पितृमुदावहम् ॥

यथा गयायां तृप्ताः स्युः पिण्डदाने पितामहाः ।
 धर्मतीर्थे तथैव स्युर्न न्यूनं नैव चाधिकम् ॥
 तत्कूपे स्वं निरीक्ष्यापि श्राद्धदानफलं लभेत् ।
 तत्रापि काकिनीमात्रं यच्छेत् पितृमुदे नरः ॥
 अक्षयं फलमाप्नोति धर्मर्षिष्ठप्रभावतः ।
 तत्र यो भोजयेद्विप्रान् यतिनोऽथ तपस्विनः ॥
 सिक्थे सिक्थे लभेत्सोऽथ वाजपेयफलं स्फुटम् ।
 तत्र वटोऽपि महाफलस्तत्र दर्शितः ।

तथा,

त एव विश्वभोक्तारो विश्वमान्यास्त एव हि ।
 ये त्वां विश्वभुजामत्र पूजयिष्यन्ति मानवाः ।
 विश्वभुजां विश्वबाहुकेतिख्याताम् ।

अथ वीरेशः ।

सिद्धैः संसेवितं लिङ्गं सर्वसिद्धिकरं परम् ।
 दर्शनात्स्पर्शनाद्यस्य मनो निर्वृत्तिभागभवेत् ॥
 पाञ्चमुद्रे महापीठे सिद्धिदे सर्वजन्तुषु ।
 यत्र सा विकटा देवी प्रसिद्धा सिद्धिरूपिणी ॥
 निलान्तरापि नो काश्यां भूमिलिङ्गं विना क्वचित् ।
 परं वीरेशसदृशं न लिङ्गं त्वाशु सिद्धिदम् ॥
 धर्मदं मोक्षदं सम्यक् कामदं सुखदं तथा ।
 यथा वीरेश्वरं लिङ्गं काश्यां नान्यत्तथा ध्रुवम् ॥
 असङ्ख्याताः सहस्राणि सिद्धाः सिद्धिमितो गताः ।
 सिद्धलिङ्गमितिख्यातं तस्माद्वीरेश्वरं परम् ॥
 लैङ्गे,
 चन्द्रेश्वरस्य पूर्वेण लिङ्गं वीरेश्वरं शुभम् ।

काशीपरिच्छेदे वीरेश्वरादिमहिमा । २६९

लभेद्वैद्याधरं लोकं तस्य लिङ्गस्य दर्शनात् ॥
 तथा,
 यस्तु वीरेश्वरं लिङ्गं नक्तमभ्यर्चयिष्यति ।
 तेन त्रिकोटिसङ्ख्यानि लिङ्गानीहार्चितानि वै ॥
 एकामप्याहुतिं दत्त्वा वीरेश्वरसमीपतः ।
 कोटिहोमफलं सम्यङ् नात्र कार्या विचारणा ॥
 अप्येकं यो महारुद्रं जपेद्दीशसन्निधौ ।
 जापयेद्वा भवेत्तस्य कोटिरुद्रफलं ध्रुवम् ॥
 व्रतोत्सर्गादि वीरेशे यत् कृतं व्रतिभिर्नृभिः ।
 तन् कोटिगुणसङ्ख्याकं भवसेव न संशयः ॥
 इत्यादि काशीखण्डे द्रष्टव्यम् ।
 ब्रह्मपुराणे,
 पाञ्चमुद्रे महापीठे वीरेश्वरसमीपतः ।
 विकटारूपा महादेवी पूजनीया हितेप्सुभिः ॥
 लैङ्गे हरिश्चन्द्रेश्वरं प्रकृत्य—
 यत्र सिद्धो महात्मा वै हरिश्चन्द्रो महाबलः ।
 तं दृष्ट्वा मानवो देवि ! रुद्रस्य पदमाप्नुयात् ॥
 पूर्वामुखं तु तल्लिङ्गं स्वर्लोकस्य प्रदायकम् ।
 मोक्षेश्वरं च तत्रैव स्वर्गेश्वरमतः परम् ॥
 एतौ दृष्ट्वा सुरेशानि ! स्वर्गं मोक्षं च विन्दति ।
 वासुकीश्वरनामानं तयोश्चोत्तरः स्थितम् ॥
 स्कान्दे,
 चन्द्रेश्वरं समभ्यर्च्य यद्यन्यत्रापि संस्थितः ।
 अघौघपटलीं भित्त्वा सोमलोकमवाप्स्यति ॥
 कलौ चन्द्रेशमहिमा नाभागैरिह गम्यते ।

सिद्धयोगेश्वरीपीठमेतत्साधकसिद्धिदम् ॥
 षण्मासं नियताहारो ध्यायन्विश्वेश्वरीमिह ।
 चन्द्रेश्वरार्चनायातान् सिद्धान् पश्यति सोऽग्रगान् ॥
 सिद्धयोगेश्वरी साक्षाद्वरदा तस्य जायते ।
 सन्ति पीठान्यनेकानि क्षितौ साधकसिद्धये ॥
 परं योगेश्वरीपीठाद्गृष्टं नाशुसिद्धिदम् ।
 यत्र चन्द्रेश्वरं लिङ्गं त्वयेदं स्थापितं शशिन् ! ॥
 इदमेव हि तत्पीठमदृश्यमकृतात्मभिः ॥
 सिद्धयोगेश्वरी, सिद्धेश्वरीतिख्याता ।
 ब्रह्मवैवर्त्ते,
 चन्द्रेश्वराक्षिणतो वीरेशन्नैर्ऋते स्थितम् ।
 आराध्य धिपणेशं वै गुरुलोके महीयते ॥
 धिपणेशो, बृहस्पतीश्वरः ।
 तथा,
 चन्द्रेश्वरात्पूर्वभागे दृष्ट्वा लिङ्गं बुधेश्वरम् ।
 न बुद्ध्या हीयते जन्तुरन्तकालेऽपि जातुचित् ॥
 तथा,
 स्वर्गद्वारं विशेष्युर्ये विगाह्य मणिकर्णिकाम् ।
 तेषां विधूतपापानां कापि स्वर्गो न दूरतः ॥
 तथा,
 प्रभासतीर्थं विख्यातं ततोऽपि शुभदं नृणाम् ।
 सोमेश्वरस्य पुरतस्तत्र स्नातो न गर्भभाक् ॥
 जरासन्धेशतीर्थं च जरासन्धेशसन्निधौ ।
 संसारज्वरपीडाभिस्तत्र स्नातो न मुह्यति ॥
 लैङ्गे,

काशीपरिच्छेदे विशालाक्ष्यादिमहिमा । २७१

तस्यैव दक्षिणे भागे जरासन्धेश्वरं स्थितम् ।

चतुर्मुखं तु तल्लिङ्गं दृष्टुं देवि ! फलप्रदम् ॥

ब्रह्मवैवर्ते,

वाराणस्यां विशालाक्षी क्षेत्रस्य परमेष्टदा ।

विशालतीर्थं गङ्गायां कृत्वा पृष्ठे व्यचस्थिता ॥

स्नात्वा विशालतीर्थे वै विशालाक्षीं प्रणम्य च ।

विशालां लभते लक्ष्मीं परब्रेह च शर्मदाम् ॥

तथा,

ततोऽन्यल्ललितातीर्थं गङ्गाकेशवसन्निधौ ।

तत्रास्ति ललिता गौरी क्षेत्ररक्षाकरी परा ॥

सा च पूज्या प्रयत्नेन सर्वसम्पत्समृद्धये ।

ललितापूजकानां च जातु विघ्नो न जायते ॥

अन्यास्ति काश्यां वाराही क्रतुवाराहसन्निधौ ।

तां प्रणम्य नरो भक्त्या विपदब्धौ न मज्जति ॥

चित्रकूपे नरः स्नात्वा विचित्रफलदे नृणाम् ।

चित्रगुप्तेश्वरं वीक्ष्य चित्रघण्टां प्रणम्य च ॥

न चित्रगुप्तलेख्यः स्याच्चित्रघण्टार्चको नरः ।

सन्ति पीठान्यनेकानि काश्यां सिद्धिप्रदान्यपि ॥

महालक्ष्मीपीठसमं नान्यल्लक्ष्मीकरं परम् ।

स्नात्वा श्रीकुण्डतीर्थे तु समर्च्य जगदम्बिकाम् ॥

दत्त्वा दानानि विधिवन्न लक्ष्म्या परिमुच्यते ।

भीमचण्डीं नरो दृष्ट्वा भीमकुण्डे कृतोदकः ॥

भीमाकृतीन्न वै पश्येद्याम्यान् भूतान् कचित्कृती ।

काशीखण्डे,

अग्नीश्वरं समभ्यर्च्य काश्यां सर्वसमृद्धिदम् ।

अन्यत्रापि मृतो दैवादग्निलोके महीयते ॥
 ततः काशीं समासाद्य कल्पान्ते मोक्षमाप्नुयात् ।
 लैङ्गे,
 अन्यदायतनं वक्ष्ये वाराणस्यां सुरेश्वरि ! ।
 रामेण स्थापितं लिङ्गं लङ्कायामागतेन ह ॥
 तस्य दक्षिणपार्श्वे तु लिङ्गं पूर्वमुखं स्थितम् ।
 त्रिपुरान्तकरं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तस्यैव दक्षिणे लिङ्गं नृत्तात्रेयप्रतिष्ठितम् ॥
 ज्ञानं चोत्पद्यते देवि ! तस्य लिङ्गस्य दर्शनात् ।
 तस्य पश्चिमदिग्भागे हरिकेशेश्वरं शुभम् ॥
 तत्रैवाराधितो देवि ! हरिकेशेन सुव्रते ! ।
 हरिकेशेश्वरो देवः सर्वकिल्बिषनाशनः ॥ इति ।

अथाऽऽदित्याः ।

तत्र काशीग्वण्डे,
 लोलार्क उत्तरार्कश्च साम्वादित्यस्तथैव च ।
 चतुर्थो द्रुपदादित्यो मयूखादित्य एव च ॥
 खखोलकश्चारुणादित्यो वृद्धकेशवसंज्ञकौ ।
 दशमो विमलादित्यो गङ्गादित्यस्तथैव च ॥
 द्वादशश्च यमादित्यः काशिपुत्र्यां घटोद्भव ! । इति ।
 तत्रादौ लोलार्कः ।

काशीग्वण्डे,
 लोलार्कस्त्वसिसम्भेदे दक्षिणस्यां दिशि स्थितः ।
 योगक्षेमं सदा कुर्यात् काशिनासिजनस्य च ॥
 मार्गशीर्षस्य सप्तम्यां षष्ठ्यां वा रविवासरे ।
 विधाय वार्षिकीं यात्रां नरः पापैः प्रमुच्यते ॥

काशीपरिच्छेदे द्वादशादित्यमहिमा । २७३

कृतानि यानि पापानि नरैः संवत्सरावधि ।
नश्यन्ति क्षणतस्तानि पृथ्वर्के लोलदर्शनात् ॥
एतद्वचनात् पृथ्वर्कमात्र एवेदं फलमित्येके । वस्तुतः प्र-
करणान्मार्गशीर्षपृथ्वर्क एवेदं फलमिति ।

तथा,

सूर्योपरागे लोलार्के स्नानदानादिकाः क्रियाः ।
कुम्भेद्वादशगुणा भवन्तीह न संशयः ॥

तथा,

प्रत्यर्कवारं लोकार्कं यः पश्यति शुचिव्रतः ।
न तस्य दुःखं लोकेऽस्मिन् कदाचित् सम्भविष्यति ॥
न तस्य दुःखं नो पामा न दद्रुर्न विचर्चिका ।
लोलार्कमर्कं यः पश्येत् तत्पादोदकसेवकः ॥
वाराणस्यामुपित्वापि यो लोलार्कं न सेवते ।
सेवन्ते तं नरं नूनं क्लेशाः क्षुब्धाधिसम्भवाः ॥ इति ।

अथोत्तरार्कः ।

काशीखण्डे,

अथोत्तरस्यामाशायां कुण्डमर्काख्यमुत्तमम् ।
तत्र नाम्नोत्तरार्केण राशिमाली व्यवस्थितः ॥
तापयन् दुःखसङ्घातं साधूनाप्याययन्नविः ।
उत्तरार्को महातेजाः काशीं रक्षति सर्वदा ॥ इति ।

अथ साम्बादित्यः ।

तत्र काशीखण्डे,

साम्बकुण्डे नरः स्नात्वा रविवारेऽरुणोदये ।
साम्बादित्यं च सम्पूज्य व्याधिभिर्नाभिभूयते ॥
न स्त्री वैधव्यमाप्नोति साम्बादित्यस्य सेवनात् ।

वन्ध्याऽपत्यं प्रमूयेत श्रुतरूपसमन्वितम् ॥
 शुक्लायां द्विज सप्तम्यां माघे मासि रवेर्दिने ।
 महापर्व समाख्यातं रविपर्वसभं शुभम् ॥
 रविपर्व, सूर्यग्रहणम् ।
 महारोगात्प्रमुच्येत तत्र स्नात्वाऽरुणोदये ।
 तत्र, साम्बकुण्डे सूर्यकुण्डत्वेन ख्याते ।
 साम्बादित्यं प्रपूज्यापि धर्ममक्षयमाप्नुयात् ॥
 सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे यत्पुण्यं राहुदर्शने ।
 तत्पुण्यं रविसप्तम्यां माघे काश्यां न संशयः ॥
 काश्यां, प्रकरणात् साम्बादित्यदर्शनादितिशेषः ।
 माघे मासि रवेर्वारे यात्रा साम्बत्सरी भवेत् ।
 अशोकैस्तत्र सम्पूज्य कुण्डे स्नात्वा विधानतः ॥
 साम्बादित्यं नरो जातु न शोकैः परिभूयते ।
 सम्बत्सरकृतात् पापाद्बहिर्भवति तत्क्षणात् ॥ इति ।

अथ द्रुपदादित्यः ।

काशीस्वण्डे,

रविरुवाच ।

विश्वेशादक्षिणे भागे यो मां त्वन्पुरतः स्थितम् ।
 आराधयिष्यति नरः क्षुद्धाया तस्य नश्यति ॥
 अन्यश्च मे वरो दत्तो विश्वेशेन, पतिव्रते ! ।
 तपसा परितुष्टेन तन्निशामय वच्मि ते ॥
 प्राग्रवे ! त्वां समाराध्य यो मां द्रक्ष्यति मानवः ।
 तस्य त्वं दुःखतिमिरमपानुद निजैः करैः ॥
 अतो धर्मप्रिये ! नित्यं प्राप्य विश्वेश्वराद्वरम् ।

१ मधौ इति पाठे चैत्रे इत्यर्थः ।

काशीपरिच्छेदे द्वादशादित्यमहिमा । २७५

काशीस्थितानां जन्तूनां नाशयाम्यघसञ्चयम् ॥
ये मामत्र भजिष्यन्ति मानवाः श्रद्धयान्विताः । इति ।

अथ मयूखादित्यः ।

काशीखण्डे,
अपरं धुमणे ! वच्मि तव चात्र तपस्यतः ।
मयूखा एव ते^१ दृष्टा न च दृष्टं कलेवरम् ॥
मयूखादित्य इत्याख्या ततस्तेऽदिति नन्दन ! ।
नृणां त्वदर्चनात् कश्चिन्न व्याधिः प्रभविष्यति ॥
भविष्यति न दारिद्र्यं रविवारे त्वदीक्षणात् । इति ।

अथ खखोलकः ।

काशीखण्डे,
विनतादित्य इत्याख्यः खखोलकस्तत्र संस्थितः ।
इत्थं खखोलक आदित्यः काशीविघ्नतमोहरः ॥
तस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

अथारुणादित्यः ।

येऽर्चयिष्यन्ति सततमरुणादित्यसंज्ञकम् ।
मामत्र तेषां नो दुःखं न दारिद्र्यं न पातकम् ॥
व्याधिभिर्नाभिभूयन्ते नोपसर्गैश्च कैश्चन ।
शोकाग्निना न दहन्ते ह्यरुणादित्यसेवनात् ॥ इति ।

अथ वृद्धादित्यः ।

काशीखण्डे,
वृद्धेनाराधितो यस्माद्दारीतेन तपस्विना ।
आदित्यो वार्द्धकहरो वृद्धादित्यस्ततः स्मृतः ॥
वृद्धादित्यं समाराध्य वाराणस्यां घटोद्भव ! ।

जरादुर्गतिरोगघ्नं बहवः मिद्धिमागताः ॥

वृद्धादित्यं नमस्कृत्य वाराणस्यां स्वौ नरः ।

लभेदभीप्सतां सिद्धिं न कचिद्दुर्गतिं लभेत् ॥ इति ।

अथ केशवादित्यः ।

काशीखण्डे,

केशवादित्यमाराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः ।

परमं ज्ञानमाप्नोति येन निर्वाणभागभवेत् ॥ इति ।

अथ विमलादित्यः ।

काशीखण्डे,

विमलादित्य इत्यारूपा भक्तानां वरदा सदा ।

सर्वव्याधिनिहन्त्री च सर्वपापक्षयङ्करी ॥

तथा,

इत्थं स विमलादित्यो वाराणस्यां शुभपदः ।

तस्य दर्शनमात्रेण कुष्ठरोगः प्रणश्यति ॥ इति ।

अथ गङ्गादित्यः ।

काशीखण्डे,

गङ्गादित्यश्च तत्रान्यो विश्वेशाक्षिणेन वै ।

तस्य दर्शनमात्रेण नरः शुद्धिमियादिह ॥

तथा,

गङ्गादित्यं समाराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः ।

न जातु दुर्गतिं कापि लभते न च रोगभाक् ॥ इति ।

अथ यमादित्यः ।

काशीखण्डे,

यमादित्यं नरो दृष्ट्वा यमलोकं न पश्यति ।

यमतीर्थे नरः स्नात्वा भूतायां भौमवासरे ॥

काशीपरिच्छेदे चण्डिकानां महिमा । २७७

यमेश्वरं विलोकयाथ सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ।
 तथा,
 यमेन स्थापितो यस्मादादित्यस्तत्र कुम्भज ! ।
 अतः स हि यमादित्यो यामी हरति यातनाम् ॥
 यमेशं च यमादित्यं यमेन स्थापितं नमन् ।
 यमतीर्थे चतुर्दश्यां भरण्यां भौमवासरे ॥
 तर्पणं पिण्डदानं च कृत्वा पित्रनृणी भवेत् ।
 अभिलष्यन्ति सततं पितरो नस्कौकसः ॥
 भौमे भरण्यां भूतायां यदि योगोऽयमुत्तमः ।
 काश्यां कश्चिद्यमे तीर्थे कृत्वा स्नानं महामतिः ॥
 अपि यस्तर्पणं कुर्यात् सतिलं नो विमुक्तये ।
 किं गयागमनैः पुंसां किं श्राद्धैर्भूरिदक्षिणैः ॥
 यदि काश्यां यमे तीर्थे योगेऽस्मिन् श्राद्धमाप्यते । इति ।

अथ चण्डिकाः ।

तत्र स्कान्दे,
 अतः परं प्रवक्ष्यामि चण्डिकाः क्षेत्ररक्षिकाः ।
 दक्षिणे रक्षते दुर्गा नैर्ऋते चोत्तरेश्वरी ॥
 ओङ्कारेशी पश्चिमे वै वायव्ये भद्रकारिका ।
 उत्तरे भीमचण्डी च महामत्तेशेशानतः ॥
 ऊर्ध्वकेशीसमायुक्ता श्मङ्करी पूर्वतः स्थिता ।
 अधःकेशी तथाग्रेय्यां चित्रघण्टा च मध्यतः ॥
 एतास्तु चण्डिका देवीर्यो वै द्रक्ष्यति मानवः ।
 तस्य तुष्टाश्च सर्वाश्च क्षेत्रं रक्षन्ति मत्पराः ॥
 विघ्नं कुर्वन्ति सततं पापानां देवि ! सर्वदा ।
 तस्माद्देवि ! सदा पूज्याश्चण्डिकाः सन्निनायकाः ॥

यदि चेत्सततं देवि ! वाराणस्यां शुभार्थिभिः । इति ।

अथ त्रिकण्टकाद्या योगाः ।

लिङ्गपुराणे,

अविमुक्तं च स्वर्लीनं तथा मध्यमकं पदम् ।

एतत्रिकण्टकं देवि मृत्युकालेऽमृतप्रदम् ॥

मध्यमकं पदं, मध्यमेश्वरः ।

चतुष्कमपि तत्रैव,

शैलेशं सङ्गमेशं च स्वर्लीनं मध्यमेश्वरम् ।

दृष्ट्वा न जायते मर्त्यः संसारे दुःखसागरे ॥

पञ्चायतनं च—

कृत्तिवासो मध्यमेश ओङ्कारेशः कपर्दिकः ॥

विश्वेश्वर इति ज्ञेयं पञ्चायतनमुत्तमम् ।

षडायतनमपि —

विश्वेश्वरो विशालाक्षी घुनदी कालभैरवः ।

श्रीमान् दुण्ढिर्दण्डपाणिः षडङ्गो योग उच्यते ॥

एवं षडङ्गयोगं यो नित्यं काश्यां निषेवते ।

सम्प्राप्य योगनिद्रां स दीर्घाममृतमश्नुते ॥

तथा,

ओङ्कारः कृत्तिवासश्च केदारश्च त्रिविष्टपः ।

वीरेश्वरोऽथ विश्वेशः षडङ्गोऽग्नमिहापरः ॥

त्रिविष्टपोऽत्र त्रिलोचन इति वदन्ति ।

अष्टायतनमपि—

लैङ्गे,

अतः परं प्रवक्ष्यामि अष्टायतनमुत्तमम् ।

येन क्रमेण कर्त्तव्यं तच्छृणुष्व वरानने ! ॥

काशीपरिच्छेदे एकादशादिलिङ्गयात्रा । २७९

आग्नीशाने च कर्त्तव्यं स्नानं वै दीर्घिकाजले ।
 दृष्ट्वा देवं ततो गच्छेदुर्वशीश्वरमुत्तमम् ॥
 तं दृष्ट्वा मनुजो देवि ! नकुलीशं ततो व्रजेत् ।
 तं दृष्ट्वा मनुजो देवि ! आपाढीशं ततो व्रजेत् ॥
 दृष्ट्वा चापाढिनं देवं भारभूतं ततो व्रजेत् ॥
 तं दृष्ट्वा मनुजो देवि ! गच्छेद्द्वित्रिपुरान्तकम् ।
 तं दृष्ट्वा मनुजो देवि लाङ्गलीशं ततो व्रजेत् ॥
 दक्षिणे नकुलीशस्य त्र्यम्बकं च ततो व्रजेत् ।
 अष्टायतनमेतद्धि करिष्यन्ति च ये नराः ॥
 ते मृता अवहिक्षेत्रे रुद्रलोकस्य भाजनाः ।
 एकादशायतनमपि काशीखण्डे,
 अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यैकादशायतनोद्धवा ।
 आग्नीध्रकुण्डे सुस्नातः पश्येदाग्नीध्रमीश्वरम् ॥
 उर्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
 आपाढीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः ॥
 लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।
 ततो मनःप्रकामेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत् ॥
 मदालसेश्वरं तस्मात्तिलपर्णेश्वरं ततः ।
 यात्रैकादशल्लिङ्गानामेषा कार्या प्रयत्नतः ॥
 इमां यात्रां प्रकुर्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः ।
 अथ चतुर्दशल्लिङ्गयात्रा ।

तत्र काशीखण्डे,
 ओङ्कारं प्रथमं पश्येन्मत्स्योदर्यां कृतोदकः ।
 त्रिविष्टपं महादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
 रत्नेशं चाथ चन्द्रेण केदारं च ततो व्रजेत् ।

धर्मेश्वरं च वीरेशं गच्छेत्कामेश्वरं ततः ॥
 विश्वकर्मेश्वरं चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
 अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्चयेत् ॥
 एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्तव्या क्षेत्रवामिना ।
 यस्तु क्षेत्रमुपित्वा वै नैतां यात्रां समाचरेत् ॥
 विघ्नास्तस्यापतिष्ठन्ते क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः ।

तथा,

अपरापि शुभा यात्रा-योगक्षेमकरी सदा ।
 सर्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
 शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्वकम् ।
 स्नानं तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥
 स्वर्लीनतीर्थे मुस्नातः पश्येत्स्वर्लीनमीश्वरम् ।
 स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
 पश्येद्विरण्यगर्भेशं तत्र तीर्थे कृतोदकः ।
 मणिकर्ण्यं ततः स्नात्वा पश्येद्रीशानमीश्वरम् ॥
 ततः कूपमुपस्पृश्य गोप्रेक्षमवलोकयेत् ।
 कापिलेयह्रदे स्नात्वा वीक्षेत वृषभध्वजम् ॥
 उपशान्तशिवं पश्येत् तत्कूपे विहितोदकः ।
 पञ्चचूडाह्रदे स्नात्वा ज्येष्ठेशानं ततोऽर्चयेत् ॥
 चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं क्षमर्चयेत् ।
 देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्पर्शने कृते ॥
 शुक्रेश्वरं ततः पश्येत्तत्कूपविहितोदकः ।
 दण्डखाते ततः स्नात्वा व्याघ्रेशं पूजयेत्ततः ॥
 शौनकेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्चयेत् ।
 जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः ॥

काशीपरिच्छेदे चतुर्दशल्लिङ्गयात्रा । २८१

कचिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ।
 समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णा चतुर्दशी ॥
 एतत्क्रमेण कर्त्तव्यान्येतान्यापतनानि वै ।
 इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते ॥ इति ।
 एवं लैङ्गेऽपि । अन्यापि चतुर्दशल्लिङ्गयात्रा-
 काशीखण्डे,
 अमृतेशस्तारकेशो ज्ञानेशः करुणेश्वरः ।
 मोक्षद्वारेश्वरश्चैव स्वर्गद्वारेश्वरस्तथा ॥
 ब्रह्मेशो लाङ्गलीशश्च वृद्धकालेश्वरस्तथा ।
 वृषेशश्चैव चण्डीशो नन्दिकेशो महेश्वरः ॥
 ज्योतीरूपेश्वरं लिङ्गं ख्यातमत्र चतुर्दशम् ।
 काश्यां चतुर्दशैतानि महालिङ्गानि मुन्दरि ! ॥
 इमानि मुक्तिहेतूनि लिङ्गान्यानन्दकानने ।
 कलिकल्पबुद्धीनां नाऽऽख्येयानि कदाचन ।
 एतान्याराधयेद्यस्तु लिङ्गानीह चतुर्दश ॥
 न तस्य पुनरावृत्तिः संसाराध्वनि कर्हिचित् ॥ इत्यादि ।
 चैत्रकृष्णप्रतिपदं समारभ्य प्रयत्नतः ।
 आचतुर्दशि पूज्यानि लिङ्गान्येतानि सत्तमैः ॥
 एतेषां वार्षिकी यात्रा सुमहोत्सवपूर्वकम् ।
 कार्य्या मुमुक्षुभिः सस्यक् क्षेत्रसंसिद्धिदायिनी ॥
 मृने ! चतुर्दशैतानि महालिङ्गानि यत्नतः ।
 दृष्ट्वा न जायते जन्तुः संसारे दुःखसागरे ॥
 एकैकस्यास्य लिङ्गस्य महिमाद्यन्तवर्जितः ।
 इत्यादि काशीखण्डे त्रिसप्ततितमेऽध्याये द्रष्टव्यम् । आच-
 तुर्दशीति । प्रतितिथि एकैकलिङ्गयात्रा चतुर्दशल्लिङ्गयात्रा वा

कार्येत्यर्थः ।

अथ तिथियात्रा ।

योगिनीरूपक्रम्य काशीग्वण्डे,
 चैत्रकृष्णप्रतिपदि तत्र यात्रा प्रयव्रतः ।
 क्षेत्रविघ्नप्रशान्त्यर्थं कर्तव्या पुण्यकृज्जनैः ॥
 यात्रां च सांवत्सरिकीं यो न कुर्यादवज्ञया ।
 तस्य विघ्नं प्रयच्छन्ति योगिन्यः काशिवासिनः ॥
 शारदनवरात्रेऽपि योगिनीनां पूजा महासिद्धिदेति तत्रै-
 वोक्तम् । चैत्रनवरात्रे दुर्गायात्रेति शिष्टाः । विशालाक्षीपुरः-
 स्थितविश्वभुजायात्रा नवरात्रे कार्य्या । तामेव प्रकृत्योक्तम्—
 शारदं नवरात्रं च कार्य्या यात्रा प्रयव्रतः ।
 देव्या विश्वभुजाया वै सर्वकामसमृद्धये ॥ इति ।
 तथा दुर्गेति प्रकृत्य—
 नवरात्रं प्रयत्नेन प्रत्यहं सा समर्चिता ।
 नाशयिष्यति विघ्नौघान् मुमतिं च प्रदास्यति ॥
 तथा,
 यो न सांवत्सरीं यात्रां दुर्गायाः कुरुते कुर्धाः ।
 काश्यां विघ्नसहस्राणि तस्य स्युश्च पदे पदे ॥ इति ।

अथ द्वितीया ।

तत्र प्रतिमाघकृष्णद्वितीयासु सङ्गेश-त्रिलोचनेश-तारकेश-
 यात्रा विहिता । कार्तिक्यनन्तरमार्गकृष्णद्वितीयायां दण्डपाणिप्रा-
 दुर्भावः, सा दण्डपाणिद्वितीया, तस्यामुपोष्य प्रातर्ब्राह्मणभोजनं
 तन्प्रीतये कार्य्यमिति शिष्टाः ।

अथ तृतीया ।

सर्वासु कृष्णतृतीयासु स्वर्द्धनेश-महादेव-ज्ञानेश्वरया-

काशीपरिच्छेदे तिथियात्रायां तृतीयायात्रा । २८३

त्रा चैत्रादिमासत्रयकृष्णतृतीयामु वा क्रमेणेत्युक्तं काशीखण्डे ।
सर्वांशु शुकृतृतीयामु मुखप्रेक्षणिकादियात्रा उक्ता—

तत्रैव,

अनः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ।

शुकृतपक्षे तृतीयायां यात्रा सर्वसमृद्धिदा ॥

सर्वसम्पत्तिहेतुरित्यर्थः ।

गोप्रेक्षणीये मुस्नाय मुखनिर्मालिकां व्रजेत् ।

मुखनिर्मालिकां, मुखप्रेक्षणिकाम् ।

ज्येष्ठवाण्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठं गौरीं समर्चयेत् ॥

सौम्यापगौरीं सम्पूज्य ज्ञानवाण्यां कृतोदकः ।

ततः शृङ्गारगौरीं च तत्रैव च कृतोदकः ॥

तत्र, ज्ञानवाण्याम् ।

स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् ।

मुस्नातो ललितातीर्थे ललितामर्चयेन्नरः ॥

स्नात्वा भवानीतीर्थे च भवानीं परिपूजयेत् ।

मङ्गलां च ततोऽभ्यर्च्य विन्दुतीर्थे कृतोदकः ॥

ततो मच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये ।

इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिजन्मनि ॥

न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित् ।

इमां च मङ्गलां गौरीं नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥

चैत्रशुकृतृतीयायामुपोषणपरायणः ।

महोपचारैः सम्पूज्य दुकूलाभरणादिभिः ॥

रात्रौ जागरणं कृत्वा गीतनृत्यकथादिभिः ।

प्रातः कुमारीः सम्पूज्य द्वादशाच्छादनादिभिः ॥

सम्भोज्य परमान्नाद्यैर्दत्त्वाऽन्येभ्योऽपि दक्षिणाम् ।

होमं कृत्वा विधानेन जातवेदसङ्गृह्य ॥
 अष्टोत्तरशताभिश्च तिलाज्याहुतिभिः प्रिये ! ।
 एकं गोमिथुनं दत्त्वा ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 श्रद्धया समलङ्कृत्य भूषणैर्द्विजदम्पती ।
 भोजयित्वा महाहैश्च प्रीयतां मङ्गलेश्वरी ॥
 इति मन्त्रं समुच्चार्य प्रातः कृत्वाऽथ पारणम् ।
 न दुर्भगत्वमाप्नोति न दारिद्र्यं कदाचन ॥
 न वै सन्तानविच्छिन्ति भोगोच्छिन्ति न जातुचित् ।
 स्त्री वैधव्यं न चाप्नोति न ना योषिद्वियोगभाक् ॥
 अपि वन्ध्या प्रसूयेत कृत्वैतन्मङ्गलाव्रतम् ।
 एतद्व्रतस्य करणात् कुरुपत्वं न जातुचित् ॥
 कुमारी विन्दतेऽत्यन्तं गुणरूपयुतं पतिम् ।
 कुमारोऽपि व्रतं कृत्वा विन्दति स्त्रियमुत्तमाम् ॥
 मनोरथतृतीयायां यस्ते भक्तिं विधास्यति ।
 तन्मनोरथसंसिद्धिर्भवती मदनुग्रहात् ॥
 मनोरथतृतीया चैत्रशुक्लतृतीया । व्रतप्रकारस्तत्रैवानुसन्धेयः ॥

तथा,

तत्रैव चित्रघण्टां प्रकृत्य—

चैत्रशुक्लतृतीयायां कार्य्या यात्रा प्रयत्नतः ।
 महामहोत्सवः कार्य्यो निशि जागरणं तथा ॥
 महापूजाप्रकरणैश्चित्रघण्टां समर्च्य च ।
 शृणोति नान्तकस्येह घण्टां महिषकण्ठगाम् ॥

तथा,

राधशुक्लतृतीयायां स्नात्वा पैप्पलिके हृदे ।
 उपोषणपरा भक्त्वा रात्रौ जागरणान्विताः ॥

काशीपरिच्छेदे तिथियात्रायां चतुर्थीयात्रा । २८५

त्रिलोचनं पूजयित्वा प्रातः स्नात्वा तु तत्र वै ।
पुनर्लिङ्गं समभ्यर्च्य दत्त्वा धर्मघटानपि ॥
पिण्डान् सम्प्रक्षिपेयुश्च पितृनुद्दिश्य हर्षिताः ।
विधाय पारणं पश्चाच्छिवभक्तजनैः सह ॥
विसृज्य पार्थिवं देहं तेन पुण्येन नोदिताः ।
भवन्ति देवि ! नियतं गणा मम पुरोगमाः ॥
राशो, वैशाखः । भाद्रकृष्णतृतीयायां विशालाक्षीयात्रा ।
काशीखण्डे,
भाद्रकृष्णतृतीयायामुपोषणपरैर्नृभिः ।
कृत्वा जागरणं रात्रौ विशालाक्षीसमीपतः ॥
प्रातर्भोज्याः प्रयत्नेन चतुर्दश कुमारिकाः ।
अलङ्कृता यथाशक्ति स्रगम्बरविभूषणैः ॥
विधाय पारणं पश्चान् पुत्रभृत्यसमन्वितैः ।
सम्यग्वाराणसीवासफलं लभ्येत कुम्भज ! ॥
तस्यां तिथौ महायात्रा कार्य्या क्षेत्रनिवासिभिः ।
उपसर्गप्रशान्त्यर्थं निर्वाणकमलाप्तये ॥
निर्वाणकमला, मोक्षलक्ष्मीः । आश्विनकृष्णतृतीयायां ल-
लितादेवीयात्रा तत्रैवोक्ता—
इषे कृष्णतृतीयायां ललितां परिपूज्य वै ।
नारी वा पुरुषो वाऽपि लभते वाञ्छितं पदम् ॥ इति ।
इषे, आश्विने ।

अथ चतुर्थी ।

काशीखण्डे,

---

१ सामान्सदक्षिणान् देवि ! पितृनुद्दिश्य हर्षिताः । इति सु-
द्वितकाशीखण्डे पाठः ।

कुर्यात्प्रतिचतुर्थीह यात्रां विघ्नेशितुः मदा ।

ब्राह्मणेभ्यस्तद्वृद्धेशादेया वै मोदका मुदे ॥

प्रतिचतुर्थि समर्चयन्तीत्यादि दृण्ढिस्तोत्रे प्रागेव प्रतिपा-
दितम् । माघशुक्लचतुर्थ्यां दृण्ढियात्रा च तत्रैव ।

तथा,

अङ्गारकचतुर्थ्यां ये स्नान्व्योत्तरवह्नाम्भसि ।

अभ्यर्च्यङ्गारकेशानं नमस्यन्ति नगं तमाः ॥

न तेषां ग्रहपीडा च कदाचित्कदापि जायते ।

श्रावणभाद्रशुक्लचतुर्थ्यां दृण्ढियात्रेति शिष्टाः । माघशु-
क्लचतुर्थ्यां मुखप्रेक्षणिकापृजोपवासादिकं कार्यम् ।

लैङ्गे तां प्रकृत्य—

माघमामे चतुर्थ्यां तु तस्मिन् काले उपोषितः ।

अर्चयित्वा तु यो देवि ! जागरं तत्र कारयेत् ॥

तस्यद्धिमन्कुलं देवि ! त्रैलोक्ये चातिदुर्लभम् । इति ।

सर्वांस्तु कृष्णचतुर्थीषु मध्यमेश—कृत्तिवामः—करुणेश्वरया-
त्रा चैत्रादिमासत्रयकृष्णचतुर्थीषु वा क्रमेण कार्येति शिष्टाः ।

अथ पञ्चमी ।

तत्र श्रावणमासशुक्लपञ्चम्यां कर्कोटकवापीसमीपस्थवासु-
मुकिकुण्डे स्नात्वा वासुकिं प्रपूजयेत् ।

यः स्नातो नागपञ्चम्यां कुण्डे वासुकिसंज्ञके ।

न तस्य विषसंसर्गो भवेत्सर्पसमुद्भवः ॥

कर्तव्या नागपञ्चम्यां यात्रा वर्षासु तत्र वै ।

नागाः प्रसन्ना जायन्ते कुले तस्यापि सर्वदा ॥

इति काशीखण्डात् । इदानीं तस्यामेव तिथौ कर्कोटवापी-
यात्राव्यवहारः । सर्वकृष्णपञ्चमीषु हिरण्यगर्भेश्वर—मोक्षद्वारे-

काशीपरिच्छेदे तिथियात्रायां षष्ठी-सप्तमीयात्रा । २८७

श्वरयात्रा चैत्रादिमासत्रयकृष्णपञ्चमीषु वा क्रमेणेत्युक्तम् ।

अथ षष्ठी ।

तत्र षष्ठ्यामर्कवारे लोलार्कयात्रेत्यादि प्रपञ्चितम् । एवं
रवियुक्तसर्वषष्ठ्यामेव सर्वमूर्ययात्रा ।

रविवारे रवैयात्रा षष्ठ्यां वा रविसंयुजि ।

इति शिष्टसङ्गृहीतवचनात् । मार्गशीर्षसप्तम्यां लोलार्कया-
त्रा वार्षिकी । भाद्रपदशुक्लषष्ठ्यां लोलार्कयात्रेत्यपि वदन्ति ।
सर्वामु कृष्णषष्ठीषु वेत्युक्तमिति । .

अथ सप्तमी ।

रविसप्तम्यां सर्वस्यां रवियात्रा महाफला ।

रविवारे रवैयात्रा षष्ठ्यां वा रविसंयुजि ।

तथैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

इति वचनात् । मार्गरविसप्तम्यां लोलार्कयात्रा आदित्यप्र-
करणेऽभिहिता । माघशुक्लसप्तम्यां च ।

लोलार्के रथसप्तम्यां स्नात्वा गङ्गामिसङ्गमे ।

सप्तजन्मकृतैः पापैमुक्तो भवति तत्क्षणात् ॥

इतिवचनात् । माघशुक्लरविसप्तम्यां साम्बादित्ययात्रा तत्रैवोक्ता ।

तथा,

अगस्ते ! रथसप्तम्यां रविवारो यदाप्यते ।

तदा पादोदके तीर्थे आदिकेशवसन्निधौ ॥

स्नात्वोपसि नरो मौनी केशवादित्यपूजनात् ।

सप्तजन्मार्जितात्पापान्मुक्तो भवति तत्क्षणात् ॥

यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तमु जन्ममु ।

तन्मे रोगं च शोकं च मार्करी हन्तु सप्तमी ॥

१ मकरसम्बन्धिनी माघीत्यर्थः ।

एतज्जन्मार्जितं पापं यच्च जन्मान्तरार्जितम् ।
 मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञाते च ये पुनः ॥
 इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसाप्तिके ! ।
 सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि ! सप्तमि ! ॥
 एतन्मन्त्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः ।
 केशवादित्यमालोक्य क्षणान्निष्कलुषो भवेत् ॥
 मौनीति पूजनपर्यन्तं मौनीत्यर्थः । स्नानेति कर्तव्यतामाह-
 यद्यदित्यादिना । सर्वासु कृष्णसप्तमीपूषशान्तेश-केदारेश-ब्रह्मे-
 शयात्रा चैत्रादित्रयकृष्णसप्तमीषु वा ।

अथाष्टमी ।

सर्वास्वष्टमीषु भैरवयात्रा ।
 अष्टम्यां च चतुर्दश्यां रविभूमिजवासरे ।
 यात्रां च भैरवीं कृत्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ॥
 इति वचनात् ।
 अष्टम्यां च चतुर्दश्यां भौमवारे विशेषतः ।
 सम्पूज्य सततं काश्यां दुर्गां दुर्गात्तिनाशिनीम् ॥
 नवम्यामथ वाष्टम्यां चण्डीयात्रा शुभावहा ।
 इति वचनात् सर्वासु अष्टमीषु दुर्गायात्रा कार्या । एवम्-
 अष्टम्यां च चतुर्दश्यामीशानेशं यजन्ति ये ।
 त एव रुद्रा विज्ञेया इहामुत्राप्यसंशयम् ॥
 इति वचनात् सर्वास्वष्टमीषु ईशानेशयात्रा ।
 ये तु प्रत्यष्टमि जनास्तथा प्रतिचतुर्दशि ।
 सिद्धयोगेश्वरीपीठे पूजयिष्यन्ति भाविताः ॥

१ सप्त सप्तयस्तुरङ्गा यस्याः सा सप्तसप्तिका सौरी शक्तिरित्य-
 र्थः । तत्सम्बोधनम् ।

काशीपरिच्छेदे तिथियात्रायामष्टमीयात्रा । २८९

अष्टरूपां सुभगां पिङ्गलां सर्वसिद्धिदाम् ।
 धूपनैवेद्यदीपाद्यैस्तेषामाविर्भविष्यति ॥
 इतिवचनात् सर्वास्वष्टमीषु चन्द्रेश्वरसमीपस्था पिङ्गला
 पूज्या । आविर्भविष्यति, दर्शनविषयीभविष्यतीत्यर्थः ।
 असिसङ्गमसमीपस्थां स्वप्नेश्वरीमधिकृत्य—
 अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां निशि वा दिवा ।
 प्रयत्नतः समर्च्य सा काश्यां ज्ञानार्थिभिर्नरैः ॥
 इतिवचनात्सर्वाष्टम्यां स्वप्नेश्वरी पूज्या ।
 प्रतिमासं सदाष्टम्यां चतुर्दश्यां च भाषिणि ! ॥
 आयान्ति सर्वतीर्थानि द्रष्टुं देवं त्रिविष्टपम् ॥
 इतिवचनादष्टम्यां त्रिविष्टपशयात्रा । त्रिविष्टपस्त्रिलोचनः ।
 अष्टम्यां च चतुर्दश्यां तीर्थानि सह सागरैः ।
 षष्टिकोटिसहस्राणि मत्स्योदर्या विशान्ति हि ॥
 इतिवचनादष्टम्यां मत्स्योदरीयात्रापि । तीर्थानां प्रवेशः स्ना-
 नस्य महाफलत्वज्ञापनायोक्तः । अङ्गारकाष्टम्यामङ्गारकुण्डे स्ना-
 त्वा मङ्गलेशदर्शनं महाफलम् । एवम्—
 गुरुपुण्यसिताष्टम्यां व्यतीपातो यदा भवेत् ।
 तदात्र श्राद्धकरणात् गयाकोटिगुणं भवेत् ॥
 अत्र, ज्ञानवाप्यां प्रकरणात् । तेन तद्दिने ज्ञानवाप्यां श्राद्धं
 महाफलम् ।
 चैत्राष्टम्यां महायात्रां भवान्याः कारयेत् मुधीः ।
 अष्टाधिकाः प्रकर्त्तव्याः शतकृत्वः प्रदक्षिणाः ॥
 प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपवती मही ।
 इति वचनात् चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवानीयात्रा ।
 ज्येष्ठे मासि सिताष्टम्यां तत्र कार्यो महोत्सवः ।

तत्र जागरणं कार्यं सर्वसम्पत्समृद्धये ॥

ज्येष्ठां गौरीं नमस्कृत्य ज्येष्ठवापीपरिप्लुता ।

सौभाग्यभाजनं भूयाद्योषा सौभाग्यभागपि ॥

इतिवचनात् ज्येष्ठसिताष्टम्यां स्त्रीभिर्ज्येष्ठागौरीयात्रा कार्य्या ।

ज्येष्ठा, ज्येष्ठेश्वरसमीपस्था गौरी । भाद्रशुक्लाष्टम्यां सूर्य-

कुण्डसमीपस्थमहालक्ष्मीयात्रा ।

महालक्ष्म्यष्टमीं प्राप्य तत्र यात्राकृतां नृणाम् ।

सम्पूजितेह विधिवत् एवा सद्य न मुञ्चति ॥

इतिवचनात् । महालक्ष्म्यष्टमी भाद्रशुक्लाष्टमी । ए-

तामष्टमीमारभ्याग्रिमकृष्णाष्टमीपर्यन्तं लक्ष्मीव्रतमाचारादनु-

तिष्ठन्ति ।

आश्विनशुक्लाष्टम्यां भवानीयात्रा ।

कुर्याज्जागरणं रात्रौ महाष्टम्यां व्रती नरः ।

प्रातर्भवानीमभ्यर्च्य प्राप्नुयाद्वाञ्छितं फलम् ॥

इतिवचनात् । व्रती, उपवासी । मार्गशीर्षकृष्णाष्टमी का-

लाष्टमीतिप्रसिद्धा सा च कार्तिक्यव्यवहिताष्टमी शिष्टाचारात् ।

मार्गशीर्षसिताष्टम्यां कालभैरवसन्निधौ ।

उपोष्य जागरं कुर्वन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा,

कृत्वा च विविधां पूजां महासम्भारविस्तरैः ।

नरो मार्गसिताष्टम्यां वार्षिकं विघ्नमुत्सृजेत् ॥

इति वचनात् । अत्र तिथिद्वैधेऽस्तगाभिन्यष्टमी ग्राह्या सायंस-
मये भैरवात्पचेरिसाहुः । सर्वासु कृष्णाष्टमीषु वृषभध्वजेश-धर्मे-
न-लाङ्गलीशयात्रा कार्य्या चैत्रादित्रयकृष्णसप्तमीषु वेत्युक्तम् ।

काशीपरिच्छेदे तिथियात्रायां नवमीदशमीयात्रा । २९१

अथ नवमी ।

नवम्यामथवाष्टम्यां चण्डीयात्रा शुभावहा ।

इतिवचनात् सर्वनवमीषु चण्डीयात्रा प्रशस्ता । एवं कुलस्त-
म्भयात्राऽपि ।

नवम्यां पञ्चदश्यां च कुलस्तम्भं समर्चयेत् ।

दुःखं रुद्रपिशाचत्वं न भवेत्तस्य पूजनान् ॥ इतिवचनात् ।
नवम्यामासिसङ्क्रमस्या स्वप्नेश्वरी च पूज्या । सर्वासु कृष्णनवमीषु
उपशान्तशिव-वीरेश्वर-वृद्धकालेश्वराणां यात्रा कार्या क्रमेण
चैत्रादिमासत्रयकृष्णनवमीषु वा इति ।

अथ दशमी ।

ब्रह्मवैवर्ते,

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानं चैव विशेषतः ॥

यां काञ्चित्सरितं प्राप्य दद्यादर्धतिलोदकम् ।

मुच्यते दशभिः पापैः सुमहापातकोपमैः ॥

हरते दश पापानि तस्मादशहरा स्मृता ।

एषां स्नानदानतर्पणानां फलसम्बन्धे समुच्चयो बोध्यते ।

न तु समुच्चितानां फलसम्बन्ध इति ।

भविष्योत्तरे,

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दश पापानि तस्मादशहरा स्मृता ॥

ज्येष्ठशुक्लदशम्यां तु तत्र भौषादिनं यदि ।

ज्ञेया हस्तर्क्षसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

भविष्ये,

ज्येष्ठशुक्लदशम्यां तु हस्तयोगेन जान्हवी ।

हरते दश पापानि तस्मादशहरा स्मृता ॥
 तस्माज्ज्येष्ठदशम्यां तु कुजहस्तसमागमे ।
 गङ्गा स्वर्गादपावृत्ता मर्त्यलोकमवातरत् ॥
 शतजन्मकृतं पापं दश पापानि चैव हि ।
 आवृणोत्यप्रयत्नेन तस्मादशहरा स्मृता ॥

यद्यप्येतानि वचनानि ज्येष्ठशुक्रदशम्यामेव यत्र कापि ग-
 ङ्गायाः स्नाने फलवत्तां बोधयन्ति तथापि काशीखण्डे द्विपञ्चा-
 शदध्याये ज्येष्ठशुक्रप्रतिपदभारभ्य दशमीपर्यन्तं दशाश्वमेधे
 स्नानमुक्तम् । तथाहि—

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।
 दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते जन्मपातकैः ॥
 ज्येष्ठशुक्रद्वितीयायां स्नात्वा रुद्रसरोवरे ।
 जन्मद्वयकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 एवं सर्वामु तिथिषु क्रमस्नायी नरोत्तमः ।
 आशुक्रपक्षदशमि प्रतिजन्माघमुत्सृजेत् ॥
 तिथिं दशहरां प्राप्य दशजन्माघहारिणीम् ।
 दशाश्वमेधिके स्नात्वा यामीं पश्येन्न यातनाम् ॥
 ज्जिह्वं दशाश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ ।
 दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः ॥
 स्नातो दशहरायां यः पूजयेद्विह्वमुत्तमम् ।
 भक्त्या दशाश्वमेधेशं न तं गर्भदशा स्पृशेत् ॥
 ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे स्नात्वा रुद्रमरे नरः ।
 कुर्वन् वै वार्षिकीं यात्रां न विघ्नैरभिभूयते ॥
 दशाश्वमेधावभृथैर्यत्फलं सम्यगाप्यते ।
 दशाश्वमेधे तन्नूनं स्नात्वा दशहरातिथौ ॥

काशीपरिच्छेदे तिथियात्रायां दशहराविधिः । २९३

तथा,

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते ।
गङ्गातीरे तु पुरुषो नारी वा भक्तिभावतः ॥
निशायां जागरं कुर्याद्गङ्गां दशविधैर्हरे ! ।
पुष्पैः सुगन्धैर्नैवेद्यैः फलैर्दशदशोन्मितैः ॥
प्रदीपैर्दशभिर्धूपैर्दशङ्गैर्गरुडध्वज ! ।
पूजयेच्छ्रद्धया धीमान् दशकृत्वो विधानतः ॥
साज्यांस्तिलान् क्षिपेत्तोये गङ्गायाः प्रसृतीर्दश ।
गुडसक्तुमयान् पिण्डान् दद्याच्च दश मन्त्रतः ॥
नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः ।
दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एष वै ॥
स्वाहान्तः प्रणवादिश्च भवेद्दिशाक्षरो मनुः ।
पूजा दानं जपो होमोऽनेनैव मनुना स्मृतः ॥
हेम्ना रूप्येण वा शक्त्या गङ्गामूर्तिं विधाय च ।
वस्त्राच्छादितवक्रस्य पूर्णकुम्भस्य चोपरि ॥
प्रतिष्ठाप्यार्चयेद्देवीं पञ्चामृतविशोभिताम् ।
चतुर्भुजां त्रिनेत्रां च नदीनदिनिषेविताम् ॥
लावण्यामृतनिःस्यन्दसंशीलच्छालभञ्जिकाम् ।
पूर्णकुम्भसिताम्भोजवरदाभयमत्कराम् ॥
ततो ध्यायेत्सुसौम्यास्यां चन्द्रायुतसमप्रभाम् ।
चामरैर्वीज्यमानां च श्वेतच्छत्राभिषोभिताम् ॥
सुधाप्लावितभूपृष्ठां दिव्यगन्धानुलेपनाम् ।
त्रैलोक्यपूजितपदां देवर्षिभिरभिष्टुताम् ॥
ध्यात्वा समर्च्य मन्त्रेण धूपदीपोपहारतः ।

१ संशीलद्वात्रयष्टिकाम् इति मुद्रितकाशीखण्डे पाठः ।

मां च त्वां च विधिं ब्रध्नं हिमवन्तं भगीरथम् ॥
 प्रतिमाग्रे समभ्यर्च्य चन्दनाक्षतनिर्मितान् ।
 मां, शिवम् । त्वां, विष्णुम् ।
 दशप्रस्थतिलान् दद्याद्दशविप्रेभ्य आदरात् ॥
 पलं च कुडवः प्रस्थ आठको द्रोण एव च ।
 धान्यमानेन बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥
 मत्स्यकच्छपमण्डकमकरादिजलेचरान् ।
 हंसकारण्डवक्त्रकचक्रट्टिभसारसान् ॥
 यथाशक्ति स्वनैर्हृद्यताम्रपिष्टविनिर्मितान् ।
 अभ्यर्च्य गन्धकुमुर्भगङ्गायां प्रक्षिपेद्भृती ॥
 शक्तितारतम्येनैते पक्षाः ।
 एवं कृत्वा विधानेन वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
 उपवासी वक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रमुच्यते ॥
 अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
 परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।
 असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
 परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
 वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 एतैर्दशविधैः पापैर्दशजन्मसमुद्भवैः ।
 मुच्यते नात्र सन्देहः सत्यं सत्यं गदाधर ! ॥
 उद्धरेन्नरकाद्धोरादृश पूर्वान् दशापरान् ।
 वक्ष्यमाणमिदं स्तोत्रं गङ्गाग्रे श्रद्धया जपेत् ॥

१ पृष्ठेत्यपि पाठः । तदा च सौवर्णादिपात्रोपरि चन्दनादिभिर्लि-
 खितामित्यर्थः ।

काशीपरिच्छेदे तिथियात्रायां दशहरास्तोत्रम् । १९५

ओंनमः शिवायै गङ्गायै वरदायै नमो नमः ।
नमस्ते विष्णुरूपिण्यै ब्रह्ममूर्त्यै नमोऽस्तु ते ॥
नमस्ते रुद्ररूपिण्यै शाङ्कर्यै ते नमो नमः ।
सर्वदेवस्वरूपिण्यै नमो भेषजमूर्त्यै ॥
सर्वस्य सर्वव्याधीनां भिषक्श्रेष्ठ्यै नमोऽस्तु ते ।
स्थास्तुजङ्गमसम्भूतविषहन्त्यै नमोऽस्तु ते ॥
संसारविपनाशिन्यै जीवनायै नमोऽस्तु ते ।
तापत्रितयसंहर्त्यै प्राणेश्यै ते नमो नमः ॥
शान्तिसन्तानकारिण्यै नमस्ते शुद्धमूर्त्यै ।
सर्वसंशुद्धिकारिण्यै नमः पापारिमूर्त्यै ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदायिन्यै भद्रदायै नमो नमः ।
भोगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यै नमोऽस्तु ते ॥
मन्दाकिन्यै नमस्तेऽस्तु स्वर्गदायै नमो नमः ।
नमस्तेलोक्यभूषायै क्षमावत्यै नमो नमः ॥
त्रिहुताशनसंस्थायै त्रिपथायै नमो नमः ।
नमस्त्रिशुक्रसंस्थायै तेजोवत्यै नमो नमः ॥
नन्दायै लिङ्गधारिण्यै सुधाधारात्मने नमः ।
नमस्ते विश्वमुख्यायै रेवत्यै ते नमो नमः ॥
बृहत्यै ते नमस्तेऽस्तु लोकधायै नमोऽस्तु ते ।
नमस्ते विश्वमित्रायै नृन्दिन्यै ते नमो नमः ॥
पृथ्व्यै शिवामृतायै च सुवृषायै नमो नमः ।
परापरशताढ्यायै तारायै ते नमो नमः ॥
पाशजालनिकृन्तिन्यै अभिन्नायै नमोऽस्तु ते ।
शान्तायै च वरिष्ठायै वरदायै नमो नमः ॥
उग्रायै सुखजग्न्यै च सज्जीविन्यै नमोऽस्तु ते ।

ब्रह्मिष्ठायै ब्रह्मदायै दुरितह्न्यै नमो नमः ॥
 प्रणतार्तिप्रभञ्जिन्यै जगन्मात्रे नमोऽस्तु ते ।
 सर्वापत्प्रतिपक्षायै मङ्गलायै नमो नमः ॥
 शरणागतदीनार्त्तपरित्राणपरायणे ! ।
 सर्वस्यार्त्तिहरे ! देवि ! नारायणि ! नमो ऽस्तु ते ॥
 निर्लेपायै दुर्गहन्त्र्यै दक्षायै ते नमो नमः ।
 परापरपरायै च गङ्गे निर्वाणदायिनि ! ॥
 गङ्गे ! ममाग्रतो भूया गङ्गे मे तिष्ठ पृष्ठतः ।
 गङ्गे ! मे पार्श्वयोरेधि गङ्गे ! त्वय्यस्तु मे स्थितिः ।
 आदौ त्वमन्ते मध्ये च सर्वं त्वं गाङ्गते ! शिवे ! ॥
 त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्वं पुमान् पर एव हि ।
 गङ्गे ! त्वं परमात्मा च शिवस्तुभ्यं नमः शिवे ! ॥
 य इदं पठति स्तोत्रं शृणुयाच्छ्रद्धयापि यः ।
 दशधा मुच्यते पापैः कायवाक्चित्तसम्भवैः ॥
 रोगस्थो रोगतो मुच्येद्विषयश्च विपद्गतः ।
 मुच्येत बन्धनाद्बद्धो भीतो भीतेः प्रमुच्यते ॥
 सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य च त्रिदिवं व्रजेत् ।
 दिव्यं विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीपरिवीजितः ॥
 गृहेऽपि लिखितं यस्य सदा तिष्ठति धारितम् ।
 नाग्निचौरभयं तस्य न सर्पादिभूयं कचित् ॥
 ज्येष्ठे मासे सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।
 संहरेन्निविधं पापं बुधवारेण संयुता ॥
 तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः ।
 यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि चाक्षमः ॥
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां सम्पूज्य यत्नतः ।

काशीपरिच्छेदे तिथियात्रायामेकादशीयात्रा । २९७

पूर्वोक्तेन विधानेन यत्फलं सम्प्रकोत्तितम् ॥
 यथा गौरी तथा गङ्गा तस्माद्गौर्यास्तु पूजने ।
 यो विधिर्विहितः सम्यक् सोऽपि गङ्गापूजने ॥
 यथाऽहं त्वं तथा विष्णो यथा त्वं तु तथाहुमा ॥
 उमा यथा तथा गङ्गा चतूरूपं न भिद्यते ।
 विष्णुरुद्रान्तरं चैव श्रीगौरीरन्तरं तथा ॥
 गङ्गागौर्यन्तरं चैव यो ब्रूते मूढधीस्तु सः ।
 इति दशहरास्तोत्रं समाप्तम् । -

तथा,

ज्येष्ठे मासि सिंहे पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
 गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥
 दशयोगे नरः स्वात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

गरारूपं करणं, ज्येष्ठशुक्रदशम्यां बुधहस्तयोरानन्दाख्यो
 योगो भवति तेन योगानां दशत्वममरतिः । स्नातुर्हर्षविशेष ए-
 वाऽऽनन्दस्तमादाय दशत्वमित्यन्ये । अस्यामेव तिथौ गङ्गेशः पू-
 जनीयः ।

तिथौ दशहरायां च यो गङ्गेशं समर्चयेत् ।

तस्य जन्मसहस्रस्य पापं सङ्क्षीयते क्षणात् ॥ इति वचनात् ।

सर्वामु कृष्णदशमीषु ज्येष्ठेश-कामेश-वृषेशानां यात्रा
 चैत्रादिमासत्रयकृष्णदशमिषु वा ।

अथैकादशी ।

सर्वैकादशीषु मुक्तिमण्डपगो विष्णुः पूज्यः । विशेषतस्तु
 शयनीबोधन्योरित्युक्तम् । कार्तिकशुक्लैकादशीमारभ्यापि पौ-
 र्णमासीपर्यन्तं पञ्चनदे स्नानं महाफलम् ।

एकादशीं समासाद्य प्रबोधकरणीं मम ।

विन्दुतीर्थे कृतस्नानो रात्रौ जागरणान्वितः ॥
 दीपान् प्रबोध्य बहुशो मामलङ्कृत्य शक्तितः ।
 तौर्यत्रिकविनोदेन पुराणश्रवणादिभिः ॥
 महामहोत्सवं कृत्वा यावत् पूर्णा तिथिर्भवेत् ।
 तत्रान्नदानं बहुशः कृत्वा मत्प्रीतये नरः ॥
 महापातकयुक्तोऽपि न विशेषप्रमदोदरम् । इतिवचनात् ।

अथ द्वादशी ।

ज्ञानवापीं प्रक्रम्य काशीखण्डे,
 एकादश्यामुपोष्याथ प्राप्नाति चुलुकत्रयम् ।
 हृदये तस्य जायन्ते त्रीणि लिङ्गान्यसंशयम् ॥
 उपोष्येत्यनेन द्वादश्यां प्रातश्चुलुकपानमित्यवसीयते ।
 यस्मिन् कस्मिन्नपि प्रदोषे त्रिलोचनदर्शनं महाफलम् ।
 क्षोणीं प्रदक्षिणीकृत्य यत्फलं सम्यगाप्यते ।
 प्रदोषे तत्फलं काश्यां सप्तकृत्वस्त्रिलोचने ॥ इतिवचनात् ।
 द्वादश्यां शनिप्रदोषे त्रिलोचनयात्रायां तत्फलमिति शिष्टाः ।
 अतः परन्तु संवेद्यं गङ्गावरणसङ्गमम् ।
 श्रवणद्वादशीयोगे बुधवारो यदा भवेत् ॥
 श्राद्धं कुर्याच्च यस्तत्र तस्मिन् तीर्थे यशस्विनि ! ।
 तारयित्वा पितृन् सर्वान् विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 भविष्ये तु बुधाभावेऽपि यात्रोक्ता—
 द्वादशी श्रवणोपेता यदा भवति भारत ! ।
 सङ्गमे सरितां स्नात्वा जाह्नवीस्नानजं फलम् ॥
 सोपवासः समाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । इति ।
 सर्वासु कृष्णद्वादशीषु क्रमेण चैत्रादिमासत्रये वा धुक्के-
 श-मणिकर्णांश -नन्दिकेशानां यात्रेति ।

काशीपरिच्छेदे तिथिया० त्रयोदशी-चतुर्दशीया० २९९

अथ त्रयोदशी ।

यः प्रदोषे त्रयोदश्यां शनिवासरसंयुजि ।

संस्नास्यति नरो धीमान् कामकुण्डे त्वदास्पदे ॥

त्वत्स्थापितं च कामेशं लिङ्गं द्रक्ष्यति मानवः ।

स वै कामकृतादोषाद्यामीं नाप्स्यति यातनाम् ॥

इति काशीखण्डात् शनित्रयोदश्यां कामेशयात्रा । तथा

तदेव प्रकृत्य—

चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां तत्र यात्रा च कामदा । इति ।

कृष्णत्रयोदशीमात्रे चैत्रादिमासत्रये वा व्याघ्रेशाविमुक्ते-
श्महेश्वरयात्रा ।

अथ चतुर्दशी ।

प्रतिचतुर्दशि उपवासं कृत्वा कृत्तिवासेश्वरे जागरणं प्रशस्तम् ।

वसामि कृत्तिवासेऽहं सदां प्रतिचतुर्दशि ।

अत्र जागरणं कृत्वा चतुर्दश्यां न गर्भभाक् ॥

तथा,

माघकृष्णचतुर्दश्यामुपोष्य निशि जाग्रयात् ।

कृत्तिवासेशमभ्यर्च्य यः स यायात् परां गतिम् ॥ इति ।

शिवरात्रिचतुर्दश्यामित्यर्थः । माघत्वं चात्र दर्शान्तमास-
मतेन । एवमग्रेऽपि ।

सन्ति लिङ्गान्यनेकानि पुण्येष्वायतनेषु च ।

आयान्ति तानि लिङ्गानि मार्गां प्राप्य चतुर्दशीम् ॥

कृष्णायां माघभूतायामविमुक्तेशजागरात् ।

सदा विगतनिद्रस्य योगिनो गतिभाग्यवेत् ॥ इति ।

आर्द्रायुतचतुर्दश्यां रुद्रकुण्डे स्नानं महाफलम् ।

चतुर्दश्यां यदा योग आर्द्राङ्गक्षेपे संयुतः ।

तदा पुण्यतमे तस्मिन् स्नानं तच्च महाफलम् ॥
 चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामुपोष्यामायां केदारकुण्डस्नातस्य तदुक्-
 तमण्डूषत्रयपानात् हृदये लिङ्गमुत्पद्यत इत्यप्युक्तम् । चै-
 त्रशुक्लचतुर्दश्यामुपोष्य पशुपतीश्वरे जागरणपूजादि कार्यम् ।
 पशुपतीश्वरमुपक्रम्य—

तत्र चैत्रचतुर्दश्यां शुक्लायां भुवि मानवैः ।
 कार्या यात्रा प्रयत्नेन रात्रौ जागरणं तथा ॥
 पूजयित्वा पशुपतिमुपोषणपरायणाः ।
 पशुपाशैर्न बध्यन्ते दर्शे विहितपारणाः ॥ इति वचनात् ।
 वैशाखशुक्लचतुर्दश्यामोङ्कारयात्रा ।
 राधशुक्लचतुर्दश्यामद्यापि क्षेत्रवासिनः ।
 तत्र यात्रां प्रकुर्वन्ति महोत्सवपुरःसराः ॥
 तत्र जागरणं कृत्वा चतुर्दश्यामुपोषिताः ।
 प्राप्नुवन्ति परं ज्ञानं यत्र कुत्रापि ते मृताः ॥
 ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सर्वतः ।
 तानि वैशाखभूतायामायान्त्योङ्कृतिदर्शने ॥ इति वचनात् ।
 ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां ज्येष्ठविनायकयात्रा । श्रावणशुक्लच-
 तुर्दश्यां त्रिलोचनसमीपस्थमहादेवोपरि पवित्रार्पणं महाफलम् ।
 कार्तिकशुक्लचतुर्दश्यां विश्वेश्वरेण स्वयमेव स्वं लिङ्गं मह-
 त्कारेण पूजितम् । अतस्तस्यां विश्वेशयात्रा महाफलेति
 निष्कर्षमारम्भितायामुक्तम् ।

काशीखण्डे,
 कार्तिकस्य चतुर्दश्यां विश्वेशं यो विलोकयेत् ।
 स्नात्वा चोत्तरवाहिन्यां न तस्य पुनरागतिः ॥ इति ।
 मार्गशुक्लचतुर्दश्यां पिशाचमोचनयात्रा । तत्प्रकृत्य—

- (१५) शिवस्तोत्रावली । उपलब्धविरचित ।
श्रीरामराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) १
- (१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽ-
ध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणामजभट्ट-
शङ्करविरचितः । (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि—मी-
मांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालि-
कनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृता
मीमांसासारसंग्रहस्य सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवर-
श्रीमानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यास-
मलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३
- (१९) कान्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय-
श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्याविर-
चितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) ३
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आ-
नन्दपुराणविरचयना खण्डनफक्तिकावि-
भजनख्यया व्याख्यया विद्यासामरीतिप्र-
सिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्य-
याऽध्वतरणिका च सहितम् ८
- (२४) ब्रह्मसूत्रशुक्तिः मरौचिका श्रीब्रजनाथभ-
ट्टकृता (वेदान्तः) ... २
- (२५) कौटपञ्चसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसि-
द्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदी-
श्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्माः प्रत्यक्षानु-
मानमाधुर्या ध्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य
सुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कु-
सुमाञ्जलश्च कौटपञ्चाणि ... २
- (२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैतद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभ-
ट्टविरचितसिद्धान्तसेतुकाध्यायटीकासहि-
तश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तब्राह्मवीथ्युत्तरम् २
- (२७) पञ्चदर्शनसमुच्चयः । श्रीद्वैतयात्रिकका-
पिलजैनेश्वरेश्वरिणौजैमिनीयदर्शनसंश्लेषः ।
माणभट्टकृतटीका सहितः । हरिभट्टमु-
रिक्तः । ... १
- (२८) शुद्धद्वैतमार्गदः प्रकाशव्याख्यासहितः ।

- प्रमेयरत्नावलीवच ... १
- (२९) अनुमानचिन्तामणिध्याख्यायाः शिरोम-
ण्यकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३
- (३०) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
श्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रका-
शात्मकः । सावित्र्यदीपकश्च १२
- (३१) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
श्रविरचितः आह्निकप्रकाशः १
- (३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्विश्वम्भराविपाटि-
संकलितः ... ४
- (३३) वेदान्तरत्नमञ्जुषा । श्रीभगवन्पुरुषोत्त-
माचार्यकृता । ... १
- (३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्त-
मजीमहाराजविरचितः ... १
- (३५) वेदान्तपरिज्ञानसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसा-
भाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
- (३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिब्राजकाचार्य-
नारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रि-
कामाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २
- (३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिब्राजका-
चार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृत ब्रह्मा-
हृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४
- (३८) विश्वप्रकाशः । कीशः । विद्वद्वरभीम-
हेश्वरमूरिविरचितः । ... २
- (३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता
श्रीमद्भागवतन्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलना-
थदीक्षिताविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीम-
द्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्णं श्रीसुबो-
धिनीटिप्पण्योः-प्रकाशः गोस्वामि श्रीभी-
पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ३
- (४०) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
श्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ४
- (४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । भुतिसिद्धान्तप-
रनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालामिश्रविर-
चितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तम-
प्रसाद शर्मकृत आध्यात्मसुधातरङ्गि-
व्याख्यटीकासहिता ३
- (४२) स्वानुभवाददर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिब्राज-
काचार्यनारायणभक्तेश्वरमाधवाध्यायविर-
चितः । स्वकृतटीकाविभूषितम् । १

- (४३) ब्राह्मणसंस्कृतिः । बालम्भहोममाख्यया-
ख्यासमलङ्कृतिताश्रयासहिता । भव-
बहाराध्यायः । ११
- (४४) मादाधरी । श्रीमदाधरभट्टाचार्यचक्रव-
र्तिकृता । श्रीमद्भैरवाध्यायविरचित-
तत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथनार्तिकशिरो-
मणिविरचितदीधित्या च गर्भिना । ४
- (४५) शास्त्रीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्राणि-
ता । रामकृष्णविरचितयुक्तिज्ञेहपपुरण्या-
ख्यभ्याख्यया सहिता तर्कपादः । ५
- (४६) वैद्याकरवासिष्ठान्तलघुमञ्जरा महामहो-
पाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचिता ।
श्रीमद्वर्धलाचार्य-बालम्भट्टाध्याय विर-
चितकुञ्जिकाकाण्डटीकाद्वयसंरलिता । १०
- (४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधीः ।
पर्वतीय विवेकेश्वरसूरिविरचितः । ६
- (४८) विरमिचोदयः । लक्षणप्रकाशः । महामहा-
पाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ७

- (४९) बृहदारण्यकसंहितासंस्कृतपारम्यस्वा-
मिविरचितः । महेश्वरतीर्थकृतयालघुसं-
महाख्यया टीकायासमलङ्कृतः । ४
- (५०) विरमिचोदयः । राजनीतिप्रकाशः । महा-
महोपाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ५
- (५१) पूर्वमीमांसा अभिकरणकौस्तुभः । श्रीमन्म-
हामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्य-
विरचिता परिशिष्टाभिकरणनिरूपणपूर्व-
कं टिप्पण्या परिष्कृत १
- (५२) प्रसस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः । तत्र क-
णादरहस्यम् । श्रीशंकरमिश्रविरचितम् १
- (५३) कमदीपिका । श्रीमन्महामहोपाध्याय
क्राव्मीरिकेशवभट्टविरचिता । विद्या-
विनोदश्रीगोविन्दभट्टाचार्यकृतविवरणेन २
- (५४) वीरमिचोदयः । तीर्थप्रकाशः । महा-
महोपाध्याय श्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ३

पञ्चादिप्रेषणस्थानम्

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा बनारस सिटी

LIBRARY

1918 1918

LIBRARY

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 242.

वीरमित्रोदयः

तीर्थप्रकाशः ।

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

साहित्योपाध्यायवैष्णुप्रसादशर्मणा

संशोधितः ।

VĪRAMITRODAYA,

TIRTH-PRAKĀśA,

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PANDITA MITRA MIŚRA.

EDITED BY

Pandita Vishnu Prasād.

VOL. X.

FASCICULUS IV

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE BENARES.

AGENTS:-

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG.

PANDITA JYĒSHTHARĀMA MUKUNDĀJI, BOMBAY.

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidyā Vilas Press.*

BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—:०:—

भानन्दवनविद्योतिसुप्रनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

खोखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दोऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—२४२

१. अस्या खोखम्बा- संस्कृतग्रन्थमालाया प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्रयते ।
२. प्राचीना दुर्लभाभापुत्रिता मीमांसकश्रुत्यादिदर्शनग्रन्थाकरणधर्मशास्त्रसहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्रयन्ते ।
३. काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाभ्यापकाः पण्डिता ग्रन्थं च शास्त्रदृष्ट्यो विद्वांस एतत्परिशोधनदिकार्यकारिणो भवन्ति ।
४. भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकममिमं मूल्यम्—मुद्राः ० आनकाः ८
५. अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... .. " " १ " ०
६. प्रापणग्रन्थः पृथग् नास्ति । ... ..

साम्प्रतं मुद्रयमाणा ग्रन्थाः—

- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्ड २
- (२) शम्भुकौस्तुभ । भट्टोजिदीक्षितकृतः १२
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिभक्तग्रन्थपरम्पराकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०
- (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमन्नोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्टभाष्यप्रकाश-सहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः । महाभट्टपाञ्चयश्री-गंगाभट्टविरचिता । नर्कपादः (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला श्रीपार्थसारथिभिरविर-चिताः सम्पूर्णः (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्—बादरायणप्रणीतवेदान्त-

- सूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत्या-ख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरीमन्निवेणनिर्मिता सम्पूर्णा २
- (१०) सिद्धिचयम्—विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृता परमशुद्धिः श्री ६ श्रीवासु-नमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णं (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टार-काचार्यसंगृहीतः । आचार्यशित्सुखमुनि-विरचितग्रन्थाख्यापेतः । (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः सम्पूर्णः (न्यायः) ९
- (१३) विधेरसायनम् । श्रीग्रन्थयदीक्षितकृतम् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) १
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टलो-केश्वरविरचिता । (मीमांसा) १६

मार्गशुक्लचतुर्दश्यां कपर्दीश्वरसन्निधौ ।

स्नात्वान्यत्रापि मरणात्तु पैशाच्यमवाप्नुयुः ॥ इतिवचनात्

ग्रामादिकाद्यलोपाय प्रतिभूतं विभोर्गृहम् ।

कुर्यात् प्रदक्षिणं नित्यं तत्कल्मषजिहीर्षया ॥

इति पद्मपुराणात् प्रतिचतुर्दशि अष्टैर्गृहयात्रा कार्या ।

पद्मपुराणे,

त्रिचतुर्दशलङ्गानां भूते पृजापरो भवेत् ।

चतुर्दशानामपि च भूते भूतेऽर्चको भवेत् ॥ इति ।

तथा कृष्णपक्षचतुर्दशीषु दुर्गासमीपस्थयोगिनीनां काशी
खण्डोक्तविधिना पूजा कार्या । भौमचतुर्दश्यां यमेश्वरयात्रा ।

यमतीर्थे चतुर्दश्यां भरण्यां भौमवासरे ।

तर्पणं पिण्डदानं च कृत्वा पित्रनृणीभवेत् ॥ इतिवचनात्

फलशेषं प्रकृत्य—

तत्र भौमचतुर्दश्यां यस्तु यात्रां करिष्यति ।

अपिपातकयुक्तः स यमयात्रां न यास्यति ॥ इति ।

सर्वकृष्णचतुर्दशीषु चैत्रादिमासत्रयकृष्णचतुर्दशीषु वा
शुक्लेश्वर-विश्वेश्वर-ज्योतीरूपेश्वराणां यात्रेति ।

अथामावास्या ।

सोमवत्यमावास्यायां कपिलधाराख्यतीर्थे श्राद्धं महाफलम् ।

कुहू सोमसमायोगे दत्तं श्राद्धमिहाक्षयम् ।

संवर्चकाले सम्प्राप्ते जलराशिजलान्यपि ॥

क्षीयन्ते न क्षयेत्तच्च श्राद्धं सोमकुहूकृतम् ।

अमासोमसमायोगे श्राद्धं यद्यत्र लभ्यते ॥

तीर्थे कापिलधारेऽस्मिन् गयया पुष्करेण किम् ।

इति वचनात् । अग्नित्रयोदश्यामेकभक्तं कृत्वा चतुर्द-

श्यामुपोष्य सोमामायां चन्द्रकूपे स्नानसन्ध्याश्राद्धानि कृत्वा
चन्द्रेशपूजनं ब्राह्मणभोजनं च कार्यमित्युक्तं काशीखण्डे ।
श्रावणामावास्यायां कपालमोचन-पापमोचन-कुलस्तम्भ-वै-
तरणीसंज्ञकपञ्चतीर्थयात्रा कार्येतिशिष्टाः । कुलस्तम्भमादाय
पञ्चसङ्ख्यापूर्त्तिः । पितृकुण्डे पितृपक्षे प्रसहं यात्रा तदभावे-
ऽमावास्यायां वा । मातृकुण्डे प्रमाणं न पश्यामः । अमावा-
स्यामात्रे वृषध्वजे श्राद्धं महाफलम् ।

सूर्येन्दुमङ्गले येऽत्र पितॄणां तृप्तिकामुक्ताः ।

ब्राह्मणान् भोजयिष्यन्ति तेषां श्राद्धमनन्तकम् ॥ इतिवचनात् ।

काशीखण्डे,

भौमवारे यदा दर्शस्तदा यः श्राद्धदो नरः ।

केदारकुण्डमासाद्य गयाश्राद्धेन किं ततः ॥ इति ।

अथ पौर्णमासी ।

सोमं प्रति शिववाक्यम् ।

स्थापितं यत्त्विदं लिङ्गं मम चन्द्रेश्वराभिधम् ।

ततो हि लिङ्गे त्वत्रास्ति सोमेशोमाद्वैरूपधृक् ॥

प्रतिमासं पञ्चदश्यां शुक्लायां सर्वगोऽप्यहम् ।

अहोरात्रं वमिष्यामि त्रैलोक्यैश्वर्य्यसंयुतः ॥

ततोऽत्र पूर्णिमयां तु कृता स्वल्पापि सत्क्रिया ।

जपहोमार्चनध्यानदानब्राह्मणपूजनम् ॥

जीर्णोद्गारादिकरणं नृत्यवाद्यादिकारणम् ।

ध्वजारोपणकर्मादि तपस्विप्रतितर्पणम् ॥

चन्द्रेश्वरे कृतं सर्वं तदानन्त्याय कल्पते ।

अस्यामेव पौर्णमास्यां चन्द्रेशयात्रा चित्रायुक्तचैत्रपौर्ण-
मासीति ।

तथा,

शुक्रायां पञ्चदश्यां यश्चैत्र्यां कृत्वा महोत्सवम् ।
कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे न स गर्भे प्रवेक्ष्यते ॥
अतश्चैत्रपौर्णमास्यां कृत्तिवासेश्वरे महापूजोत्सवः कार्यः ।

तथा,

उदीच्यां भारभूतेशादापाढीशं समर्चयेत् ।
आपाढ्यां पञ्चदश्यां वै न पापैः परितप्यते ॥

तथा,

नभस्यपञ्चदश्यां च कुलस्तम्भं समर्चयेत् ।
दुःखं रुद्रपिशाचत्वं न भवेत्तस्य पूजनान् ॥ इति ।
नवम्यां पञ्चदश्यां चेति क्वचित्पाठे पञ्चदशीमात्रे या-
त्रेयमिति ।

अथ मासयात्रा ।

लैङ्गे,

अतः परं प्रवक्ष्यामि यात्राकालं तु सर्वगं ! ।
चैत्रमासे तु देवैस्तु यात्रेयं च कृता शुभे ! ॥
तस्यैव कामकुण्डे तु स्नानपूजनतत्परैः ।
वैशाखे देव्यराजस्तु यात्रेयं च कृता पुरा ॥
विमलेश्वरकुण्डे तु स्नानपूजनतत्परैः ।
ज्येष्ठे मासे तु देवैस्तु यात्रेयं च कृता पुरा ॥
रुद्रावासस्थकुण्डे तु स्नानपूजनतत्परैः ।
आपाढे चापि गन्धर्वयात्रेयं च कृता मम ॥
श्रियो देव्याश्च कुण्डस्थैः स्नानपूजनतत्परैः ।
विद्याधरैस्तु यात्रेयं श्रावणे मासि तत्परैः ॥
लक्ष्मीकुण्डस्य संस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।

पितृभिश्चापि यात्रेयमाश्विने मासि तत्परैः ॥
 कापिलहृदसंस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।
 ऋषिभिश्चापि यात्रेयं कार्तिके मामि तत्परैः ॥
 मार्कण्डेयरुद्रस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।
 विद्याधरैस्तु यात्रेयं मासि मार्गशिरे कृता ॥
 कपालमोचनस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।
 गुह्यकैश्चैव यात्रेयं पुष्यमासे तु तत्परैः ॥
 धनदेववरकुण्डस्थैः स्नानपूजनतत्परैः ।
 यक्षैश्चापि यात्रेयं माघमासे च तत्परैः ॥
 कोटितीर्थे तु संस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।
 पिशाचैश्चैव यात्रेयं फाल्गुने मासि तत्परैः ॥
 गोकर्णकुण्डसंस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।
 पिशाचैश्च यदा तस्मिन् फाल्गुनस्य चतुर्दशी ॥
 तेन सा प्रोच्यते देवी पैशाची नाम विश्रुता ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि यात्रीयां निष्कृतिं पराम् ॥
 उदकुम्भास्तु दातव्या मिष्टान्नेन समन्विताः ।
 तेन देवि ! तदा प्राप्तं पूर्वोक्तफलमेव च ॥ इति ।
 तथा,
 काश्यां माघः प्रयागे यैर्न स्नातो मकरार्कगः ।
 अरुणोदयमासाद्य तेषां निःश्रेयसं कुतः ॥
 काश्युद्भवे प्रयागे च तपसि स्नान्ति मानवाः ।
 दशाश्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद्ध्रुवम् ॥
 प्रयागमाधवं भक्त्या प्रयागेशं च कामदम् ।
 प्रयागे तपसि स्नात्वा येऽर्चयन्त्यन्वहं सदा ॥
 धनधान्यसुतर्धीस्ते लब्ध्वा भोगान् मनोरमान् ।

काशीपरिच्छेदे आदित्यादिवारयात्रा । ३०५

भुक्त्वेह परमानन्दं परं मोक्षमवाप्नुयुः ॥ इति ।

अथ वारयात्रा ।

माघे मासि रवेर्वारे यात्रा सांवत्सरी भवेत् ।

अशोकैस्तत्र सम्पूज्य कुण्डे स्नात्वा विधानतः ॥

साम्बादित्यं नरो जातु न शोकैरभिभूयते ।

संवत्सरकृतात् पापाद्बहिर्भवति तत्क्षणात् ॥

मघौ मासीतिपाठे चैत्रे । अत्राविशेषाद्धारचतुष्टयेऽपि या-

त्रा । मङ्गलगौरीसमीपस्थमयूखादित्यमधिकृत्य—

त्वदर्चनान्तरां कश्चिन्न व्याधिः सम्भविष्यति ।

भविष्यति न दारिद्र्यं रविवारे त्वदीक्षणान् ॥ इति ।

तथा,

वृद्धादित्यं नमस्कृत्य रवौ न दुर्गतिं लभेत् ।

इति रविप्रकरणे दर्शितम् ।

तथा,

काश्यां गङ्गासिसम्भेदे नामतोऽर्कविनायकः ।

दृष्टोऽर्कवासरे पुंभिः सर्वतापप्रशान्तये ॥ इति ।

एवं प्रत्यर्कवारं लोलार्कदर्शनमपि दुःखापहमिति प्रागेव

दर्शितम् ।

तथा,

रविवारे रवेर्यात्रा षष्ण्यां वा रविसंयुजि ।

तथैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

तथाऽष्टम्यां चतुर्दश्यां रविभूमिजवासरे ।

यात्रां च भैरवीं कृत्वा नरः पापात् प्रमुच्यते ॥ इति ।

श्रावणमासे रविचतुष्टये साम्बादित्यस्य यात्रेति वदन्ति ।

नवरात्रान्तर्गतं रविवारे, कृमिकुण्डस्य यात्रेत्यपि शिष्टाः । तथा

पौषमासरविचतुष्टये वर्करीकुण्डयात्राऽनुदिते सूर्ये उत्तरार्क-
कुण्डे स्नात्वा कार्येत्यप्याहुः । वर्करीमुपक्रम्य —

अन्वयाद्वर्ककुण्डेऽस्मिन् पुण्ये मासि रवेर्दिने ।

स्नातं त्वनुदिते सूर्ये शीतादक्षुब्धचित्तया ॥

इत्यर्थवादोऽत्र मूलम् ।

अथ सोमवासरे ।

काशीखण्डे,

ईशानतीर्थे यः स्नात्वा विशेषात् सोमवासरे ।

सन्तर्प्य देवर्षिपितृन् दत्त्वा दानं स्वशक्तितः ॥

ततः समर्च्य श्रीलिङ्गं महासम्भारविस्तरैः ।

अत्रापि दत्त्वा स्वानर्थान् कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ इति ।

ईशानतीर्थं, ज्ञानवापी । श्रीलिङ्गं, विश्वेश्वरः । ईशानेशो
ज्ञानेशो वेत्यन्ये । श्रावणे सोमवारे केदारकुण्डे स्नात्वा केदारे-
शोऽभ्यर्च्य इति शिष्टाः ।

अथ भौमे ।

भौमवारे सदा पूज्या देवी निगडभञ्जिनी ।

कृत्वैकभक्तं भक्त्याऽत्र बन्दीमोक्षणकाम्यया ॥

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां भौमवारे विशेषतः ।

सम्पूज्या सततं काश्यां दुर्गा दुर्गातिहारिणी ॥

तथा,

भौमे भैरवयात्रा तु कर्तव्या पापहारिणी । इति ।

श्रावणभौमचतुष्टये कामाख्यायात्रेत्याचारः । केवलबुधे
यात्रा न श्रूयते ।

अथ बृहस्पतौ ।

बृहस्पतीश्वरं लिङ्गं रुद्रकुण्डाच्च पश्चिमे ।

गुरुपुण्यसमायोगे दृष्ट्वा दिव्यां लभेद्विरम् ॥ इति ।

अथ शुक्रे ।

आवर्षं प्रति शुक्राय कृच्छ्रव्रतपरायणाः ।

त्वद्दिने शुक्ररूपे तु कृतसर्वोदकाक्रियाः ॥

शुक्रेशमर्चयिष्यन्ति शृणु तेषां तु यत्फलम् ।

अवन्ध्यशुक्रास्ते मर्त्याः पुत्रवन्तोऽभिरेतसः ।

पुंस्त्वसौभाग्यसम्पन्ना भविष्यन्ति न संशयः ॥

व्यपेतविघ्नास्ते सर्वे जनाः स्युः सुखवासिनः ।

इति दत्त्वा वरान् देवस्तत्र लिङ्गे लयं ययौ ॥ इति ।

अथ शनौ ।

शनैश्चेश्वरं देवं वाराणस्यां शुशोभनम् ।

दृष्ट्वा बाधा न जायेत शनिवारे तदर्चनात् ॥ इति ।

इति नानालिङ्गयात्रा समाप्ता ।

उक्तं च लिङ्गे नानालिङ्गानि प्रकृत्य—

उद्देशमात्रं कथितं मया तुभ्यं वरानने ! ।

न शक्यो विस्तरो वक्तुं वर्षकोटिशतैरपि ॥ इति ।

अथ काश्यां नानार्तार्थानि ।

काशीखण्डे,

दुर्गाकुण्डे नरः स्नात्वा सर्वदुर्गात्तिहारिणीम् ।

दुर्गां सम्पूज्य विधिवन्नावजन्माद्यमुत्सृजेत् ॥

सा दुर्गा शक्तिभिः सार्द्धं कार्शां रक्षति सर्वतः ।

ताः प्रयत्नेन सम्पूज्याः कालरात्रिमुखा नव ॥

रक्षन्ति क्षेत्रमेतद्वै तथान्या नव शक्तयः ।

उपसर्गसहस्रेभ्यस्ता वै दिग्देवताः क्रमात् ॥

शतनेत्रा सहस्रास्या तथायुतभुजा परा ।

अश्वारूढा गजास्या च त्वरिता शववाहिनी ॥
 विश्वा सौभाग्यगौरी च सृष्टाः प्राच्यादिमध्यतः ।
 एता यत्रेन सम्पूज्याः क्षेत्ररक्षणदेवताः ॥
 तथा,
 सर्वेषामेव तीर्थानां स्नानाद्यत्प्राप्यते फलम् ।
 तत्फलं सम्यगाप्येत नरैर्गङ्गासिसङ्गमे ॥ इति ।
 ब्रह्मवैवर्त्ते,

देव्युवाच ।

सप्त पुर्यः काशिकायां सन्ति शङ्कर ! शङ्कराः ।
 श्रुतास्त्वत्तो महादेव तासां ख्यातानि मे वद ॥
 यात्रादिनानि च ब्रूहि फलं तासां विमुक्तिदम् ।
 ततः शिवेनोक्तम्—
 शृणु पार्वति ! वक्ष्यामि यद्गोप्यं मम सर्वदा ।
 यत्र या पृः समुद्दिष्टा काश्यां तत्र वदामि ताम् ॥
 शङ्खोद्धारप्रदेशे तु द्वारका परिकीर्त्तिता ।
 बिन्दुमाधवपार्श्वस्था विष्णुकाञ्चीति विश्रुता ॥
 उत्तरार्कादुत्तरतो मथुरा वरणावधिः ।
 अयोध्या वायुकोणे तु सोमेश्वरसमीपतः ॥
 यत्र रामेश्वरं लिङ्गं वसेत्सीतापतिः स्वयम् ।
 विभीषणादिभिर्यत्र राक्षसैर्वानदैरपि ॥
 स्थापितान्ययुतं सार्द्धं लिङ्गानि परितः पृथक् ।
 असिसम्भेदकोणे तु गङ्गाद्वारं प्रकीर्त्तितम् ॥
 वृद्धकालात्पुरोभागे कृत्तिवासेश्वरावधि ।
 महाकालपुरी ज्ञेया ह्यवन्ती सर्वपापहृत् ॥
 एताः काश्यां पुरः पूर्वं देवैर्ब्रह्मादिभिः शिवे ! ।

कृताः प्रकाशिता काशी जनित्री भोगमोक्षयोः ॥

प्रावृद्धतौ द्वारवती तथा मोक्षकरी शुभा ।

शरत्काले विष्णुकाञ्ची गन्तव्या प्रत्यहं बुधैः ॥

मथुरा वसन्तसमये गन्तव्या भक्तिवार्धिनी ।

अयोध्या ग्रीष्मकाले तु तापत्रयविनाशिनी ॥

अवन्तिका हिमर्तौ तु महाजाड्यनिवारिणी ।

मायापुरी तु शिशिरे रजोगुणविनाशिनी ॥

काश्याः सर्वा निःसृताः सृष्टिकाले काश्यामेताः स्थितिकाले वसन्ति ।

काश्यां लीनाः सर्वसंहारकाले ज्ञातव्यास्ता मुक्तिपुर्यो भवानि ! ॥

प्रावृद्धतौ इति श्रावणेऽप्याचारात् कर्कसङ्क्रान्तिदिने
शङ्खोद्धारयात्रा । काशीमादाय पुरां सप्तत्वं बोध्यम् । सिंहवृह-
स्पतौ प्रत्यहं गोदावरीकुण्डे यात्रा प्रथमादिने वा ।

अथ पञ्चतीर्थी ।

काशीखण्डे,

सन्त्यनेकानि पुण्यानि त्वयोक्तान्यल्पशः पुनः ।

तत्रापि नितरां श्रेष्ठा पञ्चतीर्थी नृपाङ्गज ! ॥

यस्यां स्नात्वा नरो भूयो गर्भवामं न संस्मरेत् ॥

प्रथमं चासिस्मभेदं तीर्थानां प्रवरं परम् ।

ततो दशाश्वमेधाख्यं सर्वतीर्थनिषेवितम् ॥

ततः पादोदकं तीर्थम्नादिकेशवसन्निधौ ।

ततः पञ्चनदं पुण्यं स्नानमात्रादयौग्रहत् ॥

एतेषामपि तीर्थानां चतुर्णामपि सत्तम ! ।

पञ्चमं मणिकर्ण्याख्यं मनोऽवयवशुद्धिदम् ॥

पञ्चतीर्थ्या नरः स्नात्वा न देहं पाञ्चभौतिकम् ।

गृह्णाति जातुचित् काश्यां पञ्चास्यो वाऽभिजायते ॥ इति ।

यदि देहग्रहणं तदा पञ्चास्यः शिव एव जायते । चन्द्रार्द्ध-
मौलयः सर्वे इत्यादिवचनैश्चेदं स्पष्टीकृतं प्रागेव ।

अथ कपालमोचनम् ।

कल्पतरौ लैङ्गे,

कपालमोचनं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

कपालं पतितं तत्र स्नातस्य मम सुन्दरि ! ॥

तस्मिन् स्नातो वरारोहे ! ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

कपालेश्वरनामा तु तस्मिंस्तीर्थे व्यवस्थितः ॥

अश्वमेधमवाप्नोति दर्शनात्तस्य सुन्दरि ! ।

तस्यैव चोत्तरे पार्श्वे तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥

तत्र स्नात्वा वरारोहे ! ऋणैर्मुक्तो भवेन्नरः ।

ऋणमोचनकं नाम विख्यातं भुवि सुन्दरि ! ॥

त्रीणि लिङ्गानि तत्रैव तिष्ठन्ति मम सुन्दरि ! ।

तानि दृष्ट्वा तु मुश्रोणि ! नश्यति त्रिविधं ऋणम् ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे कपालमोचनं प्रकृत्य—

तस्मिंस्तीर्थे तु ये गत्वा पिण्डदानेन वै पितॄन् ।

श्राद्धैश्च प्रीणयिष्यन्ति तेषां लोकाक्षया दिवि ॥ इति ।

लैङ्गे,

कोटीश्वरस्य देवस्य आग्नेय्यां दिशि संस्थितः ।

श्मशानस्तम्भमङ्गोऽयं विख्यातः सुप्रतिष्ठितः ॥

मानवास्तत्र पात्यन्ते इह यैर्दुष्कृतं कृतम् ।

तत्र स्तम्भे सदा देवि ! अहं तिष्ठामि भामिनि ! ॥

अत्र गत्वा तु यः पूजां महादेवि ! करिष्यति ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ इति ।

समुद्रकूपं प्रकृत्य—

चतुःसमुद्रे स्नानेन यत्फलं लभते नरः ।
 तत्फलं सकलं तस्य उदकस्पर्शनाच्छुभे ॥
 कर्कोटवापीमधिकृत्य चोक्तम्—
 इन्द्रेश्वरादक्षिणतो वापी कर्कोटकस्य च ।
 तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा कर्कोटकेश्वरम् ॥
 नागानां चाधिपत्यं तु लभते नात्र संशयः । इति ।

अथ दण्डखातः ।

दण्डखातं प्रकृत्य—
 तत्र स्नाने कृते देव ! कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
 दण्डखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा स्वकान् पितॄन् ॥
 नरकस्थास्तु ये देवि ! पितृलोके वसन्ति ते ।
 पिशाचत्वं गता ये च नराः पापेन कर्मणा ॥
 तथा पिण्डप्रदानेन देहस्योद्धरणं स्मृतम् ।
 दण्डखाते नरः स्नात्वा किंभूयः परिशोचति ॥ इति ।
 लैङ्गे,

जम्बुकोऽत्र हतो दैत्यो मयातो जम्बुकेश्वरः ।
 तमेनं मां तत्र दृष्ट्वा सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 काशीखण्डे,

कपर्दीनाम गणपः शम्भोरत्यन्तवल्लभः ।
 पित्रीशादुत्तरे भागे छिन्नं संस्थाप्य शाम्भवम् ॥
 कुण्डं चत्नान तस्याग्रे निमलोदकसंज्ञकम् ।
 यस्य तोयस्य संस्पर्शाद्विमलो जायते नरः ॥
 इत्याद्यभिधाय,
 पिशाचमोचनं तीर्थमद्यारभ्य ममाख्यया ।
 अन्येषामपि पैशाच्यमिदं स्नानाद्धरिष्यति ॥

अस्मिंस्तीर्थे महापुण्ये ये स्नास्यन्तीह मानवाः ।
 पिण्डांश्च निर्वपिष्यन्ति सन्ध्यातर्पणपूर्वकम् ॥
 दैवात्पैशाच्यमापन्नास्तेषां पितृपितामहाः ।
 तेऽपि पैशाच्यमुत्सृज्य यास्यन्ति परमां गतिम् ॥
 ममाख्ययेति । इदं तु तदवगाहननिर्मुक्तपैशाच्यस्य कस्य-
 चित् पिशाचस्य वचनम् ।

तथा,

पिशाचमोचने स्नात्वा कपर्दीशं प्रणम्य च ।
 कृत्वा तत्रान्नदानं च नरोऽन्यत्रापि निर्भयः ॥ इति ।

अथ गङ्गा ।

काशीखण्डे,

कामप्रदानि तीर्थानि त्रैलोक्ये यानि कानिचित् ।
 तानि सर्वाणि सेवन्ते काश्यामुत्तरवाहिनीम् ॥
 स्वःसिन्धुः सर्वतः पुण्या ब्रह्महत्यापहारिणी ।
 काश्यां विशेषतो विष्णो ! यत्र चोत्तरवाहिनी ॥
 गायन्ति गाथामेतां वै देवर्षिपितरो गणाः ।
 अपि दृग्गोचरो नः स्यात्काश्यामुत्तरवाहिनी ॥
 यत्रत्यामृतसन्तृप्तास्तापत्रयविवर्जिताः ।

स्याम त्वमृतमेवाद्धा विश्वनाथप्रसादतः ॥
 गङ्गैव केवला मुक्त्यै निर्णीता परितो हरे ! ।

अविमुक्ते विशेषेण ममाधिष्ठानगौरवात् ॥

तथा तत्रैव,

एतानि यानि लिङ्गानि तथा कुण्डानि येऽन्धवः ।
 या वाप्यस्तानि सर्वाणि श्रद्धेयानि मनीषिभिः ॥
 एतेषां दर्शनात् स्नानात्फलमत्रोत्तरोत्तरम् ॥ इति ।

काशी० काश्यादिमरणस्य मुक्तिहेतुत्वविचारः । ३१३

अन्धवः कूपाः ।

इति नानातीर्थयात्रा समाप्ता ।

इदं त्ववधेयम् । काश्यादिमरणान्मुक्तिरित्यत्र प्रयोजक-
त्वे पञ्चमी । तज्जन्यादात्मज्ञानादेव मोक्षोत्पत्तेः । ज्ञानेन विना
मिथ्याज्ञाननिवृत्तेरसम्भवात् । “अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्र-
ममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे” इति श्रुतेश्च । यत्तु काश्यां
देहावसाने रुद्रोपदेशश्रुतेरस्तु ज्ञानापेक्षा न तु सर्वत्र । प्र-
यागमरणादौ विनैवात्मसाक्षात्कारमप्रवर्गोदयात् । अत एव प्र-
यागमधिकृत्य-

कालिदासोऽप्याह,

समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।

तच्चाववोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः॥इति।

ब्रह्मज्ञानेन मुच्यन्ते प्रयागमरणेन वा । इति वचनात्,

वाराणस्यां विमुच्यन्ते तारकज्ञानभाविताः ।

विना ज्ञानं प्रयागेऽस्मिन् मुच्यन्ते सर्वजन्तवः ॥

इति पद्मपुराणाच्चेति ।

तदसत् । विना ज्ञानं मिथ्याज्ञाननिवृत्तेरसम्भवात् । लो-
केऽपि “स्थाणुः” इति विभ्रमस्य तद्विपरीतविषयिणा विशे-
षदर्शनजन्मना “पुरुष” इति ज्ञानेन निवृत्तिः । तद्वि-
परीतविषयस्य तु प्राचीनसंस्कारस्य पुरुष इति ज्ञानेन त-
त्प्राप्तेन वा संस्कारेणेत्यन्यदेतदिति । प्रकृते च देहात्मसम्भेदा-
वगाहिनो मिथ्याज्ञानस्य तद्वासनायाश्च तच्च ज्ञानादेव निवृत्तिः ।
ननु यथा प्राग्भवीयसंस्काराणां मरणादेव निवृत्तिस्तथाऽत्रापि
प्रयागमरणमेव मिथ्याज्ञानवासनां निवर्तयतु किं ज्ञानेन ।
अत एव न सर्वो जातिस्मर इति । कस्य चित्तु तत्स्मरणं

फलबलेन क्वचित् संस्कारे कस्यचिन्मरणस्य नाशकत्वाकल्प-
नात् इति चेत्, मरणस्य मिथ्याज्ञानवासनानाशकत्वासम्भ-
वात् । अन्यथा देशान्तरमरणादपि तन्नाशापत्तेः । एवमपि हि
पूर्वपूर्वभवसम्भवस्य पुण्यपापपुञ्जस्य प्रक्षयासम्भवात् । नहि प्र-
यागमरणोत्तरं भोगः स्मर्यते येन स एव तन्निवर्तकः स्यात् ।
न च प्रयागमरणमेव पूर्वोपचिते पुण्यपापे प्रक्षिणोतीतिवक्तुं
युक्तम् । प्रयागमरणस्य तत्रोहेतुत्वात् । तेन विनापि भोगादिना
पुण्यपापनिवृत्तेः । अथ तन्निवर्त्यतावच्छेदकं वैजात्यं कल्प-
मिति चेत्, न । पुण्यत्वादिना सङ्करात् । अथ यागदानादि-
जन्यतावच्छेदिकानां पुण्यत्वादिव्याप्यजातीनामपि व्याप्यानि
नानैव तन्निवर्त्यतावच्छेदकानि वैजात्यानि, एवं वधवन्धनादि-
जन्यतावच्छेदकपापत्वव्याप्यजातीनामपि व्याप्यानि कानि चित्
कल्पन्त इति चेत्, न । नानाविधयागजन्येषु अपूर्वेषु मणिकन-
करजतगवाश्वादिदानजन्येषु चानन्तवैजात्यकल्पने गौरवात् ।
तत्त्वज्ञानस्य तु धर्माधर्मनाशकतायाः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्लिष्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

इत्यभिधानात् । अमूत्रयच्च—

भगवान् खादरायणः, तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्ले-
षविनाशौ तद्व्यपदेशात् । (ब्र०मू०अ०८४ पा०१ सू०१३) । इति ।

अश्लेषव्यपदेशो यथा“यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ति
एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते(छा० ४।१।४।३) इति । विनाश-
व्यपदेशो यथा“यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मा-
नः प्रदूयन्ते”(छा० ५।२।४।३) इति । यानि तु प्रयागमरणाद-
पि पापक्षयबोधकानि वाक्यानि तानि तत्त्वज्ञानद्वारैव तथेति न

काशीपरिच्छेदे तारकोपदेशविषये विचारः । ३१५

क्षतिः । काम्यप्रयागीयमरणविषयाणि वा । किञ्च “तमेव वि-
दित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति श्रुतिविरो-
धादपि तत्त्वज्ञानं विना कृतस्य प्रयागमरणस्य न निर्वाहकत्वम् ।

ब्रह्मज्ञानेन मुच्यन्ते प्रयागमरणेन वा ।

इत्यादिवाक्यानां का गतिरिति चेत् । या गतिः प्रौढप्रतापस्य
सर्वत्र सावहितस्य राजचक्रवर्त्तिनोऽहितमनुमन्त्रयतां मन्त्रि-
णामिति । न हि स्मृतेरन्यथात्वाभिया श्रुतेरन्यथात्वं वर्णयितु-
मुचितम् । प्रयागमरणस्तुत्यर्थं वा ज्ञानसमकक्षतया तत्कीर्त्तनम् ।
“विना ज्ञानं प्रयागेऽस्मिन्” इति वाक्यस्यापि चिरकालादरनै-
रन्तर्यमेवितयोगविधिसमासादिततादृशज्ञानं विनेत्यर्थः । प्रयागे-
ऽप्युपदेशः श्रूयते —

काशीखण्डे,

यज्वनां पुनरावृत्तिर्न प्रयागोर्द्रवधर्मणाम् ।

यत्र स्थितः स्वयं साक्षाच्छूलटङ्को महेश्वरः ॥

तत्राप्नुतानां जन्तूनां मोक्षमार्गोपदेशः । इति ।

एवं च सिद्धं प्रयागमरणस्यापि तत्त्वज्ञानं विना न निर्वा-
णनिर्माणहेतुत्वमिति ।

इदं तु विचार्यते । किं काशीमरणप्राक्काल एव गिरीशोप-
देश उत मरणोत्तरं विशिष्टशरीरपरिग्रहे सतीति । अत्र केचित्-
प्रायणप्राक्काल एव तदुपदेशः । ननु तदानीं विविधव्याधिबे-
दनाविदीर्घ्यमाणमर्मणां कथमुपदेशोपलम्भः कथं वा तदुपदि-
ष्टार्थविज्ञानमिति चेत्, यथा धनञ्जयशरानिकरप्रहारजर्जरकलेवर-
स्य भागीरथीगर्भसम्भूतेः शन्तनुतनुजन्मनो भगवत्पाणिपाथो-
जपत्रस्पर्शनिरस्तसमस्तसन्तापस्य निखिलश्रुतिस्मृतीतिहासपु-
राणार्थसार्थस्फूर्त्तिस्तथेहापि भगवतो भवानीपतेः कृपालेशदि-

मूलितनिखिलक्लेशस्य तदुपदिष्टार्थज्ञानेन निर्वाणसम्पत्तिरिति ।

अत एव—

मात्स्ये,

अन्तकाले मनुष्याणां छिद्यमानेषु मर्मसु ।

वायुना प्रेर्यमाणानां स्मृतिर्नैवोपपद्यते ॥

इत्यभिधाय—

अविमुक्ते त्वन्तकाले भक्तानामीश्वरः स्वयम् ।

कर्मभिः प्रेर्यमाणानां कर्णजापं प्रयच्छति ॥

ईश्वरप्रेरितो याति दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।

इत्यभिहितम् । अत्र तुशब्देन क्षेत्रान्तरापेक्षया विशेष उक्तः । ननु चाण्डालादीनामधिकारिणां कथमुपदेशः कथं वा ततोऽपवर्ग इति । मैवम् । तपःप्रभावेण विश्वामित्रदेह इव श्री-विश्वनाथानुग्रहमहिम्ना तत्रैव द्विजत्वसम्भवात् । ननु प्रायणोत्तरं विशिष्टशरीरान्तरपरिग्रहेणोपदेशोपपत्तौ किमनया कष्टकल्पनयेति चेत्, “अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तरकं ब्रह्म व्याचष्टे” इत्यादिश्रुतिमुपालभस्व किमन्येनोपालब्धेन । यतो जन्तुमात्रश्रवणात् कीटपतङ्गादीनामप्युपदेशान्मुक्तिरित्यास्थीयते । अत एव—

काशीखण्डे,

दीक्षितो वा दिवाकीर्त्तिः पण्डितो वाप्यपण्डितः ।

तुल्यास्ते मोक्षदीक्षायां सम्प्राप्य मणिकर्णिकाम् ॥

ददामि जन्तुमात्राय सर्वस्वं चिरसञ्चितम् ।

इत्यत्र जन्तुमात्रमुक्तमित्याहुः ।

अन्ये तु काशीमरणोत्तरं विशिष्टशरीरपरिग्रहेण ब्रह्मज्ञानमुक्तिः । न हि काशीमरणं साक्षात्तदेतुः किन्तु तत्त्वज्ञानम-

काशीपरिच्छेदे तारकोपदेशविषये विचारः । ३१७

तिबन्धकाधर्मविनाशेन तत्त्वज्ञानमुत्पाद्य । न च मरणात् पूर्वमुप-
देशार्थज्ञाने तत् सम्भवति । तदुक्तम्—

वार्त्तिकाचार्यैः,

पृथुदकादौ मरणं तदप्यत्यन्तशुद्धिकृत् । इति ।

अत्र चादिपदात् काश्यादिसङ्ग्रहः । नन्वेवम् “अत्र हि ज-
न्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु” इत्यादिश्रुतेः “मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे” इत्या-
देश्च विरोधो दुष्परिहर इति चेत्, न ।

अधर्मिप्रसूत्य तत्क्षेत्रे यातनान्ते दिशेन्मतिम् ।

इतिवचनविरोधस्य त्वयाऽपि दुष्परिहरत्वात् । अथ
यातनान्तशरीरेऽपि प्राणोत्क्रमेण मुमूर्षुत्वसम्भवान्नानुपप-
त्तिस्तर्हि मरणोत्तरोपात्तविशिष्टशरीरस्यापि मुमूर्षुत्वादिसम्भ-
वान्नानुपपत्तिरिति श्रद्दधीयाः । अत एव चाण्डालादीनाम-
धिकारे न कष्टकल्पनापि प्रागुक्तैत्यवधेयम् । शूद्रस्य वेदश्रवण-
निषेधः स्मर्यते च—“अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपूजतुभ्यां श्रोत्र-
प्रपूरणम्” इति—“पशुं ह वा एतच्छ्रमशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्र-
समीपे नाध्येतव्यम्” इति । अथ निषेध एतदतिरिक्तपर इति चेत्,
न ! असङ्कोचेनोक्तरीत्योपपत्तौ सङ्कोचकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।
ननु काशीमरणेनान्तःकरणशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानमुत्पाद्यत इति
न युक्तं शुद्धान्तःकरणानामेव काशीमरणसम्भवात् । तदुक्तम्—

ब्राह्मे,

अनेकजन्मसंसिद्धान् वर्जयित्वा महामुनीन् ।

नान्येषां मरणं तत्र यच्छ्रत्यन्यो विभीषणात् ॥ इति,

मैवम् । अनेकजन्मकृतकर्मणा काशीमरणप्रातिबन्धकाध-
र्मनिरासे सति काशीमरणमुत्पद्यते इति तदाशयात् । काशीम-

१ पादयुक्तं चरणसञ्चरणशालीत्यर्थः ।

रणेन तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाधर्मनिवृत्तौ तत्त्वज्ञानोत्पत्तिरित्यत्र तस्याविरोधित्वात् । किञ्च । सर्वेषां प्राणिनां प्रायणप्रकाशे नोपदेशादिसम्भवः । वधिराणामगृहीतपदपदार्थसङ्केतानां चाण्डालाण्डजादीनां पदार्थस्मरणाभावेन शाब्दबोधाभावात् । न च प्रमथनाथप्रभावसमुद्बुद्धप्राग्भवमम्भववासनावशात्तदिति वाच्यम् । तथापि कृमिकीटादीनां दक्षिणकर्णे उपदेशासम्भवात् । न हि शरीरयत्किञ्चिच्छिद्रमेव श्रोत्रं, घ्राणादेरपि तथात्वापत्तेः । नच शब्दग्राहकेन्द्रियमेव श्रोत्रं तच्च कीटादीनामपीति वाच्यम् । तथापि तत्र दक्षिणत्वासम्भवात् । न चैवं शरीरान्तरे यद्युपदेशस्तदा जन्तुमात्रस्य कीटपतङ्गादेर्मुक्तिरुक्ता विरुध्येतेति वाच्यम् । तेषामेवात्मनां शरीरान्तरपरिग्रहेण मोक्षोत्पत्तेरविकलत्वात् । तस्माच्छरीरान्तरपरिग्रहे तत्रैवोपदेशः । नच तच्छरीरेऽपि कथमधिकारः । “यातनान्ते दिशेन्मातिम्” इति वचनेन रुद्रपिशाचशरीर इव तत्रापि तत्सम्भवात् । तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् (अ० १ पा० ३। सू० २३) इति व्याससूत्रे निवृत्तिमेतदिति प्राहुः ।

विप्रादीनां त्रयाणां वर्णानां पदपदार्थज्ञानवतां प्रायणप्रकाशे उपदेशः अन्येषां प्रायणोत्तरमित्यन्ये ।

अथ काशीप्रवेशदिनकृत्यम् ।

वाराणस्यां लोचनगोचरीकृतायां यानं त्याज्यम् ।
 पञ्चक्रोश्याश्च सीमानं प्राप्य देवो जनार्दनः ।
 वैनतेयादवारुह्य करे धृत्वा ध्रुवं ततः ॥
 मणिकर्ण्या परित्स्थाय विश्वेशमभिपूज्य च ।
 इति काशीखण्डे विष्णुयात्रायां दर्शनात् ।

काशीपरिच्छेदे काशीप्रवेशदिनकृत्यम् । ३१९

तथाच व्यासः,

निशामय महाभाग ! लोमहर्षण ! वच्मि ते ।

यथा प्रथमतो यात्रा कर्तव्या यात्रिकैर्मुदा ॥

सचैलमादौ स्नात्वा तु चक्रपुष्करिणीजले ।

सन्तर्प्य पितृदेवांश्च अन्यानपि जलार्थिनः ॥

आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।

नमस्कृत्य ततो गच्छेद् द्रष्टुं दुण्ढिविनायकम् ॥

ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततो व्रजेत् ।

तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥

ततः पुनर्दण्डपाणिमिक्षेपा पञ्चतीर्थिका ।

ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थसिद्धिदा ॥ इति ।

अथ पञ्चरात्रं वा वसेत् । “अथ पञ्चरात्रं वा वसेत्” इति देवलोक्तेः । एतदावश्यकम् । अन्यां यात्रां यथाशक्ति कुर्यात् ।

तदयं प्रयोगः । क्षेत्रं दृष्ट्वा यानं विहाय प्रणम्य ओमश्रे-
त्यादिसर्वपापविमुक्तिकामो ऽविमुक्तप्रवेशमहं करिष्ये इति स-
ङ्कल्प्य प्रविशेत् । ततो मणिकर्णिकां गत्वा सचैलं स्नात्वा मुण्ड-
नं विधाय मुण्डनांप्रायत्यनिवृत्तये मज्जनं विधाय ओमश्रेत्या-
दि दशाश्वमेधजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो मणिकर्णिकायां स्ना-
नमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्नात्वा सन्ध्यातर्पणतीर्थश्राद्धानि
विधाय ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दत्त्वा आदित्यं द्रौपदीं वि-
ष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरं च प्रणम्य दुण्ढिमभ्यर्च्य ज्ञानवापीमु-
पस्पृश्य नन्दिकेशतारकेशमहाकालेशान् क्रमेणाभ्यर्च्य पुनर्द-
ण्डपाणिं नत्वा श्रीविश्वेश्वरमभ्यर्चयेत् । तत्र च यथाकथञ्चि-

१ अप्रायत्यमशुचित्वम् ।

द्विश्वेश्वरपूजायाः सहस्रहेमकमलपूजाजन्यफलसमं फलं, प-
श्चामृतादिघटितमहापूजायां तु पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिः फलं,
त्रिरात्रवासे सर्वपापक्षयः, मासवासे तु सम्यक्चीर्णादिव्यपा-
शुपतव्रतफलसमफलमिति ।

काशीखण्डे,

मानसान्यपि भौमानि नानातीर्थादिकानि च ।

इत्यादिकमभिधाय—

एतानि यानि तीर्थानि काशीप्राप्तिकराणि च । इति ।

तत्र यथाश्रुत एवार्थः । अथ वा एतानि स्नानादिना
स्वर्गादिवत् काशीप्राप्तिमपि जनयन्तीत्यर्थ इति ।

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीरा-
जितचरणकमल—

श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज—

श्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरु-

दधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकर—

श्रीवीरसिंहोद्योजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनु-

सकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगद्गारिद्यमहागजपारीन्द्र-

विद्वज्जनजीवातुश्रीमन्मित्रमिश्रकृते

वीरमित्रोदयनिबन्धे तीर्थप्रकाशे काशीपरिच्छेदः समाप्तः ।

अथ प्रयागमाहात्म्यम् ।

तत्र श्रुतिः, वितोसिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राप्लुता-
सो दिवमुत्पतन्ति । ये वै तन्वां विसृजन्ति धीरास्ते जनासो
ऽमृतत्वं भजन्ते ॥ इति ।

महाभारते आरण्यकपर्वणि पुलस्त्यतीर्थयात्रायाम् ।

ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृपिसंस्तुतम् ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥

लोकपालाश्च सिद्धाश्च नियताः पितरस्तथा ।

सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षयः ॥

अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।

तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रधरास्तथा ॥

सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।

हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥

तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि तेषां मध्ये तु जाह्नवी ।

प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥

तपनस्य मुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।

यमुना गङ्गा सार्द्धं सङ्गता लोकभाविनी ॥

गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।

प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थमृषयो विदुः ॥

प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरावुभौ ।

तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥

तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ! ।

प्रजापतिमुपासन्त ऋषयश्च महाव्रताः ॥

यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः ।

ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ! ॥

प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं विभो ! ।
 श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि ॥
 मृत्तिकालम्भनाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात् सङ्गमे संशितव्रतः ॥
 पुण्यं सुमहदाप्नोति राजमूयाश्वमेधयोः ।
 एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ॥
 दत्तं तत्र स्वल्पमपि महद्भवति भारत ! ।
 न वेदवचनात्तात ! न लोकवचनादपि ॥
 मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ।
 दशतीर्थसहस्राणि षष्टिकोऽथ्यस्तथाऽपराः ॥
 तेषां सान्निध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ! ।
 चातुर्विद्ये च यत्पुण्यं यत्पुण्यं सत्यवादिषु ॥
 स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसङ्गमे ।
 धौम्यतीर्थयात्रायाम्,
 पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ।
 गङ्गायमुनयोर्वीर ! सङ्गमं लोकविश्रुतम् ॥
 यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।
 प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भारतसत्तम ! ॥ इति ।
 मत्स्यपुराणे,
 भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि पूर्वकल्पे यथास्थितम् ।
 ब्रह्मणा देवमुख्येन यथावत्कथितं मुने ! ॥
 कथं प्रयागे गमनं नराणां तत्र कीदृशम् ।
 मृतानां का गतिस्तत्र स्नातानां चैव किं फलम् ॥
 ये वसन्ति प्रयागे तु ब्रूहि तेषां च किं फलम् ।
 एतन्मे सर्वमाख्याहि परं कौतूहलं हि मे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

कथयिष्यामि ते वर्त्स ! यच्छ्रेष्ठं तत्र यत्फलम् ।
पुरा ऋषीणां विप्राणां कथ्यमानं मया श्रुतम् ॥
आ प्रयागं प्रतिष्ठानाद्यत्पुरो वासुकेर्हृदात् ।
कम्बलाश्वतरौ नागौ नागाश्च बहुमूलकात् ॥
एतत् प्रजापतेः क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥
तत्र ब्रह्मादयो देवा रक्षां कुर्वन्ति सङ्गताः ।
अन्ये च बहवस्तीर्थाः सर्वपापहराः शुभाः ॥
न शक्याः कथितुं राजन् ! बहुवर्षशतैरपि ।
सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्यामि प्रयागस्य तु कीर्त्तनम् ॥
पट्टिर्धनुःसहस्राणि यानि रक्षन्ति जाह्नवीम् ।
यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तवाहनः ॥
प्रयागं तु विशेषेण स्वयं रक्षति वासवः ।
मण्डलं रक्षति हरिर्देवतैः सह सङ्गतः ॥
तं वटं रक्षति सदा शूलपाणिर्महेश्वरः ।
स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्वपापहरं शुभम् ॥
अधर्मेणावृतो लोको नैव गच्छति तत्पदम् ।
अल्पमल्पतरं पापं यदा तस्य नराधिप ! ॥
प्रयागं स्मरमाणस्य सर्वमायाति सङ्क्षयम् ।
दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्त्तनादपि ॥
मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात्प्रमुच्यते ।
पञ्च कुण्डानि राजेन्द्र ! येषां मध्ये तु जाह्नवी ॥
प्रयागस्य प्रवेशात्तु पापं नश्यति तत्क्षणात् ।
तथा,

सत्यवादी जितक्रोधो अहिंसापरमास्थितः ।
 धर्मानुसारी तत्त्वज्ञो गोब्राह्मणहिते रतः ॥
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नातो मुच्येत किल्बिषात् ।
 मनसा चिन्तितान् कामांस्तान्श्च प्राप्नोति पुष्कलान् ॥
 ततो गत्वा प्रयागं तु सर्वादेवाभिरक्षितम् ।
 ब्रह्मचारी वसेन्मासं पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ॥
 ईप्सितान् लभते कामान् यत्र यत्राभिजायते ।
 तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥
 समागता महाभागा यमुना यत्र निम्नगा ।
 यत्र सन्निहितो नित्यं साक्षाद्देवो महेश्वरः ॥
 दुष्प्रापं मानुषं पुण्यं प्रयागं तु युधिष्ठिर ! ।
 देवदानवगन्धर्वा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र ! स्वर्गलोकमुपासते ।
 तथा,

शृणु राजन् ! प्रयागस्य माहात्म्यं पुनरेव हि ।
 नैमिषं पुष्करं चैव गोतीर्थं सिन्धुसागरम् ॥
 गया च धेनुकं चैव गङ्गासागरमेव च ।
 एते चान्ये च बहवो ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ॥
 दश तीर्थसहस्राणि त्रिंशत्कोट्यस्तथाऽपराः ।
 प्रयागे संस्थिता नित्यमेवमाहुर्मनीषिणः ॥
 त्रीणि चाप्यग्निकुण्डानि तेषां मध्ये तु जाह्नवी ।
 प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥
 तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
 यमुना गङ्गाया सार्द्धं सङ्गता लोकपावनी ॥
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।

प्रयागं राजशार्दूल ! कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
 दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तत्सर्वं जाह्नवी स्मृता ॥
 प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरावृभौ ।
 भोगवत्यथ या चैषा वेदिरेषा प्रजापतेः ॥
 तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तो युधिष्ठिर ! ।
 प्रजापतिमुपासन्तं ऋषयश्च तपोधनाः ॥
 यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः ।
 ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ! ॥
 प्रभावात्सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं प्रभो ! । इति ।
 त्रीणीति । एकं प्रयागनगरे, द्वितीयं प्रतिष्ठाननगरे, तृतीयं
 यमुनादक्षिणेऽलर्कनगरे । कुण्डानि कूपा इत्यर्थः ।
 कौमं,
 यत्र गङ्गा महाभागा बहुतीर्थमपागता ।
 सिद्धिक्षेत्रं हि तज्ज्ञेयं नात्र कार्या विचारणा ॥
 क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यधः ।
 दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता ॥
 तथा तत्रैव,
 सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
 गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥ इति ।
 काशीखण्डे,
 यज्वनां पुनरावृत्तिर्न प्रयागार्द्रवर्षणाम् ।
 यत्र स्थितः स्वयं साक्षाच्छूलटङ्को महेश्वरः ॥
 तत्राप्लुतानां जन्तूनां मोक्षमार्गोपदेशकः ।
 तत्राक्षयवटोऽप्यस्ति सप्तपातालमूलवान् ॥

प्रलयेऽपि यमारुह्य मृकण्डुतनयोऽवसत् ।

हिरण्यगर्भो विज्ञेयः स साक्षाद्वटरूपधृक् ॥

तत्समीपे द्विजान् भक्त्या सम्भोज्याक्षयपुण्यभाक् ।

यत्र लक्ष्मीपतिः साक्षाद्रैकुण्ठादेत्य मानवान् ॥

श्रीमाधवस्वरूपेण नयेद्विष्णोः परं पदम् ।

अत्र केचित्— सर्वत्रादिमं तीर्थमुद्दिश्य यात्रा कार्या ।

आन्तरालिकानि तीर्थानि प्रासङ्गिकानि । तथा च प्राच्यैः प्रया-
गमुद्दिश्यैव यात्रा कार्या । गया काशी च तेषां प्रासङ्गिकी । तत्र
चार्द्धफलम् ।

अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रमत्तेन गच्छति ।

इतिवचनात् । एवं दाक्षिणात्यैर्गयामुद्दिश्य यात्रा कार्या
काश्यादिकं प्रासङ्गिकमित्याहुः । तत्र प्रमाणं न पश्यामः । न
हि बलदेवयुधिष्ठिरादीनामतिसंहुलतीर्थयात्रायां किञ्चिदेकं
मुख्यमासीदित्यत्र साधकमुपलभामहे । तस्माद्यैर्वहूनि ती-
र्थानि गन्तव्यानि तैः “तीर्थयात्रामहं करिष्ये” इत्येव सङ्कल्पनी-
यम् । यद्वा प्राच्यैर्गयामुद्दिश्य यात्रा कार्या तत्रागत्य काशी-
मुद्दिश्य । एवमन्यत्रापि । एतेनानेकगृहदाहादिनिमित्तकक्षामव-
त्यादीष्टेरस्तु तन्त्रता नैमित्तिकत्वात्, नित्यनैमित्तिकयोर्हि सा
दृष्टा, काम्यानां तु युगपत्प्रसक्तेरभावात् कथं सा स्यात्, न्यूना-
तिरिक्तमार्गगमनरूपतया प्रकृतेऽसम्भवाच्चेत्यपास्तम् । काम्येऽपि
युगाद्यश्राद्धादौ एकस्मिन् ब्राह्मणे पितृपितामहादिश्राद्धतन्त्रदर्शनात् । “अर्घ्येऽक्षर्योदके चैव” इत्यादिनाऽस्नदानेऽपि तन्त्र-
तासिद्धेः । काम्यदर्शनेऽपि पयोयामे तन्त्रेणानुष्ठानदर्शनात् ।
गयाप्राप्तिस्वरूपयोग्यगमनस्यैव काशीप्राप्तिस्वरूपयोग्यत्वाच्च ।
न हि तन्मार्गगमनसमये गयां गच्छतीति न व्यवहार इति ।

प्रयागमाहात्म्ये प्रयागादिपरिमाणम् । ३२७

अथ प्रयागशब्दार्थनिर्वचनम् ।

भारते,

यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।

प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भारतसत्तम ॥ इति ।

अनेन प्रकृष्टो यागो यत्र तत् प्रयागमिति लब्धम् । एवं च
क्षेत्रादिपदसामानाधिकरण्ये प्रयागशब्दस्य नपुंसकत्वं तीर्थरा-
जादिपदसामानाधिकरण्ये तु पुंस्त्वम् ।

ब्राह्मे,

प्रकृष्टत्वात् प्रयागोऽसौ माधान्याद्राजशब्दवान् । इति ।

अथ प्रयागादिपरिमाणम् ।

मात्स्ये,

आ प्रयागं प्रतिष्ठानाद्यत्पुरो वासुकेर्हदात् ।

कम्बलाश्वतरौ नागौ नागाच्च बहुमूलकात् ॥

एतत् प्रजापतेः क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । इति ।

आ प्रतिष्ठानात् प्रयागमित्यन्वयः । एवम् आकम्बलाश्वत-
रौ नागौ इत्याद्यूह्यम् । गङ्गापूर्वकूले प्रतिष्ठानं नाम नगरं त-
त्रैव सामुद्रो नाम कूपः स एव प्रतिष्ठानशब्देनात्र लक्ष्यते ।

पूर्वपार्श्वे तु गङ्गायास्त्रिषु लोकेषु भारत ! ।

कूपं चैव तु सामुद्रं प्रतिष्ठानं च विश्रुतम् ॥

इति मात्स्यात् । एवं च गङ्गापूर्वतः सामुद्रकूपः, दक्षिणे
बहुमूलकः, पश्चिमे कम्बलाश्वतरौ, उत्तरस्यां वासुकिह्रद इति
दिशामवधायः । अनेन क्रमेण कोणसूत्रं साधयित्वा चतुरस्रं प्र-
यागक्षेत्रं ज्ञातव्यमिति वदन्ति । परे तु दक्षिणे कम्बलाश्वतरौ ।

कम्बलाश्वतरौ नागौ यमुनादक्षिणे तटे ।

इति कल्पतरुलिखितमत्स्यपुराणादिति ।

यामुने चोत्तरे कूले प्रयागस्य तु दक्षिणे ।

ऋणप्रमोचनं नाम तीर्थं तत्परमं स्मृतम् ॥

इति वचनाद्यमुनोत्तरकूलपर्यन्तं प्रयागदक्षिणसीमेति ।

प्रयागस्तु ब्रह्मयूपोपलक्षितप्रदेश इति वदतां प्रामाणिकानामपी-
दृशक्षेत्र एव तात्पर्यम् । प्रयागमण्डलं तु पञ्चयोजनपरिमितम् ।

पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डलम् ।

इतिमात्स्वान् । एवं च ब्रह्मयूपमवधीकृत्य सार्द्धयोजन-
द्वयमिते सूत्रे चतुर्दिक्षु भ्रामिते वर्तुलं प्रयागमण्डलं ज्ञेयम् ।

प्रयागव्याप्त्या विंशतिधनुःप्रमाणा वेणी ।

मायः सितासिते विप्र ! राजमूयैः समो भवेत् ।

धनुर्विंशतिविस्तीर्णसितनीलाम्बुसङ्गमे ॥

इति पाञ्चात् । इदं क्षेत्रतीर एव अवध्यन्तराकथनात् ।

एवं च वेणीव्यापकं प्रयागं तद्व्यापकं प्रयागमण्डलं तन्मते ।
कल्पतरुकारैस्तु एतद्वाक्यस्यालिखनात् सितासितसङ्गममात्रं
वेणीति तन्मते गम्यते ।

अथ प्रयागस्मरणफलम् ।

मात्स्ये,

देशस्थो यदि वाऽरण्ये विदेशे यदि वा गृहे ।

प्रयागं स्मरमाणोऽपि यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥

ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति ऋषिपुङ्गवाः ।

स्कान्दे,

बहु बालपतरं वापि पापं यस्य नराधिप ! ।

प्रयागं स्मरमाणस्य सर्वमायाति सङ्क्षयम् ॥ इति ।

प्रयागमाहात्म्ये तत्र गमन-वासादिफलम् । १२९

अथ प्रयागगमनमहिमा ।

कौमे,

प्रयागगमनं श्रेष्ठं नराणां पापकर्मणाम् ।

तत्र देवो महादेवो रुद्रो विश्वामरेश्वरः ॥

सहास्ते भगवान् ब्रह्मा स्वयम्भूरपि दैवतैः ।

तथा,

पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डलम् ।

प्रवेशात्तस्य तद्भूमावश्वमेधः पदे पदे ॥ इति ।

अथ प्रयागदर्शनापकीर्त्तनमृत्तिकालम्भनानां फलम् ।

मात्स्ये,

दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्त्तनादपि ।

मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ इति ।

अथ प्रयागवासफलम् ।

तत्रैव,

प्रयागमनुगच्छेद्वा वसते वापि यो नरः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोकं स गच्छति ॥ इति ।

अथ मासवासफलम् ।

तत्रैव,

ततो गत्वा प्रयागं तु सर्वदेवाभिरक्षितम् ।

ब्रह्मचारी वसेन्मासं पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ॥

ईप्सितान् लभते कामान् यत्र यत्राभिजायते । इति ।

अयं तु मासः सावनः कश्चिदेव ग्राह्यः ।

स्कान्दे,

ब्रह्महत्यादिपापानां प्रायश्चित्तचिकीर्षुणां ।

सेव्यं सितासितं तीर्थं प्रकृष्टं जगतीतले ॥ इति ।

इदमात्यन्तिकवासपरमिति वदन्ति ।

अथ सितासितस्नानफलम् ।

पद्मपुराणे,

कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिनः ।

तस्मादशमुणा प्रोक्ता यत्र विन्ध्येन सङ्गता ॥

तस्माच्छतगुणा प्रोक्ता काश्यामुत्तरवाहिनी ।

काश्याः शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

सहस्रगुणिता सापि भवेत् पश्चिमवाहिनी ।

सा राजन् ! दर्शनादेव ब्रह्महत्यापहारिणी ॥

पश्चिमाभिमुखी गङ्गा कालिन्या सह सङ्गता ।

हन्ति कल्पकृतं पापं सा माघे नृप ! दुर्लभा ॥

अमृतं कथ्यते राजन् ! सा बेणी भुवि कीर्तिता ।

तस्यां माघे मुहूर्त्तं तु देवानामपि दुर्लभम् ॥

मुहूर्त्तपदादेकदिनस्नाने माघे इदमेव फलं बोध्यम् ।

तथा,

पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुर्यः सन्तीह याः पुनः ।

स्नातुमायान्ति ता वेण्यां माघे मासि नराधिप ! ॥

ब्रह्मविष्णुमहादेवा रुद्रादित्यमरुद्गणाः ।

गन्धर्वलोकपालाश्च यक्षकिन्नरगुह्यकाः ॥

अणिमादिगुणोपेता ये चान्ये तत्त्वदर्शिनः ।

ब्रह्माणी पार्वती लक्ष्मीः शची मेधाऽदिति रतिः ॥

सर्वास्ता देवपत्न्यश्च तथा नागाङ्गना नृप ! ।

घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा ॥

गणाश्चाप्सरसां सर्वे पितॄणां च गणास्तथा ।

स्नातुमायान्ति ते सर्वे माघे वेण्यां नराधिप ! ॥

कृते युगे स्वरूपेण कलौ प्रच्छन्नरूपिणः ।

प्रयागमाहात्म्ये सितासितस्नानफलम् । ३३१

सर्वतीर्थानि कृष्णानि पापिनां सङ्गदोषतः ॥

भवन्ति शुक्लवर्णानि प्रयागे माघपञ्जनात् ।

तथा,

मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत ! माधव ! ।

स्नानेनानेन मे देव ! यथोक्तफलदो भव ॥

इमं मन्त्रं समुच्चार्य स्नायान्मौनं समाश्रितः ।

वासुदेवं हरिं कृष्णं माधवं च स्मरेत्पुनः ॥

तप्तेन वारिणा स्नानं यद्वेहे क्रियते नरैः ।

पङ्कजेन फलं तद्धि मकरस्थे दिवाकरे ॥

वहिःस्नानं तु वाण्यादौ द्वादशाब्दफलं स्मृतम् ।

तडागे द्विगुणं राजन् ! नद्यादौ तु चतुर्गुणम् ॥

दशधा देवस्वाते तु शतधा तु महानदी ।

शतं चतुर्गुणं राजन् ! महानद्यास्तु सङ्गमे ॥

सहस्रगुणितं सर्वं तत्फलं मकरे रवौ ।

गङ्गायां स्नानमात्रेण लभते मानुषो नृप ! ॥

गङ्गां येऽत्रावगाहन्ते माघे मासि नराधिप ! ।

चतुर्युगसहस्रं ते न पतन्ति सुरालयात् ! ॥

शतेन गुणितं माघे सहस्रं राजसत्तम ! ।

निर्दिष्टमृषिभिः स्नानं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

पापौघभूरिभास्व्य दाहदेशं प्रजापतिः ।

प्रयागं विदधे भूप ! प्रजानां च हिते रत्नः ॥

सूनास्थानमिदं सम्यक् सितासितजलं क्लृप्तम् ।

पापरूपपशूनां हि ब्रह्मणा विहितं पुरा ॥

सितासिता तु या धारा सरस्वत्या विदर्भिता ।

तन्मार्गं ब्रह्मलोकस्य सृष्टिकर्त्ता ससर्ज वै ॥

तथा,

ज्ञानकृन्मानसे माघस्तत्त्वमोक्षफलप्रदः ।
 हिमवत्पृष्ठतीर्थेषु सर्वपापप्रणाशनः ॥
 इन्द्रलोकप्रदो माघो निर्दिष्टो वेदवादिभिः ।
 सर्वकामप्रदो माघो मोक्षदो बदरीवने ॥
 पापहा दुःखहारी च सर्वकामफलप्रदः ।
 रुद्रलोकप्रदो माघो नार्मदः पापनाशनः ॥
 सारस्वतोऽथौघध्वंसी ब्रह्मलोकफलस्तथा ।
 विशालकुलदो माघो विशालायां द्विजोत्तम ? ॥
 पापेन्धनदवाग्निस्तु गर्भहेतुक्षयावहः ।
 विष्णुलोकाय मोक्षाय जाह्नवः परिकीर्तितः ॥
 सरयुर्गण्डकी सिन्धुश्चन्द्रभागा च कौशिकी ।
 तापी गोदावरी भीमा पर्योष्णी कृतकौशिकी ॥
 कावेरी तुङ्गभद्रा च याश्चान्याश्च समुद्रगाः ।
 तामु स्नायी नरो याति स्वर्गलोकं विकिल्बिषः ॥
 नैमिषे विष्णुमारूप्यं पुष्करे ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
 आखण्डलस्य लोको हि कुरुक्षेत्रे च साध्यते ॥
 माघो देवहृदे विप्र ! योगसिद्धिफलप्रदः ।
 प्रभासे मकरादित्ये स्नातो रुद्रगणो भवेत् ॥
 देवकात् देवतादेहो नरो भवति.माघतः ।
 माघस्नानेन भोविप्र ! गोमत्यां न पुनर्भवः ॥
 हेमकूटपहाकाल ओङ्कारे ह्यपरे तथा ।
 नीलकण्ठाम्बुर्द माघाद्रुद्रलोके महीयते ॥
 सर्वासां सरितां विप्र ! सम्पुत्रो मकरे रवौ ।
 स्नानेन सर्वकामानामवाप्तिर्जायते नृप ! ॥

प्रयागमाहात्म्ये सितासितस्नानफलम् । ३३३

माघस्तत्राप्यते धन्यैः प्रयागे द्विजसत्तम ! ।

अपुनर्भवदं तत्र सितासितजलं यतः ॥

गायन्ति देवाः सततं दिविष्ठा

माघः प्रयागे किल नो भविष्यति ।

स्नाता नरा यत्र न गर्भवेदनां

पश्यन्ति तिष्ठन्ति च विष्णुसन्निधौ ॥

तथा,

तीर्थैर्व्रतैर्दानतपोभिरध्वरैः

सार्द्धं विधात्रा तुलया धृतः पुरा ।

माघः प्रयागश्च तयोर्द्वयोरभूत्

माघो गरीयाश्च तयोश्च सोऽधिकः ॥

वाताम्बुपर्णाशनदेहशोषणै-

स्तपोभिरुग्रैश्चिरकालसञ्चितैः ।

योगैश्च संयान्ति नराश्च यां गतिं

स्नाता हि ये माकरभास्करोदये ॥

तीर्थे प्रयागे सुरसिन्धुयोगे

तेषां गृहद्वारमलङ्करोति ।

भृङ्गावली कुञ्जरकर्णताडिता

ये राजमूयान्नरमेधयज्ञतः ॥

स्नानात्फलं सम्प्रदाति चाखिलं

पापानि सर्वाणि विलुप्य लीलया ।

तथा समयमात्रे,

चतुर्वेदिषु यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव हि ।

स्नात एव समाप्नोति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

सितासिते तु यो मज्जेदपि पापशतावृतः ।

मकरस्थे रवौ माघे न स गर्भेषु मज्जति ॥
 दुर्जया वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्त्यजा ।
 प्रयागे दहते सा तु माघे मासि नराधिप ! ॥
 तेषु तेषु च लोकेषु भुक्त्वा भोगाननेकशः ।
 पश्चाच्चक्रिणि लीयन्ते प्रयागे माघमज्जिनः ॥
 उपस्पृशति यो माघे मकरार्के सितासिते ।
 तस्य पुण्यस्य सङ्ख्या नो चित्रगुप्तोऽपि वेत्त्यलम् ॥
 राजसूयसहस्रस्य राजन्नविकलं फलम् ।
 सितासिते च माघे च स्नातानां भवति ध्रुवम् ॥
 भविष्ये,
 गङ्गायमुनयोश्चैव सङ्गमो लोकविश्रुतः ।
 स एव कामिकं तीर्थं तत्र स्नानेन भक्तितः ॥
 यस्य यस्य च यः कामस्तस्य तस्य भवेद्धि सः ।
 भोगकामस्य भोगाः स्युः स्याद्राज्यं राज्यकामिनः ॥
 स्वर्गः स्यात् स्वर्गकामस्य मोक्षः स्यान्मोक्षकामिनः ।
 कामप्रदानि तीर्थानि त्रैलोक्ये यानि कानि चित् ॥
 तानि सर्वाणि सेवन्ते गङ्गायमुनसङ्गमम् ।
 गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
 स्नात्वैव ब्रह्मणो विष्णोः शिवस्य च पुरं व्रजेत् ।
 भारते,
 सितासिते तु यत्स्नानं माघमासे युधिष्ठिर ! ।
 न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
 पाद्मे,
 स्वर्णभारसहस्रेण कुरुक्षेत्रे रविग्रहे ।
 यत्फलं लभते माघे वेण्यां तच्च दिने दिने ॥

तथा,

धनुर्विंशतिविस्तीर्णे सितनीलाम्बुसङ्गमे ।

माघादपुनरावृत्ती राजमृयी पुनर्भवेत् ॥

माघमासीयवातोऽपि सितासितजलं स्पृशन् ।

अधन्यान् स्पृशेन्नूनं महापातकहा हि सः ॥

भविष्ये,

सर्वेषामेव वर्णानां सर्वाश्रमवतामपि ।

माघस्नानं तु धर्मस्य धाराभिः खलु वर्षति ॥ इति ।

अथ मुण्डनम् ।

तत्र यद्यपि कल्पतरुकारेण मुण्डनं नाभिहितं, तथापि शि-
ष्टपरिग्रहात् प्रमाणवचनमाभिलिख्यते । तथा हि,

प्रयागे वपनं कुर्याद्द्वयायां पिण्डपातनम् ।

दानं दद्यात्कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां तनुं त्यजेत् ॥

किं गयापिण्डदानेन काश्यां वा मरणेन किम् ।

किं कुरुक्षेत्रदानेन प्रयागे वपनं यदि ॥ इति ।

अत्र “प्रयागे वपनं कुर्यात्” इति विधिः । तत्र फलाका-
ङ्क्षायां रात्रिसत्रवदार्थवादिकमेव फलं तत्रान्वेति । तच्च “किं ग-
यापिण्डदानेन” इत्यादिश्रवणाद्गयापिण्डदानादिजन्यफलसमफ-
लम् । नन्वस्तु रात्रिसत्रे प्रतिष्ठा फलम्, अर्थवादेन प्रतिष्ठाया उप-
स्थितेः । इह तु “किं गयापिण्डदानेन” इत्यादिना न किञ्चित्
फलमुपस्थापितमिति चेत्, न । गयापिण्डदानेन किं फलमि-
त्यनेनार्थात् तत्फलकत्वावगतेः । नन्वेवं गयापिण्डदानस्य
नानाफलं श्रुतमस्ति तदप्यत्र स्यात् इति चेत्, तर्हि गयाश्राद्ध-
स्यापि नानाफलकत्वं त्यज्यताम् । गौरवात् । अथोपस्थितत्वा-
त् तत्र नानाफलमपि कल्प्यते । तर्हि तुल्यम् । इयान् विशेषः ।

गयाश्राद्धे तत्तद्वाक्यात् तत्तत्फलोपस्थितिः, इह तु अर्थादि-
ति । एवं च गयापिण्डदानजन्यकाशीमरणजन्यकुरुक्षेत्रदानज-
न्यफलसमफलप्राप्तिकामोऽधिकारी ।

केचित्तु “किं गयापिण्डदानेन” इत्यादि प्रशंसाभात्रम् ।
“यानि कानि च पापानि” इतिमन्त्रनिर्दिष्टपापक्षय एव फलम् ।
यथा “मूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति” इत्यत्र मूक्तवाकप्रकाशि-
तायुराद्याशासनं प्रस्तरप्रहरणफलमित्याहुः । अत्र च “वपनं
करिष्ये” इतिप्रयोगः । प्रपञ्चितमेतत् सामान्यतस्तीर्थधर्मेणु-
मुण्डनप्रकरणे । “वपनं कारयिष्ये” इति प्रयोग इतिमिश्राः ।
इदं तु बोध्यम् ।

केशानां यावती सङ्ख्या छिन्नानां जाह्नवीजले ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

यावन्ति नखलोमानि वायुना प्रेरितानि वै ।

पतन्ति जाह्नवीतोये नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥

तावदब्दसहस्राणि स्वर्गलोक महीयते ।

इत्यादिभिः शिष्टपरिगृहीतवचनैर्गङ्गाप्राप्तिनिमित्तक एव मु-
ण्डनेफलवत्त्वम् “किं गयापिण्डदानेन” इत्यादिना च प्रयागप्रा-
प्तिनिमित्तक एव तादृशफलवत्त्वं चोच्यते । नित्येऽग्निहोत्रे “अग्निहो-
त्रं जुहुयान् स्वर्गकामः” इत्यनेन स्वर्गफलकत्ववत् एकेनैव मुण्ड-
नेन तन्त्रेणैव द्वयोरनैमित्तकयोः सिद्धिः । उभयफलकामनया
क्रियमाणेनाप्येकेनैव काम्ययोर्वपनयोर्निर्वाहः । न चोभयफल-
कामनया एकस्यानुष्ठाने योगेसिद्ध्यधिकरणविरोधः । तस्य
केवलकाम्यविषयत्वात् । दृष्टं च श्रौतेऽपि यमलपुत्रजन्मनि जा-
तेऽर्थयुगप्रदनेकगृहदाहादिनिमित्तकक्षामवत्यादीष्टीनां च तन्त्रे-

प्रयागमाहात्म्ये मुण्डनविषये विचारः । ३१७

णानुष्ठानम् । स्मार्त्तेऽपि सङ्क्रान्तिव्यतीपातदर्शादिश्राद्धानां त-
न्त्रेणानुष्ठानं हेमाद्रिप्रभृतिभिर्दर्शितम् ।

मिश्रास्तु—“स्वर्गफलकं गङ्गायां मुण्डनं, मोक्षफलकं च
प्रयागीयं मुण्डनम् । न चानयोस्तन्त्रेण प्रसङ्गेन वा सिद्धिः ।
नानाफलकामाधिकारिकत्वात् । कामनयोर्युगपदसम्भवात् ।
ततश्च क्रमाकाङ्क्षायां गङ्गामुण्डनमाद्यम् । “गङ्गां प्राप्य” इत्यादि-
श्रवणात् । ननु प्रयागेऽपि—

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

इत्यनेन मुण्डनोपवासयोरेककालीनत्वं प्राप्यते । उप-
वासश्च तत्र प्राप्तिदिने कर्त्तव्य इति तत्र मुण्डनमपि त-
थास्तु इति चेत्, सत्यम् । उपवासमुण्डनयोर्द्वयोस्तत्र प्रा-
प्तिनिमित्तकत्वात् तस्य मुण्डनस्य गङ्गामुण्डनेन काम्ये-
न प्रसङ्गतो निर्वाहात् । काम्यं तु प्रयागमुण्डनमन्यदेव । तच्चा-
नियतकालम् । अतो दिनान्तरे प्रयागमुण्डलाभ्यन्तरस्थले त-
दनुष्ठेयम् । नन्विदं केवलकाम्यं चेत्? स्नानवत् प्रतिदिनमापद्येत ।
प्राप्तिनिमित्तकं चेत्? प्रथमाह एव क्रियेत । निमित्तकामनयोस्त-
दहरेव सन्निपातात् । अथ—

संवत्सरे द्विमासोने पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।

मुण्डनं चोपवासं च ततो यत्नेन वर्जयेत् ॥

इतिवचनादेकोपाधिप्रयुक्तं दशमासाभ्यन्तरे पुनस्तीर्थव-
पनं न कार्यम् । न चैवं प्रयागीयं प्रथममुण्डनमपि न स्यात् ।
तस्यापि तदवच्छिन्नगङ्गामुण्डनापेक्षया द्वितीयत्वात् इति वा-
च्यम् । तस्य प्रयागे विहितस्य गङ्गामुण्डनेन भिक्षाधिकारि-
केण प्रसङ्गेन तन्त्रेण वा ऽनिष्पत्तेः पृथगनुष्ठानस्य तत्र न्याय्य-
त्वादिति । मैवम् । एतस्य प्राप्तिनिमित्तकमुण्डनपरत्वात् । तन्नि-

मित्तकोपवाससाहचर्यात्, 'प्रजेत्'इत्यभिधानाच्च । अत्रोच्यते—

गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मुण्डनं यो न कारयेत् ।

स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत् ॥

इत्यादिना भास्करक्षेत्रे प्रयागे अकरणे निन्दाश्रवणात् करणे फलश्रवणाच्च प्रयागमुण्डनं नित्यकाम्यतया सिद्धम् । तच्च सकृत्करणादेव शास्त्रार्थसिद्धेरकस्यां यात्रायामेकमेवानियतकालं चेत्यवसीयते । एवं तदवच्छिन्नगङ्गामुण्डनमपि"इत्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । नित्येऽग्निहोत्रे स्वर्गफलकत्ववत् प्रयागप्राप्तिनिमित्तकमुण्डन एव तत्तत्फलकत्वेनोपपत्तौ प्रयागे काम्यमुण्डनान्तरकल्पने गौरवात् । अत एव "पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धम्" इत्यादेस्तीर्थप्राप्तिनिमित्तिक एव श्राद्धेऽक्षयफलबोधकत्वम् । अन्यथा पुष्करादौ द्वितीयादिदिने काम्यं श्राद्धान्तरं प्रसज्येत । यदप्युक्तं भास्करक्षेत्रं प्रयागमिति । तदपि वार्त्तम् । तस्य कोणार्कक्षेत्रवाचकत्वात् । प्रयागस्य प्रजापतिक्षेत्रत्वात् ।

अथ प्रयागीयतीर्थानि ।

मात्स्ये,

कम्बलाश्वतरौ नागौ यमुनादक्षिणे तटे ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तत्र गत्वा च संस्थानं महादेवस्य धीमतः ।

नरस्तारयते पुंसो दश पूर्वान् दशापरान् ॥

इदं महादेवस्थानगमनफलम् ।

कृत्वा ऽभिपेकं तु नरः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

स्वर्गलोकपवाप्नोति यावदाभूतसम्प्लवम् ॥

पूर्वप्राश्वे तु गङ्गायास्त्रिषु लोकेषु भारत ! ।

कूपं चैव तु सामुद्रं प्रतिष्ठानं तु विश्रुतम् ॥

प्रयागमाहात्म्ये तत्रत्यतीर्थानां महिमा । ३३९

ब्रह्मचारी जितक्रोधास्त्रिरात्रं यदि तिष्ठति ।
सर्वपापविशुद्धात्मा सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
उत्तरे तु प्रतिष्ठानात् भागीरथ्यास्तु पूर्वतः ।
हंसप्रपतनं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥
अश्वमेधफलं तस्मिन् स्नानमात्रेण भारत ! ।
यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च तावत् स्वर्गे महीयते ॥
उर्वशीपुलिने रम्ये विपुले हंसपाण्डरे ।
परित्यज्यति यः प्राणान् शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥
पट्टिर्वर्षसहस्राणि पट्टिर्वर्षशतानि च ।
सेव्यते पितृभिः सार्द्धं स्वर्गलोके नराधिप ॥
उर्वशीं च सदा पश्येद्देवलोके नरोत्तम ! ।
पूज्यते सततं देवैर्ऋषिगन्धर्वकिन्नरैः ॥
ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः ।
उर्वशीसदृशीनां तु कन्यानां लभते शतम् ॥
मध्ये नारीसहस्राणां बहूनां च पतिर्भवेत् ।
दशग्रामसहस्राणां भोक्ता भवति पार्थिव ! ॥
काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते ।
भुक्त्वा च विपुलान् भोगान् तत्तीर्थं लभते पुनः ॥
शुक्लाम्बरधरो नित्यं नियतः संयतेन्द्रियः ।
एककालं तु भुञ्जानो मासं भूमिपतिर्भवेत् ॥
सुवर्णालङ्कृतानां तु नारीणां लभते शतम् ।
पृथिव्यामासमुद्रायां महाभूमिपतिर्भवेत् ॥
धनधाम्यसमायुक्तो दाता भवति नित्यशः ।
स भुक्त्वा विपुलान् भोगांस्तत्तीर्थं स्मरते पुनः ॥
अथ सन्ध्यावटे रम्ये ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

उपासीत शुचिः सन्ध्यां ब्रह्मलोकपवाप्नुयात् ॥
 कोटितीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यज्येत् ।
 कोटिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोकं महीयते ॥
 ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः ।
 सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले जायेत रूपवान् ॥
 ततो भोगवतीं गत्वा वामुकेरुत्तरेण तु ।
 दशाश्वमेधिकं नाम तीर्थं तत्रापरं भवेत् ॥
 कृताभिषेकस्तु नरः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
 धनाढ्यो रूपवान् दक्षो दाता भवति धार्मिकः ॥
 चतुर्वेदिषु यत्पुण्यं सत्यवादिषु यत्फलम् ।
 अहिंसायां तु यो धर्मो गमनादेव तत्फलम् ॥

तथा,

मानसं नाम तीर्थं तु गङ्गाया उत्तरे तटे ।
 त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 गोभूहिरण्यदानेन यत्फलं प्राप्नुयान्नरः ।
 तत्फलं समवाप्नोति तत्तीर्थं स्मरते पुनः ॥
 अकामो वा सकामो वा गङ्गायां यो विपद्यते ।
 मृतस्तु लभते स्वर्गं नरकं च न पश्यति ॥
 अप्सरोगणसङ्गीतैः सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते ।
 हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति ॥
 बहुवर्षसहस्राणि स्वर्गं राजेन्द्र ! भुञ्जति ।
 ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः ॥
 सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये जायते विपुले कुले ।

तथा,

यामुने चोत्तरे कूले प्रयागस्य तु दक्षिणे ।

ऋणप्रमोचनं नाम तीर्थं तु परमं स्मृतम् ॥
एकरात्रोपितः स्नात्वा ऋणैः सर्वैः प्रमुच्यते ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति अनृणश्च सदा भवेत् ॥ इति ।

अथ प्रयागे काम्यकर्माणि ।

मातृस्ये,
तत्र दानं प्रदातव्यं यथाविभवाविस्तरम् ।
तेन तीर्थफलं चैव वर्द्धते नात्र संशयः ॥
स्वर्गे तिष्ठति राजेन्द्र ! यावदाभूतसम्प्लवम् ।
तथा,
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु गां सम्प्रतीच्छति ।
सुवर्णमणिमुक्ता वा यदि वान्यप्रतिग्रहम् ॥
स्वकार्ये पितृकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ।
विफलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्नुते ॥
तथा,
तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ।
निमित्तेषु च सर्वेषु ह्यप्रमत्तो भवेद्विजः ॥
कपिलां पाटलां वर्णाद्यस्तत्रैव प्रयच्छति ।
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां चेलकण्ठीं पयस्विनीम् ॥
प्रयागे श्रोत्रियं साधुं ग्राहयित्वा यथाविधि ।
शुक्लाम्बरधरं शान्तं धर्मज्ञं वेदपारगम् ॥
सा गौस्तस्यैव दातव्या गङ्गायमुनसङ्गमे ।
वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥
यावद्रोमाणि तस्या गोः सन्ति गात्रेषु सत्तम ! ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
यत्राऽसौ लभते जन्म सा गौस्तत्राभिजायते ।

न च पश्यति तं घोरं नरकं तेन कर्मणा ॥
 उत्तरान् स कुरुन् प्राप्य मोदते कालमक्षयम् ।
 गवां शतसहस्रेभ्यो दद्यादेकां पयस्विनीम् ॥
 पुत्रान्दारांस्तथा भृत्यान् गौरेकां प्रतितारयेत् ।
 तस्मात्सर्वेषु दानेषु गोदानं तु विशिष्यते ॥
 दुर्गमे विपमे घोरे महापातकसम्भ्रमे ।
 गौरेव रक्षां कुरुने तस्माद्देया द्विजोत्तमे ॥

तथा,
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
 आर्षेणैव विधानेन यथाविभवविस्तरम् ॥
 न स पश्यति तं घोरं नरकं तेन कर्मणा ।
 उत्तरान् स कुरुन् गत्वा मोदते कालमक्षयम् ॥
 पुत्रदारांश्च लभते धार्मिकान् रूपसंयुतान् ।

अथ प्रायगमरणफलम् ।

ऋग्वेदे आश्वलायनाः पठन्ति ।
 सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति ।
 ये वै तन्वां विसृजन्ति धीरास्ते जनासोऽमृतत्वं भजन्ते॥इति।
 'सरिते' इति "टापं चापि हलन्तानाम्" इति रीत्या । छान्दसं
 वा । आप्लुता इत्यर्थे 'आप्लुतास' इति छान्दसम् । तद्विप्रास
 इतिवत् । एवमग्रेऽपि । वै, त्वर्थे । तन्वमित्यर्थे 'तन्वाम्' इति
 छान्दसम् ।

मत्स्यपुराणे,

आप्रयागं प्रतिष्ठानाद्यत्पुरो वासुकेर्हृदात् ।
 कम्बलाश्वतरो नागौ नागाश्च बहुमूलकाव ॥
 एतत्प्रजापतेः क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥

अत्र प्रजापतिक्षेत्रे यस्य मरणं भवति स मोक्षभागभव-
तीत्यर्थः ।

तथा,

मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु राजन् ! प्रयागस्य माहात्म्यं पुनरेव तु ।

यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

आर्त्तानां च दरिद्राणां निश्चितव्यवसायिनाम् ।

स्थानमुक्तं प्रयागं तु नारुयेयं तु कदाचन ॥

व्याधितो यदि वा दीनः कुट्टो वापि भवेन्नरः ।

गङ्गायमुनमासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥

दीप्तकाञ्चनवर्णाभैर्विमानैः सूर्यवर्चसैः ।

गन्धर्वप्सरसां मध्ये स्वर्गे मोदति मानवः ॥

ईप्सितान् लभते कामान् वदन्ति ऋषिपुङ्गवाः ।

सर्वरत्नमयैर्दिव्यैर्नानाध्वजसमाकुलैः ॥

वराङ्गनासमाकीर्णैर्विमानैः शुभलक्षणैः ।

गीतवादित्रनिर्घोषैः प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ॥

यावन्न स्मरते जन्म तावत्स्वर्गे महीयते ।

ततः स्वर्गात्परिश्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः ॥

हिरण्यरत्नसम्पूर्णे समृद्धे जायते कुले ।

तदेव च स्मरेत्तीर्थं स्मरणात्तत्र गच्छति ॥

तथा,

वटमूलं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।

सर्वलोकानतिक्रम्य रुद्रलोकं स गच्छति ॥

तत्र ते द्वादशादित्यास्तपन्ते रुद्रमाश्रिताः ।

निर्दहन्ति जगत् सर्वं वटमूलं न दहते ॥

नष्टचन्द्रार्कपवनं यदा चैकार्णवं जगत् ।

स्वपते तत्र वै विष्णुर्यतमानः पुनः पुनः ॥

तथा,

उर्वशीपुलिने रम्ये विपुले हंसपाण्डरे ।

परित्यजति यः प्राणान् शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥

षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।

सेव्यते पितृभिः सार्द्धं स्वर्गलोके नराधिप ! ॥ इत्यादि ।

तथा,

कोटितीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।

कोटिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ इत्यादि ।

तथा,

अकामो वा सकामो वा गङ्गायां यो विपद्यते ।

मृतस्तु लभते स्वर्गं नरकं च न पश्यति ॥

अप्सरोगणसङ्गीतैः सुप्तो ऽसौ प्रतिबुध्यते ।

हंसमारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति ॥

तथा,

गङ्गायमुनयोर्मध्ये करीषाग्निं यस्तु धारयेत् ।

अहीनाङ्गो ह्यरागेश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ॥

यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु धीमतः ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो जम्बूद्वीपपतिर्भवेत् ।

स भुक्त्वा विपुलान् भोगान् तत्तीर्थं लभते पुनः ।

जलप्रवेशं यः कुर्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते ।

राहुग्रस्ते तथा सोमे विमुक्तः सर्वपातकैः ॥

सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ॥
 स्वर्गलोकमवाप्नोति ऋषिगन्धर्वसेवितम् ।
 परिभ्रष्टस्तु राजेन्द्र ! समृद्धे जायते कुले ॥
 अधःशिरास्तु यो ज्वालामूर्ध्वपादः पिवेन्नरः ।
 शतवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 परिभ्रष्टस्तु राजेन्द्र ! अग्निहोत्री भवेन्नरः ।
 भुक्त्वा तु विपुलान् भोगान् तत्तीर्थं भजते पुनः ॥
 यश्च देहं विकर्त्तित्वा शकुनिभ्यः प्रयच्छति ।
 विहगैरुपभुक्तस्य शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥
 शतं वर्षसहस्राणां सोमलोके महीयते ।
 तस्मादपि परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ॥
 गुणवान् रूपसम्पन्नो विद्वांश्च प्रियवाचकः ।
 भुक्त्वा तु विपुलान् भोगान् तत्तीर्थं लभते पुनः ॥
 तथा,
 शृणु राजन् ! प्रयागे तु अनाशकफलं विशो ! ।
 प्राप्नोति पुरुषो धीमान् श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ॥
 अहीनाङ्गो ह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ।
 अश्वमेधफलं तस्य गच्छतस्तु पदे पदे ॥
 कुलानि तारयेद्राजन् दश पूर्वान् दशापरान् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो गच्छेत्तु परमं पदम् ॥
 तथा,
 पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डलम् ।
 प्रवेशात्तस्य तद्भूमावश्वमेधः पदे पदे ॥
 व्यतीतान् पुरुषान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश ।

नरस्तारयते सर्वान् यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥

एवं ज्ञात्वा तु राजेन्द्र ! सदा श्रद्धापरो भव ।

अश्रद्धाघानाः पुरुषाः पापोपहतचेतसः ॥

न प्राप्नुवन्ति तत्स्थानं प्रयागं देवरक्षितम् ॥ इति ।

“अमुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।

तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥” इति श्रुत्या-
ऽऽत्महनननिषेधात् कथमेतदिति चेत्, तत्रात्महनशब्देनानात्म-
ज्ञस्योक्तत्वात् । सा श्रुतिरनात्मज्ञनिन्दापरेति शाङ्करभाष्येऽ-
भिधानात् ।

यत्तु —प्रयागमरणं विहितत्वात् स्वर्गादिकं फलम् आत्महत्या
निषेधान्नरकं च जनयति श्येनवत् । यथा श्येनो हिंसात्वेन निषि-
द्धतया नरकं विहितत्वाच्च सुखसाधनं वैरिमरणं च जनयतीति ।
तन्न । “न हिंस्यात्” इत्यादेर्वैधातिरिक्तपगतयाऽग्नीपोमीयहिंसाव-
न्नरकाहेतुत्वात् ।

जलप्रवेशं यः कुर्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते ।

राहुग्रस्तो यथा सोमो विमुक्तः सर्वपातकैः ॥

इत्यादिवाक्यात् प्रयागमरणनाधर्मासम्भवाच्च । श्येने तु न
तथेत्याकरे स्पष्टम् ।

साङ्ख्य्यास्तु वैधहिंसाऽप्यधर्महेतुः । अग्नीपोमीयविधेः
क्रत्वर्थत्वात् “न हिंस्यात्” इति निषेधस्य पुरुषार्थत्वात् नाग्नीपो-
मीयालम्भनविधिना “न हिंस्यात्” इत्यादेः सङ्कोचः । भिन्नवि-
षयत्वात् । तथाच मैव हिंसा क्रतुमप्युपकरोति दोषमप्यावहती-
ति किमसङ्गतम् । न च “तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः” इत्यादिवाक्यैस्त-
स्या अधर्मजनकत्वाभावः । यथाश्रुते “वधोऽवधः” इत्यस्यानुपपत्ते-
र्लक्षणयाऽधर्मजनको वधो न भवतीत्यर्थो वक्तव्यः, तथा सति

प्रयागमाहात्म्ये तत्रात्मघाते दोषादोषविचारः । ३४७

लक्षणया ऽधर्माजनकत्वो नेत्यर्थोऽस्तु । न चैवं सहपरणमपि पापहेतुः स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः ।

अन्विता पिण्डदाने तु यथा भर्तुर्दिने दिने ।

तदन्वारोहिणी यस्मात्तस्मान्सा नात्मघातिनी ॥

इति विष्णुवचनाद्वा न तथात्वम् । अत एव महाभारते नाकपृष्ठं गतानामपि विशस्तपशूनां यज्वनां पशुभिर्विशसनं स्मर्यते । एवं च हिंसात्वेनैव लाघवेनार्थमेहेतुत्वं न तु वैधान्यहिंसात्वेन । गौरवात् । वैधहिंसातोऽधर्मकल्पने गौरवमपि फलमुखं न दोषायेत्याहुः ।

अत्र न्यायविदः । इष्टसाधनत्ववत् बलवदनिष्ठानुबन्धित्वस्य पापाजनकत्वस्य वा विध्यर्थत्वात् अग्नीषोमीयादिविधिनैव तत्र पापाजनकत्वबोधनाच्चेदं युक्तम् । न च तस्य विध्यर्थत्वे मानाभावः । तस्यातथात्वे “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादौ निषेधानुपपत्तेः । न हि तत्रेष्टसाधनत्वस्य व्यतिरेको लोध्यते किन्तु पापाजनकत्वस्यैवेत्याहुः ।

ये तु बलवदनिष्ठानुबन्धित्वादिकं न विध्यर्थ इति ब्रुवते । न्मते साङ्ख्यदत्तदूषणं दुष्परिहरमिति भाति । “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादौ लिङोऽनिष्टसाधनत्वे लक्षणा इति मते साङ्ख्यमतमसङ्ख्येभ्यमिति प्रतिभाति । अत एव—

दानधर्मे,

प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया ।

अल्पदोषमिह ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥ इति ।

वस्तुत इदमपि भक्षणपरम् । हिंसादोषस्तु भवत्येव । स्वयंसित्वा भक्षणे दोषद्वयम् । हिंसाजन्यं भक्षणजन्यं च । अत्र भक्षमात्रजन्यमित्याशयात् । ननु “तस्मादुह न पुराऽऽयुषः स्वः कामी

प्रेयात्”इतिश्रुत्या प्रतिषेधात् प्रयागप्रायणमपि प्रत्यवायसाधनमि-
ति प्रतीयते । सा हि आत्महत्यासामान्यमेव प्रतिषेधति सङ्को-
चे मानाभावादिति । मैवम् ।

वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

तृतीये चोदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते ॥

इतिगार्ग्यवचनेनोक्तश्रुतेरात्महत्यासामान्यपरत्वाभावात् ।

तथा ब्रह्मपुराणम्,

दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमानपि ।

प्रविशेदनलं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा ॥

अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा ।

मच्छेन्महापथं वापि तुषारागेरिमादरात् ॥

प्रयागवटशाखाग्रात् पातनं च करोति यः ।

स्वयंदेहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ॥

उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकान् नात्मघाती भवेत् कचित् ।

महापापक्रियः स्वर्गे दिव्यान् भोगान् समश्नुते ॥

एतेषामधिकारस्तु तपसां सर्वजन्तुषु ।

नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥ इति ।

अत्र यद्यपि ‘यः करोति’इत्याद्यनुवादः तथाऽपि फलश्रव-
णादधिकारिनिरूपणाच्च विधिरुन्नीयते । दुश्चिकित्सव्याधिपीडा-
यामपि यावत् यथाशक्ति चिकित्सया स्वधर्माचरणं सम्भवति
तावत् स्थेयमेवेति प्रतिपादयति-स्वयमित्यर्जेन । अयं च का-
व्यविशेषः स्वश्रुत्यैव परीक्षणीयः । ‘महामतिः’इत्यनेन विचार-
वैराग्यादिमतैवेदं कर्तुं शक्यमित्यप्युक्तम् । यथोक्तकालविशे-

प्रयागमाहात्म्ये तच्चात्मघाते दोषादोषविचारः । ३४९

षो न महापापिनां प्रायाश्चित्तरूपयथोक्तमरणेऽपेक्ष्यते इत्याश्र-
येन । तेषामेवंविधमरणफलं पृथगाह—महापापेत्यर्द्धेन । तथा-
चैवंविधमरणेऽधिकारिविशेषणं महारोगित्वमहापापित्वे ।
महारोगिणामुत्तमलोकप्राप्तिर्मुख्यं फलम् । महापापिनां
तु पापक्षय एव । स्वर्गभोगस्त्वानुषङ्गिक इति विशेषः । ये तु
जाबालश्रुतौ सन्न्यासिनां मरणप्रकाराः—“अयं विधिः परि-
ब्राजिनां वीराध्वानेऽनाशकेऽपि प्रवेशेऽग्निप्रवेशे महाप्रस्थाने”इ-
त्यादिनोक्ताः तेऽपि महारोगादिविषया एव । निष्कामत्वमात्रं
विशेषः । यत्तु याज्ञवल्क्ये—

अनशनाग्निप्रवेशजलप्रपतनोद्यमी ।

इत्यादिना सन्न्यासिनामनशनाद्युद्यमस्तामसत्वेन निन्दितः
तत् ध्यानादिरूपस्वधर्मानुष्ठाने सम्भवत्यपि कृतकृत्याभिमाना-
दिनिमित्तकदेहत्यागादिविषयमिति । ‘सर्वजन्तुषु’इत्यनेन पञ्चा-
दीनां, ‘सर्ववर्णेषु’इत्यनेन ब्राह्मणादीनामधिकारो दर्शितः ।
‘सर्वदा’इत्यनेनाश्रमनियमो ऽन्यादिनियमश्च निरस्त इति ।
धर्माज्जनसमर्थस्यापि देहत्याग उक्तः—

यदाऽसौ नियमेऽकल्पो जरया जातवेपथुः ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य मच्चित्तोऽग्नीन् समाविशेत् ॥

इत्यादिना । एवं रोगपापाद्यभावेऽपि धर्माज्जनसमर्थस्यापि
योगप्रवृत्तयारिष्टादिनाऽऽसन्नमरणज्ञाने स्वयंदेहत्यागप्रकाराः
शिवपुराणे बायुसंहितायामुक्ताः ।

यस्त्वासन्नां मूर्तिं मृत्योर्दृष्ट्वाऽरिष्टं च भूरिशः ।

स योगारम्भानिरतः शिवक्षेत्रं समाश्रयेत् ॥

स तत्र निवसन्नेव यदि धीरमना नरः ।

प्राणान् विनापि रोगाद्यैः स्वयमेव परित्यजेत् ॥

कृत्वाप्यनशनं वैधं हुत्वा वाङ्गं शिवानले ।

क्षिप्त्वा वा शिवतीर्थेषु स्वदेहमवगाहनात् ॥

शिवशास्त्रोक्तविधिवत् प्राणान् यस्तु परित्यजेत् ।

सद्य एव विमुच्येत नात्र कार्य्या विचारणा ॥ इति ।

ततश्च यथाकालमरणादपि शिवक्षेत्रवासिनां मुक्तिमुक्त्वा उक्तम्—

तथापि मरणं शस्तमुशन्यनशनादिभिः ।

शास्त्रं विश्रम्भधीरेण मनसा क्रियते यतः ॥

एतेष्वन्यतमोपायं कथमप्यवलम्ब्य च ।

षडब्दसिद्धिं विधिवत् प्राप्तो वा म्रियते यदि ॥

पशूनामिव तस्येह न कुर्यादौर्ध्वदेहिकम् ।

नैवाशौचं प्रसज्येत तत्पुत्रादेर्विशेषतः ॥

अथैनमपि चोद्दिश्य कर्म चेत्कर्तुमीप्सितम् ।

कल्याणमेव कुर्वीत भक्त्या भक्तांश्च पूजयेत् ॥ इति ।

कल्याणं, तदभ्युदयमुद्दिश्य ब्राह्मणभोजनादिकम् । ननु

“वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः” इत्यादिवचनेन त्र्यहाशौचबोधकनेदं विरुध्यते इति चेत्, न । एतस्य योगाभ्यासपरत्वात् ।

नन्वेभिर्वचनैर्महारोगिणो महापापस्य धर्माज्जनाशक्तस्य जीर्णस्य चाधिकारो ब्राह्मणस्यापि गम्यते । न च तावता समर्थस्यापि ब्राह्मणस्य प्रयागमरणप्राप्तिः । अत एव दाक्षिणात्यस्मृतिरपि—

धर्माज्जनासमर्थस्य कर्तुः पापाङ्कितस्य च ।

ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमोक्षणम् ॥ इति,

एतदतिरिक्तस्थले ब्राह्मणस्य मरणेऽनधिकारं प्रापयति ।

अत एवाग्निपुराणमप्यब्राह्मणस्यैव वारिप्रवेशादिकं ब्रवी-
त् । तथा हि—

प्रयागमाहात्म्ये तत्रात्मघाते दोषादोषविचारः । ३५१

समायुक्तो भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः ।

दुश्चिकित्सैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः ॥

स्वयंदेहविनाशस्य प्राप्ते काले महामतिः ।

अब्राह्मणो वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया ॥

प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथा ।

अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव च ॥

इत्यादिना । न च सर्वस्वारयज्ञावगतयजमानाग्निप्रवेशवत् प्र-
यागप्रायणमपि न दोषायेति वाच्यम् । तत्र तादृशविधिनैव दो-
षा प्रावगतेः । प्रयागमरणविधेस्तु धर्मार्जनसमर्थब्राह्मणाति-
रिक्तपरत्वेऽप्युपपत्तेः । तदतिरिक्तश्चासमर्थो ब्राह्मणः क्षत्रियादि-
र्वा । अत एव “तस्मादुह न” इत्यादिश्रुतिसङ्कोचोऽपि न भवति ।
अथ सा श्रुतिरवश्यं सङ्कोचनीया अन्यथा प्रयागमरणविधेस्त-
द्विरोधेन क्षत्रियादिपरतापि न स्यादिति । मैवम् । स्मृतेरानर्थ-
क्यभियाऽस्तु क्षत्रियाद्यंशे सङ्कोचः । समर्थब्राह्मणांशे तत्स-
ङ्कोचे मानाभावात् । अत एव “सर्वा औदुम्बरी वेष्टयितव्या” इति-
स्मृतेरानर्थक्यभिया “औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायति” इति श्रुतिर्न वेष्टनां-
शे स्मृतेः प्रामाण्यं बाधते । किं तु ‘सर्वा’ इत्यंशे एवेति वि-
रोधाधिकरणे स्पष्टमिति ।

अत्रोच्यते—

न लोकवचनाद्विप्र न वेदवचनादपि ।

मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥

इत्यग्निपुराणेन वसिष्ठं सम्बोध्य ते त्वया प्रयागम-
णं प्रति मतिर्नोत्क्रमणीया प्रयागमरणं बलवद्निष्ठाननुबन्धि-
त्वे सतीष्टसाधनमिति बुद्धिर्न दूरीकरणीयेत्यभिधीयते । अत
एव “तस्मादुह न” इत्यादिश्रुतिः प्रयागमरणविषये धर्मार्जनसम-

र्थब्राह्मणांशेऽपि सङ्कोचनीया । सति श्रवणमननादिना मोक्षार्ज-
नसामर्थ्ये स्वर्गमात्रकामनया न देहं जह्यादित्यत्रैव तस्याः श्रु-
तेस्तात्पर्यम् । एवं “भृगुवादिपतनमन्यत्र ब्राह्मणात्” इतिवाक्य-
स्यापि । जरारोगादिनिमित्तकभृगुपाते ब्राह्मणस्याप्यधिका-
रित्वात् यथाश्रुतस्यासङ्गतेः । किञ्च-

क्रोधात्प्रायं विषं वक्त्रिं शस्त्रमुद्धन्धनं जलम् ।

गिरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥

ब्रह्मदण्डहता ये च ये तु वै ब्राह्मणैर्हताः ।

महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥

इतिब्रह्मपुराणेन सर्ववर्णसाधारण्येनैव क्रोधादिना मर-
णं निषिद्धम् ।

व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः ।

इत्यादिमत्स्यपुराणादिना तदेव प्रतिप्रसूयते । तथा चास्य
साधारणतया ब्राह्मणस्याप्यधिकार इति ।

अत एव स्कान्दे,

यथाकथञ्चित्तीर्थेऽस्मिन् प्राणत्यागं करोति यः ।

तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादीप्सितानपि ॥

इतिसामान्यत एव नात्मघातदोष इत्युक्तम् । अपिच-

न वेदवचनात्तात ! न लोकवचनादपि ।

इत्यादिमत्स्यपुराणमपि ब्राह्मणाऽऽत्महत्याप्रतिप्रसवरूपमिति
गम्यते । यथाश्रुतवेदवचनास्त्रोक्तमणीया, ब्राह्मणस्यात्महत्या-
निषेधकवाक्यानां न तत्सामान्यपरत्वं किंतु प्रयागीयातिरिक्त-
परत्वमिति ब्रूयादशयः । न च “न वेदवचनात्” इत्यादि क्षत्रियादेरे-
व काम्यात्महत्याप्रतिषेधे प्रतिप्रसवरूपमिति वाच्यम् । क्षत्रिया-

प्रयागमाहात्म्ये तत्र मरणे प्रारब्धकर्मणो निवृत्तिः ॥ १५३

देः काम्यात्महत्याप्रतिषेधकाभावात् । प्रत्युत विधानात् । तथाहि—

भविष्योत्सरे,

समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले

दशैकमग्नौ पतने च षोडश ।

महाहवे षष्टिरशीति गोग्रहे

अनाशके भारत ! चाक्षया गतिः ॥ इति ।

इदं तु बोध्यम् । द्विविधं प्रारब्धं कर्म । एकमेकस्यैव जन्मनो निर्वर्तकम् । अन्यत्तु द्वित्रजन्मार्जनसमर्थम् । आद्यस्य प्रयागे देहपातादेव निवृत्तिः तस्य तावन्मात्रप्रयोजनकत्वात् । अन्त्यस्य तु तत्तद्भोगानुकूलजन्मार्जनशक्तिः प्रयागमरणेन प्रतिबध्यते । अतः प्रयागमरणार्थीनान् विपुलान् भोगाननुभूय ततस्तत्तत्प्रारब्धफलं भुक्त्वा प्रयागे प्राप्तदेहः काले तत्र कलेवरमुन्मुच्य कैवल्यं लभते । अप्रारब्धानि तु पापानि प्रयागमरणात् प्रक्षीयन्ते ।

राहुग्रस्तो यथा सोमो विमुक्तः सर्वपातकैः ।

इत्यादिवाक्यात् । नन्वविशेषेण सर्वपापक्षये कथं प्रयागमरणार्थीनस्वर्गभोगभूमिदेहसम्भवोऽपि । तस्य पुण्यपापोभयसाध्यत्वात् । स्वर्गेऽपि किञ्चिद्दुःखानुभवात् ।

स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निवृत्तिः ।

इतिस्मरणात् । कुथं वा तादृशस्वर्गानुभवोत्तरं प्रयागे पुनर्विग्रहपरिग्रहः गर्भवासवेदनानिदानदुरितोपशमादिति । मैवम् । प्रारब्धवदप्रारब्धस्यापि कस्यचिद्दुरितस्य प्रयागमरणाविनाश्यतायाः फलबलेन कल्पनात् । मोक्षार्थप्रयागमरणे तु तत्स्वज्ञानद्वारा सर्वपापक्षय एवेति विशेष इति ।

अत्र च कृतोपवासः पारणादिने नित्यं कृत्वा ओम-

द्येत्यादि मोक्षकामो गङ्गायमुनासङ्गमे प्राणत्यागमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य तत्र प्रविशेत् । फलान्तरकामनायां तु मोक्षस्थाने
तत्पदं निवेशयेदिति । अत्रापि यथाशक्ति सर्वप्रायश्चित्तं, श्राद्धा-
धिकार्यभावे जीवच्छ्राद्धं सपिण्डनान्तं कारयन्ति । एवंविधमरणे
च ज्ञातीनां त्रिरात्रमशौचम् । “अनशनमृतानामशनिहतानाम-
ग्निजलप्रविष्टानां भृगुसङ्ग्रामदेशान्तरामृतानां त्रिरात्रम्” इतिक-
श्यपवचनात् । न तु “वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः” इत्यादिवचनात्
तस्य रोगिवृद्धमात्रपरत्वात् इति ।

सामान्यतस्तीर्थे मरणफलमुक्तम्—

कौर्मे,

यः सर्वपापयुक्तोऽपि पुण्यतीर्थेषु मानवः ।

नियमेन त्यजेत्प्राणान् मुच्यते सर्वपातकैः ॥ इति ।

नियमेन, पूर्वदिनकृतभोजननियमेनेत्येके । तत्तत्फलसङ्कल्पे-
नेत्यन्ये । नियमेनेत्यनेन क्रोधादिव्यावृत्तिरित्यपरे । ब्राह्मणेन
कलौ जलादिप्रवेशो न कार्यः ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः ।

देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या प्रदीयते ॥

कन्यानामसवर्णानां विवाहस्तु द्विजातिभिः ।

आततायिद्विजाग्न्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ॥

वानप्रस्थाश्रमस्याऽपि प्रवेशो विधिचोदितः ।

वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा ॥

प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ।

संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः ।

दत्तौरस्सैरिषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसौरिणाम् ।

भोज्याकृता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः ॥
 ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च ।
 भृग्वग्निमरणं चैव वृद्धादिमरणं तथा ॥
 इत्यादीन्यभिधाय,
 एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
 निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥
 इतिहेमाद्रिपराशरभाष्यधृतादित्यपुराणादिति स्मार्त्ताः ।

इति प्रयागमाहात्म्यं समाप्तम् ।

अथ दक्षिणप्रयागमाहात्म्यम् ।

तच्च गौडदेशे सप्तग्रामे मोक्षवेणीतिप्रसिद्धम् ।

गङ्गावाक्यावल्याम्,

प्रद्युम्नतीर्थं तपसा यत्र तेन स्मरो हरेः ।

प्रद्युम्ननाम्ना पुत्रोऽभूत् स्थाने तत्र महोदयः ॥

तद्दक्षिणप्रयागं तु गङ्गातो यमुनाऽऽगता ।

स्नानात्तत्राक्षयं पुण्यं प्रयाग इव लभ्यते ॥ इति ।

अक्षयपुण्यप्राप्तिः फलम् ।

अथ प्रसङ्गाद्गङ्गासागरसङ्गममाहात्म्यम् ।

भारते,

गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र ! सागरस्य च सङ्गमे ।

अश्वमेधादशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ इति ।

अद्याश्वमेधयज्ञजन्यफलदशगुणफलप्राप्तिकामो गङ्गासाग-

रसङ्गमे स्नानमहं करिष्ये इति प्रयोगः । स्नानमन्त्रस्तु—

पद्मपुराणे,

त्वं देव ! सरितां नाथ ! त्वं देवि ! सरितां वरे ! ।

उभयोः सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै ॥ इति ।

गङ्गावाक्यावल्याम्,

अन्तरिक्षे क्षितौ तोये पापीयानपि यो मृतः ।

हरिब्रह्मशिवैः पूज्यमक्षयं पदमश्नुते ॥

अद्य सर्वपापक्षयपूर्वकहरिब्रह्मशिवपूज्याक्षयपदप्राप्तिकामो
गङ्गासागरसङ्गमे तोये प्राणत्यागमहं करिष्ये इति प्रयोगः ।

एवं क्षितावन्तरिक्षे च यथायथं प्रयोज्यम् । मुक्तिप्राप्ति-
काम इति वा ।

गङ्गायां च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले ।

जले स्थले चान्तरिक्षे गङ्गासागरसङ्गमे ॥ इतिवचनात् ।

स्कान्दे,

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वदानेन यद्भवेत् ।

पूजायाः सर्वदेवानां तपसां यज्ञकर्मणाम् ॥

सर्वपुण्याश्रमाणां च यत्पुण्यं सम्प्रजायते ।

दर्शनात्स्पर्शनात् पानात् स्नानाच्चैवावगाहनात् ॥

लभते पुरुषः सर्वं स्नात्वा सागरसङ्गमे ।

अद्य सर्वतीर्थसर्वदेवपूजासर्वतपःसर्वयज्ञसर्वपुण्याश्रमजन्य-
पुण्यसमपुण्यप्राप्तिकामो गङ्गासागरसङ्गमे स्नानमहं करिष्ये इति
प्रयोज्यम् । दर्शनस्पर्शनपानानामन्यतमकरणेऽप्येतदेव फलम् ।

अथ गङ्गासागरसङ्गमे कपिलदर्शनफलम् ।

स्नात्वा तु सागरे मर्त्यः पवित्रे कपिलं हरिम् ।

पश्येद्देवीं च वाराहीं स याति त्रिदशालयम् ॥ इति ।

ब्राह्मे,

यो यस्म्ययते कामं पुरुषः काममोहितः ।

मरणाल्लभते सर्वं गङ्गासागरसङ्गमे ॥

अद्यामुकप्राप्तिकामो गङ्गासागरसङ्गमे मरणमहं करिष्ये इति प्रयोगः ।

स्कान्दे शिववाक्यम् ।

मुक्तिक्षेत्रेषु सर्वेषु काम्यमृत्युर्विधीयते ।

सर्वत्र लभते कामं मरणान्नास्ति संशयः ॥ इति ।

अथ गङ्गासरयूसङ्गममाहात्म्यम् ।

गङ्गावाक्यावल्याम्,

वेणीबाह्वं ततस्तीर्थं सरयूर्पत्रं गङ्गाया ।

सुपुण्यया महापुण्या स्वसा स्वसैव सङ्गता ॥

हरेर्दक्षिणपादाब्जक्षालनाच्चमरापगा ।

वामपादोद्भवां विद्धि सरयूं मानसोद्भवाम् ॥

तीर्थे तत्रार्चयन् रुद्रं विष्णुर्विष्णुत्वमाप्तवान् ।

पञ्चाश्वमेधफलदं स्नानं तस्मिन्नद्यापहम् ॥ इति ।

वेणीबाह्वं दर्दरीतिप्रसिद्धम् । अथ पञ्चाश्वमेधयज्ञजन्यफल-
समफलप्राप्तिकामो गङ्गासरयूसङ्गमे स्नानमहं करिष्ये इति प्रयोगः ।

अथ गङ्गागण्डकीसङ्गममाहात्म्यम् ।

गङ्गावाक्यावल्याम्,

ततस्तु गण्डकीतीर्थं गण्डकी यत्र सङ्गता ।

गोसहस्रस्य दानं च तत्र स्नानेन संमितम् ॥

अथ गोसहस्रप्रदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो गङ्गाग-
ण्डकीसङ्गमे स्नानमहं करिष्ये इति ।

अथ गङ्गाकौशिकीसङ्गममाहात्म्यम् ।

गङ्गावाक्यावल्याम्,

विश्वामित्रस्य भगिनी गङ्गाया यत्र सङ्गता ।

तत्राप्नुत्य च विद्यादिः समन्तः स्यात् प्रियातिथिः ॥

अथ विष्ठादिसमन्तप्रियातिथित्वकामो गङ्गाकौशिकीसङ्गमे
स्नानमहं करिष्ये इति ।

अथ गङ्गासरस्वतीसङ्गममाहात्म्यम् ।
महाभारते पुलस्त्यतीर्थयात्रायाम्,
गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ ! सरस्वत्याश्च सङ्गमे ।
स्नातोऽश्वमेधं प्राप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ इति ।

अथ गङ्गागोमतीसङ्गमफलम् ।

भारते,
गोमतीगङ्गयोश्चैव सङ्गमे लोकविश्रुते ।
अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चापि समुद्धरेत् ॥ इति ।

यां मौलौ निदधे सुधांशुतिलको मल्लीमतल्लीमिव
स्नानध्याननिजाभिधानविधिभिर्या कल्पमं लुम्पति ।
वीचीभिर्विदधाति या सुरपुरीसोपानपालीमिव
क्षेमाय त्रिजगज्जनैकजननी सा जाह्नवी वर्ण्यते ॥

निःशेषसन्तापनिवृत्तिबीजं

विगाह्य गाढं मनुजा यदम्भः ।

अपास्य पाप्मानमतिप्रमाणं

माघे मघोनः पुरमुत्पतन्ति ॥

या दुष्कृतं दर्शनतो धुनीते

जगत्पुनीते च निजैः पृषद्भिः ।

मुकुन्दपादाब्जमरन्दधारा

हाराणुकारा हृदयेऽस्तु सा नः ॥

विभोर्मुकुटचारिणी दुरितराशिसंहारिणी

दिगन्तरविहारिणी प्रणतलोकनिस्तारिणी ।
सुरप्रणयिनीस्तनस्खलितचन्दनोद्भासिनी
चिरं त्रिपथगामिनी पतितपावनी पातु नः ॥

अथ गङ्गामाहात्म्यम् ।

तत्र महाभारते दानधर्मे,

शिलवृत्तिरुवाच ।

के देशाः के जनपदाः के ग्रामाः के च पर्वताः ।
प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यस्तदुच्यताम् ॥

सिद्ध उवाच ।

ते देशास्ते जनपदास्ते ग्रामास्ते च पर्वताः ।
येषां भागीरथी गङ्गा मध्येनैति सरिद्वरा ॥
तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ।
गतिं तां लभते जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत् ॥
स्पृष्टानि येषां गाङ्गेयैस्तोयैर्गात्राणि देहिनाम् ।
व्यस्तानि न पुनस्तेषां त्यागः स्वर्गाद्विधीयते ॥
सर्वाणि येषां गाङ्गेयैस्तोयैः कर्माणि देहिनाम् ।
गां त्यक्त्वा मानवा विप्र ! दिवि तिष्ठन्ति ते जनाः ॥
पूर्वे वयसि पापानि कृत्वा कर्माणि ये नराः ।
पश्चाद्गङ्गां निषेवन्ते तेऽपि यान्त्युत्तमां गतिम् ॥
स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गेयैः प्रयतात्मनाम् ।
व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥
यावदंस्थि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
अपहृत्य तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः ।
तथाऽपहृत्य पाप्मानं भाति गङ्गाजलोक्षितः

विसोमा इव शर्वर्यो विपुष्पास्तरवो यथा ।
 तत्तद्देशा दिशश्चैव हीना गङ्गाजलैः शिवैः ॥
 वर्णाश्रमा यथा सर्वे धर्मज्ञानविवर्जिताः ।
 क्रतवश्च यथाऽसोमास्तथा गङ्गां विना जगत् ॥
 यथा हीनं नभोऽक्षेण भूः शैलैः खं च वायुना ।
 तथा देशा दिशश्चैव गङ्गाहीना न संशयः ॥
 त्रिषु लोकेषु ये केचित्प्राणिनः सर्व एव ते ।
 तर्प्यमाणाः परां तृप्तिं यान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ॥
 यस्तु सूर्येण निष्टप्तं गाङ्गेयं पिबते जलम् ।
 गवां निर्हारनिर्मुक्ताद्यावकात्तद्विशिष्यते ॥
 इन्दुव्रतसदृशं तु यश्चरेत् कायशोधनम् ।
 पिवेद्यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वा समौ ॥
 तिष्ठेद्युगसदृशं तु पादेनैकेन यः पुमान् ।
 मासमेकं तु गङ्गायां समौ स्यातां न वा समौ ॥
 लम्बेनार्वाकूशिरा यस्तु युगानामयुतं पुमान् ।
 तिष्ठेद्यथेच्छं यश्चापि गङ्गायां स विशिष्यते ॥
 अग्नौ प्राप्तं विधूयेत यथा तूलं द्विजोत्तमाः ! ।
 तथा गङ्गावगाढस्य सर्वपापं प्रधूयते ॥
 भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहितचेतसाम् ।
 गतिमन्वेषमाणानां न गङ्गासदृशी गतिः ॥
 भवन्ति निर्विषाः सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् ।
 गङ्गाया दर्शनात्तद्वत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अमतिष्ठाश्च ये के चिदशर्मशरणाश्च ये ।
 तेषां अतिष्ठा गङ्गेह शरणं शर्मवर्म च ॥
 प्रकृष्टैरशुभैर्ग्रस्ताननेकैः पुरुषाधमान् ।

पततो नरके गङ्गा संश्रितान् प्रेत्य तारयेत् ॥
 तेऽसंविभक्ता मुनिभिर्नूनं देवैः सवासवैः ।
 येऽभिगच्छन्ति सततं गङ्गामभिमतां सुरैः ॥
 विनयाचारहीनाश्च अशिवाश्च नराधमाः ।
 ते भवन्ति शिवा विप्रा ये वै गङ्गामुपाश्रिताः ॥
 यथा सुराणाममृतं पितॄणां च यथा सुधा ।
 सुधा यथा च नागानां तथा गङ्गाजलं नृणाम् ॥
 उपासते यथा बाला मातरं क्षुधयार्दिताः ।
 श्रेयस्कामास्तथा गङ्गामुपासन्तीह देहिनः ॥
 स्वायम्भुवं यथा स्थानं सर्वेषां श्रेष्ठमुच्यते ।
 सर्वासां सरितां श्रेष्ठा गङ्गा तद्वदिहोच्यते ॥
 यथोपजीविनां धेनुर्देवादीनां धरा स्मृता ।
 तथोपजीविनां गङ्गा सर्वप्राणभृतामिह ॥
 देवाः सोमार्कसंस्थानि यथा सत्रादिभिर्मखैः ।
 अमृतान्युपजीवन्ति तथा गङ्गाजलं नराः ॥
 जाह्नवीपुलिनोत्थाभिः सिकताभिः समुक्षितः ।
 आत्मानं मन्यते लोको दिविष्ठमिव शोभितम् ॥
 जाह्नवीतीरसम्भूतं मृदं मूर्ध्ना विभर्त्ति यः ।
 विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥
 गङ्गोर्मिभिरथो दिग्धं पुरुषं पर्वतो यदा ।
 स्पृशते सोऽस्य पापानि सद्य एवापकर्षति ॥
 व्यसनैरभितप्तस्य नरस्य विनशिष्यतः ।
 गङ्गादर्शनजा प्रीतिर्व्यसनान्यपकर्षति ॥ इति ।
 अथ गङ्गाक्षेत्रादिनिर्णयः ।

तत्र ब्रह्मपुराणे,

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।

तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥

अत्र न प्रतिगृह्णीयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

ब्रह्माण्डेऽपि 'कदाचन'इत्यन्तमभिधाय—

अत्र दत्तं हुतं जप्तं कोटिकोटिगुणं भवेत् । इत्युक्तम् ।

दानधर्मे,

भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।

तावद्धर्भं विजानीयात्तदन्यत्तीरमुच्यते ॥

गङ्गावाक्यावल्यां ब्रह्माण्डे,

सार्द्धहस्तशतं यावद्धर्भतस्तीरमुच्यते ।

अत्र न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

तीराद्रव्यूतिमात्रं तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।

अत्र दानं तपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः ॥

अत्रस्थास्तु दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः । इति ।

उभयत्र तटे प्रत्येकं क्रोशद्वयं क्षेत्रम् । तदुक्तम्—

भविष्ये,

गङ्गासीमां न लङ्घन्ते सर्वपापान्यशेषतः ।

दिशो दश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः ॥

एकयोजनविस्तीर्णा क्षेत्रसीमा तद्व्यात् । इति ।

मत्स्यपुराणे “तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात्” इत्याद्युक्तम् ।

तथा तत्रैव,

गङ्गाविक्रयणाद्राजन् विष्णोर्विक्रयणं भवेत् ।

जनार्दने तु विक्रीते विक्रीतं भुवनत्रयम् ॥

अत्र हस्तचतुष्टयाभ्यन्तरे प्रतिग्रहनिषेधः सर्वत्रैव । सार्ध-
हस्तशताभ्यन्तरे तु तन्निषेधः प्रशस्तनदीषु । क्षेत्रे प्रतिग्रहनिषे-

धस्तु गङ्गायामेव । तत्रैव क्षेत्रकथनादिति ।

अथ गङ्गास्मरणफलम् ।

भविष्ये,

भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः ।

आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम् ॥ इति ।

अथ कीर्त्तिनम् ।

महाभारते,

दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्तथा गङ्गेतिकीर्त्तिनात् ।

स्मरणादेव गङ्गायाः सद्यः पापात्प्रमुच्यते ॥ इति ।

अथ गङ्गागमनफलम् ।

ब्राह्मे,

स्नानं तु भक्त्या गङ्गायां कर्तुंकामस्य गच्छतः ।

पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते ॥ इति ।

अथ वासफलम् ।

नारदीये,

किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः ।

वास एव हि गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम् ॥ इति ।

अथ मासवासफलम् ।

तिष्ठेशुगसहस्रं तु पादेनैकेन यः पुमान् ।

मासमात्रं तु गङ्गायां समौ स्यातां न वा समौ ॥ इति ।

अथ आदेहपतनं गङ्गोपासनफलम् ।

न भयेभ्यो भयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः ।

आदेहपतनाद्गङ्गामुपास्ते यः पुमानिह ॥ इति ।

अथ नमस्कारफलम् ।

प्रणमेत्प्रातरुत्थाय गङ्गां पुण्यजलां शुभाम् ।

यस्तु धर्मार्थकामानां तथा मोक्षस्य भाजनम् ॥ इति ।

अथ गङ्गामृत्तिकाधारणफलम् ।

भारते,

जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्ति यः ।

बिभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥ इति ।

अथ गङ्गास्पर्शफलम् ।

ब्रह्माण्डे,

अभक्त्वापि महापापी गङ्गां स्पृष्ट्वा शुभो भवेत् ।

अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥ इति ।

अथ गङ्गाजलमाहात्म्यम् ।

यमः,

क्षेत्रस्थमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा ।

गाङ्गेर्यं हरते तोयं पापमामरणान्तिकम् ॥

वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्युषितं दलम् ।

अवर्ज्यं जाह्नवीतोयमवर्ज्यं तुलसीदलम् ॥ इति ।

अथ गङ्गाभक्तिफलम् ।

ब्राह्मे,

स मातृपितृदाराणां कुलकोटिं निरन्तरम् ।

गङ्गाभक्तस्तारयते संसारार्णवतो ध्रुवम् ॥

सन्तोषः परमैश्वर्यं तत्त्वज्ञानं सुखात्मता ।

विनयाचारसम्पत्तिर्गङ्गाभक्तस्य जायते ॥ इति ।

अथ गङ्गादकपानफलम् ।

भविष्ये,

चान्द्रायणसहस्राणां यत्फलं परिकीर्तितम् ।

ततः शतगुणं पुण्यं गङ्गागण्ढूषतो भवेत् ॥

अथ स्नानम् ।

भारते,

स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गैः प्रयतात्मनाम् ।

व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥

प्रयतात्मा, इन्द्रियविजयी । व्युष्टिः, पुण्योपचयः ।

भविष्ये,

कपिलाकोटिदानाद्धि गङ्गास्नानं विशिष्यते । इति ।

अथ तिथिस्नानम् ।

मात्स्ये,

आकामावैष्वनन्तकम् । इति ।

आषाढी-कार्तिकी-माघी-वैशाखीषु पूर्णिमासु अनन्त-
पुण्यप्राप्तिः फलमित्यर्थः ।

अथ माघसप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥ इति ।

अथ युगाद्यादिस्नानम् ।

भविष्ये,

संवत्सरफलं तस्य नवम्यां कार्तिके तथा ।

मन्वादाौ च युगादाौ च मासत्रयफलं लभेत् ॥ इति ।

अथ द्विनक्षत्रस्नानम् ।

स्कान्दभविष्ययोः,

अमावास्यां शतगुणं सहस्रं तु दिनक्षये । इति ।

अथ नक्षत्रस्नानम् ।

ब्रह्माण्डे,

सङ्क्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

पुण्ये स्नात्वा तु गङ्गायां कुलकोटीः समुदरेत् ॥ इति ।

अथ योगस्नानम् ।

गारुडभाविष्यगोः,

पुण्ये वा जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।

अमावास्यां नदीस्नानं हरत्याजन्मदुष्कृतम् ॥ इति ।

अथ तिथिवारयोगस्नानम् ।

स्कान्दे,

शनैश्चरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।

कृष्णाष्टमीचतुर्दश्योः पुण्यां गतिमवाप्नुयात् ॥

तथा,

सोमवारे त्वमावास्या आदित्याहे च सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारे च अष्टमी च बृहस्पतौ ॥

अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्मसञ्चयः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि प्रतिजन्म तदक्षयम् ॥

तथा,

सिनीवाली कुहूश्चैव यदि सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥ इति ।

अथ दशहरास्नानम् ।

गाङ्गेयग्रन्थे,

ष्येष्टे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां

हस्ते शैलाभिरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोके ।

पापान्यस्यां हरति हि तिथौ सा दशेत्याहुरार्याः

पुण्यं दद्यादपि दशगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥ इति ।

अथ वारुणीस्नानम् ।

स्मृतौ,

गङ्गामाहात्म्ये तत्र सङ्क्रान्त्यादिस्नानफलम् । ३६७

वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥ इति ।
अथ सङ्क्रान्तिस्नानम् ।

मात्स्ये,
अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपर्दीषु च ।
षडशीतिसहस्रं तु षडशीत्यामुदाहृतम् ॥
शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रं तु दिनक्षये । इति ।
अथ महाज्यैष्ठीस्नानम् ।

भविष्ये,
महाज्यैष्ठी सुरश्रेष्ठ कृतानन्तफलं स्मृता ।
तस्यां तु जाह्नवीस्नानं सूर्यग्रहशताधिकम् ॥
अथ शिवसन्निहितगङ्गास्नानम् ।

भविष्ये,
अनन्तं शिवसन्निधौ । इति ।
अथ ग्रहणस्नानम् ।

गारुडे,
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव योऽवागाहेत जाह्नवीम् ।
स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ॥
ब्राह्मे,
इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणं तथा ।
गङ्गातीरे तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश ॥
गारुडे,
सूर्यग्रहः सूर्यवारे सोमे चन्द्रग्रहस्तथा ।
चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं लभेत् ॥
अन्यस्माद्ग्रहणात्कोटिगुणमत्र फलं लभेत् । इति ।

अथ मासस्नानम् ।

नैरन्तर्येण गङ्गायां मासं यः स्नाति मानवः ।
स शक्रलोके सुचिरं कालं स्थित्वा सगोत्रजैः ॥
ततो ब्रह्मपदे तिष्ठेत्कल्पकोटिशतायुतम् । इति ।

अथ वैशाखस्नानम् ।

वैष्णवामृते व्यासः,
गवामर्द्धप्रसूतानां लक्षं दत्त्वा तु यत्फलम् ।
तत्फलं लभते वीर मेपे स्नात्वा तु जाह्नवीम् ॥ इति ।

अथ तर्पणम् ।

भविष्ये,

पतितादीनभिधाय ।

ये नरा दुःखिताः सम्यक्सर्वे ते सकुशैस्तिलैः ।
तर्पिता जाह्नवीतोये नरेण विधिना सकृत् ॥
तेऽपि मोक्षं प्रपद्यन्ते यथा ब्रह्माऽब्रवीद्वचः । इति ।

अथ पूजा ।

भविष्ये,

चतुर्भुजां त्रिनेत्रां च सर्वावयवशोभिताम् ।
रत्नकुम्भसिताम्भोजवरदाभयसत्कराम् ॥
श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामणिविभूषिताम् ।
ततो ध्यायेत्सुरूपां च चन्द्रायुत्समप्रभाम् ॥
चामरैर्वीज्यमानां च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम् ।
सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम् ॥
सुभाषावितभृष्टृष्टां दिव्यगन्धानुलेपनाम् ।
त्रैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिषिदुताम् ॥
दिव्यरूपविभूषां च दिव्यमाल्यानुलेपनाम् ।

गङ्गामाहात्म्ये तत्तीरे शिवलिङ्गपूजादानादि । ३६९

ध्यात्वा जले यथा प्रोक्तां तथार्चायां तु पूजयेत् ॥
तथा काम्यान्वाप्नोति काम्याराधनतोऽपि च ।
मासार्द्धमपि यस्त्वेवं नैरन्तर्येण पूजयेत् ॥
स एव पुरुषश्रेष्ठो नैरन्तर्यं हि दुष्करम् ।
एवं च बहुकालं यो नैरन्तर्येण पूजयेत् ॥
तस्य पुण्यफलं वक्तुं वागीशोऽपि न हि क्षमः ।
बहुत्वं च पूर्वोक्तमासार्द्धाद्यपेक्षया । तेन त्रिपक्षादिकं
लभ्यते । 'ओं गङ्गायै विश्वमुख्यायै शिवामृतायै शान्तिप्रदा-
यिन्यै नारायण्यै नमो नमः' इति पूजामन्त्रः ।

अथ गङ्गातीरे शिवलिङ्गपूजा ।

गङ्गातीरे सदा लिङ्गं विल्वपत्रैश्च ये नराः ।
पूजयिष्यन्ति सम्प्रीतास्तेऽपवर्गस्य भाजनम् ॥ इति ।
. अथ दानम् ।

ब्रह्माण्डे,
यज्ञो दानं तपो जप्य श्राद्धं च सुरपूजनम् ।
गङ्गायां च कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥ इति ।

अथ गङ्गायां भूमिदानम् ।

निवर्त्तनद्वयं भूमेर्गङ्गातीरे विशेषतः ।
विप्राय वेदविदुषे तिथौ तस्यां विशेषतः ॥
नरो ददाति भक्त्या वै तस्य पुण्यफलं शृणु ।
तद्भूमिपरमाणूनां सङ्ख्ययाऽयुतसङ्ख्यया ॥
सोमेन्द्रब्रह्मलोकेषु विष्णुलोके तथैव च ।
नरलोके तथा श्रीमान् भोगान् भुङ्क्ते तथाविधान् ॥
जायते रूपसम्पन्नः सर्वलोकसुपूजितः ।
सर्वसम्पत्समृद्धः स्यात् सप्तद्वीपपतिर्भवेत् ॥

भेरीशङ्खादिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिस्वनैः ।
 स्तुतिभिर्मगिधानां च सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते ॥
 सर्वसौख्यान्यवाप्यात्र सर्वधर्मपरायणः ।
 नरकस्थान् पितॄन् सर्वान् प्रापयित्वा दिवं तथा ॥
 स्वर्गस्थितान् पितॄन् सर्वान् मोक्षयित्वा महाश्रुतिः ।
 अन्ते ज्ञानासिना छित्वा अविद्यां पञ्चपर्विकाम् ॥
 परात्मज्ञानमापन्नः परं ब्रह्माऽधिगच्छति । इति ।
 अयुतसङ्ख्ययेति, एतावत्कल्पानीति बोध्यम् । पूर्वोक्तानुपङ्गात् ।
 शैवे,
 गोचर्ममात्रां पृथिवीं गङ्गातीरे ददाति यः ।
 अक्षयायां तृतीयायां सोऽत्र क्षितिपतिर्भवेत् ॥
 आदित्यपुराणे,
 गवां शतं वृषस्यैको यत्र तिष्ठत्ययन्त्रितः ।
 तद्धि गोचर्ममात्रं तु प्राहुर्वेदविदो जनाः ॥
 नन्दिपुराणे,
 एकोऽश्रीयाद्यदुत्पन्नं नरः संवत्सरं फलम् ।
 गोचर्ममात्रा सा क्षोणी स्तोका वा यदि वा बहुः ॥
 भविष्ये,
 ग्रामं गङ्गातटे योऽसौ विप्रेभ्यः सम्प्रयच्छति ।
 ब्रह्माविष्णुशिवेभ्यश्च दुर्गायै भास्कराय च ॥
 सर्वदानेषु यत्पुण्यं सर्वयज्ञेषु यत्फलम् ।
 सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वव्रततपःसु च ॥
 सहस्रगुणितं तत्र फलं स्याद्भामदानतः ।
 सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्दिव्यस्त्रीकोटिसंयुतैः ॥
 दिव्यरत्नमयैश्चित्रैर्विमानैर्वैष्णवे पुरे ।

क्रीडते सर्वसम्पन्नः शाङ्करे च पुरे तथा ॥
 स्वकीयपितृभिः सार्द्धं क्रीडते कालमक्षयम् ।
 यान्तद्भ्रामभूमेर्वै परमाणोः सुसङ्ख्यया ॥
 भोगान् भुक्त्वा ततो लोके जायते योगिनां कुले ।
 अणिमादिगुणैर्युक्तः स्वयंभोगो भवत्यपि ॥
 देहान्ते निर्मले नित्ये परे ब्रह्मणि लीयते । इति ।

अथ गङ्गायां श्राद्धम् ।

भविष्ये,
 गयाश्राद्धं कृतं तेन उत्सृष्टश्च तथा वृषः ।
 येन तद्गीचिसंस्मृतीरे श्राद्धमकारि च ॥
 बृहद्वसिष्ठः,
 गङ्गायमुनयोस्तीरे पयोऽण्यमरकण्टके ।
 नर्मदायां गयातीर्थे सर्वमानन्त्यमश्नुते ॥ इति ।

अथ पिण्डदानम् ।

गङ्गायां च गयायां च पिण्डदानफलं समम् ।
 विशेषतः कलियुगे गङ्गापिण्डः प्रशस्यते ॥

भविष्ये,

ब्रह्मघ्नो वा सुरापो वा गोघ्नो वा पञ्चपातकी ।
 सर्वतो निष्कृतिं याति गङ्गास्नानान्न संशयः ॥
 इत्यादिवचनात् गङ्गायां सर्वपापक्षये न सन्देहः । अ-
 धिकारी चात्र श्रद्धाविशेषवान् । एवं त्रिणुनामग्रहणादपीति
 तत्त्वम् । अन्यान् प्रति गुरुप्रायश्चित्तविधानमिति । अत एव-
 स्कान्दभविष्ययोः,
 स्नानमात्रेण गङ्गायां पापं ब्रह्मवधादिकम् ।

दुरार्थं कथं याति चिन्तयेद्यो वदेदपि ॥

तस्याहं प्रवदे पापं कोटिब्रह्मवधोज्ज्वलम् ।

स्तुतिवादमिदं प्रत्वा कुम्भीपाकेषु मज्जति ॥

आकल्पं नरकं भुक्त्वा ततो जायेत गर्दभः ।

व्याससंहितायां विष्णुवाक्यैरपि श्रद्धायास्तत्राधिकारत्वा-
वगतेः । श्रद्धा च फलावश्यम्भावनिश्चयः ।

अथ गङ्गातीरनिवास्यर्चनम् ।

गङ्गामज्जनशीलस्य गङ्गातीरनिवासिनः ।

अर्चां कृत्वा यथान्यायमश्वमेधफलं लभेत् ॥ इति ।

अथ निषिद्धानि ।

ब्रह्माण्डे,

गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य त्रयोदश विवर्जयेत् ।

शौचमाचमनं चैव निर्माल्यं मलघर्षणम् ॥

गात्रसंवाहनं क्रीडां प्रतिग्रहमथारतिम् ।

अन्यतीर्थरतिं चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम् ॥

वस्त्रत्यागमथाघातं सन्तारं च विशेषतः ।

स्कान्दे,

नाभ्यङ्गितः प्रविशेच्च गङ्गायां न मलार्दितः ।

न जल्पन्न मृषा वीक्षन्न वदन्नृतं नरः ॥

मृषा, इतस्ततः ।

ब्राह्मे,

स्नायीत तैलवान् प्राङ्गस्तटभूमिमुपेयिवान् । इति ।

अथ मृत्युप्रकरणम् ।

स्कान्दे,

गङ्गायां मरणान्मुक्तिर्नात्र कार्या विचारणा ।

गङ्गामाहात्म्ये तत्रास्थिस्थितिफलम् । ३७३

परब्रह्मस्वरूपिण्यामित्याह जगतां प्रभुः ॥

गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने ! ॥

कर्णे तत् परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम् । इति ।

अत्र च—

ब्रह्मविष्ण्वादिदेवानां लोकानाप्नोति मानवः ।

ज्ञाने तु भक्त्या गङ्गायां मरणान्मोक्षमाप्नुयात् ॥

इति भविष्यवचनाज्ज्ञानादेव गङ्गायां मोक्ष इति वदन्ति । वस्तुतः

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कामतोऽकामतोऽपि वा ।

गङ्गायां च मृतो मर्त्यः स्वर्गं मोक्षं च विन्दति ॥

इति ब्रह्मपुराणादज्ञानतोऽपि मोक्षः । न च ज्ञानतो मोक्षम्
अज्ञानतः स्वर्गम् इत्यन्वयः । वाकारासङ्गतेः । नन्वेवं ब्रह्म-
लोकादिप्राप्तिः फलं श्रूयते तदसङ्गतं स्यादिति चेत्, न । तत्का-
मनायां तत्सम्भवात् । तत्तत्फलानां तत्तत्कामनाधीनत्वात् । न चैवं
“ज्ञाने तु भक्त्या गङ्गायाम्” इत्यस्य ज्ञान एव मोक्षबोधकत्वाद-
सङ्गतमिदमिति वाच्यम् । भक्तिज्ञानसत्त्वेऽव्यवधान एव कैवल्यम्
अन्यथा तु स्वर्गादिभोगोत्तरमित्याशयात् ।

अथ गङ्गायामस्थिस्थितिफलम् ।

कौर्मे,

यावन्त्यस्थीनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य वै ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

तथा,

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गायामस्थि मज्जति ।

गङ्गायां मरणे यादृक् तादृक्फलमवाप्नुयात् ॥

अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत कृतेऽपि हि सपिण्डने ॥

इत्येतस्य समूलत्वे दशाहातिरिक्तपरत्वम् ।

अस्तङ्गते गुरौ शुके तथा मासे मलिम्लुचे ।

गङ्गायामस्थिनिक्षेपं न कुर्यादिति गौतमः ॥ इत्यपि पठन्ति ।

अस्थीनि मातापितृवंशजानि नयन्ति गङ्गामपि ये कदाचित् ।

सद्धान्धवस्यापि दयाभिभूतास्तेषां च तीर्थानि फलप्रदानि ॥

मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।

अस्थीन्यन्यकुलोत्थानि नीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति तु धनलोभविषयमिति वदन्ति ।

अथास्थिक्षेपप्रकारः ।

ब्रह्मपुराणे,

स्नात्वा ततः पञ्चगवेन सिक्त्वा

हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्य ।

ततस्तु मृत्पिण्डपुटे निधायं

पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगृहाम् ॥

नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य

जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च ।

स्नात्वा तथोत्तीर्य च भास्करं च

दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणां तु ॥

एवं कृते प्रेतपुरे स्थितस्य

स्वर्गे गतिः स्यात्तु महेन्द्रेतुल्या ।

पञ्चगवं, पञ्चगव्यम् । अयं प्रयोगः । स्नात्वाऽऽचम्य
उदङ्मुखः कुशतिलजलान्यादाय ओतत्सदित्युच्चार्य अथ
अमुकशर्मण एतदस्थिसमसङ्ख्यवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गाधिकर-
णमहितत्वकामोऽमुकशर्मण एतान्यस्थीनि गङ्गायां क्षिपामी-

ति सङ्कल्प्य अपसव्यं कृत्वा अस्थीनि पञ्चगव्येन सिक्त्वा हि-
रण्यमध्वाज्यतिलैः संयोज्य मृत्पुटे स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन
तत्पुटकमादाय दक्षिणां दिशं पश्यन् 'ओं नमोऽस्तु धर्माय' इति-
वदन् जलं प्रविश्य 'स मे प्रीतो भवतु' इत्युक्त्वा अस्थि प्र-
क्षिपेत् । ततो मज्जनं कृत्वा सूर्य्यं दृष्ट्वा दक्षिणामुत्सृजेत् ।

अथ गङ्गायास्तीर्थविशेषाः ।

गङ्गावाक्यावल्यां गङ्गागण्डकीसङ्गममभिधाय ।
रामतीर्थं ततः पुण्यं वैकुण्ठापणसन्निधौ ।
सोमतीर्थं ततः पुण्यं यत्रासौ मुद्गलो मुनिः ॥
समभ्यर्च्य शिवं ध्यायन् गणतां तु समाययौ ।
मुगेरत्वेन प्रसिद्धो ग्राम एव सोमतीर्थमिति वदन्ति ।
चम्पकारूपं महातीर्थं यद्गङ्गोत्तरवाहिनी ॥
मणिकर्णिकावद्विज्ञेयां महापातकनाशिनी ।

तथा,

जह्नुह्रदे महातीर्थे यत्र स्नानं शरीरिणाम् ।
एकविंशतिसन्तानतारकं किमतः परम् ॥
जह्नुह्रदे, एकशाखानगरे गङ्गायाम् ।

तथा,

तस्मादादितीर्थं तु यत्रावाप्यादितिर्हरिम् ।
कश्यपात्तनयं लेभे तत्र स्नानं महोदयम् ॥ इति ।

अथ शूकरक्षेत्रमाहात्म्यम् ।

वराहपुराणे,

वराह उवाच ।

परं कोकामुखं स्थानं स्थानं कुब्जाम्रकं परम् ।

परं च सौकरं स्थानं सर्वसंसारमोचकम् ॥
 यत्र संस्था मया देवि ह्युद्धृतासि रसातलात् ।
 तत्र भागीरथी गङ्गा मम शौचार्थमागता ॥
 शृणु पुण्यं महाभागे मम क्षेत्रेऽत्र सुन्दरि ।
 यदाप्नोति महाभागे गत्वा च सौकरं प्रति ॥
 दश पूर्वान् तथा वंश्यान् परान् सप्त च पञ्च च ।
 स्वर्गं नयति तांस्तत्र मातृतः पितृतश्च ह ॥
 गमनादेव सुश्रोणि मुखस्य मम दर्शनात् ।
 सप्तजन्मान्तरं भद्रे जायते विपुले कुले ॥
 एवं वै मानुषो भूत्वा अपराधविवर्जितः ।
 गमनं तस्य तीर्थस्य मरणं तत्र कारयेत् ॥
 ये मृतास्तत्र सुश्रोणि क्षेत्रे शूकरके मम ।
 तारिताः सर्वसंसारात् श्वेतद्वीपाय यान्ति ते ॥
 चक्रतीर्थं महाभागे चक्रं यत्र प्रतिष्ठितम् ।
 तत्र गत्वा महाभागे तदर्थाय शुभः शुचिः ॥
 स्नानं कुर्याद्यथान्यायं माधवे मासि द्वादशीम् ।
 प्राप्येति शेषः ।
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
 धनधान्यसमृद्धस्तु जायते विपुले कुले ॥
 तारितः सर्वसंसारात् श्वेतद्वीपाय गच्छति ।
 धन्वी तूष्णीं शरी खड्गी जायते च चतुर्भुजः ॥
 नरो भूत्वा महाभागे स मुक्तः सर्वकिल्बिपात् ।
 अन्तकाले महाभागे यो गच्छेच्छौकरं प्रति ॥
 तस्य पुण्यं प्रवक्ष्यामि स्नातस्यापि यशस्विनि ।
 पातकान्यपि यः कृत्वा मूर्खो भूत्वा दृढव्रतः ॥

कौमुदस्य तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
तारिताः पितरस्तेन तथैव च पितामहाः ॥ इति ।

अथ कनखलमाहात्म्यम् ।

गङ्गावाक्याबल्याम्,
सुरोत्तमं च गोविन्दं रुद्रं कनखले स्थितम् ।
स्नात्वाभ्यर्च्यार्थं गङ्गायां पुण्यमक्षयमाप्नुयात् ॥

तथा,

गङ्गाद्वारे कुशावर्ते बिल्वके नीलपर्वते ।
तीर्थे कनखले स्नात्वा धूतपापो दिवं व्रजेत् ॥ इति ।

अथ गङ्गाद्वारमाहात्म्यम् ।

हेमाद्रौ कूर्मपुराणे,
हिमवच्छिखरे रम्ये गङ्गाद्वारे सुशोभने ।
देव्या सह महादेवो नित्यं शिष्यश्च संवृतः ॥
तत्र स्नात्वा महादेवं पूजयित्वा वृषध्वंजम् ।
सर्वपापैर्विशुध्येत मृतस्तु ज्ञानमाप्नुयात् ॥

भविष्ये,

गङ्गाद्वारे कुशावर्ते स्नाने पुण्यफलं शृणु ।
सप्तानां राजसूयानां फलं स्यादश्वमेधयोः ॥
उषित्वा तत्र मासार्द्धं पण्णां विश्वजितां फलम् ।
दशायुतगवां दानात् पुण्यं च लभते नरः ॥ इति ।

अथ कुब्जाम्रमाहात्म्यम् ।

तत्र वराहपुराणे,

वराह उवाच ।

एवं कुब्जाम्रकं पुण्यं तीर्थमेतद्यशस्विनि ।
ये मृतास्तत्र गच्छन्ति ते मल्लोकाय निष्कलाः ॥ इति ।

अथ यमुनामाहात्म्यम् ।

मत्स्यपुराणे,

गङ्गा च यमुना चैव उभे तुल्यफले स्मृते ।

केवलं ज्येष्ठभावेन गङ्गा सर्वत्र पूज्यते ॥

वायुपुराणे,

कालिन्द्यामन्यतीर्थेभ्यः फलं स्नातुः शताधिकम् ।

गण्डूषमात्राम्बुपानान्नरो भवति सोमपः ॥

यत्किञ्चिद्दीयते ह्यस्यां वसिष्ठः स्वल्पमप्युत ।

सुमेरुसदृशं भूत्वा तदातुरूपतिष्ठते ॥

दूरस्थेनापि यमुना ध्याता हन्ति मनःकृतम् ।

वाचिकं कीर्त्तिता हन्ति स्नाता कायकृतं ह्यघम् ॥

तथा,

जप्त्वास्यामेव गायत्रीमासहस्रमथो द्विज ।

ब्रह्महत्याविमुक्तः स्यादश्वमेधफलं लभेत् ॥

सायं प्रातर्द्विजः सन्ध्यामुपास्ते सकृदेव यः ।

कालिन्द्यां न स दोषेण सन्ध्यालोपस्य लिप्यते ॥

तर्पयित्वा नरो दिव्यान्मनुष्यांश्च पितृनपि ।

श्रद्धया यमुनावार्षिः पुनात्येव कुलत्रयम् ॥

जुहोति यस्तिलान् साज्यान् सावित्र्या शतसङ्ख्यया ।

तेनेष्टं क्रतुभिर्मुख्यैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥

यः स्नात्वा यमुनावार्षिः केशवं शिवमेव वा ।

रविं वा पूजयेद्भक्त्या न स शोच्यो भवेन्मृतः ॥

एवमप्युपवासं यः करोति यमुनान्तिके ।

नित्योपवासी स भवत्यघौघादपि शुध्यति ॥

पक्षमस्यां तु पशुना सोमेनाप्यधिकारवान् ।

यः प्राप्स्यति फलं सोऽत्र राजसूयाश्वमेधयोः ॥
यद्यत्कृतं च कालिन्यां शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
तत्तदेवायुतगुणं भूत्वा तस्योपतिष्ठते ॥
स्नानादि कर्म कालिन्यां येन केनापि यत्कृतम् ।
यथावदयथावद्वा तत्साधुफलभागभवेत् ॥
सङ्क्रान्तौ रविवारे च सप्तम्यां वैधृतौ तथा ।
व्यतीपाते च हस्तर्क्षे ह्यपि पौष्णे पुनर्वसौ ॥
एकादश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां च दिनक्षये ।
पूर्णिमायां च पूर्वोक्तं फलं शतगुणं भवेत् ॥
तदेव स्याल्लक्षगुणं ग्रहणे चन्द्रमूर्ययोः ।
द्वादश्यामर्चयेद्विष्णुमेकादश्यामुपोषितः ॥
कालिन्यां तस्य सुलभं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
यदस्या दक्षिणे कूले फलमुक्तं तवाधुना ॥
तदेव तूत्तरे कूले फलं शतगुणाधिकम् ।
एवं पाद्मे मथुरादिसम्बन्धात्तस्याधिकफलत्वमुक्तम् ।
तथा,
यामुनेनोदरस्थेन पयःपङ्केन रेणुना ।
म्रियते यो नरः पुत्र स नरो न भवेत्पुनः ॥ इति ।
अथ नर्मदामाहात्म्यम् ।

कौर्मे,

सूत उवाच ।

एषा पुण्यतमा देवी देवगन्धर्वसेविता ।
नर्मदा लोकविख्याता तीर्थानामुत्तमा नदी ॥
तस्याः शृणुध्वं माहात्म्यं मार्कण्डेयेन भाषितम् ।
युधिष्ठिराय तु शुभं सर्वपापप्रणाशनम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतास्तु विविधा धर्मास्त्वत्प्रसादान्महामुने ।
 माहात्म्यं च प्रयागस्य तीर्थानि विविधानि च ॥
 नर्मदा सर्वतीर्थानां मुख्या हि भवतेरिता ।
 तस्यास्त्विदानीं माहात्म्यं वक्तुमर्हसि सत्तम ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

नर्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहाद्विनिःसृता ।
 तारयेत्सर्वभूतानि स्थावराणि च सर्वदा ॥
 नर्मदायास्तु माहात्म्यं पुराणे यन्मया श्रुतम् ।
 इदानीं सम्प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमनाः शुभम् ॥
 पुण्या कनखले गङ्गा कुरूक्षेत्रे सरस्वती ।
 ग्रामे वा यदि वाऽरण्ये पुण्या सर्वत्र नर्मदा ॥
 त्रिभिः सारस्वतं तोयं समाह्वेन तु यामुनम् ।
 सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नार्षदम् ॥
 कलिङ्गदेशे पश्चाद्धे पर्वतेऽमरकण्टके ।
 पुण्या च त्रिषु लोकेषु रमणीया मनोरमा ॥
 सदेवासुरगन्धर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 तपस्तप्त्वा तु राजेन्द्र सिद्धिं तु परमां गताः ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नियमस्थो जितेन्द्रियः ।
 उपोष्य रजनीमेकां कुलानां तारयेच्छतम् ॥
 योजनानां शतं साग्रं श्रूयते सरिदुत्तमा ।
 विस्तरेण तु राजेन्द्र योजनद्वयमायता ॥
 षष्टितर्थसहस्राणि षष्टिकोऽव्यस्तथैव च ।
 पर्वतस्य समन्तात्तु तिष्ठन्त्यमरकण्टके ॥
 ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।

सर्वहिंसानिवृत्तस्तु सर्वभूतहिते रतः ॥
 एवं सर्वसमाचारो यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
 तस्य पुण्यफलं राजन् शृणुष्वभावहिते नृप ॥
 शतं वर्षसहस्राणि स्वर्गे मोदति पाण्डव ।
 अप्सरोगणसङ्कीर्णो दिव्यस्त्रीपरिवारितः ॥
 दिव्यगन्धानुलिप्तश्च दिव्यपुष्पोपशोभितः ।
 क्रीडते देवलोके तु दैवतैः सह मोदते ॥
 ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ।
 गृहं तु लभतेऽर्मा वै नानारत्नविभूषितम् ॥
 स्तम्भैर्मणिमयैर्दिव्यैर्वज्रवैडूर्यभूषितम् ।
 आलेख्यवाहनैः शुभ्रैर्दासीदाससमन्वितम् ॥
 राजराजेश्वरः श्रीमान् सर्वस्त्रीजनवल्लभः ।
 जीवेद्वर्षशतं साग्रं तत्र भोगसमन्वितः ॥
 अग्निप्रवेशेऽथ जले अथवा ऽनशने कृते ।
 अनिवर्त्तिका गतिस्तस्य पवनस्याम्बरे यथा ॥
 पश्चिमे पर्वततटे सर्वपापप्रणाशनः ।
 ह्रदो जलेश्वरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥
 तत्र पिण्डप्रदानेन सन्ध्योपासनकर्मणा ।
 दशवर्षसहस्राणि तर्पिताः स्युर्न संशयः ॥
 दक्षिणे नर्मदाकूले कृपिलाख्या महानदी ।
 सरलार्जुनसञ्छन्ना नातिदूरे व्यवस्थिता ॥
 सा तु पुण्या महाभागा त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
 तत्र कोटिशतं साग्रं तीर्थानां तु युधिष्ठिरः ॥
 तस्मिंस्तीर्थे तु ये वृक्षाः पतिताः कालपर्ययात् ।
 नर्मदातोयसंस्पृष्टा यान्ति ते परमां गतिम् ॥

द्वितीया तु महाभागा विशल्यकरणी शुभा ।
 तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा विशल्यो भवति क्षणात् ॥
 कपिला च विशल्या च श्रूयते राजसत्तम ।
 ईश्वरेण पुरा प्रोक्ता लोकानां हितकाम्यया ॥
 अनाशनं तु यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे नरोत्तम ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रं समधिगच्छति ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नश्वमेधफलं लभेत् ।
 ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रलोकं वसन्ति ते ॥

तथा,

परित्यजति यः प्राणान् पर्वतेऽमरकण्ठके ।
 वर्षकोटिशतं साग्रं रुद्रलोके महीयते ॥

तथा,

नर्मदा सर्वतः पुण्या ब्रह्महत्यापहारिणी ।
 अहोरात्रोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

तथा,

चन्द्रमूर्योपरागे तु गत्वा ह्यमरकण्ठकम् ।
 अश्वमेधाद्दशगुणं पुण्यमाप्नोति मानवः ॥
 एष पुण्यो गिरिवरो देवगन्धर्वसेवितः ।
 नानाद्रुमलताकीर्णो नानापुष्पोपशोभितः ॥
 अत्र सन्निहितो राजन् देव्या सह महेश्वरः ।
 ब्रह्मा विष्णुस्तथा चेन्द्रो विद्याधरगणैः सह ॥
 प्रदक्षिणं तु यः कुर्यात् पर्वतामरकण्ठकम् ।
 पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ इति ।

अथ नर्मदाकावेरीसङ्गमः ।

मात्स्थे,

कावेरीसङ्गमं तत्र सर्वपापप्रणाशनम् ।
 ये नरा नाभिजानन्ति वञ्चितास्ते न संशयः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्र स्नायीत मानवः ।
 कावेरी च महापुण्या नर्मदा च महानदी ॥
 तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र अर्चयेद्दृढध्वजम् ।
 अश्वमेधफलं प्राप्य रुद्रलोके महीयते ॥ इति ।

अथ नर्मदासमुद्रसङ्गमः ।

मात्स्ये,
 वटेश्वरे महापुण्ये गङ्गाद्वारे तपोवने ।
 एतेषु सर्वस्थानेषु द्विजाः स्युः शंसितव्रताः ॥
 श्रुतं दशगुणं पुण्यं नर्मदोदधिसङ्गमे । इति ।

अथ नर्मदैरण्डीसङ्गमः ।

कौर्मे,
 ततो गच्छेत राजेन्द्र एरण्डीतीर्थमुत्तमम् ।
 सङ्गमे तु नरः स्नात्वा उपवासपरायणः ॥
 ब्राह्मणं भोजयेदेकं कोटिर्भवति भोजिता ।
 एरण्डीसङ्गमे स्नात्वा भक्तिभावानुरञ्जितः ॥
 मृत्तिकां शिरसि स्थाप्य त्ववगाह्य च तज्जलम् ।
 नर्मदोदकसम्मिश्रं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ इति ।

अथ नर्मदाप्रभववंशगुल्ममाहात्म्यम् ।

भारते पुलस्त्यतीर्थयात्रायाम् ।
 शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुपुङ्गव ।
 वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमधफलं लभेत् ॥ इति ।

अथ कौशिक्यादिमाहात्म्यम् ।

भारते वनपर्वणि,

भरतस्याश्रमं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
 कौशिकीं तत्र सेवेत महापातकनाशिनीम् ॥
 राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयः ।
 ततो गच्छेत धर्मज्ञश्चम्पकारण्यमुत्तमम् ॥
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् । इति ।

अथ गयामाहात्म्यम् ।

तत्र कौर्मे,

गयातीर्थं परं गुह्यं पितृणां चातिवल्लभम् ।
 कृत्वा पिण्डप्रदानं तु न भूयो जायते नरः ॥
 सकृद्गयाभिगमनं कृत्वा पिण्डं ददाति यः ।
 पितरस्तारितास्तेन यास्यन्ति परमां गतिम् ॥
 तत्र लोकहितार्थाय रुद्रेण परमात्मना ।
 शिलातले पदं न्यस्तं पितृस्तत्र प्रसादयेत् ॥
 गयाभिगमनं कर्तुं यः शक्तो नाभिगच्छति ।
 शोचन्ति पितरस्तेषां वृथा तस्य परिश्रमः ॥
 गायन्ति पितरो गीताः कीर्त्तयन्ति महर्षयः ।
 गयां यास्यति यः कश्चित्सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥
 यदि स्यात् पातकोपेतः स्वधर्मरतिवर्जितः ।
 गयां यास्यति वंद्यो यः सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥
 एष्टव्या बहवः पुत्रा बलवन्तो गुणान्विताः ।
 तेषां तु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणस्तु विशेषतः ॥
 प्रदद्याद्विधिवत् पिण्डान् गयां गत्वा समाहितः ।
 धन्यास्तु खलु ते मर्त्या गयायां पिण्डदायिनः ॥
 कुलान्युभयतः सप्त समुद्धृत्याप्नुयात्परम् ।

गयामाहात्म्ये श्राद्धात्पितृगतफलोत्पत्तिविचारः । १८५

मत्स्यपुराणे,

यत्रैषा पितृभिर्गीता गाथा भोगमभीप्सुभिः ।

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां यजेत् ॥

यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ इति ।

ननु पुत्रकृतश्राद्धेन कथं पितृगामि फलं 'शास्त्रदेशितं

फलमनुष्ठातरि' इति नियमात् । अत एव—

गयां गत्वा प्रकुर्वीत श्राद्धं पुत्रः समाहितः ।

इत्यात्मनेपदमपि सङ्गच्छते । तस्य कर्तृगामिफल एव सा-
धुत्वात् । न चास्य पुत्रेष्टिवत् परगतफलजनकत्वम् । अत एवा-
नुष्ठातय्येव फलमिति न नियमः किन्तु परगतफलबोधक-
शास्त्रादुत्सर्गरूप एव स इति वाच्यम् । तथाऽपि क्रियाया देव-
तानिष्ठफलाजनकत्वनियमात् । प्रकृते च श्राद्धदेवतायां पित्रा-
दौ फलोत्पत्तिरसम्भवादिति । न चावाहनादिभिर्देवतायामपि सं-
स्काराख्यफलजननान्न दोषः । यत्फलमुद्दिश्य हि प्रधाने
प्रवृत्तिः तत्र देवतावृत्तीति नियमात् । तच्च स्वर्गादि, न च
तद्देवतायामिति । न च वस्वादय एव श्राद्धदेवताः “वसवः पि-
तरो रुद्राः पितामहाः” इति पैठीनसिवचनादिति वाच्यम् । वस्वा-
दीनां देवतात्वविरहस्य प्रागेव व्यवस्थापनादिति ।

मैवम् । अत्र देवतायामपि फलोत्पत्तेस्तत्तत्पुराणादिवचनेनोपग-
मात्तादृशनियमे मानाभावत् नियमग्राहकस्य वचनापेक्षया दुर्बल-
त्वात् । नन्वेवं “कुर्वीत” इत्यात्मनेपदानुपपत्तिः । “स्वरितञितः
कर्त्रभिप्राये क्रियाफले (१।३।७२)” इति पाणिनिमूत्रविरोधात् ।
न च कर्त्रभिप्राय इत्यस्याभिप्रायविषय इत्यर्थः पितृफलं पुत्रा-
भिप्रेतमिति न दोष इति वाच्यम् । “कर्त्तारं चेत् क्रियाफलमभिप्रेति
सम्बध्नाति” इति महाभाष्यव्याख्यानात् । तदप्याक्षिप्यत इति मह-

त्साहसम् । अत एव यजन्ति याजकाः पचन्ति पाचका इति प्रत्यु
दाहरणम् । न हि तेषां फले नाभिप्रायः किन्तु तेनासम्बन्ध इति
मैवम् । अग्निनिष्ठाऽऽहवनीयत्वादिफलजननेऽपि “अग्निमादधी
त” इत्यस्येव स्वनिष्ठफलजननेऽपि “गां दद्यात्” इत्यादेरिवोपप
त्तेः । तदपि कथमिति चेत्, तत्रात्मनेपदार्थस्याविवक्षितत्वात् क
र्तृत्वमात्रविवक्षणात् । न च व्यधिकरणफलजनकत्वेऽतिप्रसङ्गः
शास्त्रेण यद्वतं फलं बोध्यते तत्रैव तदुपगमात् । अपूर्वं तु फलस
मानाधिकरणमिति नियमः न तु विहितक्रिया कर्त्तर्येवाहं
जनयतीतिनियमः । अथैवं व्यधिकरणादृष्टस्य फलहेतुत्वेऽति
प्रसङ्गः । न चादृष्टवतो व्यापकतया पितर्यपि तत्सम्बन्धस
त्त्वाददोष इति वाच्यम् । स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेन पुत्रादृष्टस्य
पितर्यभावात् । आत्मनोः संयोगाभावात् । स्वाश्रयसंयुक्तसंयोग
स्यातिप्रसङ्गकत्वात् । मैवम् । स्वजनकाभिप्रायविषयत्वसम्ब
न्धेन पुत्रादृष्टस्य पितरि सत्त्वात् । त्वयाप्यदृष्टं प्रति श्राद्धस्य
हेतुताया ईदृशप्रत्यासत्त्यैव वाच्यत्वादन्यस्यानतिप्रसक्तस्या
भावादिति ।

अत्रोच्यते । लाघवत्वात् सुखत्वावच्छिन्ने धर्मस्य कार्यै
कार्थप्रत्यासत्त्या हेतुत्वात् सर्वत्रापूर्वस्य फलसमानाधिकरणत्वा
त् । व्यधिकरणादृष्टेन फलजनने पुत्रकौटसाक्ष्यादिना मुक्तस्य
पितुर्नरकापत्तेः । अस्मन्नये तु दोषाभावान्न पितरि ततोऽधर्मो
त्पत्तिः । न चास्मन्नयेऽपि भोगे दोषस्य हेतुत्वान्नैवमिति वा
च्यम् । योगिनां भोगानुत्पत्त्यापत्तेः । तत्तत्पुरुषदोषकालीनत
त्तत्क्रियात्वेन तत्तत्पुरुषभोगहेतुत्वे गौरवाद । तत्तत्क्रि
यात्वेनैव तथात्वात् । किञ्चैवं तत्त्वज्ञानिना कृतश्राद्धात् पितु
स्वर्गानापत्तेः । दोषाभावेन कर्त्तर्यदृष्टाभावादिति विस्तरेणान्य

त्रेदं प्रपञ्चितम् ।

अथ गयोत्पत्तिकथनम् ।

गारुडे ब्रह्मवाक्यम् ,

सारात्सारतरं व्यास गयामाहात्म्यमुत्तमम् ।
 प्रवक्ष्यामि समासेन भुक्तिमुक्तिपदं शृणु ॥
 गयासुरोऽभवत् पूर्वं बलवान् परमः स च ।
 तपोऽतप्यन्महाघोरं सर्वभूतोपतापनम् ॥
 तत्तपस्तापिता देवास्तद्वधार्थं हरिं गताः ।
 शरणं हरिरूचे तान् भवितव्यं शिवात्मभिः ॥
 पातितेऽस्य मया देहे तथेत्यूचुः सुरा हरिम् ।
 कदाचित् सुरपूजार्थं क्षाराब्धेः कमलानि च ॥
 आनीय कीकटे देशे शयनं चाकरोदने ।
 विष्णुमायाविमूढोऽसौ गदया विष्णुना हतः ॥
 अतो गदाधरो विष्णुर्गयायां मुक्तिदः स्थितः ।
 तस्य देहे लिङ्गरूपी स्थितः शुद्धे पितामहः ॥
 विष्णुराहाथ मर्यादां पुण्यक्षेत्रं भविष्यति ।
 यज्ञं श्राद्धं पिण्डदानं स्नानादि कुरुते नरः ॥
 स स्वर्गं ब्रह्मलोकं च गच्छेन्न नरकं नरः ।
 गयातीर्थं परं ज्ञात्वा यागं चक्रे पितामहः ॥
 ब्राह्मणान् पूजयामास ऋत्विक्त्वं समुपागतान् ।
 नदीं रसवतीं दृष्ट्वा स्थितां व्याप्य दिशस्ततः ॥
 भक्ष्यभोज्यफलानां च कामधेनुं तथाऽसृजत् ।
 पञ्चक्रोशात्मकं तीर्थं ब्राह्मणेभ्यो ददौ प्रभुः ।
 धर्मयागे तु लोभाद्वा प्रतिशृण्व धनादिकम् ॥
 स्थिता विष्णोस्तदा शप्ता गयायां ब्रह्मणा ततः ।

माभूत्रैपुरुषी विद्या माभूत्रैपुरुषं धनम् ॥
 युष्माकं स्याद्धारिवहा नदी पापाणपर्वतः ।
 शतैस्तु प्रार्थितो ब्रह्मा स्वयहं कृतवान् प्रभुः ॥
 लोकाः पुण्या गयायां ये श्राद्धिनो ब्रह्मलोकगाः ।
 युष्मान् ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजितः सदा ॥
 ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं गोमूत्रे मरणं तथा ।
 वासः पुंसां कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥
 समुद्राः सरितः सर्वा वापीकूपहृदानि च ।
 स्नातुकामा गयातीर्थं व्यास यान्ति न संशयः ॥
 ब्रह्महत्या मुरापानं स्तेयं गुर्नङ्गनामयः ।
 पापं तत्सङ्गजं सर्वं गयाश्राद्धाद्गिन्यति ॥
 असंस्कृता मृता ये च पशुचौरहताश्च ये ।
 सर्पदष्टा गयाश्राद्धान्मुक्ताः स्वर्गं व्रजन्ति ते ॥
 गयायां पिण्डदानेन यत्फलं लभते नरः ।
 न तच्छक्यं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि ॥ इति ।

ब्रह्मज्ञानमित्यादि । गयाश्राद्धं, स्वोद्देश्यकगयाश्राद्धमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानसमभिव्याहारात् कर्तृगतमेवेदं फलमित्यन्ये । ब्रह्महत्येत्यादि । यस्य गयाश्राद्धं कृतं तस्य महापातकमपि ततो नश्यतीत्यर्थः । मुक्ता इत्यस्य, पापेभ्य इतिशेषः ।

ब्रह्मपुराणे,

क्रियते पतितानां च गते संवत्सरे क्वचित् ।
 देशधर्मप्रमाणत्वाद्वाकूपेषु बन्धुभिः ॥
 मार्त्तण्डपादमूलं वा श्राद्धं हरिहरं स्मरन् । इति ।
 स्मरन्निति विभक्तिव्यत्ययात् स्मरते इत्यर्थः । चकारादपतितानामपि वर्षोत्तरमेव । कूपपदं सकलगयोपलक्षणमिति वदन्ति ।

गारुडे,

तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धमन्यच्च पैतृकम् ।

अब्दमध्ये न कुर्वीत महागुरुविपत्तिषु ॥

तत्रैव,

अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

अब्दमध्ये न कुर्वीत कृतेऽपि हि सपिण्डने ॥ इति ।

अत्र 'सपिण्डीकरणं विना' इति चतुर्थचरणं पठित्वा कृते सपिण्डीकरणे वर्षमध्येऽपि गयाश्राद्धं कारयन्ति । अत्र पित्रादे-
रेव वर्षमध्ये न कार्यं "महागुरुविपत्तिषु" इति श्रवणात् । पि-
तृव्यादेः करणे न दोषः ।

वायवीये,

गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।

अधिमासे जन्मादिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ॥

न त्यजेत गयाश्राद्धं सिंहस्थे च बृहस्पतौ । इति ।

अग्निपुराणे,

गयाश्राद्धं प्रकुर्वीत सङ्क्रान्त्यादौ विशेषतः ।

काले चापरपक्षे वा चतुर्थ्यादिति धिष्वपि ॥ इति ।

सकलापरपक्षे चतुर्थ्यादौ वेत्यर्थः । एषु फलातिशयः ।

'विशेषतः' इत्युपादानात् ।

स्मृतिरत्नावल्याम्,

मकरे वर्त्तमाने तु ग्रहणे चन्द्रमूर्त्योः ।

दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनम् ॥ इति ।

गयाश्राद्धं द्वादशदैवतं कार्यम् ।

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च मृतेऽहनि ।

अत्र मातुः पृथक्श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

इतिवायवीयात् । पित्रादित्रिकं, मात्रादित्रिकं, मातामहा-
दित्रिकं, विश्वेदेवानां त्रयमिति द्वादशदैवतम् । अत एव “पि-
ता पितामहश्चैव” इत्यादिमन्त्रे पौराणिके नवानामेवोल्लेखः श्रू-
यते । हेमाद्र्यादिप्रतेऽप्येवम् । मातामहादीनां सपत्नीकत्वेन नि-
र्देश इति विशेषः । परन्तु अग्निपुराणे—

पित्रादिनवदैवत्यं तथा द्वादशदैवतम् ।

इत्यत्र तथा शब्दो विकल्पे । तथा च मातामह्यादित्रयप्रवे-
शात् षोडशदैवतमाहुः । छन्दोगानां तु षड्दैवतमेव ।

न योषिभ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते । इतिवचनात् ।

गयायां पिण्डदाने उदासीनस्याप्यधिकारः ।

आत्मजो वाऽन्यजो वापि गयाकूपे यदा तदा ।

यन्मात्रा पातयेत् पिण्डं तन्नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥

इतिसामान्यप्रघट्टके प्रपञ्चितम् ।

वायवीये,

दण्डं प्रदर्शयेद्भिर्भुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ।

न्यस्य विष्णुपदे दण्डं मुच्यते पितृभिः सह ॥

पायसेन गयायां च सक्तुना पिष्टकेन वा ।

चरुणा तण्डुलाद्यैर्वा पिण्डदानं विधीयते ॥

पिष्टकेन, तण्डुलपिष्टेन । तण्डुलाद्यैः, केवलतण्डुलैरित्यप्याहुः ।

हेमाद्रौ,

महालये गयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे दशाहिके ।

पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्त्तयेत् ॥

तथा,

वृद्धिश्राद्धे गयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे तथैव च ।

सपिण्डीकरणश्राद्धे न जपेत् पितृसूक्तम् ॥ इति ।

अत्र मूलं मृग्यामित्याहुः ।

वायवीये,

पिण्डं दद्याच्च पित्रादेरात्मनोऽपि तिलैर्विना ।

आत्मनो दध्यक्तं पिण्डत्रयं जनार्दनहस्ते देयम् ।

त्रयः पिण्डा मया दत्तास्तव हस्ते जनार्दन ।

परलोकगते मह्यमक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥

इति अग्निपुराणीयमन्त्रलिङ्गात् । आत्मपिण्डदानं सव्येन
त्रिना तिलं कार्यम् ।

मन्त्रेण चात्मनोऽन्येषां सव्येनापि तिलैर्विना ।

इतिवचनात् ।

अथ गयापरिमाणम्

वायवीये,

पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमात्रं गयाशिरः ।

अत्र मध्यावधिः—

तत्रैव,

मुण्डपृष्ठाच्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे पश्चिमोत्तरे ।

सार्द्धं क्रोशद्वयं मानं गयेतिपरिकीर्तितम् ॥

मुण्डपृष्ठाच्चिर्मध्यमित्यर्थः । गयाशिरः परिमाणमाह—

अग्निपुराणम्,

नागकूटाद्गृध्रकूटात्तथा चोत्तरमानसात् ।

एतद्गयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते ॥

तावदेव फल्गुतीर्थमित्यर्थः ।

तथा,

महानद्याः पश्चिमेन यावद्गृध्रेश्वरो गिरिः ।

उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावदक्षिणमानसम् ॥

एतद्गयाशिरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ इति ।
 गयासुरशिरःपातनस्थानमेव गयाशिरःशब्देनाभिलप्यते ।
 पादौ सृष्टिखण्डे,
 कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजगृहे वनम् ।
 च्यवनस्याश्रमः पुण्यो नदी पुण्या पुनःपुना ॥ इति ।

अथ गयाशब्दार्थनिर्वचनम् ।

वायवीये,
 श्वेतकल्पे तु वाराहे गयो यागमकारयत् ।
 गयनाम्ना गया ख्याता क्षेत्रं ब्रह्मादिकाङ्क्षितम् ॥ इति ।

अथ गयागमनफलम् ।

अग्निपुराणे,
 यथा यथा व्रजन् याति जनः स्थानादृयां प्रति ।
 तथा तथा दिवं यान्ति प्रेताः पूर्वयितामहाः ॥ इति ।

अथ श्राद्धफलम् ।

कल्पतरौ वराहपुराणे,

सनत्कुमार उवाच ।

धन्यस्त्वमेव द्विजवर्यमुख्य यद्देवादाभिरतः पितृंश्च ।
 प्रीणासि मन्त्रव्रतहोमजप्यैर्गयां सभासाद्य तथान्नपिण्डैः ॥
 शृणुष्व वाक्यं नृपतिर्वभूव विशालनामा स पुरीं विशालाम् ।
 उवास धन्यां धृतिमानपुत्रः स्वयं विशालाधिपतिर्द्विजाग्न्यान् ॥
 पप्रच्छ पुत्रार्थममित्रहन्ता ते ब्राह्मणाश्चोचुरदीनसत्त्वाः ।
 राजन् पितृंस्तर्प्य पुत्रहेतो गत्वा गयायां विधिवत्तु पिण्डैः ॥
 भुवं सुतस्त भविता नृवीर सहस्रदाता सकलक्षितीशः ।
 इतीरितो ब्राह्मणैः सम्प्रहृष्टो राजा विशालाधिपतिः प्रयत्नात् ॥

समागतस्तीर्थवरं द्विजेश गयामिमां तद्गतमानसः सन् ।
आगत्य सोऽथ मवरं सुतार्थी गयाशिरो यागपरः पितृणाम् ॥
पिण्डप्रदानं विधिना प्रयच्छेत्तावद्वियत्युत्तममूर्त्तियुक्तान् ।
पश्यन् स पुंसः सितरक्तकृष्णा तुवाच राजा किमिदं महद्भिः ॥
समीक्ष्यते शंसत सर्वमेव कुतूहलं मे मनसि पवृत्तम् ।

सित उवाच ।

अहं सितस्ते जनकोऽस्मि तात नाम्ना च वृत्तेन च कर्मणा च ।
अयं च मे जनको रक्तवर्णो नृशंसकृद्ब्रह्महा पापकारी ॥
अश्वीश्वरः शृणु परः पितास्य कृष्णो नाम्ना कर्मणा वर्णतश्च ।
एतेन कृष्णेन हताः पुरा वै जन्मन्यनेके ऋषयः पुराणाः ॥
तथा,
एतौ मृतौ द्वावपि पितृपुत्राववीचिसंज्ञं नरकं प्रपन्नौ ।
अश्वीश्वरोऽयं जनकः परोऽस्य तौ कृष्णरक्तावपि दीर्घकालम् ॥
अहं च शुद्धेन निजेन कर्मणा शक्रासनं प्राप्य मुदुर्लभं तत् ।
त्वया पुनर्भन्त्रविदा गयायां पिण्डप्रदानेन बलादिमौ च ॥
मोक्षायितौ तीर्थवरप्रभावादवीचिसंज्ञं नरकं गतौ तौ ।
पितृन् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ।
प्रीणयामीति यत्तोयं त्वया दत्तमरिन्दम ॥
तेनास्मद्युगपद्योगो जातो वाक्येन सत्तम ।
तीर्थप्रभावाद्ब्रह्महन्तः पितृलोकं न संशयः ॥
अत्र पिण्डप्रदानेन एतौ तव पितामहौ ।
दुर्गतावपि संसिद्धौ पापाद्विकृतलिङ्गिनौ ॥
तीर्थप्रभाव एषोऽत्र ब्रह्मघ्नस्यापि सत्तम ।
पितुः पिण्डप्रदानेन कुर्यादुद्धरणं मुतः ॥
एतस्मात् कारणात् पुत्र अहमेतौ विगृह्य तु ।

आगतोऽस्मि भवन्तं वै द्रष्टुं यास्यामि साम्प्रतम् ॥

विगृह्य, गृहीत्वा । एवं च महापातकिनोऽपि श्राद्धोद्देश्यस्य गयाश्राद्धेन सद्गतिर्भवति, कर्तुः पुत्रकामत्वेन तस्य पुत्रोऽपि भवतीति प्रघट्टतात्पर्यम् । पितृनित्यादिवचनबलादिदं तिलोदकं तस्मै स्वधा इत्यस्यान्ते पितरं प्रीणयामीति तर्पणवाक्यं सिद्ध्यति । एवं पितामहादावपि । पितृनितिवहुवचनमविवाक्षितमिति सम्प्रदायः । अत्र च योगसिद्ध्यधिकरणविरोधान्न युगपदुभयं फलम् । किन्तु एकेन प्रयोगेण पितुर्महापातकनिवृत्तिः पुत्रकामनया कृतेन प्रयोगान्तरेण पुत्रोत्पत्तिरिति ध्येयम् ।

वामनपुराणे,

प्रेतराजो वणिजं कश्चित् प्रत्याह ।

गयायां तीर्थजुष्टायां स्नात्वा शौचसमन्वितः ।

मम नाम समुद्दिश्य पिण्डनिर्वपणं कुरु ॥

तत्र पिण्डप्रदानेन प्रेतभावादहं सखे ।

मुक्तस्तु सर्वदानृणां प्राप्स्यामि शुभलोकताम् ॥

इत्येवमुक्त्वा वणिजं प्रेतराजोऽनुजैः सह ।

स्वनामानि यथान्यायं सम्यगाख्यातवान् शुचिः ॥

तथार्चयित्वा प्रययौ गयाशिरमनुत्तमम् ।

पिण्डनिर्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वशः ॥

चकार च स दायादान् पितृंश्चक्रे त्वनन्तरम् ।

आत्मनश्च महाबुद्धिर्महाबोधौ तिलैर्विना ॥

पिण्डनिर्वपणं चक्रे तथान्यानपि गोत्रजान् ।

एवं दत्तेषु पिण्डेषु वणिजा प्रेतभावतः ॥

विमुक्तास्ते द्विजाः प्राप्य ब्रह्मलोकं ततो गताः ।

गयाशिरमिति । एवं च गयाशिरसि प्रेताय पिण्डे दत्ते

तत्त्वानिष्टुत्तिब्रह्मलोकावाप्तिर्भवतीति ।

वायुपुराणे,

आनन्त्याय भवेदत्तं खड्गमांसं पितृक्षमे ।

कृष्णो लोहस्तथा छाग आनन्त्याय प्रकल्पयेत् ॥

गयायामक्षयं श्राद्धं जपहोमतपांसि च ।

पितृक्षये हि तत् पुत्र तेन तत्राक्षयं भवेत् ॥ इति ।

पितृक्षये, गयायाम् । तत्, गयास्थानम् ।

अथ गयावासफलम् ।

भारते,

शुककृष्णावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः ।

पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ इति ।

वायव्ये गयां प्रक्रम्य—

पक्षत्रयनिवासी च पुनात्यासप्तमं कुलम् । इति ।

अत्र पक्षः सावनः ।

अथ यावज्जीवस्थितिफलम् ।

वाराहे,

सकृद्गयाभिगमनं सकृत्पिण्डप्रदापनम् ।

दुर्लभं त्वं पुनर्नित्यमस्मिन्नेव व्यवस्थितः ॥

किमत्र प्रोच्यते रैभ्य तव पुण्यमिह प्रभो ।

येन शार्ङ्गगदापाणिर्दृष्टो नारायणः स्वयम् ॥

यतो गदाधरः साक्षादस्मिंस्तीर्थे व्यवस्थितः ।

ततो हि विख्याततमं तीर्थमेतद्विजोत्तम ॥ इति ।

अथ गदाधरमाहात्म्यम् ।

अग्निपुराणे,

ये द्रक्ष्यन्ति सदा भक्त्या देवमादिगदाधरम् ।

ते प्राप्स्यन्ति धनं धान्यमायुरारोग्यमेव च ॥
 कलत्रपुत्रपौत्रादिगुणकीर्तिसुखादिकम् ।
 श्रद्धया यो नमस्येत नित्यं विष्णुपुरे वसेत् ॥
 गन्धदानेन गन्धाढ्यः सौभाग्यं पुष्पदानतः । इत्यादि ।

अथ फल्गुमाहात्म्यम् ।

वायुपुराणे,

अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ।
 नासौ तत्फलमाप्नोति फल्गुतीर्थे यदाप्नुयात् ॥ इति ।
 स्नानप्रकरणात् स्नानफलमिदम् ।

अथ यदानि ।

वायुपुराणे,

विष्णोः पदं रुद्रपदं ब्रह्मणः पदमुत्तमम् ।
 कश्यपस्य पदं दिव्यं द्वौ हस्तौ यत्र निर्गतौ ॥
 पञ्चाग्नीनां पदान्यत्र इन्द्रागस्त्यपदे परे ।
 रवेश्च कार्तिकेयस्य क्रौञ्चमातङ्गकस्य च ॥
 सुखलिङ्गानि सर्वाणि पदानीति निबोधत । इति ।
 पदानां महिमाऽग्रे वक्ष्यते ।

अथ गदालोलोपाख्यानम् ।

विष्णुना हेतिनाम्नोऽमुरस्य गदया शिरोऽभिनिर्भिद्य
 प्रक्षालनाय यत्र गदा लोलिता तद्गदालोलतीर्थमासीदिति ।

हेत्यमुरस्य यच्छिरो गदया तद्विधाकृतम् ।

यतः प्रक्षालिता तीर्थे गदा लोलस्तदाऽभवत् ॥

इति वायुपुराणात् ।

गयामाहात्म्ये तत्रस्थ ब्राह्मणप्रशंसा नानातीर्थानि । ३९७

अथ गयास्थब्राह्मणप्रशंसा ।

आग्नेये ब्रह्मवाक्यम् ।

ये युष्मान् पूजयिष्यन्ति गयायामगता नराः ।

हव्यकव्यैर्द्धनैः श्राद्धैस्तेषां कुलशतं व्रजेत् ।

नरकात्स्वर्गलोकं च स्वर्गलोकात्परां गतिम् ॥ इति ।

अथ गयायां नानातीर्थानि ।

महाभारते पुलस्त्यतीर्थयात्रायाम् ।

ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी जिनेन्द्रियः ।

अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव भारत ॥

यत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

यत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमित्युत ॥

महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत् पितृदेवताः ।

महानदी, फल्गुः ।

अक्षयान् प्राप्नुयाल्लोकान् कुलं चैव समुद्धरेत् ॥

ततो ब्रह्मसरो गच्छेद्ब्रह्मारण्योपशोभितम् ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥

ब्रह्मणा तत्र सरसि यूयः पुण्यः प्रकल्पितः ।

यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥

ततो गच्छेत्तु राजेन्द्र धेनुकं लोकविश्रुतम् ।

एकरात्रोपितो यत्र प्रयच्छेत्तिलधेनुकम् ॥

सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्भुवम् ।

तत्र चिह्नं महाराज अद्यापि सुमहाद्भुतम् ॥

कपिला सहवत्सा वै पूर्वमेव चरत्युत ।

सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि तत्र वै ॥

तेपूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
 यन्किञ्चिदशुभं कर्म तत् प्रणश्यति भारत ॥
 ततो गृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य श्रीमतः ।
 स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥
 ब्राह्मणेन भवेत्क्षीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।
 इतरेषां तु वर्णानां सर्वं पापं प्रणश्यति ॥
 उद्यन्तं च ततो गच्छेत् पर्वतं गीतनादितम् ।
 सावित्र्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥
 तत्र सन्ध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
 उपासिता भवेत् सन्ध्या तेन द्वादशवार्षिकी ॥
 योनिद्वारं च तत्रैव दृश्यते भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिमङ्करात् ॥
 कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः ।
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥
 एष्टव्या वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥
 ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च परमां लभेत् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र धर्मपृष्ठं महाफलम् ।
 तत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥
 अभिगम्य ततस्तत्र वाजिमेधफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ॥
 तत्राभिगम्य राजेन्द्र ब्रह्माणं भरतर्षभ ।
 राज्ञाम्वाश्वमेधाभ्यां फलमाप्नोति मानवः ॥
 महानदी-ब्रह्मसरो-धेनुक-गृध्रवट-उद्यन्त-धर्मपृष्ठ-ब्रह्म-

तीर्थानां सप्तानां क्रमेण गभनं कार्यमिति प्रघट्टकार्थः ।

तथा धौम्यतीर्थयात्रायाम्,

पूर्वं प्राचीं दिशं राजन् राजर्षिगणसेविताम् ।

रम्यां ते कीर्त्तयिष्यामि युधिष्ठिर यथामति ॥

यस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिमत्कृतः ।

शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥

यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्त्तयन्ति पुरातनाः ।

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥

उत्तारयति सन्तत्या दश पूर्वान् दशापरान् ।

महानदी च तत्रैव तथा गयशिरो नृप ॥

यत्रासौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ।

यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षय्यं भवति प्रभो ॥

स। च पुण्यजला यत्र फल्गुनामा महानदी ।

बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ॥ इति ।

तथा आङ्गिरसतीर्थयात्रायाम्,

मुण्डपृष्ठं गयां चैव नैर्ऋतं देवपर्वतम् ।

तृतीयां क्रौञ्चपादीं च ब्रह्महत्या विमुच्यते ॥ इति ।

वामनपुराणे प्रह्लादतीर्थयात्रायाम्,

गयायां गोपतिं द्रष्टुं जगाम स महासुरः ।

सरसि ब्रह्मणः स्नात्वा कृत्वा चास्य प्रदक्षिणम् ॥

पिण्डनिर्वपणं पुण्यं पितॄणां स चकार ह । इति ।

नरसिंहपुराणे,

शिवनद्यां शिवकरं गयायां च जनार्दनम् ।

सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ॥ इति ।

शिवनदी विहारनगरोपकण्ठेऽस्ति ।

मत्स्यपुराणे गौरीस्थानप्रस्तावे,
 वाराणस्यां विशालाक्षी प्रयागे ललिता तथा ।
 गयायां मङ्गलानाम् कृतशौचे तु सिंहिका ॥ इति ।
 बृहस्पतिः,
 काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाद्भयभीरवः ।
 गथां यास्यति यः कश्चित्सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥
 गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।
 गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितृणां दत्तमक्षयम् ॥
 धर्मारण्यं धर्मपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च ।
 दृष्ट्वैतानि पितृश्चार्यं वंशान् विंशतिमुद्धरेत् ॥ इति ।
 वायुपुराणे,
 गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।
 गवां गृध्रवटे चैव श्राद्धं दत्तं महाफलम् ॥
 भरतस्याश्रमे पुण्ये नित्यं पुण्यतमैर्वृते ।
 मतङ्गस्य पदं तत्र दृश्यते सर्वमानवैः ॥
 ख्यापितं धर्मसर्वस्वं लोकस्यास्य निदर्शनात् ।
 यच्चम्पकवनं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥
 तस्मिन् पाण्डुविशल्येति तीर्थं सद्योनिदर्शनम् ।
 तृतीयायां तथा पादे निष्ठीवायाश्च मण्डले ॥
 महाह्रदे च कौशिक्यां दत्तं श्राद्धं महाफलम् ।
 मुण्डपृष्ठे पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ॥
 बहून् वर्षगणांस्तप्त्वा तपस्तीव्रं सुदुश्चम् ।
 अल्पेनाप्यत्र कालेन नरो धर्मपरायणः ॥
 पाप्मानमुत्सृजत्याशु जीर्णां त्वचमिवोरगः ।
 नाम्ना कनखलं विप्र तीर्थं जगति विश्रुतम् ॥

(१५) शिवस्तीकावली । उपलक्ष्यविरचिता ।

- श्रीहरीराजविरचितकुलसमेता (वेदान्तः) १
 (१६) मीमांसाबालप्रकाशः । जैमिनीयहादशा-
 ऽध्यायार्थसंग्रहः । श्रीभट्टनारायणात्मज-
 भट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २
 (१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि-मी-
 मासादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालि-
 कनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृतो
 मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः । (मीमांसा) ३
 (१८) अद्वैतासिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवर-
 श्रीसदानन्द्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यास-
 मलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३
 (१९) कात्यायनभौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय
 श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १६
 (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविर-
 चितं सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ३
 (२१) श्रीहर्षप्रणीतं छन्दोगखण्डखाण्ड्यम् । आ-
 नन्दपूर्णविरचितया छयडनफाङ्किकावि-
 भजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति
 प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४
 (२२) आख्यातचन्द्रिका । श्रीभट्टमङ्गलविरचिता १
 (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम् - बालबोधिनीव्याख्य-
 याऽवतरणिकया च सहितम् । ८
 (२४) ब्रह्मसूत्रशुभं : मरीचिका श्रीवज्रनाथ-
 भट्टकृता । (वेदान्तः) ... २
 (२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अथ श्रीकालीशङ्कर-
 सिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजा-
 गदीयथाः प्रत्यक्षानुमानगादाध्यायः प्रत्य-
 क्षानुमानमाधुन्यौ व्युत्पत्तिवादस्य शक्ति-
 वादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशि-
 कायाः कुसुमाञ्जलिश्च क्रोडपत्राणि २
 (२६) ब्रह्मसूत्रम्, वेदाद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभ-
 ट्टविरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधृतीकासहित-
 श्रीदेवाचार्यप्रणीतासिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
 (२७) बह्मदर्शनसमुच्चयः । बोद्धेनैयाधिकका-
 पिलजैववैश्विकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः ।
 मन्थिभट्टकृतटीका सहितः । हरिभट्ट-
 सूरिकृतः । ... १
 (२८) शुद्धाद्वैतमार्गण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः

प्रमैयरेत्तान्नवम् ... १

- (२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोम-
 णिकृतदीप्तिव्याजागदीशी टीका । १३
 (३०) श्रीरामचोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
 मिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रका-
 शात्मकः । सावित्र्यादीपकश्च । ... ११
 (३१) श्रीरामचोदयः । महामहोपाध्यायश्री-
 मिश्रमिश्रविरचितः आङ्गिकप्रकाशः १
 (३२) स्मृतिसारोद्धारः । विहङ्गरविश्वम्भरविपा-
 टिसंकलितः । ... ४
 (३३) वेदान्ततन्त्रमञ्जरी । श्रीभगवन्पुरुषो-
 त्तमाचार्यकृता । ... १
 (३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषो-
 त्तमजीमहाराजविरचितः ... २
 (३५) वेदान्तपरिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसा-
 भाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
 (३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्रजकाचार्य-
 नारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रि-
 कासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । १
 (३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्रजकाच-
 र्य-श्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माऽवत-
 तर्कवर्णिसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४
 (३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विहङ्गरश्रीम-
 ठेश्वरसूरिविरचितः । ... १
 (३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवत्समाचार्यविनिर्मिता
 श्रीमद्भगवत्पञ्चाख्या गोस्वामीश्रीविहङ्ग-
 नाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीम-
 ढ्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्णं श्रीसुबो-
 धिनीटिप्पण्योः—प्रकाशः । गोस्वामि श्रीश्री-
 पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित १
 (४०) श्रीरामचोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
 मिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ... ४
 (४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । भुक्तिसिद्धा-
 न्तपरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालि-
 मिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावली
 श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद शर्मकृता अध्यात्म-
 सुधातरङ्गिण्याख्य टीका सहिता । १
 (४२) स्वानुभवदाशः । श्रीमत्परमहंसपरिव्रज-
 काचार्यनारायणाश्रमाश्रित्यमाधवाश्रमवि-
 रचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

४३) गदाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-
 र्त्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्व-
 चिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणि-
 विरचितदीपित्या च गर्भिता । ४
 ४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणि-
 ता । रामकृष्णविरचितपुक्तिस्नेहप्रपुण्या-
 ख्यम्याख्यया सहिता तर्कपाद । ५
 ४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहो-
 पाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचिता ।
 श्रीमदुदुवैलाचार्य बलम्भट्टाभ्यां विर-
 चितकुञ्जिकाकलाहटीकाद्वयसंवलित । १०
 ४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधीः । पर्वतीय
 विश्वेश्वरसूरिविरचितः । ६
 ४८) विरमिशोदयः । लक्षणप्रकाशः ।
 महामहोपाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ७

४९) दृढविरमिशोदयः । श्रीमहेश्वर-
 मिश्रविरचितः । महेश्वरश्रीमिश्रमिश्रविरचितः ।
 महाख्यया टीकया समलंकृतः । ४
 (५०) वीरमिश्रोदयः । राजनीतिप्रकाशः । महा-
 महोपाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ५
 (५१) पूर्वमीमांसा अधिकरणकौमुदी । श्रीमन्म-
 हामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्ट-चार्य-
 वरचित । परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्व-
 कं टिप्पण्या परिष्कृत । १
 (५२) प्रसस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः । तत्र क-
 णादरहस्यम् । श्रीशंकरमिश्रविरचितम् १
 (५३) कमदीपिका । श्रीमन्महामहोपाध्याय
 कर्माधिकेश्वरभट्टविरचिता । विद्यावि-
 नोदश्रीगोविन्दभट्टाचार्यकृतार्थविवरणोपेत १
 (५४) वीरमिश्रोदयः । तीर्थप्रकाशः । महा-
 महोपाध्याय श्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ४

पश्चाद्विप्रेरणस्थानम् } हरिदासगुप्तः,
 चौकम्बा बनारस । सदी

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 247.

वीरमित्रोदयः ।

तीर्थप्रकाशः ।

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

साहित्योपाध्यायविष्णुप्रसादशर्मा

संशोधितः ।

VĪRAMITRODAYA,

TIRTH-PRAKĀŚA,

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PANDITA MITRA MĪSRA.

EDITED BY

Pandita Vishnu Prasād.

VOL. X.

FASCICULUS V-6

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE. BENARES.

AGENTS:-OTTO HARRAS-OWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDAJI. BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Dās Gupta,

at the Vidya Vilas Press,

Benares.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—:०:—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—२४७

१. अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतकं सुन्दरैः सीमकाशरैरुत्तमैः पत्रैः
एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्रयते ।

२. प्राचीना दुर्लभाश्चासुद्रिता मीमांसावेदान्तदिदर्शनन्याकरणधर्माशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्थाः

३. एषाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्रयन्ते ।

काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रज्ञयो विद्वांसः
एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४. भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदर्शीभिः, सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमभिमानं मुख्यम्—मुद्राः ० आनकाः ४

५. अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... .. " " १ " ०

६. प्रापणव्ययः पृथग् न्यस्तिकः । ... .. " " १ " ०

साम्प्रतं मुद्रयमाण ग्रन्थाः—

- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृत
खण्ड २
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १२
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिभट्टकृतन्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् १०
- (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । किशिशद्वैत-
दर्शनप्रकरणम् । श्रीमन्नोकाचार्यप्रणीतम् ।
श्रीनारायणतीर्थविरचितभट्टभाषाप्रकाश-
सहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १
- (६) भाट्टचित्तमणि । महामहोपाध्यायश्री-
गामाभट्टविरचिता । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला श्रीपार्थसारथिभट्टविर-
चिता सम्पूर्णः (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्—बादरायणप्रणीतवेदान्त

- सूक्तस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्या-
ख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरीमन्निषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २
- (१०) सिद्धित्रयम्—किशिशद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम्
श्रीभाष्यकृता परमशुक्तिभिः श्री ६ श्रीयमु-
नमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णं (वेदान्तः) ४
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
काचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुखमुनि-
विरचितव्याख्यापेतः । (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्त्यविवेचनविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः सम्पूर्णः
(न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीअभयदीक्षितकृतम् ।
सम्पूर्णम् (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवाक्यटीका) गङ्गा-
धरविरचिता । (मीमांसा) २

उदीच्यां गृण्ठपृष्ठस्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति स्वशरीरेण मानवाः ॥

इत्थं चापि सदा श्राद्धमक्षयं समुदाहृतम् ।

स्नात्वा ऋणत्रयं तत्र निष्क्रीणाति नरोत्तमः ॥

मानसे सरसि स्नात्वा श्राद्धं निर्वर्त्तयेत्ततः ।

उत्तरं मानसं गत्वा सिद्धिं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

तस्मिन्निर्वर्त्तयेत् श्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ।

कामान् स लभते दिव्यान् मोक्षोपायांश्च कृत्स्नशः ॥ इति

अथ प्रथमदिनकृत्यम् ।

वायुपुराणे,

आच्छादितः शिलापादः प्रभासेनाद्रिणा ततः ।

प्रभासो मुनिभिः स्पृष्टः शिलाकुष्ठो विनिर्गतः ॥

अकुष्ठस्थित ईशोऽपि प्रभासेनः प्रकीर्तितः ।

शिलाकुष्ठैरुद्देशो यः सा च प्रेतशिलां स्मृता ॥

पिण्डदानात् यतस्तस्मात् प्रेतत्वान्मुच्यते नरः ।

महानदीप्रभासाश्वोः सङ्गमे स्नानकुम्भरः ॥

रामो देवैः सह स्नातो रामतीर्थं ततः स्मृतम् ।

प्रार्थितोऽथ महानद्या राम स्नातो भवान्यदि ॥

रामतीर्थं भवेदत्र सर्वलोकेषु पावनम् ।

जन्मान्तरगतं साग्रं यत्कृतं दुष्कृतं मया ॥

तत्सर्वं विलयं यातु रामतीर्थाभिषेचनात् ।

मन्त्रेणानेन यः स्नात्वा श्राद्धं कुर्वीत मानवः ॥

रामतीर्थे पिण्डदस्तु विष्णुलोके प्रयात्यसौ ।

तथेत्युक्त्वा स्थितो रामः सीतया भरताश्रमे ॥

रामतीर्थे नरः स्नात्वा मन्त्रैः पिण्डपदो भवेत् ।

प्रेतत्वात्तस्य पितरो विमुक्ताः पितृतां ययुः ॥
 राम राम महाबाहो देवानामभयङ्कुर ।
 त्वां नमस्येह देवेश मम नश्यतु पातकम् ॥
 नमस्कृत्य प्रभासेशं भासमानः शिवं व्रजेत् ।
 तं च शम्भुं नमस्कृत्य कुर्याद्याम्यबलिं ततः ॥
 आपस्त्वमसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च ।
 पापं नाशय देवेश मनोवाकायकर्मजम् ॥
 शिलाया जघनं भूयः समाक्रान्तं नगेन च ।
 धर्मराजेनाद्रिरुक्तो न गच्छेति नगः स्मृतः ॥
 यमराजभ्रमराजौ निश्चलायेरितौ स्मृतौ ।
 ताभ्यां बलिमकृत्वा स्याद्गयाश्राद्धमपार्थकम् ॥
 श्वानौ द्वौ श्यावश्वलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।
 ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसका ॥ इति ।

अच्छादित इत्यादि । शिलायाः प्रेतशिलायाः पादः
 प्रभासेनाद्रिणाऽऽच्छादितः । तत्र प्रभासे शिलाङ्गुष्ठो विनिर्गतः ।
 तदङ्गुष्ठस्थित ईशोऽपि प्रभासेशः तच्छिलाङ्गुष्ठैकदेशो यः प्र-
 भासेशसन्निहितः सैव प्रेतशिला तस्यां यस्य पिण्डो दीयते
 स प्रेतत्वान्मुच्यत इत्यर्थः । महानदीति । महानदीप्रभासाश्वोः
 सङ्गमे स्नानकृदपि प्रेतत्वान्मुच्यत इत्यर्थः । जन्मान्तरेति । अ-
 नेन मन्त्रेण स्नात्वा य इह रामेशसन्निधाने पिण्डं श्राद्धं वा
 करोति स विष्णुलोकं प्रयातीत्यर्थः । मन्त्रैरिति । स्वशास्त्रोक्तैः,
 “अस्मत्कुले मृता ये च” इत्यादिपौराणिकमन्त्रैश्चेत्यर्थः । प्रेतत्वा-
 दिति । प्रेतत्वमुक्तिपूर्वकपितृत्वप्राप्तिः फलमित्यर्थः । प्रेतशिला-
 श्राद्धेन पितृत्वान्मुक्ता रामतीर्थश्राद्धेन पितृत्वं प्राप्नुवन्तीत्यन्ये ।
 राम रामेति । मन्त्रलिङ्गादनेन मन्त्रेण रामो नमस्कार्य इत्यर्थः ।

प्रभासेशनमस्कारमाह—नमस्कृत्येति । तत्फलमाह—भासमान इति । शिवं, शिवलोकम् । भासमानस्वकर्तृकशिवलोकव्रजनं फलमित्यर्थः । तं, रामम् । रामं शम्भुं च नमस्कृत्येत्यर्थः । अनेन च शम्भुनमस्कारानुवादेन तदुत्तरं याम्यबलिर्विधीयते । पुनरपि रामप्रभासेशौ नमस्कार्यौवित्येतस्यार्थ इतिमिश्राः । तत इत्यादि । प्रभासपर्वते “आपस्त्वममि” इत्यादिमन्त्रं पठित्वा कुशत्रयजलेन यमायैष बलिर्नम इति देवरीत्या बलिर्देय इतिमिश्राः । कुशतिलजलैः पितृरीत्या देय इत्यन्ये । अस्याः प्रेतशिलाया जघनं मध्याङ्गं जगेन नगनाम्ना पर्वतेन समाक्रान्तं तस्य नगनामपर्वतस्य स्थिरीकरणाय यमराजभ्रमराजौ तदुपरिस्थापितौ । अतः प्रेतशिलाजघनस्थे नगनाम्नि पर्वते गयाश्राद्धसाफल्यकामनया “इवानौ द्वौ” इतिश्लोकं पठित्वा यमराजभ्रमराजाभ्यामेष बलिर्नम इति ताभ्यामेको बलिर्देयः । अयं बलिरावश्यकः । अन्यत्काम्यं यथाशक्ति कार्यम् । एतदन्तं प्रथमदिनकृत्यम् । अत्र प्रथमदिने प्रेतशिलाकर्म । सकलदेशीयशिष्टाचारात्,

तीर्थे प्रेतशिलादौ च चरुणा सघृतेन च ।

पितृनावाह्य तेभ्यश्च मन्त्रैः पिण्डांस्तु निर्वपेत् ॥

इतित्रायुपुराणे प्रेतशिलायाः प्रथमोल्लेखाच्च । एतच्च प्रेतपर्वतोक्तेतिकर्त्तव्यतया कार्यम् । प्रेतपर्वतेतिकर्त्तव्यतामभिधाय—

सर्वस्थानेषु चैवं स्यात् पिण्डदानं तु नारद ।

इतित्रायुपुराणात् । विशेषानुपदेशे सर्वत्र तादृशेतिकर्त्तव्यताप्रतीतेरिति मिश्राः । वस्तुतः प्रथमदिने तीर्थप्राप्तिनिमित्तकश्राद्धम् । द्वितीये प्रथमं प्रेतपर्वते ततः प्रेतशिलायां श्राद्धमुचितम् ।

सर्वस्थानेषु चैवं स्यात् पिण्डदानं तु नारद ।

प्रेतपर्वतमारभ्य कुर्वात्तीर्थेषु च क्रमात् ॥

इतिवायुपुराणात् । अत एव वायुपुराणे प्रथमदिने महानद्यां स्नानादिकमेवोक्तम् ।

गयायाश्च प्रवेशे तु पूर्वतोऽस्ति महानदी ।

तस्यास्तोयं सप्तासाद्य स्नातव्यं तत्र निर्मलम् ॥

स्नात्वा च तर्पणं कुर्याद्देवादीनां यथाविधि ।

अपरेऽह्नि शुचिर्भूत्वा गच्छेच्च प्रेतपर्वतम् ॥

इत्यन्तेन प्रेतपर्वतश्राद्धमुक्त्वा,

नाम्ना प्रेतशिला ख्याता गयायां च विमुक्तये ।

इति चोक्तम् । प्रथमदिने फल्गुभिन्नमहानदीभागे स्नानम् ।

दिनान्तरे फल्गुस्नानविधानादिति ।

गयायां तीर्थप्राप्तिनिमित्तकमुण्डनोपवासौ न स्तः । दैवात्तद्दिने एकादशीपातेऽपि नोपवास इतिभ्रमः । प्रेतशिलादौ तु पितृव्यादीनामेकोद्दिष्टं पृथगेव कार्यम् ।

अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इतिवचनात् । पितृव्यादिश्राद्धं तु नैकप्रयोगेण । पित्रादिपार्वणे तत्प्रवेशप्रापकाभावात् ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

इतिवदत्र तादृशवचनाभावादिति ।

अथ द्वितीयदिनकृत्यम् ।

तत्र वायुपुराणे,

अपरेऽह्नि शुचिर्भूत्वा गच्छेच्च प्रेतपर्वतम् ।

ब्रह्मकुण्डे ततः स्नात्वा देवादींस्तर्पयेत्सुधीः ॥

कृत्वाऽऽह्वानं पितॄणां तु प्रयतः प्रेतपर्वते ।

प्राचीनावीतिना भाव्यं दाक्षिणाभिमुखः स्मरन् ॥

कव्यवालो नलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ।
 अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ॥
 आगच्छन्तु महाभागा युष्माभी गतितास्त्विह ।
 मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ॥
 तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम् ।
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु श्राद्धेनानेन शाश्वतीम् ॥
 आचम्योक्त्वा च पञ्चाङ्गं प्राणानायम्य यन्नतः ।
 पुनरावृत्तिरहितब्रह्मलोकाप्तिहेतवे ॥
 एवं सङ्कल्प्य विधिवत् श्राद्धं कुर्याद्यथाक्रमम् ।
 पितृनावाह्यं चाभ्यर्च्य मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेत् ॥
 तीर्थं प्रेताशिलादौ च चरुणा सघृतेन च ।
 प्रक्षाल्य पूर्वतः स्थानं पञ्चगव्यैः पृथक्पृथक् ॥
 स्वैर्मन्त्रैरथ सम्पूज्य पदे च पददेवताम् ।
 यावत्तिला मनुष्यैस्तु गृहीताः पितृकर्मणि ॥
 गच्छन्ति भीता असुराः सिंहत्रस्ता यथा मृगाः ।
 दत्त्वा श्राद्धं सपिण्डानां तेषां दक्षिणभागतः ॥
 कुशैरास्तीर्य तेषां तु सकृदृत्वा तिलोदकम् ।
 गृहीत्वाञ्जलिना तेभ्यः पितृतीर्थेन यन्नतः ॥
 सक्तुना मुष्टिमात्रेण दद्यादक्षय्यपिण्डकम् ।
 तिलाज्यदधिमध्वादि पिण्डद्रव्येषु योजयेत् ॥
 सबन्धिनस्तिलाद्भिश्च कुशेष्वावाहयेत्ततः ।
 एतांस्तु सर्वमन्त्रांश्च स्त्रीलिङ्गान्तान् समूह्य च ॥
 पिण्डान् दद्याद्यथापूर्वं पितृनावाह्यं पूर्ववत् ।
 स्वगोत्रे परगोत्रे वा दम्पत्योः पिण्डपातने ॥
 अपृथङ्निष्फलं श्राद्धं पिण्डे चोदकतर्पणम् ।

पिण्डपात्रे तिलान् दत्त्वा पूरयित्वा शुभोदकैः ॥
 मन्त्रेणानेन पिण्डांस्तान् प्रदक्षिणकरं यथा ।
 परिषिञ्चेत्त्रिधा सर्वान् प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥
 पितॄन् विमृज्य चाचम्य साक्षिणः श्रावयेत्पुरान् ।
 सर्वस्थानेषु चैवं स्यात् पिण्डदानं तु नारद ॥
 प्रेतपर्वतमारभ्य कुर्यात्तीर्थेषु च क्रमात् ।
 तिलमिश्रांस्ततः सक्तून् निक्षिपेत् प्रेतपर्वते ॥
 प्रेतत्वात्तु विमुक्ताः स्युः पितरस्तस्य नारद ।
 प्रेतत्वं तस्य माहात्म्यादस्य चापि न विद्यते ॥
 नाम्ना प्रेशिला ख्याता गयायां तु विमुक्तये ।
 तीर्थमूर्त्यादिरूपेण स्थित आदिगदाधरः ॥ इति ।

कृत्वाऽऽह्वानमिति । सुप्रक्षालितपाणिपाद आचान्तः कृतापम-
 न्यो दक्षिणामुखः “कव्यबाल” इत्यादि “शाश्वतीम्” इत्यन्तं मन्त्रं
 पित्रावाहनरूपं पठेदित्यर्थः । आचम्येति । सव्येनाचम्य ओङ्कार-
 व्याहृतिसप्तकगायत्रीशिरओङ्काररूपपञ्चाङ्गजपसहितान् प्राणाना-
 यम्य । सन्ध्यावन्दनवत् पूरककुम्भकरेचकात्मकप्राणायामं कुर्या-
 दित्यर्थः । यत्तु पञ्चाङ्गं देशमासपक्षतिथिनिमित्तरूपमुक्त्वेत्यर्थ-
 इति, तत्र सङ्कल्पस्य पुनरावृत्तीत्यादिना प्राणायामोत्तरं विधा-
 नेन पञ्चाङ्गोल्लेखस्य प्राणायामपूर्वं विधानेनानन्वयात् । न च
 प्राणायामशब्देनैवोङ्कारादिजपसहितप्राणसंयमवाचिना तत्सिद्धेः
 त्वन्मते पञ्चाङ्गमुक्त्वेत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । प्राणायामपद-
 स्य पूरकादित्रिष्वेव शक्तिर्न तु तादृशजपसहितेषु । अत एव
 सगर्भागर्भभेदेन प्राणायामो द्विविध इति हि योगशास्त्रे प्रपञ्चित-
 म् । जपशून्यस्यैवागर्भत्वात् । तीर्थे प्रेशिलादाविति । “सर्वस्था-
 नेषु चैवं स्यात्” इति वक्ष्यमाणातिदेशेन प्रेतशिलायामपि चरुणा

पिण्डदानं लभ्यते । तथापि प्रेतपर्वतातिरिक्तसकलतीर्थकृत्यानां प्रेतशिलाकृत्यपूर्वकत्वं दर्शयितुं प्रेतशिलादावित्युक्तम् । तथा च द्वितीयदिने प्रेतपर्वतकृत्यानन्तरमेव प्रेतशिलाकृत्यम् । अन्यथा तत्पूर्वकस्य तृतीयदिनकृत्यस्यानुपपत्तेः । एतेन प्रथमदिन एव प्रेतशिलाकृत्यमिति मिश्रमतमनादरणीयम् । कुशैरित्यादि । दक्षिणादानान्तं पार्वणं कृत्वा तद्देशेदक्षिणत उपविश्य कृतापसव्यो दक्षिणामुखः कुशत्रयं धृत्वा “ओंकव्यवालो नलः सोम” इत्यादि “शाश्वतीम्” इत्यन्तं पूर्वलिखितमन्त्रं पठित्वा सकृत्तिलोदकाञ्जलिदानरूपमावाहनं कुर्यात् । तत एतानि पाद्यादीनि ओषित्रादिभ्यो नम इति क्रमेण पञ्चोपचारेण पित्रादीन् सम्पूज्य ।

ओं आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।

इत्यादिमन्त्रेण पूर्ववदञ्जलिदानरूपं मिलितपित्राद्यावाहनं कृत्वा ओमद्य पितरमुकदेवशर्मन्नेष ते पिण्डः स्वधेति तिलज्यदधिमध्वादिमिश्रं पिण्डं दद्यात् । एवमन्येषामपीति । वस्तुतश्चरुणा घृतेन च मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेदित्यन्वयात् प्रकृतश्राद्धीयपिण्डदानमेव द्रव्यविशेषविशेषितं विधीयते । अन्यथा मन्त्रैरित्यस्यामुख्यत्वापत्तेः । पित्रे पितामहायेत्यादीनां मुख्यमन्त्रत्वाभावात् । न च मन्त्रैः कव्यवाल इत्यादिमन्त्रैरावाह्येत्यन्वयः । तथापि तादृशमन्त्रकावाहनोत्तरत्वमात्रस्पैव विधानात् । एवं प्रकृतपिण्डदानानन्तरमेवाक्षय्यपिण्डदानमपि श्राद्धाङ्गभूतमेव । अपूर्वपिण्डदानान्तरविधौ गौरवात् । न च श्राद्धं कृत्वेत्यनेनैव सपिण्डकश्राद्धप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यम् । श्राद्धपदस्यात्र त्यागविशेषमात्रवाचकत्वादिति । दत्त्वा श्राद्धमिति । सपिण्डानां पितामहादीनां पिण्डदानान्तं कर्म कृत्वेत्यर्थ इति । एतांस्त्विति । “मदीयाः पितरो ये च” इत्यादौ यथायोग्यं स्त्रीलिङ्गोहः का-

र्यः । पुंषोडशीवत् स्त्रीषोडश्यामूहः कार्य्य इत्यर्थे इति केचित् ।

अथ तृतीयदिने पञ्चतीर्थीकृत्यम् ।

वायुपुराणे,

आदौ तु पञ्चतीर्थेषु चोत्तरे मानसे विधिः ।

आचम्य कुशहस्तेन शिरश्चाभ्युक्ष्य वारिणा ॥

उत्तरं मानसं गच्छेन्मन्त्रेण स्नानमाचरेत् ।

उत्तरे मानसे स्नानं करोत्यात्मविशुद्धये ॥

सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये ।

स्नात्वाथ तर्पणं कुर्याद्देवादीनां यथाविधि ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।

तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥

श्राद्धं सपिण्डकं कुर्यात् स्वसूत्रोक्तविधानतः ।

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि ॥

मातुःश्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सह ।

वृद्धिश्राद्धे च मात्रादि गयायां पितृपूर्वकम् ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।

मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ॥

तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ।

ओंनमो भानवे भर्त्रे सोमभौमस्वरूपिणे ॥

जीवभार्गवशनैश्चरराहुकेतुस्वरूपिणे ।

सूर्यं नत्वाच्यित्वा च सूर्यलोकं नयेत् पितृन् ॥

मानसं हि सरो ह्यत्र तस्मादुत्तरमानसम् ।

उत्तरान्मानसान्मौनी ब्रजेदक्षिणमानसम् ॥

उदीचीतीर्थमित्युक्तं तत्रोदीच्यां विमुक्तिदम् ।

उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य देवर्षिपितृसेवितम् ॥
 मध्ये कनखलं तीर्थं पितॄणां मुक्तिदायकम् ।
 स्नातः कनकवद्भ्राति नरो याति पवित्रताम् ॥
 अतः कनखलं लोके ख्यातं तीर्थमनुत्तमम् ।
 तस्य दक्षिणभागे तु तीर्थं दक्षिणमानसम् ॥
 दक्षिणे मानसे चैवं तीर्थत्रयमुदाहृतम् ।
 स्नात्वा तेषु विधानेन श्राद्धं कुर्यात्पृथक् पृथक् ॥
 दक्षिणे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ।
 सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये ॥
 नमामि सूर्यं तृप्त्यर्थं पितॄणां तारणाय च ।
 पुत्रपौत्रधनैश्वर्य्यं आयुरारोग्यवृद्धये ॥
 ब्रह्महत्यादिपापौघघातनाय विमुक्तये ।
 दिवाकरं करोमीह स्नानं दक्षिणमानसे ॥
 अनेन स्नानपूजादिं कुर्याच्छ्राद्धं सपिण्डकम् ।
 कृत्वा नत्वाऽथ मौनार्कमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 कव्यवालो नलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ।
 अग्निष्वात्ता वह्निपदः सोमपाः पितृदेवताः ॥
 आगच्छन्तु महाभागा युष्माभी रक्षितास्त्वह ।
 मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ॥
 तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गयाभिमाम् ।
 फल्गुतीर्थं ब्रजेत्तस्मान् सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ॥
 मुक्तिर्भवति कर्तॄणां पितॄणां श्राद्धतः सुराः ।
 ब्रह्मणा प्रार्थितां विष्णुः फल्गुको ह्यभवत् पुरा ॥
 दक्षिणाग्रौ हुतं नूनं तद्धवं फल्गुतीर्थकम् ।
 यस्मिन् फलति फल्गुर्गौः कामधेनुर्जलं मही ॥

गृष्टिरन्तर्गतं यस्मात् फल्गुतीर्थं न निष्फलम् ।
 तीर्थानि यानि सर्वाणि भुवनेष्वखिलेषु च ॥
 तानि स्नातुं समायान्ति फल्गुतीर्थं सुरैः सह ।
 गङ्गा पादोदकं विष्णोः फल्गुस्त्वादिगदाधरः ।
 स्वयं हि द्रवरूपेण तस्माद्गङ्गाधिकां विदुः ॥
 अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ।
 नासौ तत्फलमाप्नोति फल्गुतीर्थं यदाप्नुयात् ॥
 फल्गुतीर्थे विष्णुजले करोमि स्नानमाहतः ।
 पितॄणां विष्णुलोकाय भुक्तिमुक्तिप्रसिद्धये ॥
 फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा तर्पणं श्राद्धमाचरेत् ।
 सपिण्डकं स्वमूत्रोक्तं न मेदथ पितामहम् ॥
 ओं नमः शिवाय देवाय ईशानपुरुषाय च ।
 अघोरवामदेवाय सद्योजाताय शम्भवे ॥
 नत्वा पितामहं देवं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
 फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा देवं गदाधरम् ॥
 आत्मानं पितृभिः सार्द्धं तन्नयेद्वैष्णवं पुरम् ।
 ओं नमो वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च ॥
 प्रशुभ्रायानिरुद्धाय श्रीधराय च विष्णवे ।
 पञ्चतीर्थ्या नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ॥
 अमृतैः पञ्चभिः स्नानं पुष्पवस्त्राद्यलङ्कृतिम् ।
 न कुर्याद्यो गदापाणेस्तस्य श्राद्धमनर्थकम् ॥ इति ।

आदाविति । पञ्चतीर्थीकर्मणि आदावुत्तरमानसे विधि-
 रित्यर्थः । “उत्तरे मानसे” इत्यादिमन्त्रं प्रकृतस्नानीयमन्त्रानन्त-
 रं पठित्वा मज्जेदित्यर्थः । आगन्तुकानामन्ते विनिवेश इति
 न्यायात् । उत्तरमानसस्नानस्य पापक्षयः सूर्यलोकादिसं-

गयामाहात्म्ये तृतीयदिने पञ्चतीर्थीकृतम् । ४११

द्धिः पितृमुक्तिश्च फलम् । योगसिद्ध्ययायादेकैकफलकामन-
या कार्यम् । समुचितमेव फलमित्यन्ये । एवं प्रकृततर्पणा-
नन्तरम् “आब्रह्मस्तम्ब” इत्यादिना मन्त्रेण देवविधिना एकोऽञ्ज-
लिर्देयः । ततः पित्रादिमात्रादिमानापहादीनां पार्वणं कृत्वा प्रे-
तशिलावदक्षय्यपिण्डं दद्यादिति । वृद्धीति । आभ्युदयिकं
मात्रपक्रमकं कार्यं गयायां पितृपक्रमकमित्यर्थः । अत्र च
पित्रादीनां शाश्वतब्रह्मलोकप्राप्तिः फलम् ।

शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे ।

यन्नाम्ना पातयेत्पिण्डं तन्नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥

इतिवचनात् । उत्तरमानसस्यापि गयाशिरोऽभ्यन्तरत्वात् ।
सूर्यमिति । सूर्यमस्कारस्य पितृणां सूर्यलोकनयनं फलम् ।
एवं सूर्यार्चनस्यापि । उभयत्रैव “ओं नमो भानवे” इत्यादिम-
न्त्रः । उत्तरमानसश्चाद्दक्ष्याक्षयपितृवृत्तिर्वा फलम् । पुष्करे-
ष्वक्षयं श्राद्धमित्युपक्रम्य—

एवं गयाशीर्षेऽक्षयवटे फल्गुतीर्थे उत्तरमानसे मतङ्गवाण्यां च ।

इति विष्णुवचनात् । दक्षिणमानसं तु त्रिधा विभक्तम् । उत्तर-
भाग उदीचीतीर्थं मध्यभागः कनखलं दक्षिणभागो दक्षिणमानस-
मिति । अत्र प्रत्येकं तीर्थत्रये स्नाने श्राद्धे च पितृमुक्तिः फलम् ।
दक्षिणमानसस्नाने तु “ओं दक्षिणे मानसे” इत्यादिः “ब्रह्महत्या-
दि” इत्यादिश्च मन्त्रः पठनीयः । “नमामि सूर्य” इत्यादिना मन्त्रेण
दक्षिणार्कं पूजयेत् नमोच्च । अत्र सर्वं मौनेन कार्यम् । अतोऽयं
मौनार्कनामा । ततः “कव्यवाल” इति मन्त्रस्तत्रैव पठनीयः । ततः
फल्गुतीर्थं गच्छेत् । मुक्तिरिति । श्राद्धकर्तृणां ये पितरस्तेषां मु-
क्तिर्भवतीत्यर्थः । कर्तुः पितुश्च मुक्तिः फलमित्यन्ये । ब्रह्मणेति ।
विष्णुः फल्गुनदीरूपोऽभवदक्षिणाग्नौ यद्ब्रह्मणा हुतं तत् फल्गुती-

धर्मभूदिति 'तद्भवम्' इत्यस्यार्थः । तद्भव इति पाठे तस्य ह्रुतस्य
द्रवो रसो यस्मिन् । कामधेनुगवाभिन्नफलवात्मकं जलं मही
च तत्र निष्पन्नम् । अन्तर्गतम्, अन्तःसलिलसरस्वतीवदन्तः
प्रविष्टमित्यर्थः । तत्र "फलगुतीर्थे" इत्यनेन स्नात्वा तर्पयेत् । त-
त्र च स्वशोदीरणानन्तरं प्रीणपार्पातिप्रयोज्यम् । "पितॄणां वि-
ष्णुलोकाय" इति मन्त्राल्लिङ्गात् पितॄणां विष्णुलोकाग्निः स्वस्य शु-
क्तिमुक्तिप्रसिद्धिं फलगुस्नानफलम् । ततः स्वसूत्रोक्तविधिना
पितृमुक्तिकामनया सापिण्डकं श्राद्धं कारयेत् । नोदयेति । मधुसू-
वादक्षिणकूलस्थं पिनाग्रं "नमः शिवाय" इत्यादिमन्त्रेण नमेत्
पूजयेच्च । फलगुतीर्थे इति । ततः पुनर्गदाधरप्राच्यां फलगुतीर्थे
पित्रादिसहितात्मवैष्णवपदकामनया तत्र स्नात्वा गदाधरं प-
श्येत् । वस्तुतस्तर्पणादिव्यवहितमपि पूर्वोक्तस्नानमन्य गदाध-
रदर्शनं विधीयते न तु स्नानान्तरम् । अपूर्वान्तरकल्पनापत्तेः ।
"ओं नमो वासुदेवाय" इत्यादिमन्त्रेण दर्शनस्पर्शनपञ्चामृतस्ना-
नगन्धपुष्पालङ्कारादि गदाधरस्य कुर्यात् । इदमावश्यकम् ।
पञ्चतीर्थ्यामिति । उत्तरमानसोदीचीतीर्थकनखलदाक्षिणमान-
सफलगुरुपपञ्चतीर्थस्नानस्य फलान्तराविधानमिति । मिश्रास्तु
पितृब्रह्मलोकनयनकामनया पुनः पञ्चतीर्थस्नानं कृत्वा गदा-
धरस्नानादि कारयेदित्याहुः ।

अथ पञ्चतीर्थीदिनोत्तरदिनकृत्यम् ।

वायुपुराणे,

प्रथमेऽह्नि विधिः प्रोक्तो द्वितीये दिवसे व्रजेत् ।

धर्मारण्यं तत्र धर्मो यस्माद्यागमकारयत् ॥

मतङ्गवाण्यां स्नात्वा तु तर्पणं श्राद्धमाचरेत् ।

गत्वा नत्वा मतङ्गेशमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

गयामाहात्म्ये पञ्चतीर्थीदिनोत्तरकृत्यम् । ४१३

प्रमाणं देवताः सन्तु लोकपालाश्च साक्षिणः ।

मयाऽऽगत्य मतङ्गेऽस्मिन् पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥

पूर्ववद्ब्रह्मतीर्थे च कूप्ते श्राद्धादि कारयेत् ।

तत्कूपयूपयोर्मध्ये कुर्वेत्तु त्रायते पितॄन् ॥

धर्मं धर्मेश्वरं नत्वा महाबोधितरुं नमेत् । इति ।

प्रथमेऽह्नीति । पञ्चतीर्थीकृत्यदिनाद्यपेक्षया तस्य प्रथमत्वम् ।

प्रथमे दिवसे तीर्थे गत्वा उत्तरमानसे ।

इत्यग्निपुराणादावप्येवमेव प्रथमत्वम् । धर्मारण्य एव मतङ्ग-
वापी । तत्र स्नाने सर्वपापविमुक्तिः फलम् । पुष्करे स्नानमात्रतः
सर्वपापेभ्यः पूतो भवतीत्युपक्रम्य —

एवमेव फल्गुतीर्थे उत्तरमानसे मतङ्गवाप्याम् ।

इतिविष्णुस्मृतेः । श्राद्धे तु अक्षया पितृवृत्तिः फलम् ।

“पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धम्” इत्यादि—“मतङ्गवाप्यां च” इतिविष्णुव-
चनात् । पूर्ववदिति । मतङ्गवाप्यामिव ब्रह्मतीर्थसंज्ञके कूपेऽपि श्रा-
द्धं कुर्यात् । श्राद्धफलं स्वर्गः विश्वजिन्न्यायात् । श्राद्धादीत्या-
दिपदात्तर्पणसङ्ग्रहः । तत्कूपेति । इदं च पूर्वोक्तकूपश्राद्धापेक्ष-
या कूपयूपयोर्मध्ये श्राद्धान्तरम् । न तु पूर्वोक्तश्राद्धस्यैव कूप-
यूपमध्यात्मकदेशविधायकमिदम् । देशकालविशेषसाधनत्वयो-
र्विधाने वाक्यभेदापत्तेरित्येके । परे तु प्रयोगविधौ विधे-
यभेदेऽपि न वाक्यभेदः । यथा “स्वाराज्यकामो राजा रा-
जसूयेन यजेत” इत्यादौ । अन्यथा तत्र कर्तुः फलविशेषवत्त्वस्य
च विधेयस्य भेदेन तथात्वापत्तेरित्याहुः । ततो धर्मधर्मेश्व-
रौ नत्वा महाबोधितरुमश्वत्थं नमेत् ।

महाबोधितरुं गत्वा पिण्डदः स्वर्गलोकभाक् ।

इति अग्निपुराणात्तन्मूले पिण्डमपि दापयन्ति ।

अथ पञ्चतीर्थीदिनापेक्षया तृतीयदिनकृत्यम् ।

वायुपुराणे,

तृतीये ब्रह्मसरसि कुर्याच्छ्राद्धं सपिण्डकम् ।

स्नानं करोमि तीर्थेऽस्मिन् ऋणत्रयविमुक्तये ॥

श्राद्धाय पिण्डदानाय तर्पणायात्मशुद्धये ।

तत्कूपयूपयोर्मध्ये कुर्वेस्तारयते पितॄन् ॥

स्नानं कृत्वोच्छ्रितो यूषो ब्रह्मणा यूप इत्युत ।

कृत्वा ब्रह्मसरःश्राद्धं ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ॥

गोप्रचारसमीपस्था आम्रा ब्रह्मप्रकल्पिताः ।

तेषां सेचनमात्रेण पितरो मोक्षगामिनः ॥

आम्रं ब्रह्मसरोद्भूतं सर्वदेवमयं तरुम् ।

विष्णुरूपं प्रसिञ्चामि पितॄणां चैव मुक्तये ॥

आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च तृष्णाका क्रिया व्यर्थकरी प्रसिद्धा ।

आम्रस्य मूले सलिलं ददानो नोपेक्षणीयो विबुधैर्मनुजैः ॥

यूपं प्रदक्षिणीकृत्य वाजपेयफलं लभेत् ।

ब्रह्माणं च नमस्कृत्य पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥

ओं नमो ब्रह्मणेऽजाय जगज्जन्मादिकारिणे ।

भक्तानां च पितॄणां हि तारणाय नमो नमः ॥

ततो यमवलिं क्षिप्त्वा मन्त्रेणानेन संयतः ॥

यमराजभ्रमराजौ निश्चलार्थं हि संस्थितौ ।

ताभ्यां वलिं प्रयच्छामि पितॄणां मुक्तिहेतवे ॥

ततः श्वानवलिं दद्यान्मन्त्रेणानेन नारद ।

वैवस्वतकुलोद्भूतौ द्वौ श्यावशवलौ सुतौ ॥

ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि रक्षेतां पथि सर्वदा ।

ततः काकवलिं दत्त्वा पुनः स्नानं समाचरेत् ॥

गयामाहात्म्ये पञ्चतीर्थीदिनापेक्षया चतुर्थदिनकृत्यम् ४१५

ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैर्ऋतास्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयोज्झितम् ॥ इति ।

सपिण्डकमिति पिण्डस्य प्राशस्त्यबोधनाय । अक्षय्यपिण्ड-
सहितमित्यर्थ इति मिश्राः । ब्रह्मसरः स्नानफलम्—ऋणत्रय-
विमुक्तिः श्राद्धाद्यर्थमात्मशुद्धिश्च मन्त्रलिङ्गात् । पापक्षय एव फ-
लमिति मिश्राः । तत्रानुपस्थितफलकल्पने गौरवादिति । तत्कूपे-
ति । “स्नानं करोमि” इति मन्त्रेण स्नात्वा कूपयूपयोर्मध्ये पितृतार-
णकामनया श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । उच्छिन्न इत्यस्य ब्रह्मणेत्या-
दिः । स एव ब्रह्मयूप इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । कृत्वेति । श्राद्धं
कृत्वा पितॄन् ब्रह्मलोकं नयेदित्यर्थः । अनयोः फलयोः समु-
च्चय इति मिश्राः । तत्र मानाभावाद्विकल्प इत्यन्ये । ततो गां-
प्रचारसमीपस्थं यं कश्चिदाम्रं “आम्रम्” इत्यादिमन्त्रेण शिष्टाचा-
रात् ब्रह्मसरोजलेन पितृभोक्षकामनया सिञ्चेत् । आम्रा इत्य-
त्र बहुत्वमविवक्षितम् । अत एव मन्त्रे आम्रमित्येकवचनम् ।
ओं नमो ब्रह्मण इति ब्रह्मनमस्कारमन्त्रः । ततो यमराजेत्यादि-
मन्त्रेण तयोर्वलिः । वैवस्वतेति मन्त्रेण श्ववलिः । “ऐन्द्र” इति म-
न्त्रेण काकवलिस्ततः स्नानमिति ।

अथ पञ्चतीर्थीदिनापेक्षया चतुर्थदिनकृत्यम् ।

वायुपुराणे,

फल्गुतीर्थे चतुर्थेऽहि स्नानादिकं मथाचरेत् ।

गयाशिरस्यथ श्राद्धं पदे कुर्यात् सपिण्डकम् ॥

साक्षाद्गयाशिरस्तत्र फल्गुतीर्थाश्रयं कृतम् ।

क्रौञ्चपादात् फल्गुतीर्थं यावत्साक्षाद्गयाशिरः ॥

गयाशिरे नगाद्याश्च साक्षात्तत्फल्गुतीर्थकम् ।

मुखं गयासुरस्यैतन् स्नात्वा श्राद्धमथाक्षयम् ॥

आद्यो गदाधरो देवो व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।
 विष्ण्वादिपदरूपेण पितृणां मुक्तिहेतवे ॥
 तत्र विष्णुपदं दिव्यं दर्शनात्पापनाशनम् ।
 स्पर्शनात् पूजनाद्यैश्च पितृणां मोक्षदायकम् ॥
 श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा कुलसाहस्रमात्मनः ।
 विष्णुलोकं समुद्धृत्य नयेद्विष्णुपदं नरः ॥
 श्राद्धं कृत्वा रुद्रपदे नयेत् कुलशतं नरः ।
 सहात्मना शिवपुरं तथा ब्रह्मपदे नरः ॥
 ब्रह्मलोकं कुलशतं समुद्धृत्य नयेत्पितृन् ।
 दक्षिणाग्निपदे श्राद्धी वाजपेयफलं लभेत् ॥
 गार्हपत्यपदे श्राद्धी राजसूयफलं लभेत् ।
 श्राद्धं कृत्वाऽऽहवनीये वाजिमेधफलं लभेत् ॥
 श्राद्धं कृत्वा सभ्यपदे ज्योतिष्टोमफलं लभेत् ।
 आवसथ्यपदे श्राद्धी सोमलोकमवाप्नुयात् ॥
 श्राद्धं कृत्वा चेन्द्रपदे शक्रलोकं नयेत्पितृन् ।
 श्राद्धी सूर्यपदे पञ्चपापिनोऽर्कपुरं नयेत् ॥
 कात्तिकेयपदे श्राद्धी शिवलोकं नयेत्पितृन् ।
 श्राद्धं कृत्वागस्त्यपदे ब्रह्मलोकं नयेत्पितृन् ॥
 कश्यपस्य पदे श्राद्धी पितृन् ब्रह्मपदं नयेत् ।
 अन्येषां च पदे श्राद्धी पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥
 सर्वेषां कश्यपं श्रेष्ठं विष्णो रुद्रस्य वै पदम् ।
 ब्रह्मणश्च पदं चापि श्रेष्ठं तत्र प्रकीर्तितम् ॥
 प्रारम्भे च समाप्तौ च तेषामन्यतमं स्मृतम् ।
 श्रेयस्करं भवेत्तत्र श्राद्धकर्तुं नारद ॥
 कश्यपस्य पदे दिव्ये भागद्वाजो मुनिः पुरा ।

गयामाहात्म्ये पञ्चतीर्थी दिनापेक्षया चतुर्थदिनकृ०।४१७

श्राद्धं कृत्वोद्यतो दातुं पित्रादिभ्यश्च पिण्डकम् ॥

शुक्लकृष्णौ ततो हस्तौ पदमुद्भिद्य निर्गतौ ।

दृष्ट्वा हस्तद्वयं तत्र पितृसंशयमागतः ॥

ततः स्वमातरं शान्तां भारद्वाजस्तु पृष्ठवान् ।

कश्यपस्य पदे कस्मिन् शुक्ले कृष्णेऽथ वा करे ॥

पिण्डो देवो मया मातर्जानासि पितरं वद ।

शान्तोवाच ।

भारद्वाज महाप्राज्ञ पिण्डं कृष्णाय देहि भोः ।

भारद्वाजस्ततः पिण्डं दातुं कृष्णाय चोद्यतः ॥

श्वेतोऽदृश्योऽब्रवीत्पुत्रं देहि सत्यं ममौरसः ।

कृष्णोऽब्रवीत् क्षेत्रजस्त्वं ततो मे देहि पिण्डकम् ॥

शुक्लोऽब्रवीत् स्वैरिणीयं यतोऽतस्त्वं ममौरसः ।

स्वैरिणीत्वाद्दौ चादौ क्षेत्रिणे वीजिने ततः ॥

हंसयुक्तेन यानेन ब्रह्मलोकमुभौ गतौ ।

अनेनोपाख्यानेन जारजस्यापि गयायां पिण्डदानेऽधि

कारो गम्यते ।

भीष्मो विष्णुपदे श्राद्ध आहूय तु पितॄन् स्वकान् ।

श्राद्धं कृत्वा विधानेन पिण्डदानाय चोद्यतः ॥

पितुर्विनिर्गतौ हस्तौ गयाशिरसि शन्तनोः ।

भीष्मः पिण्डं ददौ भूमौ नाधिकारः करे यतः ॥

शन्तनुः प्राह सन्तुष्टः शास्त्रार्थे निश्चलो भवान् ।

त्रिकालदृष्टिर्भवतु अन्ते विष्णुश्च ते गतिः ॥

स्वेच्छया मरणं चास्तु इत्युक्त्वा मुक्तिमागतः ।

रामो रुद्रपदे रम्ये पिण्डार्पणकृतोद्यमः ॥

पिता दशरथः स्वर्गात् प्रसार्य करमागतः ।

नादात् पिण्डं करे रामो ददौ रुद्रपदे ततः ॥
 शास्त्रार्थातिक्रमाद्धीतो रामं दशरथोऽब्रवीत् ।
 तारितोऽहं त्वया पुत्र रुद्रलोको ह्यभून्मम ॥
 पदे पिण्डप्रदानेन हस्ते तु स्वर्गतिर्न हि ।
 त्वं च राज्यं चिरं कृत्वा पालयित्वा प्रजादिकम् ॥
 यज्ञान् सदक्षिणान् कृत्वा विष्णुलोकं गमिष्यसि ।
 सहायोऽध्याजनैः सर्वैः कृमिकीटादिभिः सह ॥
 इत्युक्त्वा दशरथः पुत्रं रुद्रलोकं परं ययौ ।

तथा,

गयाशिरसि यः पिण्डं येषां नाम्ना तु निर्वपेत् ।

नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः ॥

गयाशिरसि यः पिण्डं शभीपत्रप्रमाणतः ।

कन्दमूलफलाद्यैर्वा दद्यात् स्वर्गं नयेत्पितृन् ॥

पदानि यत्र दृश्यन्ते विष्णवादीनां तदग्रतः ।

श्राद्धं कृत्वा तेषु पिण्डान् तेषां लोकं नयेन्नरः ॥

सर्वत्र मुण्डपृष्ठादिः पदैरेभिः सुलक्षितः ।

प्रयान्ति पितरः सर्वे ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ इति ।

साक्षादिति । फल्गुतीर्थममीपस्थगयाशिरोभागोऽतिशस्त

इत्यर्थः । क्रौञ्चपादादिति । क्रौञ्चपादस्तु मुण्डपृष्ठे ।

क्रौञ्चरूपेण हि मुनिर्मुण्डपृष्ठे तपोऽकरोत् ।

तस्य पादाङ्कितो यस्मात् क्रौञ्चपादस्ततः स्मृतः ॥

इति वायुपुराणात् । एवं च क्रौञ्चपादादारभ्य प्राग्दिशि

फल्गुपर्यन्तं गयाशिरोऽतिप्रशस्तमित्यर्थः । व्यक्तेति । प्रतिमा

व्यक्तं, पदादि अव्यक्तमिति । पञ्चपापिनः, पञ्चमहापातकयुक्तान् ।

श्रेयस्करं मोक्षकरम् । 'श्रेयो निःश्रेयसामृतम्' इति कोषात् । पदे

गयामाहात्म्ये पञ्चतीर्थी दिनापेक्षया पञ्चमदिनकृ०। ४१०.

श्राद्धं कर्तुरपि मोक्षहेतुरित्यर्थः । अत्र गयाशिरःश्राद्धं पदश्राद्ध-
भिन्नमपि प्रसङ्गात् पदश्राद्धेनैव तन्निष्पद्यते मघात्रयोदशीश्राद्धेन
पक्षश्राद्धवादिति । पदश्राद्धेषु यद्यपि ब्रह्मविष्णुरुद्रकश्यपपदा-
नामन्यतममेवारम्भे समाप्तौ च विहितं तथापि रुद्रपदे आरम्भः
कार्यः । फल्गुतीर्थे चतुर्थेऽह्नि स्नात्वा देवादितर्पणम् ।

कृत्वा श्राद्धं गयाशीर्षे कुर्याद्रुद्रपदादिह ।

इतिगारुडादिति मिश्राः । वस्तुतो वायुपुराणरीत्या करणे
गारुडक्रमो न ग्राह्यः । किन्तु “तत्र विष्णुपदं दिव्यम्” इत्या-
दिपाठक्रमात् प्रथमं विष्णुपदे चरममुक्तान्यतमपदे श्राद्धं
कार्यम् । ऋजवस्तु—

क्रमतोऽक्रमतो वापि गयायात्रा महाफला ।

इत्यग्निपुराणात् येन केन चित्क्रमेण कार्यमित्याहुः ।

अथ पञ्चतीर्थीदिनापेक्षया पञ्चमदिनकृत्यम् ।

वायुपुराणे,

पञ्चमेऽह्नि गदालोले कृत्वा स्नानादि पूर्ववत् ।

श्राद्धं सपिण्डकं कुर्यात्ततोऽक्षयवटे नरः ॥

तत्र श्राद्धादिकं कृत्वा पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ।

ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् भोजयेत्पूजयेदथ ॥

कृतश्राद्धोऽक्षयवटे हनेनैव प्रयत्नतः ।

दृष्ट्वा नत्वा च सम्पूज्य वटेशं च समाहितः ॥

पितृभ्येत् ब्रह्मपुरमक्षयं च सनातनम् ।

गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ॥

गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितृणां दत्तमक्षयम् । इति ।

स्नानमन्त्रस्तु—

गदालोले महातीर्थे गदाप्रक्षालने हृदे ।

स्नानं करोमि शुद्धयर्थमक्षयाय स्वराप्तये ॥

तथा चात्र पापक्षयस्वर्गप्राप्तिः फलम् । अयं मन्त्रः सकल-
स्नानमन्त्रान्ते पाठ्यः । स्नानादीत्यादिपदात्तर्पणश्राद्धमङ्ग्रहः ।
अक्षयवटश्राद्धफलमाह—तत्रेत्यादि । परे तु स्नानादीत्यादिना
तर्पणसङ्ग्रहः । ततोऽक्षयवटे नरः, श्राद्धं कुर्यादित्यनुपज्यते
इत्याहुः । ब्रह्मेति । श्राद्धे भोजनं ब्रह्मस्थापितविप्राणां कार-
येत् । तत्र 'विप्रान्' इति बहुवचनं यावन्तोऽपेक्षितास्तत्परं न
तु कपिञ्जलन्यायात् त्रयपरम् । वटप्रकरणे—

एकस्मिन् भोजिते विभे कोटिर्भवति भोजिता ।

इत्यवयुत्यानुवादः 'एकं वृणीते' इत्यादिवदित्येके । ब्राह्म-
णत्रयं श्राद्धात्पृथगेव भोजयेदिति मिश्राः । परे तु श्राद्धेन एव-
मन वा तान् विप्रान् भोजयेत्पूजयेच्च । अलाभे ब्राह्मणान्त-
रमपि । अत एव—

ये युष्मान् पूजयिष्यन्ति गयायामागता नराः ।

हव्यकव्यैर्द्धनैः श्राद्धैस्तेषां कुलशतं व्रजेत् ॥

नरकात् स्वर्गलोकाय स्वर्गलोकात्परां गतिम् ।

इत्यग्निपुराणे हव्यधनयोः पृथगुपादानम् । न च धनपदं
तद्वाक्षिणापरम् । श्राद्धैरित्यनेन साङ्गस्य तस्य प्रापणादित्याहुः ।
वटश्राद्धं तु पाकेनैव कार्यमिति वदन्ति । दृष्टेति । वटेशं दृष्ट्वा ।

एकार्णवे वटस्याग्रे यः शेते योगनिद्रया ।

बालरूपधरस्तस्मै नमस्ते योगशायिने ॥

इतिमन्त्रेण नमेत् पूजयेच्चेत्यर्थः । ततश्च

संसारवृक्षशस्त्रायाशेषपापक्षयाय च ।

अक्षयब्रह्मदात्रे च नमोऽक्षयवटाय वै ॥

गयामाहात्म्ये पञ्चनीर्भीदिनापेक्षया पञ्चमदिनकृ० । ४२१

इतिमन्त्रेण वटं नत्वा पूजयेत् । वायुपुराणे तथैवाभिधानात् ।

ततश्च

कलौ माहेश्वरा लोका येन तस्माद्गदाधरः ।

लिङ्गरूपोऽभवत्तं च वन्दे श्रीप्रपितामहम् ॥

इतिमन्त्रेण प्रपितामहं नत्वा पूजयेदिति । गयायामित्यादिनाऽक्षयवटश्राद्धस्याक्षयपितृतृप्तिः पूर्वापेक्षया फलान्तरं दर्शितम् । एवं क्रमेण सप्तदिनपर्यन्तं गयायां कर्मानुष्ठेयम् । अन्येषु तीर्थेषु गयामध्यपातिषु यथासम्भवमुपित्वा काम्यं कर्मानुष्ठेयम् । तद्यथा—

वायुपुराणे,

उपोषितोऽथ गायत्रीतीर्थे महानदीस्थिते ।

गायत्र्याः पुरतः स्नातः प्रातः सन्ध्यां समाचरेत् ॥

श्राद्धं सापिण्डकं कृत्वा नयेद्ब्राह्मणतां कुलम् ।

तीर्थे समुद्यते स्नात्वा गायत्र्याः पुरती नरः ॥

सन्ध्यामुपास्य मध्याह्ने नयेत्कुलशतं दिवम् ।

प्राचीमरस्वतीस्नातः सरस्वत्यास्तनोऽग्रतः ॥

सन्ध्यामुपास्य सायाह्ने नयेत्सर्वज्ञतां कुलम् ।

बहुजन्मकृतात् सन्ध्यालोपान्मुक्तस्त्रिसन्ध्यकृत् ॥

विशालायां लेलिहाने तीर्थे च भरताश्रमे ।

पादाङ्किते मुण्डपृष्ठे गदाधरसमीपतः ॥

तीर्थे आकाशगङ्गायां गिरिकर्णमुखेषु च ।

श्राद्धदः पिण्डदो ब्रह्मलोकं कुलशतं नयेत् ॥

स्नातो गोदो वैतरण्यां त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ।

देवनद्यां गोप्रचारे तथा मानसके पदे ॥

पुष्करिण्यां घृतकुल्यां मधुकुल्यां तथैव च ।

पुष्करिण्यां गदालोले तीर्थे चामरके तथा ॥

कोटितीर्थे रुक्मकुण्डे पिण्डदः स्वर्नयेत्पितृन् ।

मार्कण्डेयेशकोटीशौ नत्वा स्यात्पितृतारकः ॥ इति ।

उपोषित इति । पूर्वदिने कृतोपवासः गयाग्राममध्यस्थ-
गायत्रीसम्मुखप्राग्देशे महानदीस्थे गायत्रीतीर्थे स्नानसन्ध्याव-
न्दनश्राद्धानि कुर्यादित्यर्थः । अत्र श्राद्धस्य कुलब्राह्मणतानयनं,
स्नानसन्ध्यावन्दनयोर्विश्वजिन्यायात् स्वर्गः फलमिति मिश्राः ।
तयोरपि कुलब्राह्मणतानयनं फलम् उपस्थितत्वात् अनुपस्थित-
स्वर्गकल्पने गौरवादिति तु सार्धीयः । बह्विति । सन्ध्यात्रयव-
न्दने बहुजन्मकृतसन्ध्यालोपजनितपापमुक्तिः फलमित्यर्थः ।
विशालायामिति । विशालादितीर्थसप्तकेऽन्यतमस्मिन् श्राद्धे पि-
ण्डदाने वा कुलशतब्रह्मलोकनयनं फलमित्यर्थः । स्नात इति ।
स्नात्वा गोदः गोदानकर्ता । गोदा वैतरण्यामिति पाठे गोदाती-
र्थे वैतरण्यां च स्नात इत्यर्थः । प्रत्येकमेकविंशतिकुलोद्धारः
फलमिति । वैतरणी च भस्मकूटस्थितदेवनदीपूर्वतः । तत्र च
सन्तरणमाचारात्कार्यम् । तत्र आचारप्राप्तो मन्त्रः—

या सा वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता ।

सावतीर्णा महाभागा पितॄणां तारणाय वै ॥ इति ।

देवनद्यामिति । देवनद्यादिदशके पिण्डदाने प्रत्येकं पितृ-
स्वर्गनयनं फलमित्यर्थः ।

अथ पाण्डुशिलादिमाहात्म्यम् ।

केन चित्कारणेन शिवेन शप्नो मरीचिनामा मुनिस्तत्र तप-
स्यन् पाण्डुरभूत् । ततो ब्रह्मादिभिर्वरं वृणीष्वेत्युक्तो मरीचिराह—

हरशापाद्विमुक्तोऽहं शिला भवतु पावनी ।

पितृमुक्तिकरी च स्यात्तथेत्युक्त्वा दिवं ययुः ॥

गयामाहात्म्ये पाण्डुशिलादिमहिमा । ४२३

पाण्डुशिलेति सा प्रोक्ता श्राद्धं तत्राक्षयं भवेत् ।
पाण्डुशिला चेयं पितामहसमीपस्थचम्पकवनेऽस्ति ।

तथा,

घृतकुल्या मधुकुल्या देविका च महानदी ।
शिलायां सङ्गतास्तत्र मधुस्रवा प्रकीर्तिता ॥
अयुतं ह्यश्वमेधानां स्नानकृत्नरः ।
तर्पयित्वा पितॄणां च श्राद्धं कृत्वा सपिण्डकम् ॥
सहस्रकुलमुद्धृत्य नयेद्विष्णुपदं नरः ।
उद्भिदः स्वेदजा वापि हण्डजा ये जरायुजाः ॥
मधुस्रवां समासाद्य मृता विष्णुपुरं ययुः ।

घृतकुल्येति । एताश्चतस्रो मुण्डपृष्ठदक्षिणभागे शिलासङ्गता
मधुस्रवापदवाच्या भवन्ति । अत्र स्नानेऽश्वमेधायुतफलम् ।
तर्पणे सपिण्डकश्राद्धे च सहस्रकुलोद्धारणपूर्वकविष्णुलोकनयनं
फलमित्यर्थः । उद्भिद इति । मधुस्रवायां मरणे विष्णुलोकगमनं
फलमित्यर्थः ।

तथा,

दशाश्वमेधिके हंसतीर्थे श्राद्धी दिवं व्रजेत् ।
दशाश्वमेधहंसौ च नत्वा शिवपुरं व्रजेत् ॥
पितामहादक्षिणतो महानद्यां दशाश्वमेधः ।

तथा,

मतङ्गस्य पदे श्राद्धी नयेद्ब्रह्मालयं पितॄन् ।
निर्मथ्याग्निं शमीगर्भे विधिविष्ण्वादिभिः सह ॥
मथोयज्ञं हि तत्तीर्थं पितॄणां मुक्तिदायकम् ।
तर्पणात् पिण्डदानाच्च स्नानकृन्मुक्तिमाप्नुयात् ॥
पितॄन् स्वर्गं नयेन्नत्वा रामेशाङ्गारकेश्वरौ ॥

गयाकूपे पिण्डदानादश्वमेधफलं लभेत् ।
 भस्मकूपे भस्मनाथ स्नात्वा तारयते पितृन् ॥
 धौतपादेऽथ निःक्षीरासङ्गमे स्नानकृन्नरः ।
 श्राद्धी रामपुष्करिण्यां ब्रह्मलोकं नयेत्पितृन् ॥
 सुपुस्नायां महाकोण्यां त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ।
 स्नातो नत्वा वसिष्ठेशं तस्य तीर्थेऽश्वमेधभाक् ॥
 पिण्डदो धेनुकारण्ये कामधेनुपदेषु च ।
 स्नातो नत्वा कामधेनुं ब्रह्मलोकं नयेत्पितृन् ॥
 कर्दमाने गयानाभौ मुण्डपृष्ठसमीपतः ।
 स्नात्वा श्राद्धी नयेत्स्वर्गं पितृन् नत्वा च चण्डिकाम् ॥
 फल्गुचण्डीशमशानाख्यसङ्गमेशान् समर्च्य च ।
 गयागजो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः ।
 गया गयाशिरश्चैव पङ् गया मुक्तिदायिकाः ॥
 गयायां तु वृषात्सर्गात् त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ।
 यत्र तत्र स्थितो विप्र उदितो विजितेन्द्रियः ॥
 आद्यं गदाधरं ध्यायन् श्राद्धपिण्डादि कारयेत् ।
 कुलानां शतमुद्धृत्य ब्रह्मलोकं नयेद्भुवम् ।
 ततो दध्पोदनेनैव दत्त्वा नैवेद्यमुत्तमम् ।
 जनार्दनाय देवाय समभ्यर्च्य यथाविधि ॥
 दद्यादक्षयपिण्डांस्तु तच्छेषेणैव जीवताम् ।
 दैत्यस्य मुण्डपृष्ठे तु यस्मात्सा संस्थिता शिला ।
 तस्मादसौ मुण्डपृष्ठः पितृणां ब्रह्मलोकदः ।
 रामे वनं गते शैलमालम्ब्य भरतः स्थितः ।
 पित्रे पिण्डादिकं दत्त्वा रामेशं स्थाप्य तत्र च ।
 स्नात्वा नत्वा च रामेशं रामं सीतां समाहितः ॥

श्राद्धं पिण्डप्रदानं च कृत्वा विष्णुपुरं व्रजेत् ।
 पितृभिः सह धर्मात्मा कुलानां च शतैः सह ॥
 शिलादक्षिणहस्ते च स्थापितः कुण्डपर्वतः ।
 तत्र श्राद्धादिना सर्वान् पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥
 कुण्डनाथस्तपस्तेषु सीतादेर्दक्षिणे गिरौ ।
 मतङ्गस्य पदे पुण्ये पिण्डदः स्वर्नयेत्पितॄन् ॥
 वामहस्ते शिलायाश्च तथा उग्रन्तको गिरिः ।
 उदयाद्विरिरानीतो ह्यगस्त्येन महात्मना ॥
 स्थापितः पिण्डदस्तत्र पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ।
 कुण्डमुग्रन्तकं तत्र स्वात्मना तपसे कृतम् ।
 ब्रह्मा तत्र च सावित्री कुमाराभ्यां स्थितस्त्वह ॥
 हाहाहूहप्रभृतयो गीतनादं प्रचक्रिरे ।
 स्नातस्तत्र च मध्याह्ने सावित्रीं समुपास्य च ॥
 कोटिजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ।
 अगस्त्यस्य पदे स्नातः पिण्डदो ब्रह्मलोकगः ॥
 पितृभिः सह धर्मात्मा पूज्यमानो दिवौकसैः ।
 ब्रह्मयोनिं प्रविश्याऽथ निर्गच्छेद्यस्तु मानवः ॥
 परं ब्रह्म स यातीह विमुक्तो योनिसङ्कटात् ।
 नत्वा गयाकुमारं च ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥
 सोमकुण्डाभिषेकाद्यैः सोमलोकं नयेत्पितॄन् ।
 व्रजेदिति क्वचित्पाठः ।
 पिण्डदो व्योमगङ्गायां निर्मलत्वं नयेत्पितॄन् ॥
 शिलाया दक्षिणे हस्ते भस्मकूटप्रधारयेत् ।
 धर्मो यस्तत्र च हरस्तन्नमः समकारयत् ॥
 यतोऽसौ भस्मकूटाद्रिर्भस्मस्नानाच्च नाकदः ।

वटो वटेश्वरस्तत्र स्थितश्च प्रपितामहः ॥
 तदग्रे रुक्मिणीकुण्डं पश्चिमे कपिला नदी ।
 कपिलेशो नदीतीरे अमासोमसमागमे ॥
 कपिलायां नरः स्नात्वा कपिलेशं नमश्चेत् ।
 श्राद्धदः स्वर्गभागी स्यान्माहेशीकुण्ड एव च ॥
 गौरी च मङ्गला तत्र सर्वसौभाग्यदार्चिता ।
 जनार्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ॥
 मन्त्रेण चात्मनोऽन्येषां सव्येनापि तिलैर्विना ।
 पिण्डं च दधिसम्मिश्रं सर्वे ते विष्णुलोकगाः ॥
 आत्मानं पितृभिः सार्द्धं विष्णुलोकं नयेन्नरः ।
 एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन ।
 गयाशीर्षे त्वया देवो मह्यं देव मृते मयि ॥
 यस्तु पिण्डो मया दत्तस्त्वामुद्दिश्य जनार्दन ।
 देहि देव गयाशीर्षे तस्मै तस्मै मृते तु तम् ॥
 जनार्दन नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
 पितृमात्रे नमस्तुभ्यं नमस्ते मुक्तिहेतवे ॥
 गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः ।
 तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ॥
 नमस्ते पुण्डरीकाक्ष ऋणत्रयविमोचन ।
 लक्ष्मीकान्त नमस्तेऽस्तु नमस्ते पितृमोक्षद ॥
 पुण्डरीकाक्षमभ्यर्च्य स्वर्गतः स्याज्जनार्दनम् ।
 वामजानु तु सम्पात्य नत्वा भीमं जनार्दनम् ॥
 श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा पितृभिर्विष्णुलोकभाक् ।
 शिलाया वामपादे तु प्रेतकूटो गिरिर्धृतः ॥
 धर्मराजेन पापाढ्यो गिरिः प्रेतशिलाश्रयः ।

पादेन दूरे निक्षिप्तः शिलायाः पापभारतः ॥
 प्रेता धानुष्करूपेण करग्रहणकारकाः ।
 पृथक्स्थिताश्च बहवो विघ्नकारिण एव च ॥
 श्राद्धादिकरणं नृणां तीर्थे पितृविमुक्तिदम् ।
 गतः शिलायाः दिसम्पर्कात् प्रेतकूटः पवित्रताम् ॥
 प्रेतकुण्डं तु तत्रास्ते देवास्तत्र पदे स्थिताः ।
 श्राद्धपिण्डादिकृत्स्नातः प्रेतत्वान्मोचयेत्पितृन् ॥
 कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजगृहं वनम् ।
 च्यवनस्याश्रमः पुण्यो नदी पुण्या पुनःपुना ॥
 वैकुण्ठो लोहदण्डश्च गृध्रकूटश्च शोणगः ।
 श्राद्धपिण्डादिकृत्तत्र पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥
 शिलादक्षिणपादे तु गृध्रकूटो गिरिर्धृतः ।
 धर्मराजेन तत्स्थैर्य्यकरणाद्यस्तु पावनः ।
 गृध्ररूपेण संसिद्धास्तपः कृत्वा महर्षयः ॥
 अतो गिरिर्गृध्रकूटस्तत्र गृध्रेश्वरः शिवः ।
 दृष्ट्वा गृध्रेश्वरं नत्वा याति शम्भोः पुरं नरः ॥
 तत्र गृध्रवटं नत्वा प्राप्तकालो दिवं व्रजेत् ।
 कृष्णमोक्षं पापमोक्षं शिवं दृष्ट्वा शिवं व्रजेत् ।
 आदिपालेन गिरिणा समाक्रान्तं शिलोदरम् ।
 तत्रास्ते गजरूपेण विघ्नेशो विघ्ननाशनः ॥
 तं दृष्ट्वा मुच्यते विघ्नैः पितृन् शिवपुरं नयेत् ।
 गायत्रीं च गयादित्यं स्नातो दृष्ट्वा दिवं व्रजेत् ॥
 ब्रह्माणं चादिपालस्थं दृष्ट्वा स्यात् पितृतारकः ।
 नाभौ च पिण्डदो यस्तु पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥
 नितम्बे मुण्डपृष्ठस्य अरविन्दवनं त्वभूत् ।

मुण्डपृष्ठारविन्दाद्री दृष्ट्वा पापं विनाशयेत् ॥ इति ।

निर्मथ्येति । मथोकुण्डे तर्पणात् पिण्डदानात् पितृणां मुक्तिः । स्नानात् स्नानकर्तुमुक्तिरित्यर्थः । उद्यन्तपर्वतसमीपे मथोकुण्डं ज्ञातव्यम् । पितृन् इति । रामेश्वरस्याङ्गारकस्य च नमस्कारः प्रत्येकं पितृस्वर्गफलक इत्यर्थः । गयेति । गयाकूपे पिण्डदातुरश्वमेधफलप्राप्तिरित्यर्थः । भस्मनेति । तत्कूपभस्मना स्नातस्य पितृणां नरकतारणं फलमित्यर्थः । धौतपाद इति । धौतपादे निःक्षीरायाः सङ्गमे रामपुष्करिणीनामके स्नात्वा पित्रादि-श्राद्धकरणे पित्रादेर्ब्रह्मलोकनयनं फलमित्यर्थः । इदं तु विशिष्टस्यैव फलम् । सुपुत्रायामिति । सुपुत्रायां श्राद्धस्य कुल-सप्तकोद्धारः फलमित्यर्थः । सुपुत्रा गयाग्राममध्ये । तस्य, वसिष्ठस्य । तीर्थे, कुण्डे । तेन वसिष्ठकुण्डे स्नात्वा वसिष्ठेशनमस्कारे कृतेऽश्वमेधतुल्यं फलमित्यर्थः । ग्रन्थवटोत्तरे वसिष्ठाश्रमः । तत्र वसिष्ठकुण्डवसिष्ठेश्वरौ ज्ञातव्यौ । पिण्ड इति । धेनुकारण्ये पिण्डदानस्य तथा कामधेनुपदे पिण्डदानस्य कामधेनुनमस्कारस्य च प्रत्येकं पितृब्रह्मलोकनयनं फलमित्यर्थः । कर्दमान इति । कर्दमाने गयानाभौ तथा मुण्डपृष्ठसमीपे स्नानपूर्वकश्राद्धे पितृस्वर्गनयनं फलम् । फलिगति । फलवीशस्य सङ्गमेशस्य च नमस्कारे पितृस्वर्गनयनं प्रत्येकं फलमित्यर्थः । चण्डिकानमस्कारेऽपीदं फलं बोध्यम् । गयागज इति । एते पदं पूजापिण्डदानादितो गयायां मुक्तिदायका इत्यर्थः । गयायामिति । गयायां वृषोत्सर्गस्यैकविंशतिकुलोद्धारः फलमित्यर्थः । यत्र तत्रेति । गयायां यत्र कुत्रचित् प्रदेशे श्राद्धे पिण्डदाने च प्रत्येकं कुलशतोद्धारपूर्वकब्रह्मलोकनयनं फलम् । स्नात्विति । महानदीपरपारस्थभरताश्रमसन्निधाने महानद्यां स्नात्वा रामेश्वरामसीता दृष्ट्वा रामपदे सपिण्डं श्राद्धं

कार्यमित्यर्थः । अत्र पित्रादिकुलशतसहितस्य विष्णुपुरव्रजनं फलम् । शिलेति । शिलादक्षिणहस्ते कुण्डनामा पर्वतः स्थापितः तत्र श्राद्धे पिण्डदाने च पितॄणां ब्रह्मपुरनयनं भवतीत्यर्थः । मतङ्गस्येति । सीतादिदक्षिणे गिरौ मतङ्गपदे पिण्डदानस्य पितृस्वर्गनयनं फलमित्यर्थः । वामहस्त इति । शिलावामहस्ते उद्यन्तपर्वते पिण्डदानात् पितृब्रह्मपुरनयनं भवतीत्यर्थः । कुण्डमुद्यन्तकामिति । तत्र उद्यन्तक-कुण्डे स्नात्वा सावित्रीनामकमध्याह्नमध्यावन्दने कोटिजन्माव-च्छिन्नधनाढ्यवेदपारगविप्रत्यं फलमित्यर्थः । अगस्त्यस्येति । स्ना-त्वाऽगस्त्यस्य पदे पिण्डदातुर्दिवौकोगणपूज्यमानपितृसहितब्रह्म-लोकगमनं फलम् । ब्रह्मयोनिमिति । योनिसङ्कटविमुक्तिपूर्वकपर-ब्रह्मगमनं, ब्रह्मयोनिं प्रविश्य निर्गमनस्य फलमित्यर्थः । नत्वेति । गयाकुमारनमस्कारस्य ब्राह्मण्यं फलमित्यर्थः । सोमेति । सोम-कुण्डस्नानतर्पणपिण्डदानानां पितृसोमलोकनयनं फलमित्यर्थः । बलिरेति । काकशिलायां काकबलिः । क्षणमोक्षदः, सद्योमोक्षदः । मोक्षश्च पितॄणां कर्तुरेव च । स्वर्गेति । स्वर्गद्वारेश्वरनमस्कारा-त् स्वर्गतदुत्तरब्रह्मलोकप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । पिण्डद इति । आका-शगङ्गापिण्डदानस्य पितृनिर्मलत्वं फलमित्यर्थः । शिलाया इति । प्रेतशिलाया दक्षिणहस्ते भस्मकूटनामा पर्वतस्तत्र भस्मस्नानात् मुक्तो भवतीत्यर्थः । वट इति । तत्राक्षयवटवटेश्वरप्रापितामहाग्रे रुक्मिणीकुण्डं तत्पश्चिमे, कपिलानाम नदी तत्तीरे कपिलेश्वर इत्यर्थः । यजेत्, पूजयेत् । गौरी चेति । तत्र माहेश्वरीकुण्डे मङ्गलाऽस्ति तत्पूजनात् सर्वसौभाग्यप्राप्तिरित्यर्थः ।

अथ वायुपुराणीयो गयाश्राद्धानुष्ठानक्रमो लि-ख्यते ।

सामान्यप्रघटकोक्तीत्या गृहाद्वयायात्रां कृत्वा गयाप्राप्ति-

दिने प्रथमं फल्गुतीर्थं गत्वा ओमद्याश्वमेधसहस्रजन्यफल-
विलक्षणफलप्राप्तिकामः फल्गुतीर्थे स्नानमहं करिष्ये इति सङ्क-
ल्प्य स्नायादिति बहवः । वस्तुतः प्रथमादिने फल्गुभिन्नमहानदी-
भागादौ स्नायात् । दिनान्तर एव फल्गुस्नानविधानमिति । तत्र
च गृह्योक्तः पौराणिको वा विधिः । ततस्तर्पणमपि गृह्योक्तेन पौ-
राणिकेन वा विधिना कुर्यात् । विशेषस्त्वयम् । अमुकगोत्रोऽस्म-
त्पिताऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधा पितरं प्री-
णयामि । एवं पितामहादीनामपि स्वधान्ते पितामहं प्रीणयामीति-
योज्यम् । तर्पणं निर्वर्त्य देवार्चनादिकं कृत्वा अथ तीर्थप्राप्तिनि-
मित्तकपार्वणश्राद्धमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्यार्थावाहनरहितं
पार्वणं कुर्यात् । तदसम्भवे पिण्डदानमात्रमपि तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं
कुर्यात् । गयायां वपनोपवासौ न स्तः ।

एतावत् प्रथमदिनकृत्यम् ।

मिश्रास्तदनुयायिनश्च तीर्थप्राप्तिनिमित्तकश्राद्धानन्तरं प्रे-
तशिलायां श्राद्धं यमराजभ्रमराजबालिदानपर्यन्तं वक्ष्यमा-
णरीत्या प्रथमदिन एव कारयन्ति । तदसत् ।

सर्वस्थानेषु चैवं स्यात् पिण्डदानं तु नारद ।

प्रेतपर्वतमारभ्य कुर्यात्तीर्थेषु च क्रमात् ॥

इतिवायुपुराणात् ।

अथ द्वितीयादिनकृत्यम् ।

फल्गुतीर्थे यथाविधि स्नात्वा देवार्चनान्तं कर्म कृत्वा प्रेतपर्वतं
गयावायव्यदिशि गयातो गव्यूत्यधिकदूरस्थं गत्वा तन्मूलसंलग्ने
तदीशानकोणस्थे ब्रह्मकुण्डे स्वर्गकामनया स्नात्वा तर्पणं कृत्वा
तं प्रेतपर्वतमारुह्य तत्र श्राद्धं कुर्यात् । तद्यथा—कृतपञ्चभूंसंस्का-
रदेशे आचान्त उपविश्य कृतापसव्यो दक्षिणामुखो भूत्वा

कव्यबालोऽनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ।
 अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ॥
 आगच्छन्तु महाभागा युष्माभी रक्षितास्त्वह ।
 मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ॥
 तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम् ।
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु श्राद्धेनानेन शाश्वतीम् ॥

इति पठित्वा पितॄन् ध्यात्वा सव्यं कृत्वाऽऽचम्य सन्ध्याव-
 न्दनवत् ओङ्कारव्याहृतिस्मृतकगायत्रीशिरओङ्कारान् जपन् पूरक-
 कुम्भकरचक्रात्मकप्राणायामं कुर्यात् । ततः पुण्डरीकाक्षस्मरणेन
 श्राद्धीयद्रव्याणि कुशोदकेन प्रोक्ष्य ओमद्यामुकगोत्राणां पितृपि-
 तामहप्रपितामहानाममुकामुकदेवशर्मणाम्, एवं मात्रादीनां माता-
 महादीनां च, पुनरावृत्तिरहितब्रह्मलोकावाप्तिकामः श्राद्धमहं
 करिष्ये इति सङ्कल्प्य विष्णवेदेवप्रवेशाद्वादशदैवतं श्राद्धं कुर्यात्-
 त् । एवमेव हेमाद्रिरपि । मातामहादीनां 'सपत्नीकत्वेन निर्देश
 इति विशेषः । मातामह्यादीनामनुप्रवेशात् षोडशदैवतं श्राद्धं का-
 र्यमित्यन्ये । साम्प्रदायिकास्तु पण्णां पुंसामेव कार्यमित्याहुः ।
 छन्दोगैस्तु पदपुरुषाणामेव कार्यम् । पार्वणोतिकर्तव्यताकं
 प्रकृतपिण्डदानान्तं श्राद्धं कृत्वा तद्देदिदक्षिणत उपविश्य कृताप-
 सव्यो दक्षिणामुखः कुशत्रयं गृहीत्वा “ॐ कव्यबालोऽन-
 ल” इत्यादि “शाश्वतीम्” इत्यन्तं पूर्वलिखितमन्त्रं पठित्वा तेषु
 कुशेषु सकृत्तिलोदकाञ्जलिदानरूपमावाहनं कुर्यात् । तत एतानि
 पाद्यादीनि ओपित्रादिभ्यो नम इत्यनेन क्रमेण पञ्चोपचारेण पि-
 तृदीन् सम्पूज्य

ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।

तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥

अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।

आब्रह्मशुवनांलोकानिदमस्तु तिलोदकम् ॥

इति पूर्ववदञ्जलिदानरूपं मिलितपित्राद्यावाहनं कृत्वा ओम-
द्यामुकागोत्र पितरमुकदेवशर्मन्नेष ते पिण्डः स्वधेति तिलजलदधि-
मधुमिश्रं पायसान्यतपिण्डं पित्रे, एवं पितामहादिभ्योऽपि य-
थादक्षिणं दद्यात् । ततस्तदक्षिणत उपविश्य समूलान् दक्षिणा-
ग्रान् कुशानास्तीर्य “ओंकव्यवाल”इत्यादि “शाश्वतीम्”इत्यन्तं
मन्त्रं पूर्ववत् पठित्वा तेषु कुशेषु सकृत्तिलोदकाञ्जलिदानरूपमा-
वाहनं कृत्वा पूर्ववदभ्यर्च्य “ॐ आब्रह्मस्तम्ब”इत्यादिना सति-
लाञ्जलिदानरूपं पूर्ववदावाहनं कृत्वा

ॐ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

माता पितामही चैव तथैव प्रापितामही ॥

मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ।

तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥

इति पौराणिकमन्त्रमुच्चार्य तिलघृतदधिमधुनलयुतं मु-
ष्टिमितसक्तुकृतं मिलितेभ्यः पित्रादिभ्य एकं पिण्डं दद्यात् ।
ततः षोडशीकर्म ।

संवत्सरप्रदीपे,

अमावास्यां तु कन्यार्के तीर्थप्राप्तौ तथा नृप ।

कृत्वा श्राद्धं विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकम् ॥ इति ।

वायुपुराणयिस्तत्प्रयोगो यथा—ऊनविंशतिदास्यमानपि-
ण्डस्थानानि यथादक्षिणं भागचतुष्टयेन कृतानि । तत्र दक्षि-
णाग्रान् कुशानास्तीर्य

ॐ अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥

ॐ मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
 आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥
 ॐ बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
 आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥
 इत्येतैस्तिलोदकैरावाह्य
 ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।
 तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥
 अतीतकुतकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।
 आब्रह्मभुवनांलोकानिदमस्तु तिलोदकम् ॥
 इत्याभ्यां सतिलोदकाञ्जलिं दद्यात् । ततो मूलादितः
 पितृतीर्थेन पिण्डान् दद्यात् । तत्र क्रमः—
 ॐ अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १ ॥
 ॐ मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ २ ॥
 ॐ बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ३ ॥
 अज्ञातदन्ता ये केचिद्ये च गर्भे प्रपीडिताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४ ॥
 अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथाऽपरे ।
 विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ५ ॥
 ॐ दावदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये ।
 दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ६ ॥
 ॐ उद्धन्धनमृता ये च विषशस्त्रहताश्च ये ।
 आत्मोपघातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ७ ॥

ॐ अरण्ये वर्त्मनि रणे क्षुधया तृष्ण्या हताः ।
 भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ८ ॥
 ॐ रौरवे चान्धतामिश्रे कालसूत्रे च ये मृताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ९ ॥
 ॐ अनेकयातनासंस्थाः प्रेतलोके च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १० ॥
 ॐ अनेकयातनासंस्था ये नीता यमकिङ्करैः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ११ ॥
 ॐ नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १२ ॥
 ॐ पशुयोनिगता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः ।
 अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १३ ॥
 ॐ जात्यन्तरसहस्रेषु भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा ।
 मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १४ ॥
 ॐ दिव्यन्तरिक्षभूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः ।
 मृता येऽसंस्कृता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १५ ॥
 ये केचित्प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम ।
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डदानेन सर्वदा ॥ १६ ॥
 ये बान्धवाबान्धवा ये येऽन्यजन्मानि बान्धवाः ।
 तेषां पिण्डो मया दत्तो तृप्त्ययमुपतिष्ठताम् ॥ १७ ॥
 पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः ।
 गुरुश्वशुरबन्धूनां ये चाग्रे बान्धवा मृताः ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
 क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥
 विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।

तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ १८ ॥

आब्रह्मणो ये पितृवंशजाता मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः ।

कुलद्वये ये मम दासभूता धृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥

मित्राणि सख्यः पशवश्च वृक्षा दृष्टाप्यदृष्टाश्च कृतोपकाराः ।

जन्मान्तरे ये मम दासभूतास्तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददामि १९

अत्रोनाविंशतिपिण्डे षोडशपिण्डसंज्ञा पारिभाषिकी पञ्चा-
श्वतंसंज्ञावत् । दाक्षिणात्यास्तु श्राद्धाशक्तौ सङ्क्षेपश्राद्धमहं करि-
ष्य इति सङ्कल्प्य

ॐ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥

मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ।

तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥

इतिमन्त्रेणैकपिण्डं दद्यात् । इत्थमेव सर्वतीर्थेष्वित्याहुः । स्त्री-
षोडश्यां तु “अस्मत्कुले मृता ये च” इत्यावाहनमन्त्रादारभ्य
“मित्राणि सख्यः” इत्यन्तं सम्भवत्स्त्रीलिङ्गमूहनीयम् । अन्यत्तु
पुंषोडशीवत् सर्वं कार्यमित्याहुः । ततः सर्वेषु पिण्डेषु तिल-
जलपूर्णपात्रेण वारत्रयं परिपेचनं कार्यम् । तत्र मन्त्रः—

ॐ ये च वोऽत्र ये चास्मानाशंसन्ते याश्च वोऽत्र याश्चास्मानाशं-
सन्ते ते चावाहन्तां ताश्चावाहन्तां तृप्यन्तु भवन्तस्तृप्यन्तु भवत्यः
तृप्यत पुत्रान् पौत्रानभितुर्पयन्तीरापो मधुमतीरिमाः । स्वधा पि-
तृभ्योऽमृतं दुहाना आपो देवीरुभयांस्तर्पयन्तु तृप्यत तृप्यताः ॥ इति ।

ततः प्रणिपत्य पित्रादयः क्षमध्वमिति विमृजेत् । ततः
सव्येनाचम्य श्राद्धशेषं समाप्य

ॐ साक्षिणः सन्तु मे देवा ब्रह्मेशानादयस्तथा ।

मया गयां समासाद्य पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥

आगतोऽस्मि गयां देव पितृकार्ये गदाधर ।

त्वमेव साक्षी भगवन्नृणोऽहमृणत्रयात् ॥

इति प्राङ्मुखः पठेत् । एतावत्समस्तश्राद्धाशक्तौ पिण्डदान-
मात्रमपि कार्यम् । तद्यथा—ओमद्यामुकगोत्रः पित्रादित्रयमात्रा-
दित्रयमातामहादीनां नामगोत्राणि क्रमेणोच्चार्य पुनरावृत्तिरहि-
तब्रह्मलोकावाप्तिकामः प्रेतपर्वते पिण्डदानमहं करिष्ये इति सङ्क-
ल्पापसव्यं कृत्वा “ॐ कव्यवालोऽनलः” इत्याद्यारभ्य “अनृणो-
हमृणत्रयात्” इत्यन्तं प्रागुक्तकाण्डं कुर्यात् । केचित्तु षट्पुरुषा-
णां पुनरावृत्तिरहितब्रह्मलोकावाप्तिकामनया पिण्डदानं कार्य-
म् । तत्र वेदीद्वयकरणतद्रेखाकरणकुशास्तरणावनेजनपिण्ड-
दानप्रत्यवनेजनश्वासधारणमूत्रदानगन्धादिदानान्येव स्वगृ-
होक्तविधिना कार्याणीत्याहुः । मिश्रास्तु समस्तश्राद्धं कृ-
त्वा तद्वेदिदक्षिणत उपविश्येत्यादिनोक्तमक्षय्यपिण्डदानं पो-
दशीपिण्डदानं च कुर्यात् । “अनृणोऽहमृणत्रयात्” इत्यन्तं च
पठेदित्याहुः । साक्षिश्रावणानन्तरं पितृगतप्रेतत्वविमुक्तिस्वगत-
प्रेतत्वाभावकामः प्रेतपर्वते तिलमिश्रसक्तुनिक्षेपमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य तिलमिश्रसक्तून् प्रेतपर्वते दक्षिणामुखः क्षिप-
दनेन मन्त्रेण ।

ॐ ये केचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु सक्तुभिस्तिलमिश्रितैः ॥ इति ।

ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत्किञ्चित् सचराचरम् ।

मया दत्तेन तोयेन तृप्तिमायातु सर्वशः ॥

इति मन्त्रेण तिलतोयाञ्जलिं तत्र दद्यात् । ततो यथाश-
क्ति ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् ।

इति प्रेतपर्वतविधिः ।

ततः प्रेतपर्वतादवरुह्य प्रेतशिलां गत्वा “कथ्यवाल” इत्यादि “शाश्वतीम्” इत्यन्तं पूर्ववदुक्त्वा पूर्ववदेव पित्रादिनामगो-
त्राद्युच्चार्य पित्रादीनां प्रेतत्वविमुक्तिकामनया मोक्षकामनया
वा प्रेतशिलायां श्राद्धमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य साक्षि-
श्रावणान्तं प्रेतपर्वतवत्कर्म कुर्यात् । श्राद्धासम्भवे पिण्डदा-
नमात्रमपि पूर्ववदेव कार्यम् । ततः पर्वतादवरुह्य प्रभासाद्रिस-
ङ्गतायां महानद्यां रामतीर्थत्वेन प्रसिद्धे प्रभासहृदे ओम-
द्य साग्रजन्मान्तरशतकृतदुष्कृतविलयकामोऽस्मिन् रामतीर्थे
स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्नानातर्पणे च कुर्यात् ।
तत्र स्नानीयप्रकृतसकलमन्त्रपाठानन्तरम्—

ॐ जन्मान्तरशतं साग्रं यत्कृतं दुष्कृतं मया ।

तत्सर्वं विलयं यातु रामतीर्थाभिषेचनात् ॥

इति पौराणिकमन्त्रं पठित्वा मज्जेत् । ओमद्य विष्णुलोक-
गमनकामो रामतीर्थे श्राद्धं पिण्डदानं चाहं करिष्ये इति सङ्क-
ल्प्य पार्वणं पिण्डदानं वा तत्र कुर्यात् । इदं पार्वणं पिण्डदानं
च स्वसूत्रानुसारेणैव कार्यम् । ओमद्य पित्रादिप्रेतत्वविमुक्ति-
पूर्वकपितृत्वप्राप्तिकामो रामतीर्थे पितॄणां पिण्डदानमहं क-
रिष्ये इति सङ्कल्प्य प्रेतपर्वतोक्तरीत्या पित्रादिनवपिण्डाक्ष-
यपिण्डषोडशीपिण्डान् दद्यात् । अशक्तौ एवामन्यतमं कु-
र्यात् । ततः

ॐ राम राम महाबाहो देवानामभयङ्कर ।

त्वां नमस्येह देवेश मम नश्यतु पातकम् ॥

इति पठित्वा स्वगतपापनाशकामो रामं नमस्कुर्यात् ।
ततः ओंभासमानस्वकर्तृकशिवगमनकामः प्रभासेशनमस्कारमहं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य प्रभासेशं नमस्कुर्यात् । ततः पुनरपि रामं

प्रभासेशं च नमस्कुर्यादिति मिश्राः । वस्तुतः पूर्वकृतनमस्कारादेव फलसिद्धिः । ततः

आपस्त्वमसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च ।

पापं नाशय मे देव मनोवाक्कायकर्मजम् ॥

इति पौराणिकमन्त्रं पठित्वा मनोवाक्कायकर्मजपापक्षय-
कामनया ओं यमायैष बलिर्नम इति कुञ्जयजलेन देवरीत्या
पितृरीत्या वा भक्तादिरूपं बलिं दद्यात् । प्रभासाद्रिदक्षिणदि-
श्वस्थितमेतशिलाजघनस्थे नगनाम्नि पर्वते

ओंश्वानौ द्वौ श्यावशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।

तभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥

इति पठित्वा ओं यमराजभ्रमराजाभ्यामेष बलिर्नम इति
याम्यबलिवत् तयोर्मिलितयोरोदनाद्यन्यतमबलिं दद्यात् । इदं च
बलिदानं नित्यम् । अकरणेऽनिष्टश्रुतेः । अन्यत्तु सर्वं काम्यं
स्वतन्त्रं च यावदिष्ट्यर्थं तावदेव कार्यम् ।

अथ तृतीयदिने पञ्चनीर्थाकृत्यम् ।

फलगुतीर्थे यथाविधि स्नात्वा देवार्चनान्तं कर्म कृत्वा
पवित्रोपग्रहपाणिराचम्य वारिणा शिरोऽभ्युक्ष्य उत्तरमानसं
गत्वा ओमद्य पापक्षयकाम उत्तरमानसे स्नानमहं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य स्नानीयमन्त्रान् पठित्वा

ॐ उत्तरे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ।

सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये ॥

इति पठित्वा मज्जनं कार्यम् । ततस्तर्पणम् । तत्र च
पित्राद्यञ्जलिषु स्वधोदीरणानन्तरं पितरं प्रीणयामीति प्रयोज्यम् ।
ततस्तर्पणशेषे देवविधिना

ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।

तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥

इत्यादिमन्त्रं पठित्वा एकोऽञ्जलिर्देयः । ततः पित्रादि-
त्रयमात्रादित्रयमातामहादित्रयाणां शाश्वतब्रह्मलोकप्राप्तिकामो
मुक्तिकामो वा श्राद्धं कुर्यात् । तत उत्तरमानसे दक्षिणादि-
श्युपविश्य समूलान् दक्षिणाग्रान् कुशानास्तीर्य

ॐ कण्वबालोऽनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ।

अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ॥

आगच्छन्तु महाभागा युष्माभी रक्षितास्त्रिवृ ।

मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ॥

तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम् ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु श्राद्धेनानेन शाश्वतीम् ॥

इति पठित्वा सकृत्तिलोदकाञ्जलिदानरूपमावाहनं कृत्वा
एतानि पाद्यादीनि ओं पित्रादिभ्यो नम इति पञ्चोपचारेण
पित्रादीन् सम्पूज्य

ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।

तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥

अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।

आब्रह्मभुवनालोकानिदमस्तु तिलोदकम् ॥

इति पठित्वा सकृत्तिलोदकाञ्जलिदानरूपमावाहनं पुनःकृत्वा ।

ॐ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥

मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ।

तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥

इति पौराणिकमन्त्रमुच्चार्य तिलघृतदधिमधुजलयुतं मुष्टि-
मित्सक्तुकुतं पिण्डमेकं मिलितेभ्यः पित्रादिभ्यो दद्यात् । तत

ॐ पितृसूर्यलोकगमनकामनया उत्तरार्कस्य नतिमहं करि-
ष्ये । पूजायामप्ययमेव सङ्कल्पः । ततः

ॐ नमो भानवे भर्त्रे सोमभौमङ्गरूपिणे ।

जीवभार्गवशनैश्चरराहुकेतुस्वरूपिणे ॥

इतिमन्त्रेण नतिः पूजा च कार्या । ततो मौनेन दक्षिण-
मानसं गत्वा तत्रोदीच्याम् अथ पितृमुक्तिकाम उदीचीतीर्थे
स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्ववत् स्नानतर्पणे कृत्वा पूर्व-
वदेव नवदैवतं षड्दैवतं वा पार्वणं कृत्वा मध्यमं कनखल-
तीर्थं गत्वा तत्रापि ओमद्य पितृमुक्तिकामः कनखलतीर्थे
स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ततः पितृमुक्तिकामनया तत्र
स्नानं कृत्वा ततः पितृमुक्तिकामस्तत्र श्राद्धं कुर्यात् । तत
ॐ मद्य पितृमुक्तिकामो दक्षिणमानसे स्नानमहं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य स्नानीयसर्वमन्त्रान्ते

ॐ दक्षिणे नमानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ।

सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये ॥

ब्रह्महत्यादिपापौघघातनाय विमुक्तये ।

दिवाकर करोमीह स्नानं दक्षिणमानसे ॥

इति पठित्वा मज्जेत् । ततः पूर्ववत्तर्पणं कृत्वा पितृमुक्ति-
कामनया तत्र श्राद्धं कृत्वा

ॐ नमामि सूर्यं तृप्त्यर्थं पितॄणां तारणाय च ।

पुत्रपौत्रधनैश्वर्य्य आयुरारोग्यवृद्धये ॥

इति मन्त्रेण दक्षिणार्कदर्शनं पूजा च । तस्य तु कर्म मौनेन
कर्तव्यम् । अतः स मौनार्कनामा । ततः “ॐ कव्यबालोऽनलः
सोमो यमः” इत्यादि “गयामिमाम्” इत्यन्तं दक्षिणमानसे पठित्वा
गदाधरपूर्वदेशस्थमतिप्रशस्तं फल्गुतीर्थं गच्छेत् । तत्र च ओ-

गयामाहात्म्ये गयाश्राद्धानुष्ठानक्रमः । ४४१

मद्याश्वमेधजन्यफलविलक्षणफलप्राप्तिकामः पितॄणां विष्णुलो-
कप्राप्तिकामो वा फल्गुतीर्थस्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
प्रकृतस्नानीयमन्त्रान्ते

ॐ फल्गुतीर्थे पुष्पजले करोमि स्नानमादृतः ।

पितॄणां विष्णुलोकाय भुक्तिमुक्तिप्रसिद्धये ॥

इति पठन् मज्जेत् । ततः पूर्ववत्तर्पणं कृत्वा पितृमुक्तिका-
मनया नवदैवतं षट्दैवतं वा श्राद्धं कुर्यात् । ततो मधुसूता-
दक्षिणादिगवस्थितं पितामहम्—

ॐ नमः शिवाय देवाय ईशानपुरुषाय च ।

अघोरवामदेवाय सद्योजाताय शम्भवे ॥

इति पठित्वा प्रणमेत् पूजयेच्च । ततः पुनः फ-
ल्गुतीर्थमागत्य ओमद्य पित्रादिसाहितात्मवैष्णवपदनयनकामः
फल्गुतीर्थे स्नात्वा गदाधरदर्शनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तत्र
सविष्टिस्नानं कार्यम् । ततो गदाधरं दृष्ट्वा

ॐ नमो वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च ।

प्रद्युम्नायानिरुद्धाय श्रीधराय च विष्णवे ॥

इति पठित्वा गदाधरं प्रणमेत् । पञ्चामृतादिना स्नपयेत् ।
पुष्पवस्त्रालङ्कारैर्गदाधरपूजनमावश्यकम् । अन्यत्काम्यं यथे-
च्छं कार्यम् ।

इति तृतीयदिनकृत्यम् ।

पुनः पितृब्रह्मलोकनयनकामनया पञ्चतीर्थ्या स्नानं कृ-
त्वा गदाधरपूजा कार्येतिमिश्राः ।

अथ चतुर्थदिनकृत्यम् ।

स्नात्वा देवार्चनान्तं कर्म कृत्वा अथ ब्रह्मलोकगमनकामो
धर्मारण्यगमनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य धर्मारण्यं गच्छेत् इति

मिश्राः । वस्तुतः सङ्कल्पेऽत्र मानाभावः । धर्मरूपं गत्वा ओ-
मद्य सर्वपापक्षयकामो मतङ्गवाण्यां स्नानमहं करिष्ये इति स-
ङ्कल्प्य श्राद्धं कृत्वा मतङ्गवाप्युत्तरस्थं मतङ्गेश्वरं नत्वा

प्रमाणं देवताः सन्तु लोकपालाश्च साक्षिणः ।

मयाऽऽगत्य मतङ्गेऽस्मिन् पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥

इति पठित्वा अत्र पितृतारणकामो ब्रह्मरूपयूपयोर्मध्ये श्रा-
द्धमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तत्र श्राद्धं कुर्यात् । रूपे एकं श्राद्धं
रूपयूपयोर्मध्येऽपरं श्राद्धमित्यन्ये । ततो धर्मं धर्मेऽश्वरं महाबो-
धिं च क्रमेण स्वर्गकामो नमोदिति । महाबोधितरूमूले श्राद्धं
पिण्डदानं वा कुर्यात् ।

चैलदलाय वृक्षाय सर्वदाऽचलविष्णवे ।

बोधितत्वाय यज्ञाय अश्वत्थाय नमोनमः ॥

एकादशोऽसि रुद्राणां वसूनामष्टमस्तथा ।

नारायणोऽसि देवानां वृक्षराजोऽसि पिप्पल ॥

एतन्मन्त्राभ्यामश्वत्थनमस्कारं कारयन्ति । ब्रह्मरूपश्च मत-

१ मुद्रितगयामाहात्म्ये त्वित्थं पाठः-

नमस्तेऽश्वत्थराजाय ब्रह्मविष्णुमहेश्वर ।

बोधिद्रुमाय पितॄणां कर्तॄणां तारणाय च ॥

२ अत्र अश्वत्थं यस्मात्त्वयि वृक्षराजनारायणस्तिष्ठति सर्वकालम् ।

अतः शुभस्त्वं सततं तरूणां धन्योऽसि दुःस्वप्नविनाशनोऽसि ॥

अश्वत्थरूपिणं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

नमामि पुण्डरीकाक्षं शाखारूपधरं हरिम् ॥

येऽस्मत्कुले मातृवंशे बान्धवा दुर्गतिं गताः ।

त्वद्दर्शनात्स्पर्शनाच्च स्वर्गंति यान्तु तेऽक्षयाम् ॥

ऋणत्रयं मया दत्तं गयामागत्य वृक्षराट् ।

त्वत्प्रसादान्महापापाद्विमुक्तोऽहं भवार्णवात् ॥”

इत्यधिकं मुद्रितगयामाहात्म्ये वर्तते ।

ङ्वाध्या आग्नेयकोणे इदानीं गर्तवत्परिभासते ।

अथ पञ्चमदिनकृत्यम् ।

फलगुतीर्थे देवार्चनान्तं कर्म कृत्वा ओमद्य ऋणत्रयवि-
मुक्तिकामोऽस्मिन् ब्रह्मसरसि स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
प्रकृतस्नानमन्त्रान्ते

ॐ स्नानं करोमि तीर्थेऽस्मिन् ऋणत्रयविमुक्तये ।

श्राद्धाय पिण्डदानाय तर्पणायात्मशुद्धये ॥

इति पठित्वा तर्पणं च कृत्वा ओमद्य पितृब्रह्मलोकनयन-
कामो ब्रह्मरूपयूपयोर्मध्ये श्राद्धमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य न-
वदैवतं पद्दैवतं वा श्राद्धं कुर्यात् । तत ओमद्य पितृमोक्षका-
मो ब्रह्मकल्पितान्नाम्रसेचनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य

ॐ आम्रं ब्रह्मसरोद्भूतं सर्वदेवमयं तरुम् ।

विष्णुरूपं प्रमिश्रामि पितॄणां च विमुक्तये ॥

इति पठित्वा कुशत्रयेणाचारात् ब्रह्मसरोजलेन गोप्रचार-
समीपस्थान् ब्रह्मकल्पितान्नाम्रान् सिञ्चेदिति ।

आम्रं ब्रह्मसरोद्भूतं सर्वदेवमयं तरुम् ।

विष्णुरूपं प्रमिश्रामि पितॄणां च विमुक्तये ॥

इति मन्त्रेण प्रत्याम्रं सिञ्चेदित्यपि वदन्ति । तत ओम-
द्य वाजपेयजन्मफलसमफलप्राप्तिकामो ब्रह्मयूपप्रदक्षिणमहं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य प्रदक्षिणां कुर्यात् । तत ओमद्य पितृ-
ब्रह्मपुरनयनकामो ब्रह्मनमस्कारमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य

ॐ नमो ब्रह्मणेऽजाय जगज्जन्मादिकारिणे ।

भक्तानां च पितॄणां च तारकाय नमो नमः ॥

इति पठित्वा ब्रह्मसरोवायव्यकोणस्थं ब्रह्माणं प्रणमेत् । तत

ॐ यमराजभ्रमराजौ निश्चलार्थं स्थिरीकृतौ ।

ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि पितॄणां मुक्तिहेतवे ॥

इति पठित्वा यमायैष बलिर्नम इत्यनेन कुशोदकेन देव-
द्यमबलिं दद्यात् । ततः

ॐ वैवस्वतकुलोद्भूतौ द्वौ श्यावशबलौ शुनौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि रक्षेतां पथि सर्वदा ॥

इति पठित्वा श्वभ्यामेव बलिर्नम इति कुशोदकेन देव-
द्वलिं दद्यात् । ततः

ॐ ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैर्ऋतास्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयोज्झितम् ॥

इत्युच्चार्य काकेभ्य एष बलिर्नम इति कुशोदकेन देववत्
काकबलिं दद्यात् । श्लोकेनैव यमश्वकाकबलयो देया च तु
वाक्येनापीत्यन्ये । काकबल्यनन्तरं स्नायादिति ।

अथ षष्ठदिनकृत्यम् ।

फलगां स्नानादिदेवार्चनान्तं पूर्ववत् कुर्यात् । ततः पदेषु
श्राद्धम् । तत्र यद्यपि ब्रह्माविष्णुरुद्रकश्यपपदानामन्यतममेवार-
म्भे समाप्तौ च विहितं तथापि वायुपुराणीयपाठक्रमात् प्रथमं
विष्णुपद एव श्राद्धम् । मिश्रास्तु प्रथमं रुद्रपद एव श्राद्धम् ।

फल्गुतीर्थे चतुर्थे ऽह्नि स्नात्वा देवादितर्पणम् ।

कृत्वा श्राद्धं गयाशीर्षे कुर्याद्द्रुपदादिह ॥

इति गारुडादित्याहुः । तन्न । वायुपुराणीयप्रयोगे गारुडक-
मायोगात् । अन्यथा स्नानतर्पणादावन्यपुराणीयक्रमप्रवेशापत्तेः ।
तदयं क्रमः । प्रथमम् ओमद्य पापक्षयकामो विष्णुपददर्शनमहं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य विष्णुपदं दृष्ट्वा ओमद्य पितृमोक्षकामो
विष्णुपदस्पर्शनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तत् स्पृष्ट्वा तत ओ-
मद्य पितृमोक्षकामो विष्णुपदे विष्णुपूजनमहं करिष्ये इति

सङ्कल्प्य विष्णुप्रकाशकमन्त्रेण विष्णुं पञ्चोपचारैः सम्पूज्य श्राद्धीयद्रव्याणि पुण्डरीकाक्षस्मरणपूर्वकं कुशोदकेन प्रोक्ष्य ओम-
द्यात्मसहितकुलसहस्रोद्धरणपूर्वकविष्णुलोकनयनकामो विष्णुपदे
श्राद्धमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य नवदैवतं पट्टदैवतं वा सविश्वेदे-
वं श्राद्धं कृत्वा तद्देदिदक्षिणत उपविश्येत्युपक्रम्य ऋणत्रया-
दिति प्राङ्मुखः पठेत् । इत्यन्तं कर्म प्रेतपर्वतवत् कुर्यात् ।
एतावत्समस्तश्राद्धाशक्तौ पिण्डदानमपि कार्यम् । पि-
ण्डदानस्यापि श्राद्धवदेव फलम् । संन्यासिनां तु वि-
ष्णुपदे दण्डस्पर्शनं कार्यम् । ब्रह्मपदे श्राद्धस्यात्मसहि-
तकुलशतनरकोद्धरणपूर्वकब्रह्मलोकनयनं फलम् । रुद्रपदस्पर्श-
नस्यापुनरावृत्तिः फलम् । रुद्रपदश्राद्धस्य तु आत्मसहितकुल-
शतशिवपुरनयनं फलम् । दक्षिणाग्निपदे श्राद्धस्य वाजपेयफ-
लम् । गार्हपत्यपदे श्राद्धस्य राजसूयफलम् । आहवनीयपदे श्रा-
द्धस्य अश्वमेधफलम् । सभ्यपदे श्राद्धस्य ज्योतिष्टोमफलम् । आ-
वसथ्यपदे श्राद्धस्य पितृशक्रलोकनयनं फलम् । सूर्यपदे श्रा-
द्धस्य पतितपितृसूर्यपुरनयनं फलम् । कार्तिकेयपदे श्राद्ध-
स्य पितृशिवलोकनयनं फलम् । क्रौञ्चपदे श्राद्धस्य पितृब्र-
ह्मलोकनयनं फलम् । कश्यपपदे श्राद्धस्य पितृब्रह्मपुरनयनं
फलम् । सर्वत्र पदपूजानन्तरं श्राद्धादि कार्यम् । विष्णुरु-
द्रब्रह्मकश्यपपदेषु श्राद्धकर्तुर्मुक्तिरपि फलम् । पितृणामक्षयतृप्तिः
सर्वपदेषु साधारणं फलम् । नरकस्थानां स्वर्गप्राप्तिः स्वर्गस्थानां
मोक्षप्राप्तिर्वा । वायुपुराणमते ब्रह्मरुद्रकश्यपान्यतमपदे श्राद्धोप-
संहारः । श्राद्धोपसंहारः कश्यपपदे इति मिश्राः । ततः पदशि-
लागतायामेवोत्तरभागस्थायां गजकर्णिकायां पितृणां स्वर्गनयन-
कामनया पितृतर्पणं कारयन्ति । अथ गयाशिरसि । ओमद्यामुक्-

गोत्रस्यामुकशर्मणः स्वर्गप्राप्तिकामो गयाशिरसि पिण्डदानम-
हं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्वसूत्रोक्तरीत्या रेखास्तरणावनेजना-
दिपिण्डसमुत्थानपर्यन्तं कुर्यात् । ततः पुनस्तत्रैव ओमद्या-
मुकगोत्रस्यामुकशर्मणो मोक्षप्राप्तिकामो गयाशिरसि पिण्डदा-
नमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्ववत् पिण्डदानं कुर्यात् । एवं
स्त्रीपिण्डोऽपि देयः । अत्र च न सम्बन्धादरः “यन्नाम्ना”
इतिस्मरणात् । एतच्च पिण्डदानं जिह्वालोलमधुस्रवामुण्डपृष्ठो-
त्तरमानसाभ्यन्तरे गदाधरावासादिप्रदेशे कापि कार्यम् ।

क्रौञ्चपादात् फल्गुतीर्थं यावत्साक्षाद्गयाशिरः ।

इतिवचनात् । क्रौञ्चपादस्तु मुण्डपृष्ठे ।

अथ सप्तमदिनकृत्यम् ।

कृतदेवार्चनान्तर्कमा गदालोलं गत्वा तत ओमद्य पापक्ष-
यस्वर्गप्राप्तिकामो गदालोलं स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
गदालोले महातीर्थे गदाप्रक्षालने हृदे ।

स्नानं करोमि शुद्ध्यर्थमक्षयाय स्वराप्तये ॥

इति मन्त्रं पठित्वा मज्जेत् । ततस्तर्पणं कृत्वा ओमद्य
पितृब्रह्मलोकनयनकामो गदालोले श्राद्धमहं करिष्ये इति स-
ङ्कल्प्य श्राद्धं कुर्यात् । यदि पिण्डमात्रं ददाति तदाप्येवं स-
ङ्कल्पः । पिण्डदानं तु स्वसूत्रानुसारेण कार्यम् । ततोऽक्षयवटं
गत्वा तन्मूलसन्निहिते आचारादुत्तरभागे ओमद्य पितृणाम-
क्षयट्टमिकामः पितृब्रह्मपुरनयनकामो वाऽक्षयवटं श्राद्धमहं क-
रिष्ये इति सङ्कल्प्य तत्र श्राद्धं कुर्यात् । ओमद्य पितृब्रह्मलो-
कनयनकामो ब्रह्मकलिप्तान् ब्राह्मणानहं भोजयिष्ये इति स-
ङ्कल्प्य तान् त्रीन् भोजयेत् । तदलाभे ब्राह्मणान्तरमपि । ओ-
मद्य कोटिब्राह्मणभोजनजन्यफलसमफलप्राप्तिकामोऽक्षयवट एकं

गयामाहात्म्ये नियतदिनकर्तव्यकाम्यप्रयोगः । ४४७

ब्राह्मणमहं भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य तत्रैकं ब्राह्मणं भोजयेत् ।
तत ओमद्य पितृब्रह्मलोकनयनकामो वटेशदर्शनमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य वटेशप्रतिमां पश्येत् । अनेन क्रमेणैव नतिं पूजा च
कुर्यात् ।

ॐ एकार्णवे वटस्याग्रे यः शेते योगनिद्रया ।

बालरूपधरस्तस्मै नमस्ते योगशायिने ॥

इति मन्त्रः । ततः

ॐ संसारवृक्षशस्त्रायाक्षेपपापक्षयाय च ।

अक्षयब्रह्मदात्रे च नमोऽक्षयवटाय वै ॥

इत्यनेनाक्षयवटं प्रणमेत् ।

इति सप्तमदिनकृत्यम् ।

अथ नियतदिनकर्तव्यानि केवलकाम्यानि ।

तत्र पूर्वदिने कृतोपवासो गयाग्रामस्थगायत्रीसम्मुखमहा-
नदीपट्टेशे गायत्रीतीर्थं तत्र स्नात्वा प्रातःसन्ध्योपासनं का-
र्यम् । तत्र स्नानप्रातःसन्ध्यावन्दनश्राद्धानां कुले ब्राह्मण्या-
विच्छेदः फलम् । तथा मध्याह्ने उद्यन्तपर्वते सावित्र्याः पुरतोऽ-
वस्थिते समुद्यन्ततीर्थे कुलशतस्वर्गनयनकामनया मध्याह्नस-
न्ध्यावन्दनश्राद्धानि कार्याणि । एवमेव सायाह्ने सरस्वत्याः
पुरतः प्राच्यां सरस्वत्यां स्नात्वा सायंसन्ध्योपासने कुलसर्व-
ज्ञतानयनं फलम् । सन्ध्यात्रयवन्दने बहुजन्मजातस-
न्ध्यालोपजनितपापविनिर्मुक्तिः फलम् । अत्र पूर्वदिने उपवा-
सोऽपि तन्त्रमित्याहुः । ततो विशालादितीर्थसप्तकेऽन्यतमस्मिन्
श्राद्धे पिण्डदाने वा कुलशतब्रह्मलोकनयनं फलमिति । विशा-
लालेलिहानभरताश्रममुण्डपृष्ठगदाधरसमीपाकाशगङ्गागिरिकर्ण-
मुखानि सप्त तीर्थानि । गोदातीर्थे वैतरण्यां च प्रत्येकमेकविंश-

तिकुलोद्धारः फलमिति । वैतरणी भस्मकूटस्थितदेवनदीपूर्वतः ।

अत्र च सन्तरणे आचारमाप्नो मन्त्रः—

या सा वैतरणीनाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता ।

सावतीर्णा महाभागा पितॄणां तारणाय वै ॥ इति ।

अत्र च पित्रादिनरकोद्धारणकामनया गोदानमपि कार्यम् । वैतरण्यां तर्पणं तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं श्राद्धं पिण्डदानं वा कार्यम् । देवनद्यां गोप्रचारे मानसफले घृतकुल्यायां मधुकुल्यायां गदालोले अमरके कोटितीर्थे रुक्मिणीकुण्डे प्रत्येकं पिण्डदाने पितृस्वर्गनयनं फलमिति । मार्कण्डेयेशस्य कोटीशस्य नमस्कारे प्रत्येकं पितृतारणं फलमिति । पाण्डुशिलादर्शने नरकस्थपितृपूतत्वं स्वर्गनयनं च फलम् । पाण्डुशिलाश्राद्धे शाश्वताव्ययपदप्राप्तिः फलम् । दत्तश्राद्धस्य पाण्डोः शाश्वताव्ययपदश्रवणात् ।

घृतकुल्या मधुकुल्या देविका च महानदी ।

शिलायां सङ्गतास्तत्र मधुसूक्त प्रकीर्त्तिता ॥

एताश्चतस्रो मुण्डपृष्ठदक्षिणभागे शिलासङ्गता मधुसूत्रापदवाच्या भवन्ति । तस्यां च स्नानेऽश्वमेधायुतफलम् । तर्पणे श्राद्धे च प्रत्येकं सहस्रकुलोद्धारणपूर्वकविष्णुलोकनयनं फलम् । दशाश्वमेधिके हंसतीर्थे च श्राद्धे प्रत्येकं पितृस्वर्गनयनं फलम् । अनयोर्नमस्कारे प्रत्येकं पितृशिवपुरनयनं फलम् । पितामहदक्षिणे महानद्यां दशाश्वमेधः । मतङ्गपदे श्राद्धकर्तुर्ब्रह्मलोकनयनं फलम् । मथोकुण्डस्नानात्कर्तुर्मुक्तिः, तर्पणात् पिण्डदानात् पितृमुक्तिः । उद्यन्तपर्वतसमीपे मथोकुण्डम् । रामेश्वरस्याङ्गारकेश्वरस्य च नमस्कारे प्रत्येकं पितृस्वर्गनयनं फलम् । गयाकूपे पिण्डदानस्याश्वमेधतुल्यं फलम् । गयाकूपभस्मना

गयामाहात्म्ये गयाश्राद्धानुष्ठानक्रमः । ४४१

स्नानेऽपि पितृणां नरकतारणं फलम् । धौतपादे निःक्षी-
 रासङ्गमे रामपुष्करिणीनामके स्नात्वा पित्रादिश्राद्धकरणे
 विशिष्ट एव ब्रह्मलोकनयनं फलम् । सुपुम्नायां श्राद्धस्य
 त्रिःसप्तकुलोद्धारः फलम् । सुपुम्ना गशामध्ये । वसिष्ठतीर्थकु-
 ण्डे स्नात्वा वसिष्ठेशनमस्कारेऽश्वमेधतुल्यं फलम् । गृध्रवटो-
 त्तरे वसिष्ठाश्रमः । तत्र वसिष्ठकुण्डवसिष्ठेश्वरौ । धेनुकारण्य-
 कामधेनुपदयोः पिण्डदानस्य कामधेनुनमस्कारस्य च प्रत्येकं
 ब्रह्मलोकनयनं फलम् । कर्दमाले गयानामौ मुण्डपृष्ठमपीपे
 स्नानपूर्वकश्राद्धे पितृस्वर्गनयनं फलम् । चण्डिकानमस्कारे
 ऽपीदं फलम् । फल्ग्वीशस्य चण्डीशस्य सङ्गमेशस्य च नमस्कारे
 प्रत्येकं पितृस्वर्गनयनं फलम् ।

गयागजो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः ।

गया गयाशिरश्चैव पुङ्गवा मुक्तिदायिकाः ॥

एतेषां पूजापिण्डदानादितो मुक्तिः फलम् । गया तु म-
 हानद्युदीचीकनकनन्दामध्ये । गयाशिरस्तु नागकूटगृध्रकू-
 टोत्तरमानसमध्यगतम् । गयायां वृषोत्सर्गस्य एकविंशतिकु-
 लोद्धारः फलम् । गयायां यत्र कुत्रचित्प्रदेशे श्राद्धे पिण्ड-
 दाने च प्रत्येकं कुलशतस्योद्धारपूर्वकब्रह्मलोकनयनं फल-
 म् । भरताश्रमे महानद्यां च स्नात्वा रामेशं रामं सीतां च
 दृष्ट्वा “रामराम महाबाहो” इत्यादिमन्त्रं पठेत् । रामेशसन्नि-
 हितरामपदे पित्रादिकुलसहितस्वविष्णुपदगमनकामनया श्राद्धं
 पिण्डदानं वा कार्यम् । शिलादक्षिणहस्ते कुण्डनामा पर्वतः ।
 तत्र श्राद्धे पिण्डदाने पितृणां ब्रह्मपुरनयनं फलम् । सी-
 ताद्रिदक्षिणे गिरौ मतङ्गपदे पिण्डदानस्य पितृस्वर्गः फलम् ।
 शिलावामहस्ते उद्यन्तपर्वते पिण्डदानस्य पितृब्रह्मपुरनयनम् ।

उद्यन्तककुण्डे मध्याह्ने सावित्रीनामकसन्ध्यावन्दने कोटिजन्मा-
 वच्छिन्नधनाढ्यवेदपारगविप्रत्वं फलम् । स्नात्वागस्त्यस्य पदे
 पिण्डदातुर्दिवौकोगङ्गापूज्यमानपितृसहितब्रह्मलोकगमनं फलम् ।
 योनिस्फुरविमुक्तिपूर्वकपरब्रह्मगमनकामनया ब्रह्मयोनिप्रवेशनि-
 र्गमौ कार्यौ । गयाकुमारनमस्कारस्य ब्राह्मण्यं फलम् । सोम-
 कुण्डे स्नानतर्पणपिण्डैः पितृसोमलोकनयनं फलम् । काकशिलायां
 काकवलिकर्तुः सद्योमुक्तिः । स्वर्गद्वारेश्वरनमस्कारात् स्वर्गतदुत्त-
 रब्रह्मलोकप्राप्तिः फलम् । आकाशगङ्गायां पिण्डदानस्य पि-
 तृस्वर्गनयनं फलम् । प्रेतशिलाया दक्षिणहस्ते भस्मकूटनामा
 पर्वतः तत्र भस्मस्नानान् स्वर्गफलम् । अक्षयवटवटेशपिताम-
 हाग्रे रुक्मिणीकुण्डं तत्पश्चिमे कपिलानदी तत्तीरे कपिलेश्वरः ।
 नद्याममासोमसप्तागमे स्नानस्य कपिलेश्वरनमस्कारस्य त-
 त्पूजायाश्च स्वर्गः फलम् । माहेश्वरीकुण्डे रुक्मिणीकुण्डे च श्रा-
 द्धकर्तुः स्वर्गः फलम् । माहेश्वरीकुण्डे मङ्गलापूजनस्य सर्वसौभा-
 ग्यप्राप्तिः फलम् । ततो जनार्दनं सम्पूज्य दध्योदनं नैवेद्यं दत्त्वा
 तच्छेषेण जनार्दनदक्षिणे पाणौ स्वस्य दध्यक्तपिण्डदानं वा-
 मजान्वाच्यापसव्येन तिलैर्विना कार्यम् । पितृभिः सहितत्रि-
 ष्णुलोकनयनं फलम् । एवं जीवतामन्येषामपि त्रिष्णुपुरन-
 यनकामनया कार्यम् । मन्त्रस्तु—

एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन ।

गयाशीर्षे त्वया देवो मम देव मृते मयि ॥

एवं जीवतामुद्देशेनापि पिण्डं दत्त्वा—

यस्तु पिण्डो मया दत्तस्त्वामुद्दिश्य जनार्दन ।

देहि देव गयाशीर्षे तस्मै तस्मै मृते तु तम् ॥

इति पठेत् । नमस्कारमन्त्रस्तु—

गयामाहात्म्ये पतितादीनां श्राद्धम् । ४५१

जानईन नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।

पितृमात्रे नमस्तुभ्यं नमस्ते मुक्तिहेतवे ॥

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष ऋणत्रयविमोचन !

लक्ष्मीकान्त नमस्तेऽस्तु नमस्ते पितृमोक्षद ॥

इत्यग्निपुराणे जानाईनहस्ते पिण्डत्रयदानमुक्तम् । प्रेतकुण्डे
स्नानस्य श्राद्धपिण्डदानयोः पितृप्रेतत्वविमुक्तिः फलम् ।
वैकुण्ठे लोहदण्डे गिरिकूटे श्राद्धादिकर्तुः पितृब्रह्मपुरनयनं
फलम् । गृध्रकूटे स्नात्वा गृध्रेश्वरदर्शनस्य शम्भोः पुरप्राप्तिः फ-
लम् । गृध्रवटनमस्कारस्य स्वर्गः फलम् । ऋणमोक्षपापमोक्षशिवद-
र्शनस्य शिवपुरत्रजनं फलम् । गजरूपविघ्नेशदर्शनस्य शिवपुरनयनं
फलम् । स्नात्वा गायत्रीगयादित्यदर्शनस्य स्वर्गः फलम् । आ-
दिपालगिरिस्थब्रह्मदर्शने पितृतारणं फलम् । गयानाभौ पिण्डदाने
पितृणां ब्रह्मपुरनयनं फलम् । मुण्डपृष्ठाद्रेरराविन्दाद्रेश्च दर्शने
प्रत्येकं पापनाशः फलम् । अग्निपुराणे सर्वकर्मान्ते गदाधरन-
मस्कारप्रार्थनामन्त्रा उक्तास्तेऽत्रानाकाङ्क्षितत्वाच्च लक्षिताः ।
एवमेव नमस्कारप्रार्थने कुर्यादित्यन्ये ।

इतिवायुपुराणियः प्रयोगः समाप्तः ।

अत्र च पतितादीनामपि प्रथमवर्षे गते प्रेतत्वमुक्तिकामनया ग-
यायां श्राद्धं कार्यम् ।

क्रियते पतितानां तु गते संवत्सरे कचित् ।

इत्यादिवचनात् । इदं वचनम्—

पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।

न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं वा श्राद्धिकं कचित् ॥

इत्यस्य प्रतिप्रसवः । पतितास्तु—

ब्रह्मपुराणे,

शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रियाजलैः ।
 सुदूरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥
 नागानां विप्रिग्रं कुर्वन् हतश्चाप्यथ विद्युता ।
 निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥
 परदारान् रमन्तश्च द्वेषात् तत्पतिभिर्हताः ।
 असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥
 कृत्वा तैर्निहतास्तांश्च चाण्डालादीन् समाश्रिताः ।
 गराग्निविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ॥
 क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्धन्धनं जलम् ।
 गिरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
 कुशिलपजीविनो ये च सूनालङ्कारकारिणः ।
 मुखेभगास्तु ये कैचित् क्लीबप्राया ननुंसकाः ॥
 ब्रह्मदण्डहता ये तु ये चापि ब्राह्मणैर्हताः ।
 महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥

क्रीडामित्यभिधानात् दैवात् तेभ्यो मरणे न पातित्यम् ।
 विद्युतेति । शोकादितो विद्युत्पातमङ्गीकृत्य तद्देशं गत्वा वि-
 द्युता मृत इति मिश्राः । गरं, व्याधिजनकमौषधम् । पाषण्डा,
 वेदबाह्याः । क्रूरबुद्धयो, यावज्जीवं परानिष्टचिन्तकाः । कुशि-
 ल्पिनः, चर्मादिशिल्पिनो ब्राह्मणादयः । सूनालङ्कारकारिणः,
 वधस्थानाधिकृता ब्राह्मणादयः । मुखेभगा उत्कलादौ मसिद्धाः ।

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजि-

तचरणकमल-

श्रीमन्महाराजाधिराजपतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराजाधिराज-

मधुकरसाहसूनु-

श्रीमम्महाराजाधिराजचतुरुधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरी-
कविकासदिनकर—

श्रीवीरासिंहोद्योजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनु-
सकलविद्यापारावारपारीणजगद्गारिष्यमहागजपारीन्द्रविद्व-
ज्जनजीवातु—

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे
तीर्थप्रकाशे गयाप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ मन्दारमाहात्म्यम् ।

तत्र वराहपुराणे,

वराह उवाच ।

पुनरन्यत्पवक्ष्यामि एकान्ते शृणु सुन्दरि ।
 स्थानं मे परमं गुह्यं कर्मिणां तु सुखावहम् ॥
 ज्ञाह्वया दक्षिणे कूले विन्ध्यपृष्ठसमाश्रिते ।
 मन्दारेति च विख्यातं सर्वभागवतप्रियम् ॥
 तत्र त्रेतायुगे भूमिकामो नाम महाश्रुतिः ।
 भविष्यति न सन्देहः स मन्त्रां स्थापयिष्यति ॥
 क्रीडमानोऽस्म्यहं तत्र दृष्ट्वा मन्दारपुष्पितम् ।
 कुण्डान्येकादशैवात्र विन्ध्ये मे सन्ति सुन्दरि ॥
 मम चैव प्रभावेण मन्दारश्च महाद्रुमः ।
 द्वादश्यां च चतुर्दश्यां स पुष्पयति द्रुमोत्तमः ॥
 तीर्थे मन्दारकुण्डे तु एकभक्तोऽपि नरः ।
 स्नानं करोति शुद्धात्मा स गच्छेत्परमां गतिम् ॥
 अथ प्राणान् प्रमुञ्चेत् कुण्डे मन्दारसंज्ञिते ।
 तपः कृत्वा महाभागे मम लोकं स गच्छति ॥

तथा,

मन्दारं परमं गुह्यं तस्मिन् गुह्ये शिलोच्चये ।
 दक्षिणार्धे स्थितं चक्रं वामभागे च वै गदा ॥
 लाङ्गलं मुशलं चैव शङ्खं तिष्ठति चाग्रतः ।
 एतन्न जानते केचित् मम मायाप्रमोहिताः ॥
 मुक्त्वा भागवताम् सर्वान् श्रितान्वा नाहसंज्ञितान् । इति ।
 मन्दारे मधुसूदनम् इति नारसिंहेऽप्युक्तम् ।

गयामाहात्म्ये कोकामुखमाहात्म्यम् । ४५५

अथ कोकामुखमाहात्म्यम् ।

तत्र वाराहपुराणे,

वराह उवाच ।

नास्ति कोकामुखात् क्षेत्रं नास्ति कोकामुखाच्छुभम् ।
नास्ति कोकामुखात्स्थानं नास्ति कोकामुखात्प्रियम् ॥
शुचिः कोकामुखं गत्वा परं योगमवाप्नुयात् ।
कर्माणि रक्तः कुर्याच्चेदिष्टं भवति चात्मानः ॥
यानि यानि च क्षेत्राणि त्वया पृष्ठो वसुन्धरे ।
कोकामुखसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥
मम सा परमा मुक्तिर्न तां जानन्ति मोहिताः ।
स्थिता कोकामुखे भूमि एतत्ते कथितं मया ॥

तथा,

पञ्चयोजनविस्तारे क्षेत्रे कोकामुखे मम ।
ऽस्तीर्थानि विजानाति न स पापेन लिप्यते ॥
तत्र कोकामुखे तीर्थे स्थितोऽहं दक्षिणामुखः ।
वराहरूपी भगवांस्तिष्ठामि पुरुषाकृतिः ॥
वामोन्नतमुखं कृत्वा पञ्चदंष्ट्रासमन्वितम् ।
पश्यामि च जगत्सर्वं ये च भक्ता मम प्रियाः ॥
यदि कोकामुखं गच्छेत् कदाचित्कालपर्ययात् ।
न ततः सन्निवर्त्तेत यदीच्छेद्भक्तिमुत्तमाम् ॥
न साङ्ग्येन न योगेन सिद्धो याति महत्पदम् ।
याति कोकामुखं यस्तु तत्रैतत् कथितं मया ॥ इति ।
महाभारते,

कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
जातिस्मरत्वं प्राप्नोति दिष्टमेतत् पुरातनैः ॥

दिष्टं, कथितम् ।

इति कोकामुखमाहात्म्यम् ।

अकुरुत कुरुक्षेत्रे यस्मिन् पुरा खलु कर्षणं
शतमखमुखैः साकं देवैर्मखं च पितामहः ।
वितरणविधिर्यास्मिन् वाञ्छाधिकं वसु वर्षति
प्रथयतु कुरुक्षेत्रं क्षेमं तदत्र चिराय नः ।

अथ कुरुक्षेत्रमाहात्म्यम् ।

श्रुतिः, तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमास तस्मादाहुः कुरु-
क्षेत्रं देवानां देवयजनमिति । तस्माद्यत्र क्वच कुरुक्षेत्रस्य निग-
च्छति तदेव मन्यत इदं देवयजनमित्यादि ।

महाभारते गदापर्वणि,

ऋषय ऊचुः ।

प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते
सनातनी राम समन्तपञ्चकम् ।
समीजिरे यत्र पुरा दिवौकसो
वरेण सत्रेण महावरप्रदाः ।
पुरा च राजर्षिरेण धीमता
बहूनि वर्षाण्यामितेन तेजसा ।
प्रकृष्टमेतत् कुरुणा महात्मना
ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे ॥

राम उवाच ।

किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः ॥

ऋषय ऊचुः ।

पुरा किल कुरुं राम कर्षन्तं सततोत्थितम् ।

अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात्पर्यं पृच्छत कारणम् ॥

इन्द्र उवाच ।

किमिदं वर्त्तते राजन् प्रयत्नेन परेण च ।

राजर्षे किमभिप्रेतं येनेयं कृष्यते क्षितिः ॥

कुरुवाच ।

इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो ।

ते गमिष्यन्ति सुकृताल्लोकान् पापविवर्जितान् ॥

अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं प्रभुः ।

राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुन्धराम् ॥

आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च ।

शतक्रतुरनिर्विण्णं पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह ॥

यदा तु तपसोग्रेण चकर्ष वसुधां नृपः ।

ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान् राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम् ॥

एतच्छ्रुत्वाऽब्रुवन् देवाः सहस्राक्षमिदं वचः ।

वरणे छन्द्यतां शक्र राजर्षिर्यदि शक्यते ॥

यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः ।

अस्माननिष्टा क्रतुभिर्भोगो नो न भविष्यति ॥

आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् ।

अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम ॥

मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्ययन्त्रिताः ।

युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्यग्गता अपि ॥

ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भविष्यन्ति महामते ।

तथास्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह ॥

ततस्तमभ्यनुज्ञाय प्रकृष्टेनान्तरात्मना ।

जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिपूदनः ॥

एवमेतद्यदुश्रेष्ठं कृष्टं राजर्षिणा पुरा ।
 शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तथा ॥
 नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति ।
 इह तप्स्यन्ति ये केचित्तपः परमकं नराः ॥
 देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयम् ।
 ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः ॥
 तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै ।
 ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैषिणः ॥
 यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन ।
 यक्ष्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्मनुजेश्वराः ॥
 तेषां त्रिविष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति ।
 अपि चात्र स्वयंशक्रो जगौ गाथां सुराधिपः ॥
 कुरुक्षेत्रे निवद्धां वै तां शृणुष्व हृदयुध ।
 पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्यायुना समुदीरिताः ॥
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ।
 सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः ।
 इष्ट्वा महार्हैः क्रतुभिर्नृसिंहसन्त्यज्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः ॥
 तद्रन्तुकारन्तुयोर्यदन्तरं रामहृदानां च मचकुक्ष्य च ।
 एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥
 शिवं महत्पुण्यमिदं दिवौकसां सुमम्भतं सर्वगुणैः समन्वितम् ।
 अतश्च सर्वेऽत्र हता नृपा रणे यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा ॥ इति ।
 वामनपुराणे,
 शृणु सप्त वनानीह कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ।

येषां नामानि पुण्यानि सर्वपापहराणि च ।
 काम्यकं च वनं पुण्यं तथाऽदितिवनं महत् ॥
 व्यासस्य च वनं पुण्यं फलकीवनमेव च ।
 तत्र सूर्यवनं स्थानं तथा मधुवनं महत् ॥
 पुण्यं सीतावनं नाम सर्वकल्मषनाशनम् ।
 वनान्येतानि वै सप्त नदीः शृणुत मे द्विजाः ॥
 सरस्वती नदी पुण्या तथा वैतरणी नदी ॥
 अपर्णा च तथा पुण्या गङ्गा मन्दाकिनी नदी ।
 हृषद्वती महापुण्या तथा हिरण्वती नदी ॥
 वर्षाकालवहाः सर्वा वर्जयित्वा सरस्वतीम् ।
 एतासामुदकं पुण्यं प्रावृट्काले प्रकीर्तितम् ॥
 रजस्वलत्वमेतासां विद्यते न कदाचन ।
 तीर्थस्य च प्रभावेन पुण्या ह्येताः सरिद्वराः ॥ इति ।
 . . . तत्रैव कुरुवाच । .

यावदेतन्मया कृष्टं धर्मक्षेत्रं तदस्तु च ।
 स्नातानां च मृतानां च महापुण्यफलं त्विह ॥
 उपवासं च दानं स्नानं जप्यं च माधव ।
 होमो यज्ञादिकं चान्यच्छुभं वाप्यशुभं विभो ॥
 त्वत्प्रसादाद्दृष्टीकेश शङ्खचक्रगदाधर ।
 अक्षयं प्रवरे क्षेत्रे भवत्वेतन्महत्फलम् ॥
 तथा त्वं च सुरैः सार्द्धं सह देवेन शूलिना ।
 वसात्र पुण्डरीकाक्ष मन्त्राम्ना चेदमुच्यते ॥
 इत्येवमुक्तस्तेनाहं राज्ञा वै दत्तवान् करम् ।
 तथाच त्वं दिव्यवपुर्भव भूयो महीपते ॥
 तथान्तकाले मय्येव लयमेष्यसि सुव्रत ।

कीर्त्तिश्च शाङ्गती तुभ्यं भविष्यति न संशयः ॥
 कलिद्वीपरयोर्मध्ये व्यासेन च महात्मना ।
 सरःप्रमाणं यत्प्रोक्तं तच्छृणुध्वं द्विजोत्तमाः ॥
 विश्वेरादस्ति पुरा तथा कन्या जरद्वी ।
 यावद्गौर्जरती प्रोक्ता तावत् सन्निहितं सरः ॥
 मया श्रुतं प्रमाणं तु पठ्यमानं तु वामने ।
 तच्छृणुध्वं द्विजश्रेष्ठाः पुण्यवृद्धिकरं महत् ॥
 विश्वेश्वरादेकरात्रिर्यावच्चाथ सरस्वती ।
 सरः सन्निहितं ज्ञेयं समन्तादर्द्धयोजनम् ॥
 एतदाश्रित्य देवाश्च ऋषयश्च समागताः ।
 सेवन्ते मुक्तिकामाश्च गन्धर्वाप्सरसः स्थिताः ॥
 यदा सूर्यस्य ग्रहणं कालेन भविता क्वचित् ।
 सन्निहत्यां तदा स्नात्वा पूताः स्वर्गं गमिष्यथ ॥
 ये तु सिद्धा महात्मानस्ते लिङ्गस्पर्शनेन च ।
 सृजन्ति परमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥
 एवं ज्ञात्वा ततो ब्रह्मा देवानां हितकाम्यया ।
 उपर्युपरि लिङ्गानि सप्त तत्र चकार ह ॥
 ततो ये मुक्तिकामाश्च सिद्धा यज्ञपरायणाः ।
 संसेव्य संप्रयत्नेन प्रयाताः परमं पदम् ॥
 पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥
 ततोऽहं ताः प्रजा दृष्ट्वा पिहितास्तेन तेजसा ।
 क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाद्य चाक्षिपम् ॥
 स क्षिप्तः सरसो मध्ये ऊर्ध्वमेव पुनः स्थितः ।
 तदाप्रभृति लोकेषु स्थाणुरित्येव विश्रुतः ॥

सकृद्दर्शनमात्रेण विमुक्तः सर्वकिल्बिषैः ।
 प्रयाति मोक्षं परमं यस्मान्नावर्तते पुनः ॥
 यश्चेह तीर्थे निवसेत् कृष्णाष्टम्यां समाहितः ।
 स मुक्तः पातकैः सर्वैरगम्यागमनोद्भवैः ॥
 महाभारते,
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।
 पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्गताः सर्वजन्तवः ॥
 कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 य एवं सततं ब्रूयात् सोऽपि पापात् प्रमुच्यते ॥
 तत्र वै संवसेद्दीरः सरस्वत्यां युधिष्ठिर ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ।
 ब्रह्मक्षेत्रे महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥
 मत्स्राप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ।
 पापानि च विनश्यन्ति स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
 गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रे कुरुद्रुह ।
 फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः ॥
 तथा,
 ततो गच्छेच्च धर्मज्ञ तीर्थं सन्निहितामपि ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥
 मासि मासि समेष्यन्ति पुण्येन महतान्विताः ।
 सन्निहत्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥
 अश्वमेधशतं तत्र तेनेष्टं शाश्वतं भवेत् ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ॥
 नद्यो नदास्तडागाश्च सर्वप्रस्त्रवणानि च ।

मामि मासि समेष्यन्ति सन्निहत्यां न संशयः ॥
 तीर्थसन्नयनादेव सन्निहत्येति विश्रुता ।
 यत्किञ्चिदुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥
 स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ।
 पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥
 प्रणिपत्य ततो यक्षं द्वारपालमवर्णकम् ।
 कोटिकूटमुपस्पृश्य लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥
 गङ्गाहृदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नायीत धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 राजमूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ।
 पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ॥
 त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ।
 पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ॥
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ।
 उत्तरेण दृषद्वत्या दक्षिणेन सरस्वतीम् ॥
 ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ।
 कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ॥
 अप्येतां वाचमुत्सृज्य स्वर्गलोके महीयते ।
 ब्रह्मवेदिं कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ॥
 तत्रावसन्ति ये राजन् न ते शोच्याः कथञ्चन । इति ।

अथ कुरुक्षेत्रशब्दार्थनिर्वचनम् ।

कुरुणा कृष्टं क्षेत्रं कुरुक्षेत्रम् । तदुक्तम्—
 आद्यं ब्रह्मसरः पुण्यं ततो रामहृदः स्मृतः ।
 कुरुणा कृपिणा कृष्टं कुरुक्षेत्रं ततः स्मृतम् ॥ इति ।
 ननु तीर्थस्यानादित्वात् कुरुकर्षणात्पूर्वं कथं कुरुक्षेत्रत्व-

कुरुक्षेत्रमाहात्म्ये कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकनिर्वचनम् । ४६३

मिति चेत्, न । कुरोरुपलक्षणत्वात् । वस्तुतः संज्ञाभेदमात्रमेतत् ।
प्रथमं ब्रह्मसरःसंज्ञा ततो रामहृदसंज्ञा ततः कुरुक्षेत्रसंज्ञेति ।
यथा बालस्य प्रथममेका संज्ञा ततो राज्यादिलाभे वि-
क्रमादित्यादिसंज्ञा । कौ पृथिव्यां रुवन्ति ब्राह्मणादयो व-
र्णाः कुरवस्तेषां पापं क्षीयतेऽत्रेति कुरुक्षेत्रमित्यध्याहुः ।

समन्तपञ्चकनिर्वचनम् ।

सम्यक् अन्तो येषु क्षत्रियाणां ते समन्ता रामकृतरुधि-
रोदहृदास्तेषां पञ्चकमित्यर्थः । उक्तं च—

आदिपर्वणि,

स सर्वं क्षत्रमुत्सार्य स्ववीर्येणातुलद्युतिः ।

समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् हृदान् ॥

तेषां समीपे यो देशो हृदानां रुधिराम्भसाम् ।

समन्तपञ्चकमिति पुण्यं तत् परिकीर्तितम् ॥

येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते ।

तेनैव नाम्नातिदेशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥

तस्मिन् परमधर्मिष्ठे देशे भूदोषवर्जिते ।

अष्टादश समाजगुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ॥

एवं नामाभिनिर्वृत्तिस्तस्य देशस्य वै द्विजाः ।

पुण्यश्च रमणीयश्च स देशो यः प्रकीर्तितः ॥

एवं ब्रह्मसर इति तस्यैव संज्ञान्तरम् । रामहृद इति च
त्रेतायाम् । रामहृदः स्मृत इत्युक्तेः । एवमुत्तरवेदिसंज्ञा विनशनसंज्ञा
प्रयागसंज्ञा सन्निहतसंज्ञा सन्निहत्यादिसंज्ञाप्यस्यैव । विनशनप-
देन यद्यपि यत्र नष्टा सरस्वती स देश उच्यते । तथाऽपि स-
म्पूर्णे कुरुक्षेत्रेऽपि तत्प्रयोगात्तदपि तथा । एवं च रामहृदादि-
शब्दानां कुरुक्षेत्रैकदेशे हृदानां समस्तकुरुक्षेत्रे रुधिर्निरुद्धल-

क्षणा वेत्यन्यदेतत् । एवं कुरुजाङ्गलशब्दस्याप्येकदेशे रूढस्य
तथात्वम् ।

सरस्वतीद्विपद्वयोरन्तरे कुरुजाङ्गले ।

मुनिप्रवरमासीनं पुराणं लोमहर्षणम् ॥

इतिवामनपुराणप्रयोगदर्शनात् । “समन्तपञ्चके पञ्च च-
कार” इत्यत्र समन्तपञ्चकत्वमुपलक्षणतया । अथ वा प्रवाहाना-
दितया पूर्वमपि तत्र रामहृदपञ्चकमासीदिति तस्य समन्तप-
ञ्चकत्वमिति ।

अथ कुरुक्षेत्रपरिमाणम् ।

भारते,

तद्वन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामहृदानां च मचकुस्य च ।

एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥

समन्तपञ्चकं नाम धर्मस्थानमनुत्तमम् ।

आसमन्ताद्योजनानि पञ्च पञ्च च सर्वतः ॥ इति ।

रन्तुकयक्षो वडगलग्रामादीशान्यां दिशि सरस्वतीतीरेऽस्ति ।
अरन्तुकयक्षद्वयम् । एकः शीकग्रामे । द्वितीयस्तु त्रिनशननिकटे
वहवग्रामे सरस्वतीतीरे । रामहृदा रामवहग्रामे कुरुक्षेत्रनैर्ऋतको-
णे प्रसिद्धाः । अदितिवनेऽमीतिग्रामे मचकुस इति प्राप्यते । एवं
च समस्तकुरुक्षेत्रेशानकोणस्थवर्णकयक्षात् सममूत्रदक्षिणस्यां दि-
शि चत्वारिंशत्क्रोशोपरि समस्तकुरुक्षेत्राश्वेयकोणे शीकग्रामे पुरा-
णांलोकप्रसिद्ध्या चारन्तुकयक्षो लभ्यते । तथा च रन्तुकारन्तु-
कयोः चत्वारिंशत्क्रोशात्मकमन्तरालं कुरुक्षेत्रस्य पूर्वमर्थ्यादा ।
पूर्वोक्तरन्तुकयक्षात् सरस्वतीतीरक्रमेण चत्वारिंशत्क्रोशोप-
रि वामव्यकोणे वहवग्रामेऽरन्तुकयक्ष इति पुराणादितो ल-
भ्यते । तथा चेदमपि चत्वारिंशत्क्रोशात्मकं रन्तुकारन्तुकयो-

रन्तरालं क्षेत्रस्योत्तरमर्यादा । एवं च “रन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरम्” इत्यत्र रन्तुकारन्तुकयोरित्यावृत्त्यान्वयः । शीकग्रामस्थारन्तुकयक्षात् पश्चिमभागे किञ्चिन्न्यूनचत्वारिंशत्क्रोशोपरि क्षेत्रस्य नैर्ऋतकोणे पुष्करवंशमूलतीर्थयोर्मध्ये पुराणादितो रामहृदाः प्राप्यन्ते । एवं च शीकग्रामस्थारन्तुकरामहृदानामन्तराले किञ्चिदूनचत्वारिंशत्क्रोशपरिमिता क्षेत्रस्य दक्षिणमर्यादा । रामहृदेभ्यश्चोत्तरदिशि चत्वारिंशत्क्रोशोपरि बहवग्रामेऽरन्तुकयक्षः । एवं च पश्चिमायामपि रामहृदारन्तुकयोरन्तराले चत्वारिंशत्क्रोशपरिमिता क्षेत्रमर्यादा । रामहृदेभ्योऽधिकमपि पश्चिमभागे क्षेत्रमानमस्ति । अन्यथा दक्षिणमर्यादाया दशयोजनात्मकतानुपपत्तेः । परन्तु प्राचीनानां तत्र तथाव्यवहाराभावादिदानीन्तैरपि रामहृदादग्रे क्षेत्रत्वेन न व्यवहियते इति । विदि-
 क्ष्यादाग्रहणार्थं “मचक्रुकस्य” इत्युक्तम् । स च लोकप्रसिद्धा ग्राह्यः । पितामहस्योत्तरवेदिः, गयाप्रयागपुष्करविरजापेक्षया उत्तरा उत्तरदिक्स्था उत्कृष्टा वा वेदिरित्यर्थः । आस-
 मन्तादिति । समन्तात् सर्वदिक्षु आ अभिव्याप्य । पञ्च पञ्च चेत्यनेन दशयोजनात्मकं क्षेत्रमिति गम्यते । ब्रह्मसरस्तु रन्तु-
 काद्युपलक्षितं क्षेत्रस्येशानकोणे तिष्ठति । ननु

आदौ ब्रह्मसरः पुण्यं ततो रामहृदः स्मृतः ।

इत्यनेन रामहृदब्रह्मसरसोरैक्यं गम्यते । न च तत् सम्भवति । रामहृदानां नैर्ऋतकोणे सत्त्वादस्य चेशानकोणे वृत्तेरिति चेत्, न । तत्र ब्रह्मसरोरामहृदानां शक्त्या लक्षणया वा समस्तकुरुक्षेत्रपरत्वात् ।

अथ सन्निहतसरोमाहात्म्यम् ।

गत्वा तु श्रद्धया युक्तः स्नात्वा स्थाणुमहाहृदे ।

मनसा चिन्तितं कामं लभते नात्र संशयः ॥

इदं स्नानफलम् । स्थाणुहृद एव सन्निहतसरोऽष्टक्रोशा-
त्मकम् । अष्टक्रोशात्मकसरसः पश्चिमभागे स्वलिङ्गं स्थाप-
यित्वाक्तं महादेवेन—

वामने,

एतत्सन्निहतं प्रोक्तं सरः पुण्यतमं महत् ।

मयोपसेवितं यस्मात् तस्मान्मुक्तिप्रदायकम् ॥ इति ।

सन्निहतसन्निहत्यासन्निहत्यसन्निहतापदवाच्यानि चत्वारि
सरांसि । सन्निहतादिपदानां चतुर्ष्वपि यथासम्भवं क्वचित्
क्वचित् प्रयोगो दृश्यते । अत एव—

सरः सन्निहतं प्रोक्तं समन्तादर्द्धयोजनम् ।

इति सङ्गच्छते । अन्यथाऽष्टक्रोशात्मकस्य सन्निहतस्यार्ध-
योजनात्मकत्वानुपपत्तेः । तस्मादत्र सन्निहतशब्देन सरोऽन्तर-
मेवोक्तम् । अत एव—

कृते युगे सान्निहत्यं त्रेतायां वायुसंज्ञितम् ।

कलिद्वापरयोर्मध्ये कूपो रुद्रहृदः स्मृतः ॥

इति वामनपुराणं सङ्गच्छते । नन्वेकस्यैव युगभेदेन नाम-
भेदोऽस्तु । मैवम् ।

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यस्त्वेतानि परिक्रमेत् ।

यस्तु वटस्थितो रात्र्यां ध्यायते परमेश्वरम् ॥

स्थाणोर्वटप्रसादेन मनसा चिन्तितं फलम् ।

इतिवामनपुराणेनैतानीति बहुवचननिर्देशात् । किञ्च स-
न्निहतसरसो ब्रह्मयज्ञवेदित्वात्तत्र कुण्डैर्भवितव्यम् । प्रयागग-
यापुष्करादिब्रह्मयज्ञवेदिष्विवेति युक्तम् । तथा च सन्निहत्या-

कुरुक्षेत्रमाहात्म्ये सन्निहतसरोमाहात्म्यम् । ४६७

दिसरांसि कुण्डरूपाण्येव । प्रयागं प्रकृत्योक्तम्—

त्रीणि चाप्यग्निकुण्डानि तेषां मध्ये तु जाह्नवी ।

इत्यादि । गयायामपि कुण्डानि तत्र तत्रोक्तानि । पुष्करेऽपि-

प्रतीची पुष्करे वेदिस्त्रिभिः कुण्डैरलङ्कृता ।

इत्युक्तं वामने । अत्र च सन्निहत्यासंज्ञमावसथ्यकुण्डं कृतयुगे ब्रह्मणा कृतम् । वायुसरःमंजं सन्निहत्याकुण्डादक्षिणभागे गार्हपत्यकुण्डं त्रेतायां कृतम् । इदमेव चेदानीं कुरुक्षेत्रत्वेन प्रसिद्धम् । भीमकभीमरीतिप्रसिद्धं पुराणप्रसिद्धरुद्रहृद इति भवितुं योग्यम् । तदेव दक्षिणाग्निकुण्डं द्वापरे कृतम् । वायुसरःपूर्वभागे करवालेतिलोकप्रसिद्धं रुद्रकूप इति भवितुं योग्यम् । तदेवाहवनीयकुण्डं कलिंगुगे कृतम् । तदुत्तरभागे पुराणाप्रसिद्धेऽपि सद्य आम्रवाटिकानिकटे कतिपयलोकप्रसिद्धस्तिष्ठतीति स-रांसि प्रत्यक्षसिद्धानि नमलपितुमर्हाणि । ननु तान्यग्निकुण्डान्येव । तर्हि अग्निहोत्रकुण्डपरिमाणानि स्युः । मैवम् । यागकरणानन्तरं तानि कुण्डानि लोकानुग्रहाय तीर्थानि भवन्त्वितिबुद्ध्या इष्टकादिभिः सम्यग्बद्धानि । तेषामेव मध्ये मध्ये महता कालेन लुप्यमानानां जीर्णोद्गारादिना न्यूनाधिकपरिमाणोपपत्तेः ।

मात्स्ये,

ऋक्षात्संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्ततः ।

यः प्रयागमतिक्रम्य कुरुक्षेत्रमकल्पयत् ॥

अत्र ब्रह्मसरसोऽष्टक्रोशात्मकस्य सन्निहतापरनाम्नः प्रजापतेर्यागवेदिरूपप्रयागतत्वं तदतिक्रम्याधिकदेशव्याप्त्याच्छाद्य कुरुक्षेत्रमकल्पयदित्यर्थः ।

अथ कुरुक्षेत्रदानादिमाहात्म्यम् ।

कूर्मपुराणे,

तीर्थं द्विजातिभिर्जुष्टं नाम्ना वै कुरुजाङ्गलम् ।

दत्त्वा दानं च विधिवद्ब्रह्मलोके महीयते ॥

तत्रैव स्थलान्तरे ।

तत्र स्नात्वा विशुद्धात्मा दम्भमात्सर्यवर्जितः ।

ददाति यत्किञ्चिदपि पुनात्युभयतः कुलम् ॥

श्राद्धप्रकरणे वायुपुराणे 'सर्वतश्च कुरुक्षेत्रम्' इत्युक्तम् ।

सर्वतीर्थेभ्य उत्कृष्टमित्यर्थः ।

गदापर्वणि,

ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैषिणः ।

यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन ॥

ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति माधव ।

तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै ॥ इति ।

वामने शुक्रं प्रति अन्धकवाक्यम्—

कुजम्भाद्याश्च निहता भ्रातरो मम भार्गव ।

अक्षयाः प्रथमाश्रामी कुरुक्षेत्रे फलं यथा ॥ इति ।

फलस्याक्षयत्वं कल्पभोग्यत्वम्।कीर्त्तनाद्यनाश्यत्वमित्यन्ये ।

रेवास्वण्डे भृगुक्षेत्रे भृगुस्तुतपार्वतीवचनम्—

मत्प्रसादाद्विजश्रेष्ठ देवसिद्धार्षिसेवितम् ।

भविष्यति भृगोः स्नानं कुरुक्षेत्रादिभिः समम् ॥

मार्त्तण्डग्रहणे प्राप्ते यत् कृत्वा हिरण्मयम् ।

दत्त्वा शिरसि येः स्नायात् भृगुक्षेत्रे द्विजोत्तम ॥

अदृश्यमेव तं विद्धि संस्नातं कुरुजाङ्गले ।

इति साम्प्रमुक्त्वा ।

कुरुक्षेत्रमाहात्म्ये तत्र दानादिमाहात्म्यम् । ४६९

भृगुक्षेत्रे महाराज यत्किञ्चित्क्रियते नरैः ।

त्रयोदशदिनान्येव त्रयोदशगुणं भवेत् ॥

अत ऊर्द्धं तदूर्द्धार्द्धं तदूर्द्धार्द्धदिनानि वै ।

वृद्धिमायाति भूपाल तत ऊर्द्धं तदक्षयम् ॥

स्नात्वा यः पूजयेत्सूर्य्यमुपोष्य च यथाविधि ।

यो ददाति हिरण्यदिदानानि मनुजो नृप ॥

तदनन्तफलं तस्य तथैव कुरुजाङ्गले ।

सोमसूर्य्यग्रहे पार्थ कुलानां शतमुद्धरेत् ॥ इति ।

अत्र 'तथैव कुरुजाङ्गले' इत्युपादनात् कुरुक्षेत्रेऽपि त्रयोदश-
गुणत्वं लभ्यते । द्वितीयदिने द्विगुणं तृतीये त्रिगुणमित्यादिक्रमे-
ण त्रयोदशदिने त्रयोदशगुणमित्यर्थः । यद्यपि गदापर्वणि
तेषां सहस्रगुणितमन्यत्र चाक्षयमप्युक्तम् । तथापि क्रमो दशगु-
णोत्तरं कियत्कालात् सहस्रगुणं चिरावस्थाने चाक्षयं कल्प-
भोग्यं भवतीत्यर्थः ।

वामने,

उपवासस्तथा दानं स्नानं जप्यं च माधव ।

अक्षयं प्रवरे क्षेत्रे भवत्यत्र महाफलम् ॥

इत्यनेन सन्निहत्यादिसरासि स्नानादिफलमुक्तम् । श्राद्धे

प्राशस्त्यमुक्तम्—

मात्स्ये,

कुरुक्षेत्रं महापुण्यं सर्वतीर्थनिषेवितम् ।

तथा च सरयूः पुण्या सर्वदेवनमस्कृता ॥

पितृणां दुर्लभा ह्येताः श्राद्धे कोटिगुणाः स्मृताः । इति ।

सन्निहतसरो रुद्रहृदशब्दनोच्यते “तथा रुद्रसरः पुण्यम्”

इति मात्स्ये श्राद्धप्रशंसायामिदमेवोक्तम् ।

अथोपरामे फलमुच्यते ।

सन्निहत्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 अश्वमेधशतं तत्र तेनेष्टं शाश्वतं भवेत् ॥
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
 नद्यो नदास्तडागानि सर्वप्रसवणानि च ॥
 पल्वलाम्बुदपानाश्च पुण्यान्यायतनानि च ।
 मासि मासि समेष्यन्ति सन्निहत्यां न संशयः ॥
 तीर्थसन्नयनादेव सन्निहत्येति विश्रुता ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ॥
 अमावस्यां च तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् ।
 स्नात एव तदाप्नोति कृत्वा श्राद्धं च मानवः ॥ इति ।
 मासि मासीत्यस्यामावास्यायामित्याशयः । 'अमावास्यां च
 तत्रैव' इतिनिदर्शनादिति वदन्ति । श्राद्धरहितस्नानेऽश्वमेधशत-
 फलम् । तत्सहितस्नाने तु अश्वमेधसहस्रस्य फलमित्यर्थः ।

अथ वटमाहात्म्यम् ।

वामने,

यस्तत्र कुरुते श्राद्धं वटलिङ्गस्य चान्तरे ।
 तस्य प्रीताश्च पितरो दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ॥ इति ।
 लिङ्गस्य पश्चिमे भागे वट इति ।

अथ रामहृदमाहात्म्यम् ।

वामने,

तर्ता रामहृदान् गच्छेत्तीर्थसेवी द्विजोत्तमः ।

यत्र रामेण विप्रेण तरसा दीप्ततेजसा ॥
 क्षत्रमुत्सार्य वीरेण हृदाः पञ्च निषेविताः ।
 पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरेण विमिश्रिताः ॥
 पितरस्तपितास्तेन तथैव च पितामहाः ।
 ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्द्विजोत्तमाः ॥
 राम राम महाबाहो प्रीताः स्म तव भार्गव ।
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ॥
 वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महायशः ।
 एवमुक्तस्तु पितृभी रामः प्रभवतां वरः ॥
 अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं स पितॄन् गगनास्थितान् ।
 भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ॥
 पितृप्रसादादिच्छेयं तपसाप्यायनं पुनः ।
 यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ॥
 तवस्तु पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसास्म्यहम् ।
 हृदाश्चैते तीर्थभूता भवेयुर्भुवि विश्रुताः ॥
 एवमुक्ताः शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ।
 प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षपुरस्कृताः ॥
 तपस्ते वर्द्धतां पुत्र पितृभक्त्या विशेषतः ।
 यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ॥
 ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं पातितास्ते स्वकर्मभिः ।
 हृदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ॥
 हृदेष्वेतेषु ये स्नात्वा स्वान् पितॄंस्तर्पयन्ति च ।
 तेभ्यो दास्यन्ति पितरो यथाभिलषितं वरम् ॥
 ईप्सितान् मनसा कामान् स्वर्गवासं च शाश्वतम् ।
 एवं दत्त्वा वरान् तृप्ता रामस्य पितरस्तदा ॥

४७२ वीरमित्रोदयस्य तीर्थप्रकाशे

आमन्त्र्य भार्गवं प्रीतास्तत्रैवान्तर्हितास्तदा ।
एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ॥
स्नात्वा हृदेषु रामेषु ब्रह्मचारी शुचित्रतः ।
राममभ्यर्च्य श्रद्धावान् विन्देद्बहुसुवर्णकम् ॥ इति ।

अथ गङ्गाहृदमाहात्म्यम् ।

वामने,

अभिपद्य ततो यक्षं द्वारपालं तु रन्तुकम् ।
कोटितीर्थसुपस्पृश्य लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥
गङ्गाहृदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नायीत धर्मज्ञो ब्रह्मचारी समाहितः ॥
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥ इति ।

अथ परिल्लवमाहात्म्यम् ।

ततः पारिल्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
तत्र स्नात्वा च दृष्ट्वा च ब्राह्मणं वेदसंयुतम् ॥
ब्रह्मयज्ञफलं प्राप्य निष्पापः स्वर्गमाप्नुयात् । इति ।

अथ कौशिकीसङ्गमफलम् ।

वामने,

तत्रापि सङ्गमं पुण्यं कैशिक्यास्तीर्थसम्भवम् ।
सङ्गमेऽपि नरः स्नात्वा प्राप्नोति प्रियसङ्गमम् ॥ इति ।

अथ पृथिवीतीर्थम् ।

वामने,

पृथिव्यास्तीर्थमासाद्य सर्वपापप्रमोचनम् ।
क्षान्तियुक्तो नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ इति ।

कुरुक्षेत्रमाहात्म्ये वाराहादितीर्थमहिमा । ४७३

अथ वाराहतीर्थम् ।

वामने,

वाराहतीर्थं विख्यातं विष्णुना परिकीर्तितम् ।

तस्मिन् स्नात्वा श्रद्धधानः प्राप्नोति परमं पदम् ॥ इति ।

अथ सोमतीर्थम् ।

वामने,

ततो गच्छेत विप्रेन्द्राः सोमतीर्थमनुत्तमम् ।

यत्र सोमस्तपस्तप्त्वा व्याधिमुक्तोऽभवत्पुरा ॥

तत्र सोमेश्वरं दृष्ट्वा स्नात्वा तीर्थवरे शुभे ।

राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

व्याधिभिश्च विनिर्मुक्तः सर्वदोषविवर्जितः ।

सोमलोकमवाप्नोति मुखेन रमते चिरम् ॥ इति ।

अथ कृतशौचम् ।

वामने प्रह्लादयात्रायाम्,

कृतशौचं जगामाथ द्रष्टुं पुरुषकेसरी ।

स्नात्वाऽथ देविकायां च नृसिंहं प्रतिपूज्य च ॥

तत्रोष्य रजनीमेकां गोकर्णं दानवो ययौ । इति ।

कृतशौचस्य नामान्तरं देविकेति । यद्वा देविकाग्राही
पक्षिहृद आदौ स्थितः पश्चान्नरसिंहेन कृतं शौचमस्मिन्निति
कृतशौचमिति ।

अथ मुञ्जवटम् !

वामने,

ततो मुञ्जवटं नाम महादेवस्य धीमतः ।

तत्रोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ इति ।

अथ तत्रैव रामेण पुष्करत्रयमेकीकृतम् । तन्माहात्म्यम्-

चामने,

पुष्करं च ततो गत्वा अभ्यर्च्य पितृदेवताः ।

जामदग्न्येन रामेण आहृतं तन्महात्मना ॥

कृतकृत्यो भवेद्राजा अश्वमेधं च विन्दति । इति ।

राजा अश्वमेधं विन्दति अन्यः कृतकृत्य इत्यर्थः ।

अथ रेणुकामाहात्म्यम् ।

रामः कार्त्तवीर्यं निहत्य प्रणीतायां शस्त्राणि प्रक्षाल्यैक-
वीरामाराधयामासेत्याद्युपक्रम्य-

स्कन्दपुराणे,

एवं रूपैकवीरा सा सर्वकामफलप्रदा ।

यस्याः सन्दर्शनादेव सर्वकामफलं लभेत् ॥

सर्वदेवनमस्कारायत्फलं तु भवेन्नृणाम् ।

तत्फलं रेणुकां दृष्ट्वा प्राणिनां च भवेद्भुवम् ॥ •

तथा,

तस्थौ कोटीश्वरो देवो जपदग्निः स्वयंहरः ।

जगन्नयोपकाराय प्रणीतायास्तटे शुभे ॥

कोटितीर्थे च ये स्नात्वा भक्त्या कोटीश्वरं मुनिम् ।

पश्येयुस्ते विपाप्मानो गच्छन्ति हरिमन्दिरम् ॥

आजन्म यत्कृतं पापमिह जन्मकृतं महत् ।

भस्मीभवति जन्तूनां तत्कोटीश्वरदर्शनात् ॥

दुर्लभं रेणुकायास्तत्प्राणिनां दर्शनं शुभम् ।

दुर्लभं कोटितीर्थं च तत्कोटीश्वरदर्शनात् ॥

इदं रेणुकातीर्थं रेणुकाश्रमश्च ।

सम्प्राप्ता पुण्यसलिला पवित्रं रेणुकाश्रमम् ।

कुरुक्षेत्रमाहात्म्ये तत्र प्राणत्यागफलम् । ४७५

दीक्षितो यत्र रामोऽभूत् सर्वक्षत्रक्षयाध्वरे ॥
इति यमुनातटे यत्पद्मपुराणोक्तं तदपि युगभेदाश्लेषम् ।

अथ कुरुक्षेत्रे प्राणत्यागफलम् ।

लैङ्गे,

वाराणस्यां तथाप्येवमविमुक्ते विशेषतः ।
केदारे च महाक्षेत्रे प्रयागे च विशेषतः ॥
कुरुक्षेत्रे च यः प्राणांस्त्यजेत् स याति निर्द्वेतिम् ।
आधायार्घिं शिवक्षेत्रे सम्पूज्य परमेश्वरम् ॥
स्वदेहपिण्डं जुहुयाद्यः स याति परां गतिम् ।
यावता च निराहारो भूत्वा प्राणान् परित्यजेत् ।
शिवक्षेत्रे मुनिश्रेष्ठाः शिवसायुज्यमाप्नुयन्त ॥
छित्त्वा पादद्वयं वापि शिवक्षेत्रे वसेत्तु यः ।
स याति शिवतां चैव नात्र कार्या विचारणा ॥
क्षेत्रस्य दर्शनं पुण्यं प्रवेशस्तच्छताधिकः ।
तस्माच्छतगुणं पुण्यं स्पर्शनं च प्रदक्षिणम् ॥
तस्माच्छतगुणं पुण्यं जलस्नानमतः परम् ।
क्षीरस्नानं ततो विप्राः शताधिकमनुत्तमम् ॥
दध्ना सहस्रमाख्यातं मधुना तच्छताधिकम् ।
घृतस्नानेन चानन्तं शार्करं तच्छताधिकम् ॥
तस्माच्छतगुणः प्राणत्यागः शर्वालये द्विजाः ॥ इति ।

अथ पृथूदकमाहात्म्यम् ।

भारते,

ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य धीमतः ॥

तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 भजानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥
 यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ।
 तत्सर्वं नश्यते राजन् स्नातमात्रस्य कौरव ॥
 अश्वमेधफलं चास्य स्वर्गलोकं च विन्दति ।
 पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वती ॥
 सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ।
 उत्तमे सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ॥
 पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वोमरणं तपेत् ।
 श्वोभाव्यपि मरणं न सन्तापयेदित्यर्थः ।
 गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ॥
 वेदे च नियतं राजन्नपि गच्छेत्पृथूदकम् ।
 पृथूदकात्पुण्यतमं नान्यत्तीर्थं नराधिप ॥
 एतन्मेध्वं पवित्रं च पावनं च न संशयः ।
 तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृतो जनाः ॥
 पृथूदके नरश्रेष्ठ प्राहुरेवं मनीषिणः ॥ इति ।
 अथारुणासरस्वतीसङ्गममाहात्म्यम् ।
 भारते पुलस्त्यतीर्थयात्रायाम् ,
 ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं देव्या यथाक्रमम् ।
 सरस्वत्यारुणायाश्च सङ्गमं लोकविश्रुतम् ॥
 त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥
 आसप्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ । इति ।
 गरुडपुराणे ब्रह्महत्याद्यपनोदकतीर्थप्रस्तावेऽरुणासङ्गमः
 कथितः ।

कुरुक्षेत्रमाहात्म्ये सरस्वतीमाहात्म्यम् । ४७७

अथ ऋणमोचनम् ।

वामने,

ऋणमोचनमासाद्य तीर्थं ब्राह्मणसेवितम् ।

प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः स पापात् परिमुच्यते ॥

वनपर्वणि,

विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।

प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः स पापात् परिमुच्यते ॥

ब्राह्मेऽपि,

सप्तसारस्वतं चैव तीर्थमौशनसं तथा ।

कपालमोचनं चैव अवकीर्णं च काम्यकम् ॥

चतुःसामुद्रिकं चैव शतकं च सहासिकम् ।

रेणुकं पञ्चवटकं विमोचनमथौजसम् ॥ इति ।

वायुपुराणे, :

औजसे चाक्षयं श्राद्धं धर्मराजनिवेशने । इति ।

अन्यानि तीर्थानि पुस्तनेभ्योऽवगन्तव्यानि । गौरवभिया
विरम्यते ।

अथ सरस्वतीमाहात्म्यम् ।

भारते पुलस्त्यतीर्थयात्रायाम्,

सरस्वतीं समासाद्य तर्पयन् पितृदेवताः ।

सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥

प्रभासखण्डे,

चान्द्रायणानि कृच्छ्राणि महासान्तपनानि च ।

प्रायश्चित्तानि दीयन्ते यत्र नास्ति सरस्वती ॥

यावदस्थि मनुष्यस्य तिष्ठेत्सारस्वते जले ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

तथा,

ते देशास्तानि तीर्थानि आश्रमास्ते च पर्वताः ।

येषां सरस्वती देवी मध्ये याति सरिद्वरा ॥

गदापर्वणि,

सरस्वतीवाससमा कुतो रतिः सरस्वतीवामसमा कुतो गुणाः ।

सरस्वतीं प्राप्य दिवं गता जनाः सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीम् ।

सरस्वती सर्वनदीषु पुण्या सरस्वती लोकसुखावहा सदा ।

सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुष्कृतं मदा न शोचन्ति परत्र चेह च ॥ इति ।

तीर्थहेमाद्रौ,

प्राची सरस्वती यत्र ततः किं मृग्यतेऽपरम् ।

तत्स्नानात्फलसम्भूतिस्तपोयज्ञादिलक्षणा ॥

ये पिवन्ति नराः पुण्यां प्राचीं देवीं सरस्वतीम् ।

ततो नराः सुरा ज्ञेया मार्कण्डेऽक्षिरब्रवीत् ॥

तथा,

तत्तीर्थं सर्वतीर्थानां प्राचीनं प्रवरं स्मृतम् ।

पापघ्नं पुण्यजननं प्राणिनां परिकीर्तितम् ॥

ये पुनर्भावितात्मानस्तत्र स्नात्वा जनार्दनम् ।

पूजयन्ति तथा शक्त्या ते प्रयान्ति त्रिविष्टपम् ॥

देवानां प्रवरो विष्णुस्तेन यत्र सरस्वती ।

सेविता तत्परं तीर्थं क्षितौ ब्रह्मसुतोऽब्रवीत् ॥ इति ।

प्राचीनतीर्थम् आदितीर्थमिति चोच्यते ।

भारते गदापर्वणि,

जनमेजय उवाच ।

सप्तसारस्वतं कस्मात् कश्च मङ्गणको मुनिः ।

कथं सिद्धः स भगवान् कश्चास्य नियमोऽभवत् ॥

कुरुक्षेत्रमाहात्म्ये सरस्वतीमाहात्म्यम् । ४७९

कस्य वंशे समुत्पन्नः किञ्चाधीत द्विजोत्तमः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विधिवद्विजसत्तम ॥

वैशम्पायन उवाच ।

राजन् सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिदं जगत् ।

आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती ॥

सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला च मनोरमा ।

सरस्वती चौघवती सुरेणुर्विमलोदका ॥

पितामहस्य महतो वर्त्तमाने महामखे ।

वितते यज्ञवाटे वै संसिद्धेषु द्विजातिषु ॥

पुण्याहघोषैर्विमलैर्देवानां निनदैस्तथा ।

देवेषु चैव व्यग्रेषु तस्मिन् यज्ञविधौ तदा ॥

तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे ।

यजतस्तस्य सत्रेण सर्वकामसमृद्धिना ॥

मनसा चिन्तिता ह्यर्था धर्मार्थकुशलैस्तदा ।

उपनिष्ठन्ति राजेन्द्र द्विजातीस्तत्र तत्र हि ॥

जगुश्च तत्र गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।

वादित्राणि च दिव्यानि वादयामासुरञ्जसा ॥

तस्य यज्ञस्य सम्पत्त्या तुष्टुर्बुर्देवता अपि ।

विस्मयं परमं जग्मुः किमु मानुषयोनयः ॥

वर्त्तमाने तथा यज्ञे पुष्करस्थे पितामहे ।

अब्रुवन् ऋषयो राजन्नायं यज्ञो महागुणः ॥

न दृश्यते सरिच्छ्रेष्ठा यस्मादिह सरस्वती ।

तच्छ्रुत्वा भगवान् प्रीतः सस्माराथ सरस्वतीम् ॥

पितामहेन यजता आहूता पुष्करेषु वै ।

सुप्रभा नाम राजेन्द्र नाम्ना तत्र सरस्वती ॥

तां दृष्ट्वा मुनयस्तुष्टास्त्वरायुक्तां सरस्वतीम् ।
 पितामहमानमन्तीं क्रतुं ते बहु मेनिरे ॥
 एवमेषा सरिच्छ्रेष्ठा पुष्करेषु सरस्वती ।
 पितामहार्थं सम्भूता तुष्ट्यर्थं च मनीषिणाम् ॥
 नैमिषे मुनयो राजन् समागम्य समामते ।
 तत्र चित्राः कथा ह्यासन् वेदं प्रति जनेश्वर ॥
 यत्र ते मुनयो ह्यासन् नानास्वाध्यायवेदिनः ।
 ते समागम्य मुनयः सम्मुखं सरस्वतीम् ॥
 सा तु ध्याता महाराज ऋषिभिः सत्रयाजिभिः ।
 समागतानां राजेन्द्र सहायार्थं महात्मनाम् ॥
 आजगाम महाभागा तत्र पुण्या सरस्वती ।
 नैमिषे काञ्चनाक्षी तु मुनीनां सत्रयाजिनाम् ॥
 आगता सरितां श्रेष्ठा तत्र भारतभूजिता ।
 गयस्य यजमानस्य गयस्येव महाक्रतुम् ॥
 आहूता सरितां श्रेष्ठा तत्र यज्ञे सरस्वती ।
 विशालां तु गयेष्वाहुर्ऋषयः संशितव्रताः ॥
 सरित्सा हिमवत्पार्श्वात् प्रस्तुता शीघ्रगामिनी ।
 उदालके तथा यज्ञे यजतस्तस्य भारत ॥
 स मेने सर्वतः स्फीते मुनीनां मण्डले तदा ।
 उत्तरे कोशलाभागे पुण्ये राजन् महात्मनः ॥
 उदालकेन यजता पूर्वं ध्याता सरस्वती ।
 आजगाम सरिच्छ्रेष्ठा तं देशमृषिकारणात् ॥
 पूज्यमाना मुनिगणैर्वल्कलाजिनसंवृतैः ।
 मनोहरमेतिविख्याता सा हि तैर्मनसा कृता ॥
 सूर्यशुक्लभद्रीषे पुण्ये राजपिसेविते ।

कुरोश्च यजमानस्य कुरुक्षेत्रे महात्मनः ॥
 आजगाम महाभागा सरिच्छ्रेष्ठा सरस्वती ।
 ओघवत्यपि राजेन्द्र वसिष्ठेन महात्मना ॥
 समाहूता कुरुक्षेत्रे दिव्यतोया सरस्वती ।
 दक्षेण यजता चापि गङ्गाद्वारे सरस्वती ॥
 सुरेणुरिति विख्याता प्रस्तुता शीघ्रगामिनी ।
 विमलोदा भगवती ब्रह्मणा यजता पुनः ॥
 समाहूता ययौ तत्र प्रस्थे हिमवतो गिरेः ।
 एकीभूतास्ततस्तास्तु तस्मिन्तीर्थे समागताः ॥
 सप्तसारस्वतं तीर्थं ततस्तत् प्रथितं भुवि ।
 इति सप्त सरस्वत्यो नामतः परिकीर्त्तिताः ॥
 सप्तसारस्वतं चैव तीर्थं पुण्यं तथा स्मृतम् । इति ।
 महाभारते मङ्गणक्रोपाख्यानमुपक्रम्य शिववाक्यम्—
 सप्तसारस्वते स्नात्वाऽभ्यर्चयिष्यन्ति ये तु माम् ।
 न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥ इति ।
 तथा,
 ततो विनशनं राजन् जगामाऽथ हलायुधः ।
 शूद्राभिरान् प्रति द्वेषाद्यत्र नष्टा सरस्वती ॥
 यस्मात्सा भरतश्रेष्ठ द्वेषान्नष्टा सरस्वती ।
 तस्मात्तद्वपयो नित्यं प्राहुर्विनशनेति हि ॥
 अथ प्रभासमाहात्म्यम् ।

भारते,

प्रभासं च तथा तीर्थं तीर्थानां परमं हभूत् ।
 अमावास्यां महाराज नित्यशः शशलक्षणः ॥
 स्नात्वा स्नाप्यायते श्रीमान् प्रभासे तीर्थ उत्तमे ।

अतश्चैनं प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप ॥
 गभां हि परमां लेभे तस्मिन्नुन्मज्ज्य चन्द्रमाः । इति ।
 प्रभासखण्डे,
 जात्यन्धैरिह तुल्यास्ते मृतैः पङ्क्तुभिरेव वा ।
 समर्था ये न पश्यन्ति प्रभासस्थां सरस्वतीम् ॥
 तत्रैव,
 तत्र स्नानं प्रकुर्वीत विगाद्य पतिमम्भसाम् ।
 आदौ कृत्वा तु वपनं सोमेश्वरसमीपतः ॥
 शङ्करं मनसा ध्यायन् केशांस्तत्र परित्यजेत् ।
 तत्र त्यक्त्वाखिलान् केशान् भूयः स्नानं समाचरेत् ॥
 यत्किञ्चित्कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः ।
 तद्यतः पर्वतसुतं सर्वं केशेषु तिष्ठति ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन केशांस्तत्र परित्यजेत् ।
 अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ॥
 नासौ तत्फलमाप्नोति वपनाद्यच्च लभ्यते । इति ।
 भारते,
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ प्रभासं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र सन्निहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ॥
 देवतानां मुखं वीर अनलोऽनिलसारथिः ।
 तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ।
 ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च सङ्गमम् ॥
 गोसहस्रफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।
 दीप्यमानोऽग्निवन्नित्यं प्रभया भरतर्षभ ॥
 तीर्थं सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः

त्रिरात्रमुपितस्तत्र तर्पयेत् पितृदेवताः ॥
विराजति यथा सेमो वाजिमधं च विन्दति । इति ।

अथ पुष्करमाहात्म्यम् ।

भारते,
त्रिलोके देवलोकस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥
दशकोटिसहस्राणां तीर्थानां वै महीपते ।
सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ॥
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरूढणाः ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥
यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा ।
दिव्यभोगा महाराज पुण्येन महता वृताः ॥
मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
पूजन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥
तस्मिंस्तीर्थे महाराज नित्यमेव पितामहः ।
उवास परमप्रीतो देवदानवसम्मतः ॥
पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्पिगणाः पुरा ।
सिद्धिं समभिसम्प्राप्ताः पुण्येन महतान्विताः ॥
तत्राभिषेकं यः कुर्यात् पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
तेनासौ कर्मणाभीक्ष्णं प्रेत्य चेह च मोदते ॥
शाकैर्मूलफलैर्वापि येन वर्त्तयते स्वयम् ।
तद्वै दद्याद्वाह्मणाय श्रद्धावाननमूयकः ॥
तेनैव चाप्नुयात्प्राज्ञो हयमेधफलं नरः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ॥
 न वियोनिं विशन्त्येते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ।
 कार्त्तिकीं तु विशेषेण योऽभिगच्छेत पुष्करम् ॥
 प्राप्नुयात् स नरो लोकान् ब्रह्मणः सद्नेऽक्षयान् ।
 सायम्प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ॥
 उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ।
 जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥
 पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ।
 यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ॥
 तथैव पुष्करं राजन् तीर्थानामादिरुच्यते ।
 उषित्वा दश वर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ॥
 क्रतून् सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ।
 यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपाचरेत् ॥
 कार्त्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ।
 दुष्करं पुष्करे स्नानं दुष्करं पुष्करे तपः ॥
 दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव च दुष्करम् । इति ।
 पद्मपुराणे,
 ऋषिकोटिः समायाता दक्षिणापथवासिनाम् ।
 स्नानार्थं पुष्करे राजन् पुष्करं श्रुवि यद्गतम् ॥
 अथ ते मुनयः सर्वे प्राणायामपरायणाः ।
 ध्यायन्तश्च परं ब्रह्म स्थिता द्वादशवत्सरान् ॥
 ब्रह्मा महर्षयस्तत्र देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ।
 ऋषीस्तान् वारयामासुर्नियमात्ते सुदुष्करात् ॥
 कारणेन वियद्यानं मन्त्रेणाह्वयत द्विजाः ।
 आपोहिष्टेति तिसृभिर्ऋग्भिः सांनिध्यमेष्यति ।

अघमर्षणजप्येन जायते फलदायकम् ॥
 विप्रैर्वाक्यावसाने तु सर्वैस्तैस्तु तथा कृतम् ।
 कृते तु पुष्पतां प्राप्ता जातिदोषास्तु ते द्विजाः ॥
 गर्हिता धर्मशास्त्रेषु ये विप्रा दक्षिणोत्तराः ।
 ये चान्ये पर्वतीयाश्च श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥
 एतस्मात् कारणाद्यानं वियत्येव स्थिरं स्थितम् ।
 कार्त्तिक्यां पुष्करे स्नातुं स्वयमेवाभिगच्छति ॥
 ब्रह्मणा सहितं राजन् सर्वेषां पुण्यदायकम् ।
 तत्रागच्छन्ति ये वर्णाः सर्वे ते पुण्यभाजनाः ॥
 द्विजैस्तुल्या न सन्देहो विना मन्त्रेण ते नृप ।
 अन्तरिक्षादवातीर्णं तीर्थं पैतामहं शुभम् ॥
 स्नानं येऽत्र करिष्यन्ति तेषां लोका महोदयाः ।
 निःस्पृहं तेऽन्यपुण्यस्य कृतस्याप्यकृतस्य च ॥
 करिष्यन्ति महाराज सत्यमेतदुदाहृतम् ।
 तीर्थानां परमं तीर्थं पृथिव्यामिह पठ्यते ॥
 नास्मात् परतरं पुण्यं लोकेऽस्मिन् परिपठ्यते ॥ इति ।

यमः,

कार्त्तिकीं पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते । इति ।

विष्णुः,

पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धं जपहोमतर्पासि च ।

पुष्करे स्नातमात्रस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

अथ स्तुतस्वामिमाहात्म्यम् ।

वराहपुराणे,

वराह उवाच ।

स्तुतस्वामीतिविख्यातं मम क्षेत्रं भविष्यति ।

द्वापरं युगमासाद्य तत्र स्थास्यामि सुन्दरि ॥
 पुत्रोऽहं वसुदेवस्य देवक्या गर्भनिःसृतः ।
 वासुदेव इति ख्यातः सर्वदानवमूदनः ॥
 कौमुदस्य तु मांसस्य शुरुपक्षे तु द्वादशीम् ।
 त्रयाणां वाजपेयानां यज्ञानां स्नानमात्रतः ॥
 फलं प्राप्नोति सुश्रोणि धृतिमान्मतिमान्नरः ।
 अथात्र मुञ्चति प्राणान् मम कर्मानुसारतः ॥
 वाजपेयफलं भुक्त्वा मम लोकं प्रपद्यते ।
 आयसी प्रतिमा तत्र ममाभेद्या न संशयः ॥
 ब्रुवन्ति कोचित् काष्ठेति आयसीत्यपरेऽब्रुवन् ।
 पाषाणी तु परे ब्रूयुः परे वज्रमयीति च ॥
 ऊर्ध्वा वा यदि बाधस्ताद्ब्रुवन्ति मम पार्श्वतः ॥
 तेषां तथेति स्पृशन्ति शिरो मध्ये च तु क्वचित् ।
 ये च पश्यन्ति मां भूमि मणिपूरगिरौ स्थितम् ॥
 त्रिसन्ध्यं मां च सन्तस्तु मत्प्रसादाच्च सुन्दरि ।
 ते सर्वे किल्बिषान्मुक्ता यान्ति तां परमां गतिम् ॥
 तथा,
 सगुह्यं पूर्वपार्श्वे तु मम क्षेत्रस्य सुन्दरि ।
 अदूरात्रीणि क्रोशानि परिमाणं विधीयते ॥
 धृतपापेति विख्यातं तत्र गुह्यं परं मम ।
 अदूरात्पञ्च क्रोशानि मम क्षेत्रस्य पश्चिमे ॥
 तत्र कुण्डे महाभागे मम यद्रोचते जलम् ।
 तत्र स्नानं प्रकुर्वीत पञ्चरात्रोपितो नरः ॥
 यदंशे दुष्कृतं किञ्चित् यच्च आत्मनि संस्थितम् ।
 तत्र कृत्वोदकं भद्रे धृतपापे यशस्विनि ॥

इन्द्रलोकं समुत्सृज्य मम लोकं स गच्छति ।
 तत्राश्रयं महाभागे धूतपापे शृणुष्व मे ॥
 वर्त्तते च विशालाक्षि मणिपूरगिरौ स्थितम् ।
 तावन्न पतते धारा यावत् पापं न धूयते ॥
 धूतपापे च मुश्रोणि धारात्र पतते महीम् ।
 तत्तु क्षेत्रं वरारोहे समन्तात्पञ्चयोजनम् ॥
 तत्र तिष्ठाम्यहं देवि पश्चिमां दिशमास्थितः ।
 तत्र चामलकी भद्रे अदूरादर्द्धयोजनात् ॥
 तां न कश्चिद्विजानाति पापकर्मा नराधमः ।
 उपोष्य च त्रिरात्राणि श्रद्धवानो जितेन्द्रियः ॥
 तत्र गत्वा वरारोहे उदिते तु दिवाकरे ।
 अथ मध्याह्नवेलायां यदि वास्तङ्गते रवौ ॥
 एकचित्तेन गन्तव्यं श्रुतिं कृत्वा मुनिश्चलाम् ।
 यस्तत्र लभते भद्रे फलमामलके शुभम् ।
 पञ्चरात्रेण पश्येत्तु तस्मिन् भूतगिरौ स माम् ॥ इति ।

अथ बदरिकाश्रममाहात्म्यम् ।

वराहपुराणे,

वराह उवाच ।

तस्मिन् हिमवतः पृष्ठे स्थानं गुह्यं परं मम ।
 तत्राहमग्निना भूमिं तपसा परितोषितः ॥
 अग्निना सदृशो भूत्वा कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 प्राप्नुवन्ति च मद्भक्ता बदर्यां गुह्यमुत्तमम् ॥
 सुदुर्लभं च तत्क्षेत्रं हिमकूटशिलातलम् ।
 यस्तु तत्प्राप्नुते क्षेत्रं कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥
 ब्रह्मकुण्डेति विख्यातमस्ति तत्र शिलोच्चये ।

स्नानं करोति यस्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥
 अग्निष्टोमशताक्षुल्यं फलं प्राप्नोति मानवः ।
 उपित्वा तत्र कृच्छ्राणि यदि प्राणान् पारित्यजेत् ॥
 ब्रह्मलोकमतिक्रम्य मम लोकं स गच्छति ।
 अग्निकुण्डेतिविख्यातं तत्र कुण्डं परं मम ॥ इति ।
 तथा तत्रैव,
 अस्ति सत्यपदं नाम तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ।
 तिस्रः शृङ्गात् पतन्ते च धारा मुसलसन्निभाः ॥
 यस्तत्र कुरुते स्नानं त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 सत्यवादी भवेद्दक्षो मम कर्मपरायणः ॥
 यस्तत्र मुञ्चति प्राणान् यदि कृत्वा जलाशनम् ।
 सत्यलोकमतिक्रम्य मम लोके स मोदते ॥
 इन्द्रकुण्डेतिविख्यातं बदर्या च श्माश्रमे ।
 तत्राहं देवि शक्रेण निष्फलं परितोषितः ॥
 स्थूले शिलातले तत्र मम धर्मे व्यवस्थितः ॥
 स्नानं करोति यस्तत्र एकरात्रोपोषितो नरः ।
 तत्र चैव तु शृङ्गेभ्यः स्थूलधारा पतेद्भुवि ।
 सत्यवादी शुचिर्भूत्वा सत्यलोके महीयते ॥
 अथात्र मुञ्चते प्राणान् कृत्वा तत्र अनाशकम् ।
 सत्यलोकमतिक्रम्य मम लोके महीयते ॥
 अस्ति पञ्चाशिखं नाम बदर्यामाश्रमे मम ।
 यत्र धाराः पतेत्पञ्च पञ्चशृङ्गसमाश्रिताः ॥
 यस्तत्र कुरुते स्नानं पञ्चस्रोते परं मम ।
 मोदते नाकपृष्ठे तु सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 यद्यत्र मुञ्चते प्राणान् कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।

स्वर्गलोकमतिक्रम्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
चतुःस्रोतमिति ख्यातं तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ।
धाराः पतन्ति चत्वारि चतुरो दिशमाश्रिताः ॥
यस्तत्र कुरुते स्नानमेकरात्रोपितो नरः ।
मोदते नाकपृष्ठे तु प्रम भक्तश्च जायते ॥
तथा,

अस्ति चोर्वशीकुण्डेति गुह्यं क्षेत्रं परं मम ।
यत्र चैवोर्वशी भिक्षा दक्षिणादूरुनिःसृता ॥
इत्याद्यभिधाय—

तदेतदुर्वशीकुण्डे एकरात्रोपितो नरः ।
यः स्नाति सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥
उर्वशीलोकमासाद्य क्रीडते कालमक्षयम् ॥

तथा,
चदरीमाश्रमं पुण्यं यत्र तत्र स्थितः स्मरेत् ।
स याति वैष्णवं स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितः ॥ इति ।

अथ लोहार्गलमाहात्म्यम् ।

वराहपुराणे,

वराह उवाच ।

गुह्यमन्यत्प्रवक्ष्यामि कारणं सततं शुभे ।
अहं सिन्धोस्तटे भद्रे गत्वा वै त्रिंशयोजनम् ॥
म्लेच्छमध्ये वरारोहे हिमवन्तं समाश्रितः ।
तत्र लोहार्गलं नाम निवासो मे विधीयते ॥
गुह्यं च परमं स्थानं समन्तात्पञ्चयोजनम् ।
दुर्दृशी दुःसहं चैव पावकैः परिवेष्टितम् ॥
तत्र तिष्ठाम्यहं भद्रे उदीचीं दिशमाश्रितः ।

केचिन्न जानते तत्र सुमूर्तिं मम संस्थिताम् ॥
 ये तु यान्ति वरारोहे स्वकर्मपरिनिष्ठिताः ।
 ते मां चैवात्र पश्यन्ति गुह्यानि च यथा तथा ॥
 तत्र कुण्डे च सुश्रोणि स्नानं कुर्वीत निश्चितम् ।
 उपोष्य च त्रिरात्रं तु विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 ततः स्वर्गमहस्त्रेषु मांदते नात्र संशयः ।
 अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तत्र यत्परमाद्भुतम् ॥
 चतुर्विंशतिद्वादश्यां न मांसेन विना मम ।
 बलिर्हि दीयते तत्र सर्वकामविशोधनः ॥
 अश्वो मे कल्पितस्तत्र सर्वरत्नविभूषितः ।
 श्वेतकुमुदपुष्पाभः शङ्खचक्रसमन्वितः ॥
 शार्ङ्गमेतद्धनुस्तत्र अक्षमूत्रं कमण्डलुः ।
 आसनं भूषणं दिव्यं दीयते चात्र उत्तमम् ॥
 अस्मिन् गुह्ये महाभागे क्षेत्रे लोहार्गले मम ।
 सिद्धिकामेन मर्त्येन गन्तव्यं नात्र संशयः ॥
 समन्तात्पञ्चविंशत्तु योजनानि वरानने ।
 न तस्य कर्म विद्येत एष मे निश्चयः परः ॥ इति ।

अथ केदारमाहात्म्यम् ।

देवीपुराणे,
 ईशानशिखरं नाम हिमकुन्देन्दुसन्निभम् ।
 तत्र देवः स्वयं साक्षात् तिष्ठते परमेश्वरः ॥
 ईशानो लोकविख्यातस्त्रैलोक्यविदितः स वै ।
 तत्र रेतोदकं शक्र पूर्वं देवेन निर्मितम् ॥
 गोपितं पिहितं तच्च न विज्ञातं सुरासुरैः ।
 तथा,

केदारमुदकं पीत्वा न पुनर्जन्म विद्यते ।
 न योनिषु नियुज्येत स गच्छेच्छाश्वतं पदम् ॥
 कृतं प्रकाश्यं तत् कुण्डं यदासीद्गोपितं मम ।
 मनुष्याणां हितार्थाय मज्जनां च भवार्णवे ॥
 दर्शितं ज्ञानमुदकं पीत्वा न जन्मसम्भवः ।
 न पारं लभते ब्रह्मा न विष्णुर्न पुरन्दरः ॥
 पिबन्ति मानुषाः सर्वे यस्य वै तुष्यते शिवः ।
 न केदारात्परो मोक्ष एवं साक्षाच्छिवोऽब्रवीत् ॥
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रात्सरांसि च ।
 ज्ञानरेतोदकस्यैते कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 अश्वमेधसहस्रं च यो यजेत् पृथिवीपतिः ।
 ज्ञानरेतोदकस्यैतत् सहस्रांशेन पूर्यते ॥
 अग्निष्टोमसहस्रं तु धौण्डरीकशतं तथा ।
 यो यजेद्द्रव्यसम्पन्नो ब्राह्मणः क्षत्रियस्तथा ॥
 केदारस्य तु तत् सर्वं सहस्रांशं न पूरयेत् ।
 कामपत्नीसहस्राणि पिब खाद च मोद च ॥
 केदारमुदकं पीत्वा सर्वं तरति दुष्कृतम् ।

तथा,

स्नानं दीक्षाथ वा शक्र धारणं भस्मनस्तथा ।
 रेतोदकस्य तत्सर्वं कलां नार्हति षोडशीम् ॥

तथा,

यथा पिबन्ति तत्तोयं विधिं तस्य वदाम्यहम् ।
 गत्वा मन्दाकिनीं पुण्यां स्नात्वा तत्रैव मानवः ॥
 देवानामुदकं दत्त्वा पिण्डं पितृषु दापयेत् ।
 नमस्कृत्वा तथेशानं भावयुक्तेन चेतसा ॥

गत्वा कुण्डसमीपं तु विधिवत्समवस्थितः ।
 गत्वा देवं शिवं तत्र उपां चापि महेश्वरीम् ॥
 नदीं गणपतिं चैव सर्वास्तांश्च गणेश्वरान् ।
 शिवोऽहमिति सञ्चिन्त्य पिवेद्दामेन पाणिना ॥
 त्रिः पीत्वा वामहस्तेन दक्षिणेन पुनः पिवेत् ।
 त्रीन् वारांस्तेन पीत्वा तु भूयश्चाञ्जलिना पिवेत् ॥
 तेन पीत्वा तु वारांस्त्रीन् पिवेत्तु बलिवर्द्धवत् ॥
 भूमिमाक्रम्य जानुभ्यां तथा हस्तद्वयेन तु ।
 शिरः प्रसार्य वक्त्रेण त्रिः पिवेत् पुनरेव तु ॥
 उत्थाय नर्देत्रीन् वारान् स्फोटेत्रींश्च तथापरान् ।
 नमस्कृत्य तथेशानं कृताञ्जलिपुटः स्थितः ॥
 कृतार्थः कृतपुण्योऽसौ शिवसायुज्यमागतः ।
 विधिना पीतमुदकं कुलानां तारप्रेच्छतम् ॥ इति ।

अथ शालग्राममाहात्म्यम् ।

वराहपुराणे,

वराह उवाच ।

अस्ति स्थानं परं गुह्यं तस्मिन् गुह्ये शिलोच्चये ।
 गण्डक्याश्चोत्तरे पार्श्वे गिरिराजस्य दक्षिणे ॥
 शालग्राम इति ख्यातं यम भक्तसुखावहम् ।
 मर्मतद्रोचते स्थानं गिरिकूटे शिलोच्चये ॥
 शालग्राम इति ख्यातं भक्तप्रसारमोक्षणम् ।
 पञ्चदशात्र गुह्यानि शालग्रामे यशस्विनि ॥
 अद्यापि तन्न जानन्ति मुक्त्वा वाराहमांजिनान् ।
 तथा,
 तत्र देवहृदं नाम मम क्षेत्रं यशस्विनि ।

तत्र क्रान्तं मया भूमि बलियज्ञविनाशने ॥
 स हृदो वरदश्रेष्ठो मनोज्ञः शुभशीतलः ।
 अगाधश्च सदा भूमि देवानामपि दुर्लभः ॥
 तस्मिन् हृदे महाभागे सदा मम कृतोदके ।
 चक्राङ्गाः परितो मत्स्याः पर्यटन्ति इतस्ततः ॥
 तस्मिन् देवहृदे भूमि चतुर्विंशतिद्वादशीम् ।
 सौवर्णानि च पद्मानि दृश्यन्ते उदिने रवौ ॥
 दृश्यन्ते तावदेतानि यावन्मध्यन्दिने स्थितः ।
 तत्र स्नानं प्रकुर्वीत दशनक्तोषितो नरः ॥
 दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ।
 अथात्र मुञ्चति प्राणान् मम चित्तव्यवस्थितः ॥
 अश्वमेधफलं भुक्त्वा मम लोकाय गच्छति ।
 पूर्वामुखस्त्वहं तत्र शालग्रामे यशस्विनि ॥
 भविष्यामि न सन्देहो भूमि भागवतप्रियः ।
 अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ॥
 यत्र गुह्यं परं क्षेत्रं न जानन्ति विमोहिताः ।
 शिवो मे दक्षिणे स्थाने तिष्ठते विगतज्वरः ॥
 लोकानां प्रवरः श्रेष्ठः सर्वलोकवरो हरः ।
 तमवन्ध तु गोविन्दं वन्दमानस्य सुन्दरि ॥
 वृथा गमनमित्याहुरेवमेतन्न संशयः ।
 शिवं देवं तु वन्दित्वा भूमि मां यश्च वन्दते ॥
 लभते पुष्कलां सिद्धिं या मयात्र प्रकीर्त्तिता ।
 समस्तं च मम क्षेत्रं दशयोजनविस्तरम् ॥
 मृताऽत्र पुनरायान्ति मां सत्कर्मानुमारिणः ।
 भारते,

सदा सन्निहितो यत्र हरिर्वसति भारत ।
 शालग्राम इति ख्यातो विष्णोरद्भुतकर्मणः ॥
 अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 तन्नोदयानं धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनम् ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे सन्निहिताः सदा ॥
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 जातिस्मरत्वमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ इति ।

अथ नैमिषमाहात्म्यम् ।

तत्र महाभारते,
 ततस्तु नैमिषं गच्छेत् पुण्यं सिद्धिनिषेवितम् ।
 तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैर्दृतः ॥
 नैमिषं पार्थिवानस्य पापस्यार्द्धं प्रणश्यति ।
 प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 तत्र मासं वसेद्दीरो नैमिषे तीर्थतत्परः ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि नैमिषे तानि भारत ॥
 अभिषेकान्नरस्तत्र नियतो नियताशनः ।
 गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतमत्तम ।
 यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ॥
 स मां देस्त्वर्गलोकस्थ एवमाहुर्मनीषिणः ।
 नित्यं मेध्यं च पुण्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥
 गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतश्च जायते ॥ इति ।
 लोमशतीर्थयात्रायाम् ,

ते तथा सहिता वीरा वमन्तस्तत्र तत्र ह ।
 क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥
 ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप ।
 कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तं च भारत ॥
 तत्र देवान् पितॄन् विप्रांस्तर्पयित्वा यथाविधि ।
 कन्यातीर्थे श्वतीर्थे च गवां तीर्थे च कौरव ॥
 बालकोट्यां विषमस्थे गिरावुष्य च पाण्डवाः ।
 बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ इति ।

कूर्मपुराणे,

इदं त्रैलोक्यविख्यातं तीर्थं नैमिषमद्भुतम् ।
 महादेवप्रियतरं महापातकनाशनम् ॥
 तथा तत्रैव ऋषीन् प्रति-

ब्रह्मोवाच ।

सन्तं महान्तमासन्नं वाङ्मनोदोषवर्जितम् ।
 देशं तं वः प्रवक्ष्यामि यस्मिन् देशे चरिष्यथ ॥
 उक्त्वा मनोमयं चक्रं संस्पृष्ट्वा तानुवाच ह ।
 क्षिप्तमेतन्मया चक्रमनुव्रजत माचिरम् ॥
 यत्रास्य नैमिः शीर्येत स देशः स च विश्रुतः ।
 ततो मुमोच तच्चक्रं ते च तं समनुव्रजन् ॥
 तस्य वै व्रजतः क्षिप्रं यत्र नेमिरशीर्येत ।
 नैमिषं तत् स्मृतं नाम्ना पुण्यं सर्वत्र पूजितम् ॥
 सिद्धचारणसङ्कीर्णं यक्षगन्धर्वसेवितम् ।
 स्थानं भगवतः शम्भोरिति नैमिषमुत्तमम् ॥
 अत्र देवाः सगन्धर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः ।
 तपस्तप्त्वा पुरा देवा लेभिरे प्रवरान् वरान् ॥

इमं देशं समाश्रित्य षट्कुलीयाः समाहिताः ।
 शक्रेणाराध्य देवेशं दृष्टवन्तो महेश्वरम् ॥
 भक्तदानं तपस्तप्तं श्राद्धजप्यादिकं तथा ।
 एकैकं पावयेत् पापं सप्तजन्मकृतं तथा ॥ इति ।

अथेन्द्रप्रस्थमाहात्म्यम् ।

सौभरिसंहितायाम्,
 इन्द्रप्रस्थारूपमेतद्वै क्षेत्रमिन्द्रस्य पावनम् ।
 तेनात्र पूजितो विष्णुः क्रतुभिर्वहुदक्षिणैः ॥
 तुष्टेन विष्णुना तस्मै वरो दत्तो निशाम्यताम् ।
 भोः शक्र तावके क्षेत्रे सर्वतीर्थमये जनाः ॥
 तनुं त्यक्ष्यन्ति ये ते वै मत्तुल्या हिंसका अपि । इति ।

अथायोध्यामाहात्म्यम् ।

तत्र स्कन्दपुराणे अयोध्यामानम् ।
 सहस्रधारामारभ्य योजनं पूर्वतो दिशि ।
 प्रत्यग्दिशि तथैवात्र योजनं सर्वतोऽवधि ॥
 दक्षिणोत्तरभागेषु सरयूतमसावधि ।
 एतत् क्षेत्रस्य संस्थानं हरेरन्तर्गृहं स्मृतम् ॥
 मत्स्याकृतिरियं ब्रह्मन् पुरीं विष्णोरुदीरिता ।
 पश्चिमे मत्स्यमूर्द्धा तु गोप्रतारे स्थितो द्विज ॥
 पूर्वतः पुच्छभागो हि दक्षिणोत्तरमध्यतः ।
 तस्यां पुर्यां महाभागो नाम्ना विष्णुर्हरिः स्वयम् ॥
 देवो दृष्टप्रभावोऽसौ प्राधान्येन रमत्यहो ।

नरसिंहपुराणे,

मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि तीर्थानि विविधानि च ।

- अयोध्यायां सुपुण्यानि सद्यः पापहराणि वै ।
 न विस्तरेण शक्तिर्मे वक्तुमस्ति महामते ॥
 सङ्क्षेपात्कथयिष्यामि कानिचित् प्रथितानि वै ।
 यत्र रामो नरव्याघ्रः पञ्चपत्रायतेक्षणः ॥
 कृमिकीटपतङ्गाद्यैर्जनैः स्नात्वा जनार्दनः ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः स्तूयमानोऽप्सरोगणैः ॥
 दिव्यैः सेन्द्रैः सरुद्रैश्च गन्धर्वैः किन्नरैस्तथा ।
 दिव्यं विमानमास्थाय स्वपदं प्राप्तवान् हरिः ॥
 - गोप्रतारमिति तं विद्धि तीर्थानामुत्तमं पदम् ।
 तस्य पुण्यफलं यत्स्यात् तच्छृणुष्व महामते ॥
 गवां सहस्रं यो दद्याद्वाह्यणेभ्यो महामते ।
 कुरुक्षेत्रे महापुण्ये ग्राह्यस्ते दिवाकरे ॥
 तत्फलं समवाप्नोति गोप्रतारे स्नानकृन्नरः । इति ।
 तथा गोप्रतारमधिकृत्य-

भारते,

तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 ततस्तिलोदकं नाम सदा ब्रह्मपिसेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 चक्रतीर्थे नरः स्नात्वा पीत्वा तज्जलमुत्तमम् ।
 सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः सर्वदेवैश्च पूजितः ॥
 दिव्यं विमानमास्थाय पुरन्दरपुरं व्रजेत् ।
 तत्र भुक्त्वा बहून् भोगान् पुनर्विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 अग्नितीर्थे नरः स्नात्वा नरसिंहं च पूजयेत् ।
 अग्निरूपान्वितो भूत्वा परां गतिमवाप्नुयात् ॥

ततो बृहस्पतेः कुण्डं तीर्थानां तीर्थमुत्तमम् ।
 तस्य पुण्यफलं यत्स्यात् तद्वदामि समासतः ॥
 यो नरः प्रातरुत्थाय स्नानं कृत्वा विधानतः ।
 नारसिंहमथाराध्य तस्मिंस्तीर्थे महामते ॥
 गन्धपुष्पादिभिर्नित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 स वागीशो भवेत्तत्र ततः स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
 दिव्यरत्नविचित्राङ्गो दिव्याभरणभूषितः ।
 विमानेनार्कवर्णेन नरर्भिहपुरं व्रजेत् ॥
 शतवर्षसहस्राणि दिव्यया सङ्ख्ययानघ ।
 भुक्त्वा विष्णुपुरे भोगान् पुनः सायुज्यमाप्नुयात् ॥
 तस्मात्परतरं राजन् ब्रह्मकुण्डमिति श्रुतम् ।
 तीर्थानामुत्तमं तीर्थं तत्फलं शृणुतादरात् ॥
 न विस्तरान्मया शक्यं वक्तुं ते साक्षरं नृप ।
 सङ्क्षेपात् कथयिष्यामि तस्य तीर्थस्य यत्फलम् ।
 जितेन्द्रिया जितक्रोधा रागद्वेषविवर्जिताः ॥
 ब्रह्मकुण्डं समासाद्य ये नराः पर्युपासते ।
 ते मुक्तपापा विप्रेन्द्र परां सिद्धिमवाप्नुयुः ॥
 तस्मिन् कुण्डे सकृत्स्नात्वा यो नृसिंहं च पूजयेत् ।
 दिव्यं विमानमारुह्य अप्सरोगणसेवितः ॥
 संस्तूयमानो देवैश्च सिद्धैश्च परमर्षिभिः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 ब्रह्मणा कृतसत्कारो बहुकालं नृपात्मज ।
 ततो विष्णुपुरं गत्वा पुनः सायुज्यमाप्नुयात् ॥
 कोटितीर्थे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अग्निष्टोमसहस्राणि वाजपेयशतानि च ॥

- कर्तुंश्च यत्फलं प्रोक्तं कोटितीर्थजलाप्लुतः ।
 तत्फलं समवाप्नोति सत्यमेतन्मयोदितम् ॥
 सुवर्णदानगोदानधान्यदानेषु यत्फलम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति कोटितीर्थजलाप्लुतः ॥
 ततः सप्तर्षितीर्थं च परममृषिसेवितम् ।
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥
 ततः परं प्रवक्ष्यामि स्वर्गद्वारं महापदम् ।
 सर्वदुःखक्षयकरं सर्वशान्तिकरं परम् ॥
 -- यत्तीर्थं मुनिभिर्देवैः पुरन्दरपुरोगमैः ।
 अप्सरोगणसंयुक्तैर्गन्धर्वैः किन्नरैस्तथा ॥
 यक्षैर्विद्याधरगणैः सेव्यमानं समन्ततः ।
 तस्य तीर्थस्य यत्पुण्यं तत्फलं कथयामि ते ॥
 न विस्तारान्मया वक्तुं शक्यं तस्य फलं नृप ।
 तस्मात्सङ्क्षेपतो वक्ष्ये समाहितमनाः शृणु ॥
 कपिलां लक्ष्मणोपेतां सवत्सां गां पयस्विनीम् ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियायाहिताग्रये ॥
 यो दद्याद्विदुषे विद्वान् यत्फलं नान्तमुच्यते ।
 तत्फलं सर्वमाप्नोति स्वर्गद्वारजलाप्लुतः ॥
 नरः प्रत्यूषसि स्नात्वा स्वर्गद्वारे महामते ।
 तत्र विष्णुं प्रतिष्ठाप्य नारसिंहमनामयम् ॥
 पूजयित्वा हरौ भक्तिमुद्रहन् संयतेन्द्रियः ।
 त्यक्त्वा देहं नृपश्रेष्ठ प्राप्नुयाद्वैष्णवं पदम् ॥
 यः स्मरेत्प्रातरुत्थाय स्वर्गद्वारं नराधिप ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स गच्छेत्परमां गतिम् ॥
 यस्मिन् बहति संयुक्ता सरयूर्धरेण तु ।

तत्सङ्गमुत्तमं तीर्थं गङ्गायमुनयोयेथा ॥
 बालखिल्याश्रितं तीर्थं सर्वपातकनाशनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो गच्छेद्ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥
 बिल्वतीर्थमिति ख्यातं शङ्करायतनं महत् ।
 तत्र शङ्करमभ्यर्च्य स्नानं कुर्यात्तु यो नरः ॥
 रुद्रलोकमवाप्नोति विमानेन विराजता ।
 ततो गालवतीर्थेन्द्रमुत्तमं भुवि विश्रुतम् ॥
 तत्र स्नात्वा दिवं प्राप्य गच्छन्ति ब्रह्म निष्कलम् ।
 गोमत्यां रामतीर्थे तु यो नरः स्नानमाचरेत् ॥
 तत्र विष्णुं प्रतिष्ठाप्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
 आराध्य सिद्धिमाप्नोति स नरो नात्र संशयः ॥
 जटाकुण्डमिति ख्यातं सर्वपापहरं शुभम् ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च ब्रह्मलोकं महीयते ॥ इति ।

अथ सरयूमाहात्म्यम् ।

तत्र स्कान्दे अयोध्याखण्डे,
 यस्यास्तीरे पुण्यजला कूजद्भृङ्गविहङ्गमा ।
 सरयूनाम तटिनी मानसपभवोत्तमा ॥
 धर्मद्रवपरीणामा धर्मरोत्तमसङ्गता ।
 मृनीश्वराश्रिततटा जागर्ति जगदुत्तमा ॥
 दक्षिणाच्छ्रवणाङ्गुष्ठान्निःसृता जाह्नवी हरेः ।
 वामाङ्गुष्ठान्मुनिवराः सरयूर्निर्गता विभोः ॥
 तस्मादिमे पुण्यतमे नद्यौ देवविनिर्मिते ।
 एतयोः स्नानमात्रेण ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ इति ।
 स्कन्दपुराणे,

- (१९) शिष्यस्तोत्रावली । उपलब्धविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २
- (२०) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशा-
ऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणान्धज-
भट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २
- (२१) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि-मी-
मांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालि-
कनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो
मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (२२) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवर-
श्रीसदानन्दव्यासभणितस्तत्कृतव्याख्यासाम-
मलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३
- (२३) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय
श्रीकर्कचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२४) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविर-
चितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) ३
- (२५) श्रीहर्षभणितं लण्डनसंग्रहालयम् । आ-
नन्दपूर्वविरचितया लण्डनफाकिकावि-
भजनाख्यया व्याख्यया वियासागरीति
प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४
- (२६) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमधुविरचिता १
- (२७) श्रीलक्ष्मीसहस्रम् - बालकौथिनीव्याख्य-
याऽनूतरणिकया च सहितम् । ८
- (२८) ब्रह्मसूत्रवृत्तः मरौचिका श्रीव्रजनाथ-
भट्टकृतः (वेदान्तः) ... २
- (२९) कोडपञ्चसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्कर-
सिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजा-
गदीयः प्रत्ययानुमानगादाध्यायः प्रत्य-
यानुमानमाध्यायौ व्युत्पत्तिवादस्य शक्ति-
वादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशि-
कायाः कुसुमाञ्जलेश्च कोडपञ्चाणि ३
- (३०) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभ-
ट्टविरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिप्रेतिकासहित-
श्रीदेवाचार्यभणितसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
- (३१) षड्विंशतसमुच्चयः । बौद्धनैयायिका-
पिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसमेतः ।
मणिभट्टकृतटीकया सहितः । हरिभट्ट-
सूत्रिकृतः । ... १
- (३२) शुद्धाद्वैतमार्तण्ड प्रकाशव्याख्यासहितः

- प्रमेयरत्नार्णवश्च ... १
- (३३) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोम-
णिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३
- (३४) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
श्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रका-
शात्मकः । साविण्यदीपकश्च ... ११
- (३५) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायश्री-
मिश्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः १
- (३६) रघुतिसाराद्धारः विद्वद्भारविश्वभरविषा-
डिभक्तिलितः । ... ४
- (३७) वेदान्तप्रज्ञासूत्रम् । श्रीभगवत्पुरुषो-
त्तमाचार्यकृतम् । ... २
- (३८) प्रस्थानपरिभाषा । गोस्वामिश्रीपुरुषो-
त्तमजीमहाराजविरचितः ... २
- (३९) वेदान्तपरिभाषासौमं नाम ब्रह्ममीमांसा-
भाष्यं श्रीनिम्बार्कचार्यविरचितम् । १
- (४०) योगदर्शनम् । परमहंसपरिभाषाचार्य-
नारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रि-
कासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । १
- (४१) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिभाषाचार्य-
श्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माऽमृत-
वर्णिनिसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४
- (४२) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्भारमि-
हैवरसूरविरचितः । ... १
- (४३) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविरचितानि
श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठल-
नाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिताः श्रीम-
द्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्ण श्रीसुबो-
धिनीटिप्पण्याः-प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री
पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ३
- (४४) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
श्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ... ४
- (४५) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । भुतिसिद्धा-
न्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिभक्त्याजि-
मिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावली
श्रीपुरुषोत्तमप्रसादः शर्मकृता अध्यात्म
सुधातरङ्गिण्याख्य टीकया सहिता । १
- (४६) रघुभट्टादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिभाषा-
काचार्यनारायणाश्रमाशिव्यामध्वनाथमिश्र-
विरचितः । रघुकृतटीकाविधूषितश्च १

- (४३) यास्यवत्कस्म्यतिः । बालम्भट्टीसमाख्य-
व्याख्यासमलङ्कृतगिताक्षरासहिता । व्य-
वहाराध्यायः ... ११
- (४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-
र्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्व-
चिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकाशिरोमणि-
विरचितदीधित्या च गर्भिता । ४
- (४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमुनिप्रणी-
ता । रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपञ्चस्या-
ख्यव्याख्यया सहिता । तर्कपद । ५
- (४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहो-
पाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचिता ।
श्रीमद्दुर्बलाचार्य बालम्भट्टाभ्यां विर-
चितकुञ्जिकाकलाह्वयीकाद्वयसंवलिता । १०
- (४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानेथीः । पर्वतीय
विश्वेश्वरभूषणविरचितः । ६
- (४८) विरमिचोदयः । लक्षणप्रकाशः ।
महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ७
- (४९) बृहदारण्यकवार्त्तिकसार श्रीमद्विद्यारण्यस्वा-
मिविरचितः । महेश्वरतार्थकृतयालघुसं-
ग्रहाख्यया टीकया समलङ्कृतः । ६

- (५०) वीरमिचोदयः । राजनीतिप्रकाशः । महा-
महोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ५
- (५१) पूर्वमीमांसा अधिकरणकौमुदी । श्रीमन्म-
हामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्य-
विरचिता परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्व-
कं टिप्पण्या परिकृत । १
- (५२) प्रसस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः । तत्र क-
णादरहस्यम् । श्रीशंकरमिश्रविरचितम् । १
- (५३) क्रमदीपिका । श्रीमन्महामहोपाध्याय
कदमीरिकेशवभट्टविरचिता । विद्यावि-
नोदश्रीमोक्षिन्दभट्टाचार्यकृतविवरणोपेत । १
- (५४) वीरमिचोदयः । तार्थप्रकाशः । महा-
महोपाध्याय श्रीमित्रमिश्रविरचितः । ५
- (५५) सांख्यसंग्रहः । तत्र सांख्यतत्त्वविवेचनम्
श्रीपद्मानन्द (क्षेमन्द) विरचितम् ।
सांख्यतत्त्वयाथार्थदर्शनम् भ. वागणेश-
विरचितम् । समाससूत्रव्याख्या सर्वो-
पकारिणी च ।

परब्राह्मणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा बनारस सिटी

August

1918.

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 248.

वीरमित्रोदयः ।

तीर्थप्रकाशः ।

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

साहित्योपाध्यायविष्णुप्रसादशर्मणा

संशोधितः ।

VĪRAMITRODAYA,

TĪRTH-PRAKĀŚA,

BY

MAHĀMAHOPĀDHĀYA PANDITA MITRA MIŚRA.

EDITED BY

Pandita Vishnu Prasād.

VOL. X.

FASCICULUS VI-6.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

AGENTS -

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLER, LONDON.

Printed by Jai Krishnu Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press.

BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—#—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभ्रमराभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—२४८

- १ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमामं पृष्ठशतके सुन्दरैः सौम्याश्वरुचयेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- २ प्राचीना दुर्लभाश्चमुद्रिता मीमांसवेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ३ काशिकराजकीयप्रधानमंसंस्कृतशास्त्रशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांसश्चतुर्परिशिष्टनादैर्कार्यकारिणो भवन्ति ।
- ४ भारतवर्षीये, ब्रह्मदेशीये, सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्देशकैर्देयं वार्षिकमाधमं मूल्यम्-मुद्रा-अमानकः ८, अन्येर्देये प्रातस्तवकं ... .. " " १ " ०
- ५ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । ... .. " " १ " ०

सम्पत्ते मुद्रयमाणा ग्रन्थाः—

- (१) सफरारत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २
- (२) शब्दकौस्तुभः । शेट्टोजिदीक्षितकृतः १२
- (३) रत्नाकरार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथ्यमिश्रकृतव्याख्यानकाराख्यया-व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०
- (४) गान्ध्यापञ्चाननं तत्त्ववचनम् । विशिष्टा-द्वतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमन्नकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्ट-भाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) ९
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्री-गंगाभट्टविरचिता । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (७) न्यायप्रज्ञमाला—श्रीपार्थसारथ्यमिश्रविर-चिता सम्पूर्णा (मीमांसा) ... २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । बादरायणप्रणीतवेदान्त-

- सूत्रस्य यतीन्द्रश्रीगण्डिजानभिक्षुकृतव्या-ख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ६
- (९) स्वादादगञ्जरीमन्त्रिप्रेषनिर्मिता सम्पूर्णा २
- (१०) सिद्धिचयम्—विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमशुभभिः श्री६श्रीधामुन-मुनिमविरचितम् । सम्पूर्णम् वेदान्तः ११
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-रकाचार्यसमृद्धीतः । आचार्याचिन्तुष-सुनिविरचितव्याख्यापेतः (वेदान्तः) ४
- (१२) विभावन्यर्थनिर्णयो न्यायसुसारीपथमादि-सप्तविभाक्विस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५
- (१३) विश्वरसायनम् । श्रीअप्ययदीक्षितकृत-म् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) ... २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-सोमधराविरचिता । (मीमांसा) १६

सरयूसलिले स्नात्वा शुद्धस्तद्वतमानसः ।
देवं धर्महरिं पश्येत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अन्नदानं तथा होमो जपो ब्राह्मणभोजनम् ।
सर्वमक्षयतां याति विष्णुलोकनिवासवत् ॥ इति ।

अथात्र यात्राक्रमः ।

स्कन्दपुराणे,
शृणु वक्ष्यामि तत्त्वेन यात्रापक्रममादितः ।
अयोध्यास्थिततीर्थानां यथावदनुपूर्वशः ॥
मनोवाक्यायशुद्धेन निर्दोषेणान्तरात्मना ।
यः करोति विधिं सम्यक् स तीर्थफलमश्नुते ॥
प्रातरुत्थाय मतिमान् सङ्गमे स्नानमाचरेत् ।
विष्णुं चक्रहरिं दृष्ट्वा स्नायाद्वै ब्रह्मकुण्डके ॥
चक्रतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा विष्णुहरिं विभुम् ॥
गोमतारे नरः स्नात्वा पश्येत् सुप्तहरिं ततः ।
स्वर्गद्वारे नरः स्नात्वा पश्येच्चन्द्रहरिं विभुम् ॥
ततो धर्महरिं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
एकादश्यामेकादश्यामेषा यात्रा शुभावहा ॥
प्रातरुत्थाय मतिमान् स्वर्गद्वारजलाप्लुतः ।
विधाय नित्यकं कर्म अयोध्यायां विलोकयेत् ॥
सुरापां तु ततो दृष्ट्वा पश्येन्मत्तगजं ततः ।
वन्दीं च शीतलां चैव कुण्डवीं च विलोकयेत् ॥
तदग्रे सरासि स्नात्वा महाविद्यां विलोकयेत् ।
पिण्डारकं ततो दृष्ट्वा ततो भैरवमर्चयेत् ॥
अष्टम्यां च चतुर्दश्यामेषा यात्रा फलप्रदा ।
अङ्गारकचतुर्थ्यां तु पूर्वोक्ता देवता अपि ॥

विघ्नेशं च ततः पश्येत् सर्वकार्यार्थसिद्धये ।
 प्रातरुत्थाय मतिमान् ब्रह्मकुण्डजले प्लुतः ॥
 विभुं विष्णुहरिं दृष्ट्वा मनोवाक्कायशुद्धिमान् ।
 मन्त्रेश्वरं ततो दृष्ट्वा महाविद्यां विलोकयेत् ॥
 अयोध्यां च ततो दृष्ट्वा सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 स्वर्गद्वारे नरः स्नात्वा विजितेन्द्रिय आदरात् ।
 एषा वैतरणीयात्रा सर्वपापहरा शुभा ॥
 इमां यः कुरुते यात्रां नित्यं शुभफलप्रदाम् ।
 न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ इति ।
 अत्र तानि तानि तीर्थानि लोकप्रसिद्धितोऽवसेयानि ।

अथ सरयूघर्घरसङ्गमः ।

अयोध्याखण्डे,
 जात्यन्धैरिह ते तुल्या मृतैः पङ्क्तुभिरेव च ।
 समर्था ये तु न स्नान्ति सरयूघर्घरसङ्गमे ॥
 तथा,
 यथा बद्धिर्देहेत्सर्वं शुष्कमार्द्रमथापि वा ।
 भस्मीभवन्ति पापानि तद्वत्सङ्गममज्जनात् ॥
 निवासो हि भवेत्तस्य विष्णुलोके सुनिर्मले ।
 एकतः सर्वतीर्थानि नानाविधफलानि च ॥
 सरयूघर्घरात्यन्तसङ्गमस्त्वधिको भवेत् । इति ।

अथ मथुरामाहात्म्यम् ।

सुरम्या च प्रशस्ता च जन्मभूमिर्मम प्रिया ।
 मूर्त्तिश्चतस्र आदाय उत्पश्यामि वरानने ॥
 मूर्तीः कृष्णवर्णभद्रप्रद्युम्नानिरुद्धरूपाः ।
 तत्र गुह्यानि मे भद्रे भविष्यन्ति प्रियाणि वै ।

.पुण्यानि च प्रशस्तानि नृणां संसारमोक्षिणाम् ॥

गुह्यानि स्थानानि वक्ष्यमाणानि ।

तत्राहं घातयिष्यामि दानवांश्च वरानने ।

नदी तत्र वरारोहे शुभा पुण्यतरोदकां ॥

विदस्वतः सुता रम्या यमुना वै भविष्यति ।

सा प्रयागे तु श्रोणि ब्रह्मक्षेत्रे यथा शुभा ॥

भविष्यति न सन्देहो गङ्गायास्तदनन्तरम् ।

सा प्रयागे त्विति । तदनन्तरं मथुराया अनन्तरम् । प्रयागं ब्रह्मक्षेत्रम् । गङ्गाया गङ्गातो यथा यमुना शुभा भविष्यति तथात्र प्रथममेव मथुरायां शुभा भविष्यतीत्यर्थः ।

लभन्ते मनुजाः सिद्धिमात्मकर्मसु भाविताः ।

मम क्षेत्रप्रभावो ऽमौ भूमि संसारमोक्षणम् ॥ इति ।

इतः परं कल्पतरुकाराश्रितान्यपि शिष्टसङ्गृहीतानि वाक्यानि लिख्यन्ते ।

आदिवाराहे,

विंशतिर्योजनानां तु माथुरं मम मण्डलम् ।

यत्र तत्र नरः स्नातो मुच्यते सर्वपातकैः ॥

पदे पदे तीर्थफलं मथुरायां वसुन्धरे ।

यत्र तत्र नरः स्नातो मुच्यते घोरकिल्बिषैः ॥

सर्वधर्मविहीनानां पुरुषाणां दुरात्मनाम् ।

नरकार्त्तिहरा देवी मथुरा पापनाशिनी ॥

कृतघ्नश्च सुरापश्च चौरो भयव्रतस्तथा ।

मथुरां प्राप्य मनुजो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

तथा,

श्रद्धया भक्तियुक्तस्तु गत्वा मधुपुरीं नरः ।

ब्रह्महापि विशुध्येत किंपुनस्त्वन्यपातकी ॥

तथा,

अनुपङ्गेण गच्छन्ति वाणिज्येनापि सेवया ।
मथुरास्नानमात्रेण पापं त्यक्त्वा दिवं व्रजेत् ॥
नामापि शृङ्गतामस्याः सदैव त्वेनसः क्षयः ।

तथा,

त्रिरात्रमपि ये तत्र वसन्ति मनुजा मुने ।
तेषां पुनन्ति नियतं स्पृष्टाश्चरणरेणवः ॥

तथा,

अन्यत्र हि कृतं पापं तीर्थमासाद्य नश्यति ।
तीर्थे तु यत्कृतं पापं ब्रजलेपो भवेदिति ॥
मथुरायां कृतं पापं मथुरायां प्रणश्यति ।

तथा,

महामार्गी प्रयागे च यत्फलं लभते नरः ।
तत्फलं लभते देवि मथुरायां दिने दिने ॥
कार्तिक्यां चैव यत्पुण्यं पुष्करे तु वसुन्धरे ।
तत्फलं लभते देवि मथुरायां दिने दिने ॥
सन्निहत्यां तु यत्पुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
तत्फलं लभते देवि मथुरायां जितेन्द्रियः ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु वाराणस्यां तु यत्फलम् ।
तत्फलं लभते देवि मथुरायां क्षणेन हि ॥ इति ।

अथ मथुरापदव्युत्पत्तिः ।

ऋषिर्माथुरनामात्र तपः कुर्वति शाश्वते ।
ततोऽस्य माथुरं नामाभवदाद्यं श्रिया युतम् ॥
पादौ पातालम्वण्डे,

मकारे च उकारे च अकारे चान्तसंस्थिते ।
 माथुरशब्दो निष्पन्न ओङ्कारस्य ततः समः ॥
 महारुद्रो मकारः स्यादुकारो विष्णुसंज्ञकः ।
 अकारस्तु ब्रह्मा स्यान्निशब्दं माथुरं भवेत् ॥ इति ।

अथ मरणफलम् ।

तत्रैव,

या गतिर्योग्युक्तस्य ब्रह्मज्ञस्य मनीषिणः ।
 सा गतिस्त्यजतः प्राणान् मथुरायां नरस्य च ॥
 तीर्थं चैव गृहे चापि चत्वरे पथि चैव हि ।
 यत्र तत्र मृता देवि मुक्तिं यान्ति न चान्यथा ॥
 काश्यादिपुरुषो यदि सन्ति लोके तामां तु मध्ये मथुरैव धन्या ।
 या जन्ममौज्जीवन्मृत्युदाहैर्नृणां चतुर्धा विदधाति मुक्तिम् ॥
 न योगैर्या गतिर्लभ्या मन्वन्तरज्ञैरपि ।
 अन्यत्र हेलया सात्र लभ्यते मत्प्रमादतः ॥
 न पापेभ्यो भयं यत्र न भयं यत्र वै यमात् ।
 न गर्भवासभीर्यत्र तत्र क्षेत्रं को न मंथयेत् ॥
 विना साङ्ग्येन योगेन विना स्वात्मावचिन्तनम् ।
 विना व्रततपोदानैः श्रेयो वै प्राणिनामिह ॥
 कल्पग्रामेण किं तस्य वाराणस्या च वा शुभे ।
 मथुरायां च यत्पुण्यं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 मथुरां यां समासाद्य यः कश्चिन्म्रियते भुवि ।
 अपि कीटः पतङ्गो वा जायते स चतुर्भुजः ॥
 कृमिकीटपतङ्गाद्या मथुरायां मृता हि ये ।
 कूटात्पतन्ति ये वृक्षास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

पातालखण्डे,

गणालयामिष्टकचिते श्मशाने व्योम्नि मञ्चके ।

अट्टाले वा मृता देवि माथुरे मुक्तिमाप्नुयुः ॥ इति ।

विंशतिपूजनात्मकेऽपि द्वादशयोजने विशेषः ।

मथुराखण्डे,

माथुरं मण्डलं तद्धि योजनानां तु द्वादश ।

यत्र तीर्थसहस्राणि रामकृष्णकृतानि च ॥

ततोऽपि विशेषः ।

गव्यूतिद्वादशमयी द्वादशारण्यमंयुता ।

तत्रापि मथुरा देवी सर्वसिद्धिविधायिनी ॥

ततोऽपि पञ्चाकृतौ विशेषः ।

आदिचाराहे,

इदं पञ्च महाभागे सर्वेषां मुक्तिदायकम् ।

कर्णिकायां स्थितो देवि केशवः कुंशनाशनः ॥

कर्णिकायां मृता ये तु ते नरा मुक्तिभगिनः ।

पत्रमध्ये मृता ये च तेषां मुक्तिर्वसुन्धरे ॥

पश्चिमेन हरिं देवं गोवर्द्धननिवासिनम् ।

दृष्ट्वा ते देवदेवेशं किं मनः परितप्यसे ॥

उत्तरेण तु गोविन्दं दृष्ट्वा देवं परं शुभम् ।

नासौ पतति संसारे यावदाभूतमष्टयम् ॥

विश्रान्तिसंज्ञकं देवं पूर्वपत्रे व्यवस्थितम् ।

यं दृष्ट्वा तु नरो याति मुक्तिं नास्तत्र संशयः ॥

दक्षिणेन तु मां विद्धि प्रतिमां दिव्यरूपिणीम् ।

महाकायां सुरूपां च केशवाकारमन्त्रिभाम् ॥

तां दृष्ट्वा मनुजो देवि ब्रह्मणा सह मोदते । इति ।

अथ कालविशेषे फलम् ।

त्रिष्णुपुराणे,

यमुनामलिले स्नातः पुरुषो मुनिसत्तम ।

ज्येष्ठामूलामले पक्षे द्वादश्यामुपवामकृत ॥

समभ्यर्च्यार्च्युनं सम्पक् मथुरायां समाहितः ।

अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्रामोक्षविकलं फलम् ॥ इति ।

तत्रैव पितृणां वाक्यम् -

कश्चिदस्मत्कुले जातः कालिन्दीमलिलाप्लुतः ।

अर्चयिष्यति गोविन्दं मथुरायामुपोषितः ॥

ज्येष्ठामूलामले पक्षे येनैव त्रयमप्युत ।

परामृद्धिमवाप्स्यामस्तारिताः स्वकुलोद्भवैः ॥

ज्येष्ठस्य शुक्लद्वादश्यां समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।

धन्योऽसौ पिण्डनिर्वापं यमुनायां प्रदास्यति ॥ इति ।

ज्येष्ठामूलो ज्येष्ठः हारावलीकोपात् ।

आदिचाराहे,

पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रं सरांसि च ।

मथुरायां गमिष्यन्ति मयि सुप्ते वसुन्धरे ॥

सप्तद्वीपेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।

मथुरायां गमिष्यन्ति सुप्ते चैव जनार्दने ॥ इति ।

अथ जन्माष्टम्याम् ।

चाराहे,

जन्माष्टमीदिने प्राप्ते तत्र यो मां प्रपश्यति ।

जन्मकोटिकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

तथा,

भाद्रे मामि ममाष्टम्यां यः करोति ममार्चनम् ।
 पूर्वपापं परित्यज्य मम स्थानं स गच्छति ॥ इति ।
 कार्तिके तु पाद्रे,
 यत्र कुत्रापि देशोऽयं कार्तिकः स्नानदानतः ।
 अग्निहोत्रममफलः पूजायां तु विशेषतः ॥
 कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायामपि तत्तमः ।
 ततोऽधिकः पुष्करे स्यात् द्वारकायां तु भार्गव ॥
 कृष्णमालोक्य वै मासः पूजास्तानैश्च कार्तिकः ।
 अन्धाः पुष्ट्यस्तत्तमाना मुनयो मथुरां विना ॥
 दामोदरत्वं हि हरेस्तत्रैवाभीद्यतः किल ।
 मथुरायां ततस्तूर्जो वैकुण्ठप्रीतिवर्द्धनः ॥
 यथा माघे प्रयागः स्यात् वैशाखे जाह्नवी यथा ।
 कार्तिके मथुरा मेव्या तदुत्कर्षः परे न हि ॥
 मथुरायां नरैरुर्जैस्नात्वा दामोदरोऽर्चितः ।
 कृष्णरूपा हि ते ज्ञेया नात्र कार्या विचारणा ॥
 तथा,
 मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् ।
 मन्त्रद्रव्यविहीनं च विधिहीनं च पूजनम् ॥
 मन्यते कार्तिके देवो मथुरायां मदर्चनम् ।
 यस्य पापस्य युज्येत वरणान्ता हि निष्कृतिः ॥
 तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् ।
 कार्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् ॥ इति ।
 पाद्रे,
 कार्तिके जन्ममदने केशवस्य च ये नराः ।
 सकृत् प्रविष्टाः श्रीकृष्णं यान्ति ते परमव्ययम् ॥

तत्रैव प्रबोधिण्याम्,

एकैवैकादशी कृष्णजन्मगेहे कृता नरैः ।
ततोऽधिकं न कर्त्तव्यं लोके किंचन विद्यते ॥
रात्रौ जागरणं तत्र प्रीत्या कुर्वन्ति ये नराः ।
संसारमोहस्वप्नान्ते सदा जाग्रति जाग्रति ॥
अन्यत्रापि प्रिया विष्णोर्जागरे स्यात् प्रबोधिनी ।
किंपुनर्भथुरायां सा ततो वै जन्ममग्रि ॥ इति ।

अथ श्रीकेशवमाहात्म्यम् ।

आदिवाराहे,

प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
प्रदक्षिणा कृता येन मथुरायां तु केशवे ॥
इहजन्मकृतं पापमन्यजन्मकृतं च यत् ।
तत्सर्वं नश्यते शीघ्रं कीर्त्तने केशवस्य च ॥
वाराहे

मथुरावासिनो लोकाः सर्वे ते सिद्धिभाजनाः ।
मथुरा समनुप्राप्य दृष्ट्वा देवं तु केशवम् ॥
स्नात्वा पुनस्तु कालिन्द्यां यो मां पश्यति सर्वदा ।
स तत्फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ इति ।

अथ भगवन्मूर्त्तिर्नां माहात्म्यम् ।

दीर्घविष्णुं समालोक्य पद्मनाभं स्वयम्भुवम् ।
मथुरायां सकृद्देवि सर्वाभीष्टमवाप्नुयात् ॥
तथा,
विश्रान्तिसंज्ञकं दृष्ट्वा दीर्घविष्णुं च केशवम् ।
सर्वेषां दर्शनं पुण्यमेभिर्दृष्टैः फलं भवेत् ॥ इति ।

अथ कृष्णपरीवारमाहात्म्यम् ।

एकामीशां ततो देवीं यशोदां देवकीं तथा ।
महाविद्येश्वरीं दृष्ट्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ इति ।

अथ भूतेश्वरमहिमा ।

मथुरायां च देव त्वं क्षेत्रपालो भविष्यसि ।
त्वयि दृष्टे महादेव मम क्षेत्रफलं भवेत् ॥
दृष्ट्वा भूतपतिं देवं वरदं पापनाशनम् ।
तेन दृष्टेन यमुधे माथुरं फलमाप्नुयात् ॥ इति ।

अथ विश्रान्तिमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे मथुराखण्डे,
तत्र तीर्थं महाराज विश्रान्तिर्लोकविश्रुतम् ।
अपित्वा सर्वतीर्थानि विश्रान्तिं यान्ति सात्वताः ॥
तत्रैव बदरीमाहात्म्ये,
विश्रान्तितीर्थं विधिवत्स्नात्वा कृत्वा तिलोदकम् ।
पितृनुद्यूत्य नरकाद्विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥
यदि कुर्यात्प्रसादेन पातकं तत्र मानवः ।
विश्रान्तिस्नानमात्रेण भस्मीभवति तत्क्षणात् ॥ इति ।

अथ मथुरायां यमुनामाहात्म्यम् ।

पातालखण्डे,
पातकी पातकान्मुक्तः पुण्याढ्यः स्यादपातकी ।
फलाभिसन्धिरहितः कालिन्ध्यामेव मुच्यते ॥
स्नानादिकर्म कालिन्ध्यां येन केनापि यत्कृतम् ।
यथावदयथावद्वा तत् साधुफलवद्भवेत् ॥
विशेष एष कालिन्ध्यां मृतो याति हरेः पदम् ।

मथुरामाहात्म्ये चतुर्विंशतियमुनातीर्थानि । ४११

मथुरासङ्गतायां तु हरिरेव भवेन्नरः ॥ इति ।

पद्मपुराणे,

सङ्क्रान्तौ रविवारे च सप्तम्यां वैधृतौ तथा ।

व्यतीपाते च हस्तक्षे त्वाष्ट्रे पौष्णे पुनर्वसौ ॥

एकादश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां च विधुक्षये ।

पौर्णमास्यां च पूर्वोक्तं फलं शतगुणं भवेत् ॥

तदेव स्यात्कोटिगुणं ग्रहणे चन्द्रमूर्ययोः ।

द्वादश्यामर्चयेद्विष्णुमेकादस्यामुपोष्य यः ॥

कालिन्ध्यां तस्य सुलभं तद्विष्णोः परमं पदम् । इति ।

अथ चतुर्विंशतिर्यमुनातीर्थानि ।

आदिवाराहे,

अविमुक्ते नरः स्नातो मुक्तिं प्राप्नोत्यमंशयम् ।

तत्राऽथ मुञ्जति मृणालान् मम लोकं स गच्छति ॥ १ ॥

विश्रान्तिसंज्ञकं नाम तीर्थं त्रैलोक्यश्चिन्तम् ।

यस्मिन् स्नातो नरो देवि मम लोकं महीयते ॥ २ ॥

अस्ति चान्यतरं गुह्यं सर्वमंसारमोक्षणम् ।

तस्मिन् स्नातो नरो देवि मम लोके महीयते ॥ ३ ॥

प्रयागं नाम तीर्थं तु देवानामपि दुर्लभम् ।

तस्मिन् स्नातो नरो देवि अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ४ ॥

सौरपुराणे,

ततस्तीर्थं प्रयागारूढ्यं पवित्रं पापनाशनम् ।

पितृभ्यस्तत्र यदत्तं तदक्षयतरं भवेत् ॥

तत्तीर्थं सेवमानस्य कृष्णं च जगतां गुरुम् ।

निःसंशयं मनुष्यस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥

आदिवाराहे ,

४१२ वीरमित्रोदयस्य तीर्थप्रकाशे

तथा कनखलं तीर्थं गुह्यं तीर्थं परं मम ।
 स्नानमात्रेण तत्रापि नाकृष्टे स मोदते ॥ ५ ॥
 अस्ति क्षेत्रं परं गुह्यं तिन्दुकं नाम नामतः ।
 तस्मिन्स्नातो नरो देवि मम लोके महीयते ॥ ६ ॥
 ततः परं सूर्यतीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 वैरोचनेन बलिना सूर्यस्वाराधितः पुनः ॥ ७ ॥
 आदित्येऽहनि सङ्क्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 तस्मिन्स्नातो नरो देवि राजसूयफलं लभेत् ॥

सौरपुराणे,

ततः परं बटस्वामितीर्थारूपं तीर्थमुत्तमम् ।
 बटस्वामीतिविख्यातो यत्र देवो दिवाकरः ॥
 तत्तीर्थं चैव यो भक्त्या रविवारे निषेवते ।
 प्राप्नोत्यारोग्यमैश्वर्यमन्ते च गतिमुत्तमाम् ॥
 आदिचाराहे,
 यत्र ध्रुवेण सन्तप्तमिच्छया परमं तपः ।
 तत्र वै स्नानमात्रेण ध्रुवलोके महीयते ॥
 ध्रुवतीर्थं तु वसुधे यः श्राद्धं कुरुते नरः ।
 पितृन्सन्तारयेत्सर्वान् पितृक्षे विशेषतः ॥ ८ ॥

सौरपुराणे,

ध्रुवतीर्थमिति ख्यातं तीर्थं मुख्यं ततः परम् ।
 यत्र स्नातवतो मोक्षो ध्रुव एव न संशयः ॥
 स्कान्दे मथुराखण्डे,
 गवाक्षां पिण्डदानेन यत्फलं हि नृणां भवेत् ।
 तस्माच्छतगुणं तीर्थे पिण्डदानात् ध्रुवस्य च ॥
 ध्रुवतीर्थे जपो होमस्तपो दानं समर्चनम् ।

मथुरामाहात्म्ये चतुर्विंशतियमुनातीर्थानि । ५१३

सर्वतीर्थाच्छतगुणं नृणां तत्र फलं भवेत् ।
आदिवाराहे,
दक्षिणे ध्रुवतीर्थस्य ऋषितीर्थं प्रकीर्तितम् ।
तत्र स्नातो नरो देवि मम लोके महीयते ॥
स्कान्दे मथुराखण्डे,
तस्मिन् मधुवने पुण्यमृषितीर्थं हरेः प्रियम् ।
स्नानमात्रेण भूपाल हरौ भक्तिः परा भवेत् ॥ ९ ॥
दक्षिणे ऋषितीर्थस्य मोक्षतीर्थं वसुन्धरे ।
स्नानमात्रेण वसुधे मोक्षं प्राप्नोति मानवः ॥ १० ॥
आदिवाराहे,
तत्रैव कोटितीर्थं तु देवानामपि दुर्लभम् ।
तत्र स्नानेन दानेन मम लोके महीयते ॥ ११ ॥
तत्रैव बोधितीर्थं तु पितृणामतिदुर्लभम् ।
पिण्डं दत्त्वा तु वसुधे पितृलोकं स गच्छति ॥ १२ ॥
द्वादशैतानि देवानां दुर्लभानि च तानि वै ।
तेषां स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
उत्तरे त्वसिकुण्डाच्च तीर्थं तु नवसंज्ञकम् ।
नवतीर्थात्परं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ १३ ॥
ततः संयमनं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
तत्र स्नातो नरो देवि यमलोकं न गच्छति ॥ १४ ॥
धारापतनके स्नात्वा नाकपृष्ठे स मोदते ।
अथात्र मुञ्चति प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥ १५ ॥
अतः परं नागतीर्थं तीर्थानामुत्तमोत्तमम् ।
तत्र स्नाता दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥ १६ ॥
घण्टाभरणकं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।

यस्मिन् स्नातो नरो देवि सूर्यलोके महीयते ॥ १७ ॥
 तीर्थानामुत्तमं तीर्थं ब्रह्मलोकमिति श्रुतम् ।
 तत्र स्नात्वा च नियतो मनुजो नियताशनः ॥
 ब्रह्मणा समनुज्ञातो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १८ ॥
 सोमतीर्थं तु वसुधे पवित्रे यमुनाम्भसि ।
 तत्राभिषेकं कुर्यात् स्वस्वकर्मप्रतिष्ठितः ॥
 योगतः सोमलोके तु एवमेव न संशयः ॥ १९ ॥
 सरस्वत्याश्च पतनं सर्वपापहरं शुभम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो देवि अवर्णोऽपि यतिर्भवेत् ॥ २० ॥
 चक्रतीर्थं च विख्यातं माथुरं मम मण्डले ।
 यस्तत्र कुरुते स्नानं त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥
 स्नानमात्रेण मनुजो मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ २१ ॥
 दशाश्वमेधमृषिभिः पूजितं सर्वदा पुरा ।
 तत्र ये स्नान्ति निरताः तेषां स्वर्गो न दुर्लभः ॥ २२ ॥
 तीर्थं तु विघ्नराजस्य पुण्यं पापहरं शुभम् ।
 तत्र स्नातं तु मनुजं विघ्नराजो न पीडयेत् ॥ २३ ॥
 ततः परं कोटितीर्थं त्रैलोक्ये परमं शुभम् ॥
 तत्र वै स्नानमात्रेण गवां कोटिफलं लभेत् ॥ २४ ॥
 मथुराखण्डमण्डले तु विश्रान्तिं विना चतुर्विंशतितीर्थानि ।

तथाहि —

चतुर्विंशतितीर्थानि तत्तीर्थादक्षिणोत्तरे ।
 दशाश्वमेधपयन्तं मोक्षान्तं च युधिष्ठिर ॥ इति ।
 अथात्रत्यामरप्रसिद्धतीर्थानां माहात्म्यम् ।
 तत्र गोकर्णस्य ।

संरपुराणे,

मथुरामाहात्म्ये तत्रत्यप्रसिद्धतीर्थमाहात्म्यम् । ५१५

ततो गोकर्णतीर्थाख्यं तीर्थं त्रिभुवनश्रुतम् ।
विद्यते विश्वनाथस्य विष्णोरत्यन्तवल्लभम् ॥ इति ।

कृष्णगङ्गायाः ।

आदिवाराहे,
पञ्चतीर्थाभिषेकाच्च यत् फलं लभते नरः ।
कृष्णगङ्गा दशगुणं दिशते तु दिने दिने ॥ इति ।
वैकुण्ठस्य ।

वैकुण्ठतीर्थे यः स्नाति मुच्यते सर्वपातकैः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ इति ।
अथ केशितीर्थस्य ।

आदिवाराहे,
गङ्गा शतगुणं पुण्यं यत्र केशी निपातितः ।
तत्रापिच विशेषोऽस्ति केशितीर्थे वसुन्धरे ॥
तस्मिन् पिण्डप्रदानेन गयापिण्डफलं लभेत् । इति ।
अथ कालियहृदस्य ।

कालियस्य हृदं गत्वा क्रीडां कृत्वा वसुन्धरे ।
स्नानमात्रेण तत्रैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अथात्र मुञ्चति प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥
श्रीभागवते,
योऽस्मिन् स्नात्वा मदाक्रोडे देवर्षीस्तर्पयेज्जलैः ।
उपोष्य मां स्मरन्मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

द्वादशादित्यसंज्ञस्य ।

आदिवाराहे,
सूर्यतीर्थे नरः स्नातो दृष्ट्वादिसान् वसुन्धरे ।
आदित्यभवनं प्राप्य कृतकृत्यः स मोदते ॥ इति ।

अथ गोवर्द्धनस्य ।

तत्रैव,

अस्ति गोवर्द्धनं नाम क्षेत्रं परमदुर्लभम् ।

मथुरापश्चिमे भागे अदूराद्योजनद्वयम् ॥

अन्नकूटं ततः प्राप्य तस्य कुर्यात् प्रदक्षिणम् ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्देवि सत्यं ब्रवीमि ते ॥

स्नात्वा मानसगङ्गायां दृष्ट्वा गोवर्द्धनं हरिम् ।

अन्नकूटं परिक्रम्य किं मनः परितप्यसे ॥

तथा,

मासि भाद्रपदे शुक्ला कृष्णा चैकादशी शुभा ।

गोवर्द्धने सोपवासः कुर्यात्तत्र प्रदक्षिणम् ॥ इति ।

हरिभवनप्राप्तिः फलम् ।

अक्रूरतीर्थस्य ।

अनन्तरमतिश्रेष्ठं सर्वपापविनाशनम् ।

अक्रूरतीर्थमत्यर्थमस्ति प्रियतरं हरेः ॥

पूर्णमायां तु यः स्नायात्तत्र तीर्थवरे नृप ।

स मुक्त एव संसारात् कार्तिक्यां तु विशेषतः ॥ इति ।

राधाकुण्डस्य ।

अरिष्टराधाकुण्डाभ्यां स्नानात्फलमवाप्यते ।

राजसूयाश्वमेधाभ्यां भात्र कार्य्या विचारणा ॥ इति ।

अथ मथुरावासमाहात्म्यम् ।

आदिवाराहे,

मथुरायां ये वसन्ति विष्णुरूपा हि ते खलु ।

अज्ञानास्तान् पश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥

मथुरामाहात्म्ये द्वादशवनानां माहात्म्यम् । ५१७

मथुरायां पुरे यस्तु प्रासादं पुरवासिनाम् ।
कारयित्वा तु मनुजो जायते स चतुर्भुजः ॥
स्कान्दे,
मथुरावासिनो लोकान्मनसापि द्विषन्ति ये ।
न जातु तेषां भविता विरहो निरयैः सह ॥
माथुरावासिनां कुर्वन्त्युपकारं मनागपि ।
ये लोका नास्ति तेषां हि पुण्यस्यान्तः कथञ्चन ॥ इति ।
अथ द्वादशवनानां माहात्म्यम् ।
तत्रादिवाराहमते मधुवनं पुराद्भिन्नमप्यस्ति । तथाहि,
तेन दृष्टा च मा रम्या वामवस्य पुरी यथा ।
तीर्थैर्द्वादशभिर्युक्ता पुण्या पापहरा शुभा ॥
तथा,
प्रथमं मधुवनं नाम द्वादशं वृन्दकावनम् ।
एतानि ये प्रपश्यन्ति न ते नरकभोजिनः ॥
अस्य माहात्म्यम् ।
एवं मधुवनं नाम विष्णुस्थानमनुत्तमम् ।
यद्दृष्ट्वा मनुजो देवि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ १ ॥
तालवनस्य ।
आदिवाराहे,
वनं तालवनं चैव द्वितीयं वनमुत्तमम् ।
यत्र स्नात्वा नरो देवि कृतकृत्योऽभिजायते ॥
तत्र कुण्डं स्वच्छजलं नीलोत्पलविभूषितम् ।
तत्र स्नानेन दानेन वाञ्छितं फलमाप्नुयात् ॥
स्कान्दे मथुराखण्डे,
अहो तालवनं पुण्यं यत्र तालैर्हतोऽसुरः ।

हिताय यादवानां च आत्मक्रीडनकाय च ॥
 यस्तत्र कुरुते स्नानं यत्र कुत्र स्थिते जले ।
 स देवत्वमवाप्नोति देहान्ते देवदर्शनः ॥ २ ॥ इति ।

कुमुदवनस्य ।

आदिवाराहे,

वनं कुमुदवनं चैव तृतीयं वनमुत्तमम् ।
 तत्र गत्वा नरो देवि मम लोके महीयते ॥
 विमलस्य च कुण्डे तु सर्वपापाद्विमोक्ष्यते ॥ ३ ॥ इति ।
 काम्यवनस्य ।

स्कान्दे मथुराखण्डे,

ततः काम्यवनं राजन् यत्र बाल्ये स्थितो भवान् ।
 स्नानमात्रेण सर्वेषां सर्वकामफलप्रदम् ॥
 तत्र कामसरो राजन् गोपिकारमणं सरः ।
 तत्र तीर्थसहस्राणि सरांसि च पृथक् पृथक् ॥ ४ ॥ इति ।
 बहुलावनस्य ।

आदिवाराहे,

पञ्चमं बाहुलवनं वनानामुत्तमं वनम् ।
 तत्र गत्वा नरो देवि अग्निस्थानं स गच्छति ॥
 स्कान्दे मथुराखण्डे,
 बहुला श्रीहरेः पत्नी तत्र तिष्ठति सर्वदा ।
 तस्मिन् पञ्चवने राजन् बहुपुण्यफलानि च ॥
 तत्रैव रमते विष्णुर्लक्ष्म्या सार्धं सदैव हि ।
 तत्र तद्दर्शनं कुण्डं तत्र मानसरो नृप ॥
 यस्तत्र कुरुते स्नानं मधुमासे नृपोत्तम ।
 स पश्यति हरिं तत्र लक्ष्म्या सह विशांपते ॥ ५ ॥ इति ।

मथुरामाहात्म्ये द्वादशवनानां माहात्म्यम् । ५१९

भद्रवनस्य ।

अस्ति भद्रवनं नाम पष्ठं वनमनुत्तमम् ।

तत्र गत्वा तु वसुधे मद्भक्तो मत्परायणः ॥

तद्रनस्य प्रभावेन नागलोकं स गच्छति ॥ ६ ॥ इति ।

खादिरवनस्य ।

आदिचाराहे,

सप्तमं तु वनं भूमे खादिरं लोकविश्रुतम् ।

तत्र गत्वा नरो भद्रे नागलोकं स गच्छति ॥ ७ ॥

प्रहावनस्य ।

महावनं चाष्टमं तु सदैव तु मम प्रियम् ।

तस्मिन् गत्वा तु मनुज इन्द्रलोके महीयते ॥

यमलार्जुनतीर्थं च कुण्डं तत्र च वर्तते ।

पर्यस्तं यत्र शकटं भिन्नभाण्डकुटीरम् ॥

तत्र स्नानोपवामेन अनन्तं फलमाप्नुयात् ।

तत्र गोपीश्वरो नाम महापातकनाशनः ॥

सप्तसामुद्रिकं नाम कूपं तु त्रिमलोदकम् ।

देवस्याग्रे तु वसुधे गोपीशस्य महात्मनः ॥

पितरश्चाभिनन्दन्ति पानीयं पिण्डमेव च ।

सोमवारे त्वमावास्यां पिण्डदानं करोति यः ॥

गयायां पिण्डदानं च कृतं नास्त्यत्र संशयः ॥ ८ ॥

लोहजङ्घवनस्य ।

लोहजङ्घनं नाम लोहजङ्घेन रक्षितम् ।

नवमं तु वनं देवि सर्वपातकनाशनम् ॥ ९ ॥

बिल्ववनस्य ।

वनं बिल्ववनं नाम दशमं देवपूजितम् ।

५२० वीरमित्रोदयस्य तीर्थप्रकाशे

तत्र गत्वा तु मनुजो ब्रह्मलोके महीयते ॥ १० ॥

भाण्डीरवनस्य ।

एकादशं तु भाण्डीरं योगिनां प्रियमुत्तमम् ।

तस्य दर्शनमात्रेण नरो गर्भं न गच्छति ॥

भाण्डीरं समनुप्राप्य वनानां वनमुत्तमम् ॥

वासुदेवं ततो दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ।

तस्मिन् भाण्डीरके स्नातो नियतो नियताशनः ॥

सर्वपापविनिर्मुक्त इन्द्रलोकं स गच्छति ॥ ११ ॥

वृन्दावनस्य ।

वृन्दावनं द्वादशमं वृन्दया परिरक्षितम् ।

मम चैव प्रियं भूमे सर्वपातकनाशनम् ॥

तथा,

तत्राहं क्रीडयिष्यामि गोपीगोपालकैः सह ।

सुरम्यं मुप्रतीतं च देवदानवदुर्लभम् ॥

स्कान्दे मथुराखण्डे,

ततो वृन्दावनं रम्यं वृन्दादेवीसमाश्रितम् ।

हरिणाधिष्ठितं तच्च ब्रह्मरुद्रादिसेवितम् ॥

वृन्दावनं सुगहनं विशालं विस्तृतं बहु ।

मुनीनामाश्रमैः पूर्णं वन्यवृन्दसमन्वितम् ॥

यथा लक्ष्मीः प्रियतमा यथा भक्तिप्ररा नराः ।

गोविन्दस्य प्रियतमं तथा वृन्दावनं भुवि ॥

वत्सैर्वत्सतरीभिश्च साकं क्रीडति माधवः ।

वृन्दावनान्तरगतः सरामो बालकैर्वृतः ॥

अहो वृन्दावनं रम्यं यत्र गोवर्धनो गिरिः ।

यत्र तीर्थान्यनेकानि विष्णुदेवकृतानि च ॥

श्रीरामकेशवौ यत्र क्रीडतो बालकैः सह । इति ।

अथ माथुरमहातीर्थदेवसङ्ग्रहदलोकाः ।

विश्रान्तिरसिकुण्डं च वैकुण्ठो ध्रुव एव च ।

कृष्णगङ्गा चक्रतीर्थं सरस्वत्याश्च सङ्गमः ॥

चतुःसामुद्रिकः कृपो गोकर्णारुयः शिवस्तथा ।

वनानि द्वादश तथा महातीर्थानि माथुरे ॥

नारायणान्यपर्यायः केशवो मध्यमं स्थितः ।

स्वयम्भूः वज्रनाभश्च दीर्घविष्णुर्गतश्रमः ।

गोविन्दो हरिश्चाराहाविति माथुरदेवताः ॥ इति ।

अथ प्रदक्षिणफलम् ।

तत्रैव,

कुमुदस्य तु मासस्य मथुरायां वसुधरे ।

नवम्यां प्रदक्षिणं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च गोघ्नो भग्नव्रतस्तथा ।

मथुराप्रदक्षिणां कृत्वा पूतो भवति मानवः ॥

अष्टम्यां प्राप्य मथुरां दन्तधावनपूर्वकम् ।

ब्रह्मचर्येण तां रात्रिं कृतसङ्कल्पमानसः ॥

धौतवस्त्रस्तु सुस्नातो मौनव्रतपरायणः ।

प्रदक्षिणं प्रकुर्वीत सर्वपातकशुद्धये ॥

प्रदक्षिणं वर्त्तमानोऽप्यन्योन्यं स्पृशते नरः ।

सर्वकामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

तथा,

सप्तद्वीपे तु यत्तीर्थभ्रमणाच्च फलं लभेत् ।

प्राप्यते चाधिकं तस्मान्मथुराभ्रमणीयके ॥

मथुरां समनुप्राप्य यस्तु कुर्यात्प्रदक्षिणाम् ।

प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सर्वान् कामानभीप्सुभिः ।
 कर्त्तव्या मथुरां प्राप्य नरैः सम्यक् प्रदक्षिणा ॥
 अथ प्रदक्षिणाविधिः ।
 अट्टर्भी मथुरां प्राप्य कार्तिकस्य सितां नरः ।
 स्नात्वा विश्रान्तितीर्थे तु पितृदेवार्चने रतः ॥
 विश्रान्तिदर्शनं कृत्वा दीर्घावष्टुं च केशवम् ।
 दिनान्ते नियमः कार्य्यस्तीर्थे विश्रान्तिसंज्ञके ॥
 मथुरां च परिक्रामन् दृष्ट्वा देवं स्वयम्भुवम् ।
 स्थितं चाश्वत्थरूपेण केशवं केशनाशनम् ॥
 प्रदक्षिणायाः सम्यग्वै फलमाप्नोति मानवः ।
 उपवासरतः सम्यगल्पमेध्याशनोऽथ वा ॥
 दन्तकाष्ठं तु सायाह्ने कृत्वा शुद्ध्यर्थमात्मनः ।
 ब्रह्मचर्य्येण तां रात्रिं कृत्वा सङ्कल्पमानमम् ॥
 धौतवस्त्रधरः स्नातो मौनव्रतपरायणः ।
 तिलाक्षतकुशान् गृह्य पितृदेवार्थमुद्यतः ॥
 दीपहस्तोऽर्चनरतः श्रान्तो विश्रान्तिजागरे ।
 यथानुक्रमणं तैश्च धुमाद्यैर्ऋषिभिः कृतम् ॥
 एवं परम्परायातं क्रमणीयं नरोत्तमैः ।
 प्रदक्षिणं वर्त्तमानो नरो भक्तिसमन्वितः ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेषफलं लभेत् ।
 एव जागरणं कृत्वा नवग्यां नियतः शुचिः ॥
 ब्राह्मे मुहूर्त्ते सम्प्राप्ते ततो यात्रामुपक्रमेत् ।
 तथा प्रारभ्यते यात्रा यावन्नोदयते रविः ॥
 पातःस्नानं तथा कुर्यात्तीर्थे दक्षिणकोटिके ।

, प्रक्षाल्य पादावाचस्य हनूमन्तं प्रामदयेत् ॥
 सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
 विज्ञाप्य मिद्विकर्तारं यात्रामिद्विप्रदायकम् ॥
 यस्य संस्मरणादेव सर्वे नश्यन्त्युपद्रवाः ।
 यथा रामस्य यात्रायां मिद्विस्तंषु प्रतिष्ठिता ॥
 तथा परिभ्रमणेऽद्य भवान् मिद्विप्रदो भवेत् ।
 इति विज्ञाप्य विधिवद्धनूमन्तं गणेश्वरम् ॥
 दीपपुष्पोपहारैस्तु पूजयित्वा प्रमादयेत् ।
 तथैव पद्मनाभं तु दीर्घविष्णुं महाप्रभम् ॥
 विज्ञाप्य मिद्विकर्तारौ देव्यश्च तदनन्तरम् ।
 दृष्ट्वा दीप्तिमतीं देवीं तथैव ह्यपराजिताम् ॥
 आयुधागारसंस्थां च नृणां सर्वभयापहाम् ।
 कंभवासिनिकां तद्गद्गदुर्गमेनीं च चर्चिकाम् ॥
 बधूरीं च तथा देवीं दानवक्षयकास्त्रिणीम् ।
 जयदां देवतानां च मातरो देवपूजिताः ॥
 गृहदेव्यो वास्तुकांश्च दृष्ट्वानुज्ञाप्य निर्गमेत् ।
 मौनव्रतधरो गच्छेद्यावदाक्षिणकोटिकम् ॥
 प्राप्य स्नात्वा पितृस्तर्प्य दृष्ट्वा देवं प्रणम्य च ।
 नत्वा गच्छेत् उक्षत्रासां देवीं कृष्णमुपूजिताम् ॥
 बालक्रीडनरूपाणि कृतानि सह गोपकैः ।
 यानि तीर्थानि तान्येव स्थापितानि महर्षिभिः ॥
 खपार्तिं गतानि दिव्यानि सर्वपापहराणि च ।
 वत्सपुत्रं ततो गच्छेत् सर्वपापहरं शुभम् ॥
 अर्कस्थलं वीरस्थलं कुशस्थलमनन्तरम् ।
 पुष्पस्थलं महत्स्थलं महापातकनाशनम् ॥

एवं पञ्चस्थलाः ख्याता महापातकनाशनाः ।
 येषु दृष्टेषु मनुजो ब्रह्मणा सह मोदते ॥
 शिवं सिद्धमुखं दृष्ट्वा स्थलानां फलमाप्नुयात् ।
 हयमुक्तिं ततो गच्छेत् सिन्दूरं समहायकम् ॥
 श्रूयते चात्र ऋषिभिर्गीता गाथा पुरातनी ।
 अश्वारूढेन तेनैव यात्रेयं ममनुष्ठिता ॥
 अश्वो मुक्तिं गतस्तत्र सहायमहितः सुखम् ।
 राजपुत्रः स्थितस्तत्र यानयात्रा न मुक्तिदा ॥
 तस्माद्यानैस्तु यात्रा च न कर्त्तव्या फलेच्छया ।
 तस्मिन् तीर्थे तु तं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 लवणस्य गुहां तत्र दृष्ट्वा भक्तिसमन्वितः ।
 शत्रुघ्नमीश्वरं चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 कुण्डं शिवस्य विख्यातं तत्र स्नात्वा महाफलम् ।
 मल्लिकादर्शनं कृत्वा कृष्णस्य जयदां शुभाम् ॥
 ततः कदम्बपण्डस्य गमनात् सिद्धिमाप्नुयात् ।
 अपरं तत्र गुह्यारूपं तीर्थं तस्य समीपतः ॥
 गमनात्तस्य तीर्थस्य महापातकनाशम् ।
 उच्छीलां वरदां तत्र दृष्ट्वा गतिमवाप्नुयात् ॥
 चार्चिका योगिनी तत्र योगिनीपरिवारिता ।
 कृष्णस्य रक्षणार्थं हि स्थिता सा दक्षिणां दिशम् ॥
 अपृशा च स्पृशा चैव मातरौ लोकपूजिते ।
 बालानां दर्शनं द्वाभ्यां महारक्षां करिष्यति ॥
 कर्पस्थानं ततो गत्वा कुण्डं पापहरं परम् ।
 गत्वा स्नात्वा पितृन्तर्प्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 क्षेत्रपालं ततो गत्वा शिवं भूतेश्वरं हरम् ।

मथुराक्रमणं तस्य जायते सफलं तथा ॥
 कृष्णक्रीडा सेतुबन्धं महापातकनाशनम् ।
 बलभीं तत्र क्रीडार्थं कृत्वा देवो गदाधरः ॥
 गोपकैः सहितस्तत्र क्षणमेकं दिने दिने ।
 तत्रैव रमणार्थं हि नित्यकालं हि गच्छति ॥
 बलिभिश्च हृदं तत्र जलक्रीडाकृतं शुभम् ।
 यस्य संदर्शनादेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अतः परं कुक्कुटेन कृष्णेन क्रीडनं कृतम् ।
 यस्य दर्शनमात्रेण चण्डः सहातिमाप्नुयात् ॥
 स्तम्भोच्छ्रयं सुशिखरं सौरभ्यैः समुगोन्धभिः ।
 भुषितं पूजितं तत्र कृष्णेनाकिष्टकर्मणा ॥
 तस्य प्रदक्षिणं कृत्वा परिपूज्य प्रयत्नतः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं व्रजेत्तु सः ॥
 वसुदेवेन देवक्या गर्भसंरक्षणाय च ।
 कृतमेकान्तशयनं महापातकनाशनम् ॥
 ततो नारायणस्थानं प्रविशेन्मुक्तिहेतवे ।
 परिक्रम्य ततो देवान् नारायणपुरोगमान् ॥
 दृष्ट्वा ततोऽनुविज्ञाप्य गणमिद्धिविनायकम् ।
 कुब्जिका वामना चैव ब्राह्मण्यौ कृष्णमानिते ॥
 अनुज्ञाप्य ततः स्नानं द्रष्टुं श्वरेगत्तं शिवम् ।
 दृष्ट्वात्रेण तत्रैव यात्राफलमवाप्यते ॥
 महाविघ्नेश्वरी देवी कृष्णरक्षार्थमुद्यता ।
 निसं सन्निहिता तत्र मिद्धिदा पापनाशिनी ॥
 कृष्णेन बलभद्रेण गोपैः कमजिघासुभिः ।
 सङ्केतकं कृतं यत्र मन्त्रनिश्चयकारकम् ॥

तदा सङ्केतके मा च मिद्धा देवी प्रितिष्ठिता ।
 मिद्धिमदा भोगदा च तेन मिद्धेश्वरी स्मृता ॥
 सङ्केतकेश्वरीं चैव दृष्ट्वा मिद्धिमवाप्नुयान् ।
 तत्र कुण्डं स्वच्छजलं महापातकनाशनम् ॥
 ततो दृष्ट्वा महादेवं गोकर्णं नाम नामतः ।
 यस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 मरस्वतीं नदीं दृष्ट्वा ततो भद्राणि पश्यति ।
 विघ्नराजं ततो गच्छेद्गणेशं विघ्ननाशनम् ॥
 सर्वमिद्धपदं रम्यं दर्शनाच्च फलं लभेत् ।
 गार्गी मार्वी च तत्रैव महापातकनाशनम् ॥
 दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा तथा ध्यात्वा सर्वान् कामान् समश्नुते ।
 महादेवं सुखाकारं नाम्ना रुद्रमहालयम् ॥
 क्षेत्रपतिं हरं दृष्ट्वा क्षेत्रवासफलं लभेत् ।
 तस्मादुत्तरकोटिं च दृष्ट्वा देवं गणेश्वरम् ॥
 द्यूतक्रीडा भगवता कृता गोपजनैः सह ।
 पणावहासरूपेण जिता गोप्यो धनानि च ॥
 गोपैरानीय तत्रैव कृष्णार्यं च निवेदिता ।
 गोपालकृष्णगमनं महापातकनाशनम् ॥
 समस्तं बालचरितं भ्रमता च यथामुखम् ।
 कृतं यत्र तथा रूपं तद्रूपं च तथा तथा ॥
 ऋषिभिः सेवितं ध्यातं विष्णोर्महात्म्यमुत्तमम् ।
 ततो गच्छेन्महावीर्यं विमलं यमुनाम्भासि ॥
 स्नात्वा पीत्वा पितृभूतर्ष्यं नाम्ना रुद्रमहालयम् ।
 गार्गीतीर्थं विघ्नराजे चक्रतीर्थे तथाक्रमे ॥
 भद्रेश्वरे महातीर्थे सोमतीर्थे तथैव च ।

स्नात्वा सोमेश्वरं देवं दृष्ट्वा यात्राफलं लभेत् ॥
 सरस्वत्याः सङ्गमे स्नात्वा मन्तर्यं पितृदेवताः ।
 घण्टाभरणके तद्वत् तथा गरुडकेशवे ॥
 धारापतनके तद्वद्वैकुण्ठे खण्डचेलके ।
 संयमने च महानीर्थे असिकुण्डे तथैव च ॥
 गोपानां तीर्थके चैव तथैकामुक्तिकेश्वरे ।
 वैलक्ष्यगरुडे चैव महापातकनाशने ॥
 एते तीर्था महापुण्या यथा विश्रान्तिमंजकः ।
 एषु तीर्थेषु क्रामितो भक्तियुक्तो जितेन्द्रियः ॥
 देवान् पितॄन् सगभ्यर्च्य ततो देवं प्रसादयेत् ।
 अविमुक्तेश देवेश सप्तर्षिभिर्नुष्ठिता ॥
 मथुराक्रमणीयं मे सफलास्तु तवाज्ञया ।
 इत्येवं देवदेवेशं विज्ञाप्य क्षेत्रपं शिवम् ॥
 विश्रान्तिमंजके स्नानं कृत्वा च पितृनर्पणम् ।
 गतश्रमः परिक्रम्य स्तुत्वा दृष्ट्वा प्रणम्य च ॥
 सुमङ्गलां ततो गच्छेद्यात्रामिद्धि प्रसादयेत् ।
 सर्वमङ्गलमाङ्गले शिवे सर्वार्थमाधिके ॥
 यात्रेयं स्वत्प्रसादेन सफला मे भवत्विति ।
 कर्कोटकं तथा नागं महादुष्टनिवारणम् ॥
 दृष्ट्वा गच्छेत्ततो देवीं या कृष्णेन विनिर्मिता ।
 कंसभेदं प्रथमतः श्रुते यत्र समन्वितम् ॥
 सुखवासा च वरदा कृष्णस्याक्षिष्टकर्मणः ।
 खरवासा च तत्रैव स्थापिता शकुनाय वै ॥
 सानुकूलपरो यत्र प्रवेशे दक्षिणस्वनः ।
 ध्याता शुभाय कृष्णेन ध्यात्वा देवीं च चण्डिका ॥

५२८ वीरमित्रोदयस्य तीर्थप्रकाशे

स्थापिता सिद्धिदा तत्र नाम्ना चार्त्तिहरा ततः ।
 दृष्ट्वा सर्वार्त्तिहरणं यस्या देव्याः सुखी नरः ॥
 वज्राननं ततो ध्यात्वा कृष्णो मल्लजिघांसया ।
 निहत्य मल्लं पश्चाद् वज्राननमकल्पयत् ॥
 वाञ्छितार्थफलं चेदं कृष्णादशान्मनोरथान् ।
 यस्यै यस्यै देवतायै तस्यै तस्यै ददौ स्वयम् ॥
 उपयाचते तु माङ्गल्यं सर्वपापहरं शुभम् ।
 कृष्णस्य बालचरितं महापातकनाशनम् ॥
 सूर्यं संवरदं देवं माथुराणां कुलेश्वरम् ।
 दृष्ट्वा तत्रैव दानं च दत्त्वा यात्रां समापयेत् ॥
 एवं प्रदक्षिणां कृत्वा नवम्भां शुक्लकौमुदीम् ।
 सर्वान् कुलान् समादाय विष्णुलोके महियते ॥
 क्रमतः पादविन्यासा यावन्तः सर्वतो दिशः ।
 तावन्तः कूलसम्भूताः सूर्ये तिष्ठन्ति शाश्वते ॥
 ब्रह्मघ्नश्च मुरापश्च चौरा भग्नव्रताश्च ये ।
 अगम्यागमने शीघ्राः क्षत्रदारापहारकाः ॥
 माथुराकरणं कृत्वा विपार्ष्णानो भवन्ति ते ।
 अन्यदेशागतो दूरात् परिक्रामति यो नरः ॥
 तस्य सन्दर्शनादन्ये पूताः स्युर्विगतामलाः ॥
 विगतम् आमलं सम्यङ् मलं येषां ते ।
 श्रुतं यैश्च विदूरस्थैः कृतयात्रं नवं नरम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ इति ।
 अथ चित्रकूटमाहात्म्यम्,
 भारते पुलस्त्यतीर्थयात्रायाम्,
 ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशांपते ।

मन्दाकिनीं समासाद्य नदीं पापप्रमोचनीम् ॥
तत्राभिपेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ इति ।

अथ कालञ्जरमाहात्म्यम् ।

भारते तत्रैव,
ततः कालञ्जरं गत्वा पर्वतं लोकविश्रुतम् ।
तत्र देवहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥
आत्मानं साधयेत् तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप ।
स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ इति ।

अथ शृङ्गवेरमाहात्म्यम् ।

ततो गच्छेत्कुरुश्रेष्ठ शृङ्गवेरपुरं प्रति ।
यत्र तीर्णो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥
गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
विधूतपाप्मा भवति बाजपेयं च विन्दति ॥ इति ।

अथ उज्जयिनीमाहात्म्यम् ।

तत्र ब्रह्मपुराणे,
दक्षिणस्यां दिशि महत् क्षेत्रमुज्जयिनीति च ।
तत्र लिङ्गं महाकालं दर्शनात् सर्वपापजित् ॥
तपस्वी परमां सिद्धिं यत्र प्राप्नोति कामिकीष ।
अवन्त्यां तु यदा स्कन्दो मया पूर्वं तु भद्रितः ॥
चूडाकर्मणि वृत्ते तु कुमारस्य तदा शुभे ।
आगत्य मातरो भोज्यमपूर्वं तु यथाञ्जरे ॥
देवल्लोकादेवगणा मातृणां भोक्तुमागताः ।
एवं युक्तस्तदा ताभिर्देवदेवो महेश्वरः ॥

धर्मार्थं तास्तदा प्रोक्ताः पार्वत्या देवसन्निधौ ।
 मया वै साधितं चार्थं प्रकारैर्वहुभिः कृतम् ॥
 तत्सर्वं च व्ययीभूतं न चान्यदिह दृश्यते ।
 आगतासु भवन्तीषु किं देयं वै मया भवेत् ॥
 अपूर्वं भवतीनां च मया देयं विशेषतः ।
 आस्वादितं न चान्यैस्तु भक्षार्थं च ददाम्यहम् ॥
 अशोभागे च यौ नाभेर्वर्तुलौ फलसन्निधौ ।
 भक्षयध्वं हि सहिता लम्बौ मे वृषणावुभौ ॥
 अनेन चापि भोज्येन परा तृप्तिर्भविष्यति ।
 महाप्रसादं ताः कृत्वा देव्यः सर्वश्च वै शुभे ।
 प्रणिपत्य गताः सर्वा इदं वचनमब्रुवन् ॥
 करिष्यन्ति शुभाचारा विना हास्येन येन तत् ।
 तेषां नूनं पशुः पुत्रा दाराश्चैव गृहादिकम् ॥
 भविष्यति मया दत्तं यच्चान्यन्मनसेष्वितम् ।
 हास्येन दीर्घरोगित्वं दारिद्र्यं चापि विन्दते ॥
 तस्मान्न निन्दा हास्यं च कर्त्तव्यं च विजानता ।
 पौलाख्या मातरः खयातास्ततो लोके भविष्यथ ॥
 उपयाचितं जना ये तु कारयिष्यन्ति कौमुदे ।
 चणकाः पूरिकाश्चैव वृषणैः सह पूरिकाः ॥
 बन्धुभिः स्वजनैश्चैव तेषां वंशो न लीयते ।
 अपुत्रो लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ॥
 रूपवान् शुभगो भोगी सर्वशास्त्रविशारदः ।
 हंसयुक्तेन यानेन ब्रह्मलोके महीयते ॥
 मत्स्मरपुराणे,

प्रयागे वा भवेन्मोक्षो महाकालेऽथ वा भिये ।

अमरकण्ठके तद्वत्तथा कायावरोहणे ॥
कालञ्जरे महाकाले इह वा मत्पग्निगृहात् ।
यद्वन्मुखस्थिते नेत्रे तद्वत्तीर्थे इमे भुवः ॥
महाकालोऽविमुक्तश्च गङ्गया सिप्रयान्वितौ ॥ इति ।

इति उज्जयिनीमाहात्म्यम् ।

अथ द्वारकामाहात्म्यम् ।

थाराहपुराणे,

वराह उवाच ।

अस्ति द्वारावती नाम निर्मिता विश्वकर्मणा ।
सुधर्मा नाम च सभा वायुरानीतवान्मयात् ॥
पञ्चयोजनविस्तीर्णा दशयोजनमायता ।
वसाम्यत्र वरारोहे पञ्चपञ्चशतं ममाः ॥
भारावतरणं कृत्वा देवानां च महन्प्रियम् ।
पुनरेष्यामि सुश्रोणि मूर्त्तिमात्मनि शाश्वतीम् ॥
तत्र स्थानानि मे भूमि कथ्यमानि संश्रृणु ।
अस्ति पञ्चशरो नाम तस्मिन् गुह्यं परं मम ॥
समुद्रतीरमुत्सृज्य मम भक्तमुखान्वहम् ।
तत्र स्नानं तु कुर्वीत षष्ठनक्तोषितो नरः ॥
मोदते नाकपृष्ठे तु अप्सरोगणमङ्कुले ।
अथ वा मुञ्चति प्राणान् मामेव प्रतिपद्यते ॥
प्लक्षो वै तत्र सुश्रोणि शतशाखो महाद्रुमः ।
चतुर्विंशतिद्रादश्यां स भवेत्पुण्यभागसौ ॥
फलं न लभते कश्चिन्मुक्त्वा भागवतं शुचिम् ।
लभन्ते ये फलं तत्र गुह्ये पञ्चशरस्य च ॥

ते लभन्ते परां सिद्धिमेवमेतन्न संशयः ।
 प्रभासमिति विख्यातं तस्मिन् गुह्यं परं मम ॥
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पञ्चरात्रोपितो नरः ।
 मोदते सप्तद्वीपेषु गुह्यानि च स गच्छति ॥
 अथ वा मुञ्चति प्राणान् बभाषे गतकिल्बिषः ।
 सर्वलोकान् परित्यज्य मल्लोकं प्राप्यते नरः ॥
 पञ्चकुण्डमिति ख्यातं तस्मिन् गुह्यं परं मम ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पञ्चरात्रोपितो नरः ॥
 चतुर्विंशतिद्वादश्यां मध्याह्ने च दिवाकरे ।
 रौप्यसौवर्णकं पद्मं दृश्यते नात्र संशयः ॥

तथा,

कादम्बकमिति ख्यातं कुण्डं क्षेत्रे परं मम ।
 अत्र पीत्वा महाभागे दृष्टयोर्युगपत्क्षयम् ॥
 तत्राभिषेकं कुर्वीत चतुष्कालसमन्वितः ।

तथा,

सद्गमं नगरं नाम अस्ति क्षेत्रे परं मम ।
 मम चोत्तरपार्श्वे तु देवानामपि दुर्लभम् ॥
 अस्ति नैवतकं नाम तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ।
 सर्वलोकेषु विख्यातं चन्द्रमाः क्रीडते यतः ॥
 बहूदकाशिलापङ्का गुहाश्चात्र दिशो दश ।
 बापी च शोभना चैव देवानामपि दुर्लभा ॥
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पष्ठकालोपितो नरः ।
 गच्छते सोमलोकाय कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥
 अथात्र मुञ्चति प्राणान् मम लोकं प्रपद्यते ।
 बिष्णुं चङ्क्रमणं नाम तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ॥

निद्धोऽस्मि तत्र व्याधेन प्राप्तो मूर्तिं स्वकां पुनः ।
तत्र कुण्डं महाभागे मणिपूरगिरौ स्थितम् ॥
तत्राभिषेकं कुर्वीत नित्यकालमतन्द्रितः ।

तथा,

तस्मिन् क्षेत्रे महाभागे स्थितोऽहं चोत्तरामुखः ।
सर्वभागवतप्रीत्यै समुद्रतटमाश्रितः ॥
अहं रामेण सहितः सा च एका स्वमा शुभा ।
त्रयस्तत्रैव तिष्ठामो द्वारकायां यशस्विनि ॥

स्कन्दपुराणे,

गोमतीतीरपूतानां कृष्णचक्रावलोकितानाम् ।
दर्शनान् पातकं तेषां याति वर्षशताधिकम् ॥
धन्यास्ते मानुषे लोके गोमत्युदधिनारिणा ।
तर्पयन्ति पितॄन् देशान् गत्वा द्वारवतीं कलौ ॥

तथा,

यत्र चक्राङ्कितशिला गोमत्युदधिनःसृता ।
यच्छन्ति पूजिता मोक्षं तां गुरीं को न सेवते ।
यत्र चक्राङ्किता मृत्सना तिष्ठते निर्मला नृप ॥
कलौ पापविनाशार्थं तां पुरीं को न सेवते ।

तथा,

यतीनां भोजनं यस्तु यच्छते कृष्णसन्निधौ ।
सिक्थे सिक्थे भवेत्तृप्तिः पितॄणां युगमङ्गुल्यया ॥
कौपीनाच्छादनं छत्रं पादुके च कमण्डलुम् ।
दत्त्वा सन्न्यासिनां याति सप्तकल्पानि तत्फलम् ॥
धन्यास्ते मानवाः पुत्र वसन्ति श्वपचादयः ।

द्वारकायां गतिं यान्ति वसन्तस्तत्र योगिनः ॥

तथा,

मा कार्शी मा कुरुक्षेत्रं प्रभामं मा सप्तर्षिकरम् ।

द्वारकां गच्छ राजर्षे पश्य कृष्णमुखं शुभम् ॥

अश्वमेधमहस्रं तु राजसूयशत कलौ ।

पदे पदे च लभते द्वारकां गच्छतो नरः ॥

गच्छन्नित्यर्थः ।

तथा,

कृष्णालयं तु यो गत्वा गोमत्यां पिण्डपातनम् ।

करोति शक्त्या दानं च मुक्तास्तस्य पितामहाः ॥

प्रेतत्वं च पिशाचत्वं न भवेत्तस्य देहिनः ।

जन्मजन्मानि राजेन्द्र ये गता द्वारकां पुरीम् ॥

अनशनेन यत्पुण्यं प्रयागे त्यजतस्तनुम् ।

द्वादश्यां निमिषार्धेन तत्फलं कृष्णमन्त्रिणौ ॥

सूर्यग्रहे गवां कोटिं दत्त्वा यत्फलमाप्नुयात् ।

तत्फलं कलिकाले तु द्वारवृत्त्यां दिने दिने ॥

कोटिभारमुवर्णस्य ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

दत्त्वा यत्फलमाप्नोति तत्फलं कृष्णदर्शने ॥

दोलासंस्थं च ये कृष्णं पश्यन्ति मधुमाधवे ।

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च माताहपितामहाः ॥

अमुरादिसमृत्त्याश्च पशवश्च नरोत्तम ।

क्रीडन्ति विष्णुना सार्द्धं यावदाभूतमस्पृशम् ॥

प्रल्हादसंहितायाम्,

अहो क्षेत्रस्य माहात्म्यं समन्तादशयोजनम् ।

द्वारकामाहात्म्ये गोपीचन्दनमाहात्म्यम् । ५३५

दिदिष्टा यत्र पश्यन्ति सर्वानेव चतुर्भुजान् ॥

अहो क्षेत्रस्य माहात्म्यं दृष्ट्वा नित्यं चतुर्भुजान् ।

द्वारकावाaminः सर्वान् नमस्यन्ति दिवौकसः ॥ इति ।

अथात्रैकादशीकृतोपवासस्य जागरफलम् ।

तत्रैव,

जागरं ये च कुर्वन्ति गायन्ति हरिवामरे ।

अग्निष्टोमफलं तेषां निमिषार्द्धेन पण्मुख ॥ इति ।

अथ गोपीचन्दनमाहात्म्यम् ।

तत्रैव,

गोपीचन्दनमुद्रां तु कृत्वा भ्रमति भूतले ।

सोऽपि देशो भवेत् पूतः किं पुनर्यत्र संस्थितम् ॥

द्वारकायां समुद्भूतां तुलसीं कृष्णमेविताम् ।

नित्यं विभक्तिं शिरसा स भवेद्भ्रदशाधिपः ।

गृहे यस्य सदा तिष्ठेद्गोपीचन्दनमृत्तिका ॥

द्वारका तिष्ठते तत्र कृष्णेन सहिता कलौ ।

कृतघ्नो वाथ गोप्त्रोऽपि हैतुकैः सर्वपापकृत् ॥

गोपीचन्दनसम्पर्कात्पूतो भवति तत्क्षणात् ।

अथ तत्रैव गोमतीमाहात्म्यम् ।

ये च रौरवमंस्थाने ये च कीटत्वमागताः ।

गोमतीतीरदानेन मुक्तिं यान्ति न संशयः ॥

विनाप्यक्षतदर्भैर्वा विना भावनया तथा ।

वारिमात्रेण गोमत्यां गयाश्राद्धफलं लभेत् ॥

ततश्च विप्रानाहूय वेदज्ञान् तीर्थमंश्रयान् ।

विश्वेदेवान् हि सम्पूज्य पितॄणां श्राद्धमाचरेत् ॥

श्रद्धया परया युक्तः श्राद्धं कुर्याद्विधानतः ।
 दक्षिणां तु तनो दद्यात् गामेकां तु पयस्विनीम् ॥
 सुवर्णशृङ्गसहितां रजतैः खुरभूषिताम् ।
 भूषितखुरामित्यर्थः ।
 रत्नपुच्छां वस्त्रयुतां ताम्रपृष्ठां सवत्सकाम् ॥
 दद्याद्विपं समभ्यर्च्य वस्त्रालङ्कारभूषणः ।
 सप्तान्ययुतां दद्याद्विष्णुर्भे प्रीयतामिति ॥
 आसीमान्तं विसृज्यैतान् ब्राह्मणान् नियतान् युचिः ।
 दीनान्धकृपणानां च दानं देयं तु शक्तितः ॥
 गोमती गोमयस्नानं गोदानं गोपीचन्दनम् ।
 दर्शनं गोपीनाथस्य गकाराः पञ्च दुर्लभाः ॥
 तस्मान्नरेश कर्त्तव्यं गोदानं गोमतीतटे ।
 एवंकृते द्विजश्रेष्ठाः कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥
 ये गता नरके घोरे प्रेतत्वं ये गतास्तथा ।
 पूर्वकर्मविपाकेन स्थावरत्वं गताश्चे ये ॥
 पितृपक्षे च ये केचित् मातृपक्षे तथैव च ।
 ते सर्वे मुक्तिमायान्ति गोमतीदर्शनात्कलौ ॥
 कृतं श्राद्धं नरैर्यैस्तु गोमत्यां द्विजमत्तमाः ।
 हयमेघस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यमंशयम् ॥ इति ।

अथ चक्रतीर्थमाहात्म्यम् ।

तत्रैव,

तत्तीर्थं सर्वपापघ्नं चक्रःख्यं परमं हरेः ।
 यस्य प्रसिद्धिः परमा त्रैलोक्ये सचराचरे ॥
 प्रपन्नयादधिकं यच्च मुक्तिदं ह्यस्ति पावनम् ।
 सुरैरपि हि पूज्यन्ते यत्राङ्गानि मनीषिणाम् ॥

अङ्कितानां हि चक्रेण षण्मासैर्नात्र संशयः ।
 यं दृष्ट्वा मुच्यते पापात् प्रसङ्गेनापि मानवः ॥
 यत्तीर्थं सर्वतीर्थानां प्रवरं पावनं तथा ।
 तत्र गत्वा द्विजश्रेष्ठाः प्रक्षाल्य चरणौ मृदा ॥
 करौ चाचम्य च ततः प्रणमेदण्डवत्ततः ।
 प्राणिपत्य गृहीत्वार्घ्यं पञ्चरत्नसमन्वितम् ॥
 सपुष्पाक्षतगन्धैश्च फलहैमसचन्दनैः ।
 सम्पन्नमर्घ्यमादाय मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
 प्रत्यङ्मुखः सनियमः संमुखो वा महोदधौ ।
 ओं नमो विश्वरूपाय विष्णुचक्राख्यविश्रुतः ॥
 गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्वकामप्रदो भव ।
 अग्निश्च तेजो मृडया च देहो रेतोऽथ विष्णोरक्षतस्य नाभिः ।
 एतद्ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत् यमि नदीनाम् ॥
 मृदभालभ्य च जलं विप्रा विप्रकरच्युतम् ।
 धारयित्वा च शिरसा स्नात्वा प्रणवपूर्वकम् ॥
 तर्पयेत् पितृदेवांश्च मनुष्यांश्च यथाक्रमम् ।
 तर्पयित्वा हरिद्रव्यं प्रोक्षयित्वाथ भक्तितुः ॥
 अश्वमेधसहस्रेण सम्यगिष्टेन यत्फलम् ।
 स्नानमात्रेण तत्प्रोक्तं चक्रतीर्थे न संशयः ॥
 प्रयागे यत्फलं प्रोक्तं माघे माधवपूजने ।
 स्नानमात्रेण तत्प्रोक्तं चक्रतीर्थे द्विजोत्तमाः ॥
 कारयेच्च ततः श्राद्धं पितृणां श्रद्धयान्वितः ।
 विश्वेदेवान् सुवर्णेन रजतेन तथा पितॄन् ॥
 सुतृप्तान् भोजनेनैव वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
 दीनान्भक्षणेभ्यश्च दानं देयं स्वशक्तितः ॥ इति ।

अथ गोमतीसङ्गममाहात्म्यम् ।

प्रल्हादसंहितायाम्,

यत्पुण्यं भवते नृणां गङ्गायाः सागरस्य च ।

सङ्गमेन तदाप्नोति गोमत्युदधिसङ्गमे ॥

तथा,

वाचा च मनसा चैव कर्मणा यदुपार्जितम् ।

पापं प्रणश्यते सर्वं गोमत्युदधिसङ्गमे ॥

नमस्कृत्य च तोयेशं गोमतीं च मरिद्वराम् ।

अर्घ्यं दद्याद्विधानेन कृत्वा च करयोः कुशान् ॥

मन्त्रेणानेन विमोन्द्रा दद्यादर्घ्यं विधानतः ।

ब्राह्मणैः सह सङ्गत्य सदा तत्तीर्थवासिभिः ॥

भक्त्या चार्घ्यं प्रदास्यामि देवाय परमात्मने ।

ब्राह्मि मां नरकाद्धोरादम्बुरुपिन्नमोऽस्तु ते ॥

तीर्थराज नमस्तुभ्यं रत्नाकर महार्णव ।

गोमत्या सहितो देव गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥

दत्त्वा चार्घ्यं शिखां बद्ध्वा संस्मृत्य जलशायिनम् ।

कुर्यात्स्नानं प्राङ्मुखस्तु पुनः पश्चिमुखस्तथा ॥

स्नात्वा च परया भक्त्या पितॄन् सन्तर्पयेत्ततः ।

विश्वेदेवादि सम्पूज्य पितॄणां श्राद्धमाचरेत् ॥

यथोक्तां दक्षिणां दद्याद्विष्णुर्मे प्रीयतामिति ।

विशेषतः प्रदातव्यं सुवर्णं द्विजसत्तमाः ॥

दम्पत्योर्वामसी चैव कञ्चुकोष्णीषमेव च ।

लक्ष्म्या सह जगन्नाथो विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥

महर्षानानि सर्वाणि गोमत्युदधिसङ्गमे ।

देयानि वै द्विजश्रेष्ठा यदीच्छन् श्रेय आत्मनः ॥

द्वारकामाहात्म्ये द्वारकायां श्रीभगवत्पूजा । ५३९

यस्तुलापुरुषं दद्याद्रोमत्युदधिमङ्गमे ।
सप्तद्वीपपतिर्भूत्वा विष्णुलोके महीयते ॥
आत्मानं तोलयेद्यस्तु सुवर्णे रजतेन वा ।
वस्त्रैर्वा कुङ्कुमैर्वापि फलैर्वापि तथा रमैः ॥
भुक्त्वा भोगान् स त्रिपुलांस्तथा कामान् मनोगतान् ।
सम्पूज्यमानस्त्रिदशैर्याति कृष्णालयं नरः ॥ इति ।
एतद्वचनाद्व्रजेनापि तुलापुरुषः मिद्वयति ।

अथ द्वारकायां श्रीभगवतः पूजा ।

तत्रैव,
कृताभिषेकस्तीर्थेषु यथावद्वत्तदक्षिणः ।
पूजयेच्च ततो देवं कृष्णालयं पुरुषं परम ॥
तत्रादावावरणपूजा ।
जयन्तः प्रथमं पूज्यः पुलोमस्य सुतासुतः ।
स्थापितो देवराजेन मेवार्थं केशवस्य च ॥
वज्रनाभः सुनाभश्च वज्रबाहुर्महाहनुः ।
वज्रदंष्ट्रो वज्रधारी वज्रहा वज्रलोचनः ॥
श्वेतमूर्धा श्वेतमाली जीमूनानुचराश्च ये ।
एते शस्त्रोद्यतकरा रक्षन्त्येवमहर्निशम् ॥
पूर्वद्वारं सुमन्त्रज्ञा जयन्तादेशकारिणः ।
पूर्वद्वारे च रक्षार्थं नरनाथो विनायकः ॥
तरुणार्कश्च वै सूर्यो देव्यो वै सप्त मातरः ।
ईश्वरश्चापि दिग्वासा नागराजश्च तक्षकः ॥
सेनानीः कार्तिकेशश्च राक्षसश्च महामखः ।
तत्र दीर्घिनस्त्रो नाम दानवः सुमतिष्ठितः ॥
विश्वावसुश्च गन्धर्वो मेनका च वराप्सराः ।

सनत्कुमारसहितो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥
 एते पूज्याः पूर्वतस्तु न्यग्रोधश्च महाद्रुमः ।
 पूर्वद्वारस्थितानेतानाग्नेयानथ मे शृणु ॥
 ज्वालामुखोऽथ रक्ताक्षः श्मशाननिलयः कृशः ।
 मांसादो रूधिराहारः कृष्णः कृष्णजटाधरः ॥
 त्रासनो भञ्जनश्चैव आग्नेय्यां दिशि संस्थिताः ॥
 दिशं रक्षन्ति सन्नद्धा दक्षिणामथ मे शृणु ।
 दण्डवाणिर्वहानादः पाशहस्तोग्रलोचनः ॥
 विवर्त्तः को गमारश्च तथा दुन्दुभिनिःस्वनः ।
 खरस्वरो घर्षरक्तस्था मौनप्रियः सदा ॥
 मल्लिकासश्च एतेषां प्रथमो द्वारपालकः ।
 दक्षिणद्वाररक्षार्थं दुर्दर्पश्च विनायकः ॥
 माहिष्यास्त्रश्च वै सूर्यो भूषणश्च तथेश्वरः ।
 चाण्डिकः च तथा ज्येष्ठी ऊर्ध्वबाहुश्च राक्षसः ॥
 पद्माक्षः क्षेत्रपालश्च नागश्चाश्वतरस्तथा ।
 चित्राङ्गदश्च गन्धर्व उर्वशी च वराप्सराः ॥
 गोरजो दानवश्चैव शालश्चापि महाद्रुमः ।
 सनातन ऋषिश्रेष्ठस्त्वगस्त्यश्च महातपाः ॥
 एते याम्यदिशि द्वारं रक्षन्ति सुममाहिताः ।
 शीतकर्त्तनको नग्नः कम्बली रोदनप्रियः ॥
 हसनो नेत्रभङ्गश्च भुरिकारो विजृम्भकः ।
 मुसली सूर्यकस्तेषां नेता ऽऽदेष्टा तथा प्रभुः ॥
 रक्षन्ति नैर्ऋतीयाणां पश्चिमां शृणुतापरान् ।
 स्वस्तिकः शङ्खमूर्द्धा च नीलवासाः शुभाननः ॥
 पाशहस्तः शूलहस्त एकपादेकलोचनः ।

द्वारकामाहात्म्ये श्रीभगवत्पूजायामावरणपूजा । ५४१

स्थूलजङ्घः स्थूलशिराः सुमुखस्य वशे स्थिताः ॥
 एते शस्त्रोद्यतकरा वारुण्यां दिशि पालकाः ।
 पश्चिमायां दिशि तथा पुष्पदन्तो त्रिनायकः ॥
 उद्धरार्कश्च वै सूर्यः शिवः सत्राजितेश्वरः ।
 उपतुर्नाम गन्धर्वो घृताची तु वराप्सराः ॥
 महोदरश्च नागेन्द्रो राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 दैत्यः पञ्चजनो नाम ऋषिः कश्यप एव च ॥
 देवी कपालिनीनाम अश्वत्थश्च महाद्रुमः ।
 कपिलः क्षेत्रपालश्च प्रतीचीं पालयन् दिशम् ॥
 नमस्कार्यास्तथा पूज्या वायव्यां शृणु चापरान् ।
 जृम्भणो भैरवश्चैव कालिकोऽथ घटोदरः ॥
 दण्डको मर्दनः पिङ्गो रुरुः सर्वभुजो घृणी ।
 सुपार्श्वः प्रभुरेतेषां सन्नद्धः पालयन् दिशम् ॥
 उदीच्यां दिशि विप्रेन्द्रा इयामलश्च गणाधिपः ।
 मनुस्थको विरूपश्च गोलकः स्वेदसंप्लुतः ॥
 मुक्तकच्छः कम्बुकश्च जम्बुकोऽथ पराजितः ।
 उन्मत्तः प्रभुरेतेषामुदीचीं पालयन् दिशम् ॥
 मूलस्थानश्च वै सूर्य इन्द्रेणश्च महेश्वरः ।
 देवी कण्डेश्वरीनाम क्षेत्रपालश्च खञ्जनः ॥
 वासुकिर्नागराजश्च कूर्मपृष्ठश्च दानवः ।
 सनकश्च ऋषिश्रेष्ठो गोलको राक्षसस्तथा ॥
 नारदोनाम गन्धर्वो रम्भा चैव वराप्सराः ।
 एते पूज्याः प्रयत्नेन प्लक्षो नाम महाद्रुमः ॥
 यक्षेशासादितामाशामेने पूज्याः प्रयत्नतः ।
 ऐशान्यां दिशि विप्रेन्द्राः किङ्किनीको महाबलः ॥

दुर्द्धरो भैरवरवो दुर्मुखो मेघनिस्वनः ।
 करालो विक्रवो मूको बलिमुक्तो बलिप्रियः ॥
 मांसप्रियमुखाश्चैत ऐशानीं पालयन्दिशम् ।
 एतेषां क्षेत्रपालानां सेश्वराणां द्विजोत्तमाः ॥
 नेता प्रभुश्च स स्वामी जयन्तः पालकः सदा ।
 शङ्खः कम्बलकश्चैव नागश्चाश्चतरस्तथा ॥
 कर्कोटकमुखा नागास्ते च सन्नि सहस्रशः ।
 ते पूज्या गन्धपुष्पैश्च बलिभिर्धूपमञ्जयैः ॥
 पायमेन च मांसेन अन्नाद्यैः सुरया तथा ।
 ततो गच्छेद्द्विजश्रेष्ठा कृष्णं देवकिनन्दनम् ॥
 सम्पूज्यः प्रथमं तत्र गणेशो रुक्मसंज्ञकः ।
 तथा,

सम्पूज्य गणनाथं तं रुक्मिणं रुक्मभूषितम् ।
 दुर्वाससं च कृष्णं च बलदेवं च भक्तितः ॥
 यजन्त्येके महायज्ञैः सम्पूर्णवरदाक्षिणैः ।
 एकः पश्यति देवेशं कृष्णं तुल्यफलौ हि तौ ॥
 गोभृहिरण्यदानानि ददत्येकं दिने दिने ।
 एकः पश्यति देवेशं कृष्णं तुल्यफलौ हि तौ ॥
 प्राणायामादिसंयुक्तो ध्यानज्ञानपरायणः ।
 एकः पश्यति देवेशं कृष्णं तुल्यफलौ हि तौ ॥
 जाह्नव्यादिषु तीर्थेषु स्नायादेकः समाहितः ।
 एकः पश्यति देवेशं कृष्णं तुल्यफलौ हि तौ ॥ इत्यादि ।
 तथा,

त्रिभिः पदक्रमेणैव विक्रान्तं भुवनत्रयम् ।
 त्रिविक्रमं तु तं दृष्ट्वा मुच्यते पातकत्रयात् ॥ इति ।

द्वारकामाहात्म्ये सप्तकुण्डादिमहिमा । ५४३

अथ सप्त कुण्डानि ।

तत्रैव,

ततो गच्छेत् विमोक्षाः सप्त कुण्डान् शुचिः शुभान् ।
सर्वपापप्रशमनानृद्धवृद्धिविचर्द्धनान् ॥ इति ।

अथ कृकलासतीर्थम् ।

प्रह्लादसंहितायाम्,

ततो गच्छेद्भिन्नश्रेष्ठास्तीर्थं पापप्रणाशनम् ।
कृकलासमिति ख्यातं नृगतीर्थमनुत्तमम् ॥ इति ।

अथ शङ्खोद्धारतीर्थम् ।

तत्रैव,

ब्रह्महत्यासहस्राणि अगम्यागमनानि च ।
मुच्यते पातकैर्वारैः शङ्खोद्धारस्य दर्शनात् ॥
तत्र स्नात्वा शुचिर्भूत्वा पितृश्राद्धं च कारयेत् ।
कुलकोटिसहस्राणि जायते तृप्तिरुत्तमा ॥

तथा,

शङ्खोद्दारे नरः स्नात्वा दानं दद्यात्तु निर्मलम् ।
सुवर्णं च तिलान् गाश्च गृहमन्त्रं च मेदिनीम् ॥
यो ददाति च गामेकां कोटिकोऽथ्ययुतं फलम् ।
विभेभ्यो गृहमेकं तु यो दद्याद्धनसंयुतम् ॥
लभेत्कृष्णपुरं रम्यं यत्सुरैरपि दुर्लभम् ।

तथा,

अन्नदानं ददेद्यस्तु शङ्खोद्दारे व्यवस्थितः ।
तेन लब्ध्वा स्वयंमुक्तिः प्रसादोऽद्रुक्किमणीपतेः ॥
अन्नदानसमं दानं न भूतं न भविष्यति । इति ।

अथ पिण्डारकमाहात्म्यम् ।

ततः पिण्डारकं गच्छेत्तीर्थं पापप्रमोचनम् ।
यत्र देवश्चतुर्बाहुः स्वयमेव व्यवस्थितः ॥
विधिना पूजयित्वा तु तं दृष्ट्वा च जगत्पतिम् ।
मुच्यते विविधैः पापैर्मनत्रो नात्र संशयः ॥
कपालमोचनं नाम देवं लोकेषु विश्रुतम् ।
तं दृष्ट्वा देवदेवेशं मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ इति ।

अथ महीमाहात्म्यम् ।

स्कन्दपुराणे,
महीनाम नदी पुण्या सर्वतीर्थमयी शुभा ।
दिव्या मनोरमा सौम्या महापापप्रणाशिनी ॥
नदीरूपेण तत्रैव पृथ्वी सा नात्र संशयः ।
सा समुद्रेण सम्प्राप्ता पुण्यतोया महीनदी ॥
सञ्जातस्तत्र देवर्षे महीसागरसङ्गमः ।
स्तम्भाख्यं तत्र तीर्थं तु त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
तत्र ये मनुजाः स्नानं प्रकुर्वन्ति विपश्चितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता नोपसर्षन्ति वै यमम् ॥ इति ।

अथ तापीमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे,
पृथिव्यां विद्यते वत्स नहि तापीसमा नदी ।
यस्याः संस्मरणेनापि पापिनां परमं पदम् ॥
तथा,
ये मृतास्तपतीतिरे ये नीरेण प्रवर्त्तिताः ।
ये जुषन्ति प्रसङ्गेन ते यान्ति परमां गतिम् ॥
महापापता नाथ दुराचाराश्च निर्दयाः ।

वसन्ति भानुजातीरे स्वभावाद्यान्ति सद्गतिम् ।
 शरभङ्गाश्रमं तीर्थं सानन्दनमतः परम् ॥
 उच्चैःश्रवेश्वरं लिङ्गं स्थलेश्वरमतः परम् ।
 प्रकाशकं ततस्तीर्थं सर्वपातकनाशनम् ॥
 अर्जुनेश्वरलिङ्गं तु सर्वतीव्रमलापहम् ।
 वामनस्थापितं लिङ्गं वामनेश्वरमद्भुतम् ॥
 धारेश्वरं लिङ्गवरं सर्वकामफलप्रदम् ।
 ततोऽम्बिकेश्वरं तीर्थं बहुमोहमलापहम् ॥
 महर्षेश्वरलिङ्गस्य ज्येष्ठे तु महिमा महान् ।
 आमर्दकेश्वरं तीर्थमापादेऽतिफलप्रदम् ॥
 दिव्यं नाम सरस्तीर्थं मकरार्के महाफलम् ।
 यत्र रामेश्वरं लिङ्गं सेना यत्र सरिद्धरा ॥
 दर्शनस्नानमात्रेण तेयोः पापात्प्रमुच्यते ।
 विप्रपादजलोद्भूता सेना यत्र सस्त्रिणा ॥
 अग्नितीर्थं च तत्रास्ति पितृणां मुक्तिकारकम् ।
 कपिलेश्वरतीर्थं तु भुक्तिशुक्तकरं नृणाम् ॥
 व्याघ्रेश्वरं ततस्तीर्थं महापातकनाशनम् ।
 व्याघ्ररूपी सदा यत्र स्वयं तिष्ठति शङ्करः ॥
 विरहासङ्गमस्तत्र महापातकनाशनः ।
 यस्यास्तटे वियोगोऽभूत्पाण्डवानां महात्मनाम् ॥
 अन्नेश्वरं महालिङ्गं भूतकोटीश्वरं तथा ।
 भीमेश्वरं महालिङ्गं दृष्ट्वा याति परं पदम् ।
 पिप्पलप्रस्थतीर्थं तु यत्राश्विनतनया पुरा ॥
 पतिं धन्वन्तरिं लेभे तपसारोग्यदा सती ।
 बहुधाग्यं ततः क्षेत्रं महापातकनाशनम् ॥

यत्र दत्तानि चान्नानि गौतमेन बहून्यपि ।
 गौतमेश्वरलिङ्गं च तत्र स्थापितवान्मुनिः ॥
 दर्शनात्तस्य देवस्य सर्वतीर्थफलं लभेत् ।
 गलितेश्वरतीर्थं च महापातकनाशनम् ॥
 नारदेन समानीता यत्र गङ्गा महानदी ।
 वरुणेशं महालिङ्गं नारदेश्वरमेव च ॥
 सोमेश्वरं तृतीयं तु मध्ये मतिफलप्रदम् ।
 ततो रत्नेश्वरं तीर्थं सर्वसिद्धिकरं नृणाम् ॥
 उल्लेश्वरं महातीर्थं यत्र चोल्कास्वरूपधृक् ।
 बालक्रीडनकः पूर्वं पतन् रुद्रमयोऽभवत् ॥
 भीमेश्वरं ततस्तीर्थं सर्वकामफलप्रदम् ।
 यस्य संसेवनाद्राजा भीमः सिद्धिमवाप्तवान् ॥
 शङ्खतीर्थं महातीर्थं पापराशिभयापहम् ।
 शाम्बार्कस्तीर्थराजोऽत्र शाम्बः शुद्धोऽभवत्पुरा ॥
 मोक्षेश्वरं महातीर्थमत्र मुक्तिप्रदायकम् ।
 भैरवी च ततो देवी प्रसिद्धा भुवनेश्वरी ॥
 ऋणमोचनतीर्थं तु ऋणत्रयनिवारणम् ।
 कापालिकं ततस्तीर्थं चन्द्रक्षेत्रं महाफलम् ॥
 पार्वतीतीर्थमपरमभीष्टफलदायकम् ।
 चन्द्रप्रभासकं तीर्थं सर्वतीर्थेषु सत्तमम् ॥
 पुनः कोटीश्वरं तीर्थं मिथ्याज्ञानभयापहम् ।
 भवमोचनतीर्थं तु संसारार्णवतारणम् ॥
 अम्बरीषस्य नृपतेस्ततस्तीर्थमनुत्तमम् ।
 अश्वतीर्थं ततस्तत्र भानुतीर्थमुदाहृतम् ॥
 कान्तारेश्वरलिङ्गं तु सर्वपातकनाशनम् ।

भरतस्थापितं लिङ्गं भरतेश्वरमुच्यते ॥
 गुप्तेश्वरं महातीर्थं महापातकनाशनम् ।
 सोमेश्वरं पुनस्तीर्थं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 रामेण स्थापितं लिङ्गं रामेश्वरमुदाहृतम् ।
 सिद्धेश्वरं पुनर्लिङ्गं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
 स्तेनेश्वरं महालिङ्गं स्तेनपापापहारकम् ।
 एतानि सिद्धलिङ्गानि तपत्यास्तीरयेद्विभोः ॥
 उक्तान्यत्रातिमङ्गलादिनिहासकथां विना । इति ।

अथ तापीसमुद्रसङ्गममाहात्म्यम् ।

स्कन्दपुराणे शङ्करवाक्यम् ।
 ततोऽतिमुन्दरो वत्स तपत्याः प्रियसङ्गमः ।
 महापापहरः पुंसां पुण्यः सन्निधिरुत्तमः ॥
 योऽत्र गण्डूषमात्रं च जलं पिबति मानवः ।
 ध्रुवं तत्पुण्यमाप्नोति पण्मासं धूमपानतः ॥
 अत्र च स्नानाद्यापादे प्रशस्ततरम् ।
 तत्रैव,
 आपादमासे सुत शुक्लपक्षे जातर्किजा पञ्चकपर्वणीति ।
 एतद्विदुः पुण्यतरं हि लोकं आपादमासस्य तु पञ्चकं हि ॥
 पञ्चकयोगश्च—
 अमा वै सोमवारेण रविवारेण मगमी ।
 चतुर्थी भौमवारेण पितृणां दत्तपक्षयम् ॥
 तत्पञ्चपर्वकं नाम सूर्यपर्वशताधिकम् ।
 इति तत्रैवोक्तः ।
 तथा,
 आपादे यद्भुतं तप्तं सूर्यदेहासमीपतः ।

कृतं चैवान्नदानं च वत्स सर्वं तदक्षयम् ॥ इति ।

अथ पयोष्णीमाहात्म्यम् ।

भारते पुलस्त्ययात्रायाम् ,

ततो वार्पी समासाद्य पयोष्णीं मरितांवरात् ।

पितृदेवार्चनरतो गोमहस्रफलं लभेत् ॥

दण्डकारण्यमासाद्य महाराज उपस्पृशेत् ॥

गोमहस्रफलं तत्र स्नानमात्रस्य ।

भारते लोमशयात्रायाम् ,

अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैरासीन्महात्मनः ।

गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशां पते ॥

स लोकान् प्राप्तवानैन्द्रान् कर्मणा तेन भारत ।

सलोकतां तस्य गच्छेत्पयोष्ण्यां य उपस्पृशेत् ॥

तस्माच्चपत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोऽच्युत ।

उपस्पृश्य महीपाल धुतपापो भविष्यसि ॥

धौम्यतीर्थयात्रायाम् ,

उद्धृतं भृतलस्थं वा वायुना समुदीरितम् ।

पयोष्ण्या हरते तोयं पापमापरणान्तिकम् ॥

स्वर्गमुत्तुङ्गममलं विश्राणं यत्र शूलिनः ।

स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्यैः शिवपुरं व्रजेत् ॥

एकतः सरितः सर्वा गङ्गाद्याः सलिलोच्चयाः ।

पयोष्णी चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम ॥

तथा तत्रैव ,

ताम्रपर्णी तु कौन्तेय कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥

यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ।

गोकर्णमिति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु भारत ।

शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तत्र शिवश्च सः ॥
हृदः परमदुष्पापो मानुषैरकृतात्मभिः । इति ॥

अथ गोदावरीमाहात्म्यम् ।

ब्रह्मपुराणे,

नारद उवाच ।

महेश्वरजटाजूटाङ्गामादाय गौतमः ।
आगत्य ब्रह्मणः पुण्यं ततः किमकरोद्भुवि ॥

ब्रह्मोवाच ।

आदाय गौतमो गङ्गां शुचिः प्रयतमानसः ।
पूजितो देवगन्धर्वैस्तथा गिरिनिवासिभिः ॥
गिरिमूर्ध्नि तटां स्थाप्य स्मृत्वा देवं च ऽयम्बकम् ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा गङ्गां तां तु द्विजोत्तमः ॥
ऽयम्बकस्य जटोद्भूते गौतमस्याघनाशिनि ।
क्षमस्व मातः श्रान्तासि सुखं व्रज हितं कुरु ॥
एवमुक्ता गौतमेन गङ्गां प्रोवाच गौतमम् ।
दिव्यरूपधरा देवी दिव्यमालयानुलेपना ॥
गच्छेऽहं देवसदनमथवापि कण्डलुम् ।

गौतम उवाच ।

त्रयाणामुपकारार्थं लोकानां पापिनां मया ।
शम्भुना च तथा दत्ता देवि तन्नान्यथा कुरु ॥
तद्वैतमवचः श्रुत्वा गङ्गा मेने द्विजेरितम् ।
त्रिधात्मानं विभज्यैषा स्वर्गे मर्त्ये रसातले ॥
स्वर्गे चतुर्द्धा व्यभजत् सप्तधा मर्त्यमण्डले ।
रसातले चतुर्द्धैव सेयं पञ्चदशाकृतिः ॥

सर्वप्रशमभूतैव सर्वपापप्रणाशिनी ।
 सर्वकामप्रदा नित्यं सैव वेदे प्रगीयते ॥
 यावत् सागरगा देवी तावहेवमयी स्मृता ।
 उत्सृष्टा गौतमेनैव प्रायात्पूर्णाऽर्णवं प्रति ॥
 ततो देवर्षिभिर्जुष्टां मातरं जगतः शुभाम् ।
 गौतम ऋषिभिः सार्द्धं प्रदक्षिणमथाकरोत् ॥
 मर्त्या मर्त्यगतामेव पश्यन्ति न तले गताम् ।
 नैव स्वर्गगतां मर्त्याः पश्यन्त्यज्ञानबुद्धयः ॥
 त्रियम्बकं सुरेशानं प्रथमं पूज्य गौतमः ।
 उभयोः स्त्रीरयोः स्नानं करोमीति मतिं दधे ॥
 तच्च स्नानं कथं सिद्ध्येदित्येवं शर्वमब्रवीत् ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा भक्तिनम्रस्त्रिलोचनम् ॥
 त्रियम्बकोऽपि तं प्राह गौतममृषिभिर्हृतम् ।
 द्विहस्तमात्रे तीर्थानि सम्भविष्यन्ति गौतम ॥
 सर्वत्राहं सन्निहितः सर्वकामप्रदो ध्रुवम् ।
 गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
 एतेषु पुण्यदा पुंसां मुक्तिदास्तु भगीरथी ।
 नर्मदा च सरिच्छ्रेष्ठा पर्वतेऽमरकण्ठके ॥
 कावेरी सङ्गता यत्र प्रभासे च सरस्वती ।
 कृष्णा भीमरथी चैव तुङ्गभद्रा च नारद ॥
 तिसृणां सङ्गमो यत्र तत्तीर्थं मुक्तिदायकम् ।
 पयोष्णी सङ्गता यत्र तपत्यां तच्च मुक्तिदम् ॥
 इयं तु गोमती पुत्र यत्र कापि ममाज्ञया ।
 सर्वेषां सर्वजातीनां स्नानान्मुक्तिं प्रदास्यति ॥
 किञ्चित्काले पुण्यतमं किञ्चित्तीर्थं सुरागमे ।

सर्वेषां सर्वदा तीर्थं गोमतीयं न संशयः ॥
 तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च योजनानां शतद्वये ।
 तीर्थानि मुनिशार्दूल सम्भविष्यन्ति गौतम ॥
 इयं माहेश्वरी गङ्गा गौतमी वैष्णवीति च ।
 ब्राह्मी गोदावरी नन्दा सुनन्दा कामदायिनी ॥
 स्मरणादेव पापार्घं हन्ति सत्यं मम प्रिया । इति ।
 अथ गोदावर्याश्रितनानानीर्थानि ।

तत्र वराहतीर्थम् ।

ब्रह्मपुराणे,
 तस्मात्पुण्यतमं श्रेष्ठं वाराहं सर्वकामदम् ।
 तत्र स्नानं च दानं च सर्वकृतुफलप्रदम् ॥ इति ।

अथ कुशावर्त्तमाहात्म्यम् ।

तत्रैव,
 कुशावर्त्तमिति ख्यातं नराणां सर्वकामदम् ।
 कुशेनावर्तिता यत्र गौतमेन द्विजन्मना ॥
 तत्तद्भक्तसहस्रेण तत्तत्कल्पशतेन च ।
 माहात्म्यं न क्षमो वक्तुं तस्य तीर्थस्य नारद ॥
 तत्र स्नानं च दानं च पितृणां प्रीतिदायकम् ।
 नीलगङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा निःसृत्य नीलपर्वतात् ॥
 तत्र स्नानादि यत्किञ्चित्करोति मयतो नरः ।
 सर्वं तदक्षयं विद्यात् पितृणां प्रीतिदायकम् ॥ इति ।

अथ कौमारतीर्थम् ।

तत्रैव,
 ततः प्रभृति तत्तीर्थं कार्तिकेयमिति श्रुतम् ।
 तत्र स्नानं च दानं च सर्वकृतुफलप्रदम् ॥ इति ।

अथ पलतीर्थम् ।

पलतीर्थमिति ख्यातं सर्वसिद्धिकरं नृणाम् ।
ब्रह्महत्यादिपापानां पावनं सर्वकामदम् ॥ इति ।

अथ चक्रतीर्थम् ।

चक्रतीर्थमिति ख्यातं ब्रह्महत्याविनाशनम् । इति ।

अथ विघ्नतीर्थम् ।

अविघ्नतीर्थमाख्यातं सर्वविघ्नप्रणाशनम् । इति ।

अथ निम्नतीर्थम् ।

निम्नगेदमिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । इति ।

अथ कपोतीतीर्थमाहात्म्यम् ।

विश्रुतं त्रिषु लोकेषु कपोतीतीर्थमुत्तमम् ।
तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि पुनः शृणु महाफलम् ॥
तथा,

तत्र स्नानं च दानं च पितृपूजनमेव च ।
जपयज्ञादिकं कर्म तदानन्त्याय कल्पते ॥ इति ।

अथ दशाश्वमेधतीर्थम् ।

तत्रैव,

दशाश्वमेधं यत्तीर्थं तन्माहात्म्यं शृणुष्व मे ।
यस्य श्रवणमात्रेण हयमेधफलं लभेत् ॥

तथा,

ततः प्रभृति तत्तीर्थं हयमेधदशं विदुः ।
दशानामश्वमेधानां फलं स्नानादवाप्यते ॥ इति ।

अथ जनस्थानतीर्थम् ।

तत्रैव,

जनकानां यज्ञसदो जनस्थानं प्रकीर्तितम् ।

चतुर्योजनविस्तीर्णं स्मरणात्सर्वपापदम् ॥
 तत्र स्नानेन दानेन पितृणां तर्पणेन च ।
 तीर्थस्य श्रवणाद्वापि पठनाद्भक्तिभावनात् ॥
 सर्वान्कामानवाप्नोति मुक्तिमर्गमपेक्षते । इति ।
 अथ किष्किन्धातीर्थम् ।

ब्रह्मपुराणे,

किष्किन्धातीर्थमाख्यातं सर्वकामप्रदं नृणाम् ।
 सर्वपापप्रशमनं यत्र मन्निहितो हरः ॥ इति ।
 अथ पापप्रणाशनतीर्थम् ।

पापप्रणाशनं नाम तीर्थं पापप्रणाशनम् ।

तथा,

महापातकमल्पं वा तथा यच्चोपपातकम् ।
 तत्र सर्वं नाशयेदेतद्देवतापापं तु पुण्यदम् ॥ इति ।
 अथारुणावरुणासङ्गमतीर्थम् ।

अरुणावरुणानद्योगेद्वायां सङ्गमः शुभः ।
 देवानां तत्र तीर्थानि चागन्तानां पृथक् पृथक् ॥
 नव त्रीणि सहस्राणि तीर्थानि गुणवान्ति च ।
 तत्र स्नानं च दानं च सर्वमक्षयपुण्यदम् ॥ इति ।

अथ कावेरीमाहात्म्यम् ।

पुलस्त्यतीर्थयात्रायाम्,
 ततो गच्छेत्त कावेरीं वृतामम्बरसां गणैः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोमहस्रफलं लभेत् ॥ इति ।
 अथ श्रीशैलमाहात्म्यम् ।

भारते,

श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महापतिः ।

न्यत्रमत्र परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैर्दृष्टः ॥
 तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ इति ।

अथ सहायमलकतीर्थमाहात्म्यम् ।
 नरसिंहपुराणे,

सूत उवाच ।

श्रीसहायलके ग्रामे देवदेवेशमव्ययम् ।
 आराध्य सिद्धिः सम्पाप्ता द्वासप्ततिचतुर्मुखैः ॥
 तस्य पादतलातीर्थं निःसृतं पश्चिमामुखम् ।
 तच्चक्रतीर्थमभवत् पुण्यं पापहरं नृणाम् ॥
 चक्रतीर्थे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 बहुवर्षमहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 शङ्खतीर्थे नरः स्नात्वा वाजपेयफले लभेत् ।
 पुण्यमासे तु पुण्यर्क्षे उत्तमे दिवसे मुने ॥
 ब्रह्मणः कुण्डिका पूर्वं गङ्गातोयेन पूरिता ।
 सहाद्रौ पतिता ब्रह्मन् तत्र तीर्थमभून्महत् ॥
 नाम्ना तु कुण्डिकातीर्थं शिलादृक्षमधीपतः ।
 तत्र ये मुनयः स्नातास्तेऽपि सिद्धिमवाप्नुयुः ॥
 त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा यस्तिष्ठेत्तत्र मानवः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 कुण्डिकातीर्थोत्तरतः पिण्डस्थानात् दक्षिणात् न
 ऋणमोचननामानं तीर्थं तद्गुह्यमुत्तमम् ॥
 त्रिरात्रोपोषितो न्यस्तु तत्र स्नानं सगाचरेत् ।
 ऋणैस्त्रिभिरसौ ब्रह्मन् मुच्यते नात्र संशयः ॥
 ऋणैस्त्रिभिः, देवर्षिपितृऋणैः ।

श्राद्धं कृत्वा पितॄणां तु पिण्डस्थाने च यो नरः ।
 पितॄनुद्दिश्य विधिवत् पिण्डं निर्वापायिष्यति ॥
 सुतृप्ताः पितरो यान्ति पितृलोके न संशयः ।
 पञ्चरात्रोपितः स्नायात्तीर्थे पापप्रणाशने ॥
 सर्वपापक्षयं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ।
 तत्रैव महतीं धारां शिरसा यस्तु धारयेत् ॥
 सर्वक्रतुफलं प्राप्य नाकपृष्ठे महीयते ।
 धनुष्पात्रे महातीर्थे भक्तो यः स्नानमाचरेत् ॥
 आयुर्योगफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।
 शतविन्दौ नरः स्नात्वा शतक्रतुपुरं व्रजेत् ॥
 सहस्रविन्दौ महातीर्थे स्नात्वा विष्णुपुरं व्रजेत् ।
 वराहतीर्थे विप्रेन्द्र सहो यः स्नानमाचरेत् ॥
 अहोरात्रोपितो भूत्वा विष्णुलोके महीयते ।
 आकाशगङ्गानाम्ना च सहाग्रे तीर्थमुत्तमम् ॥
 शिलातलात्ततो ब्रह्मन् जनयति श्वेतमृत्तिका ।
 तामालभ्य तु यः स्नाति नरो द्विजवरोत्तमः ॥
 सर्वक्रतुफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥
 वाग्मतीसङ्गमं नाम तीर्थं देवस्य दक्षिणे ।
 एकरात्रोपितो यस्तु तत्र स्नातो विचक्षणः ।
 अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥
 वृक्षादामलमहाद्वैत्यं तायं विनिर्गतम् ।
 तत्तु तीर्थं विजानीहि स्नात्वा पापात्ममुच्यते ॥
 एतेषु तीर्थेषु नरोऽवगाह्य पुण्येषु सङ्गमैर्मुद्भवेषु ।
 दत्त्वा सुपुष्पाणि हरिं च दृष्ट्वा विहाय पापं पविशेच्चविष्णुम् ॥
 सकृत्तीर्थं निपेतेत गङ्गां चैव पुनः पुनः ।

सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वदेवमयो हरिः ॥

अंहोमुचं तुरगमेधमहस्रतुल्यं

यच्चक्रीर्थमिति वेदविदो वदन्ति ।

तत्राप्लुता विरजसो न पुनर्भवन्ति

पादौ प्रणम्य शिरसा मधुसूदनस्य ॥

गङ्गाप्रयागगयनैमिषपुष्कराणि

पुण्यानि यानि कुरुजाङ्गलयामुनानि ।

कालेन तीर्थमलिलानि पुनन्ति पापात्

पादोदकं भगवतस्तु पुनाति सद्यः ॥

पादोदकं, पादतलान्निर्गतं चक्रीर्थं प्रकरणात् । परमे-
श्वरचरणोदकमात्रपरमिदमिति कश्चित् ।

अथ गोकर्णमाहात्म्यम् ।

भारते,

अथ गोकर्णमामाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥

यत्र ब्रह्मादयो देवा मुनयश्च तपोधनाः ।

भूतयक्षपिशाचाश्च किन्नराः समहोरगाः ॥

सिद्धचारणगन्धर्वा मानुषाः पन्नगास्तथा ।

सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम् ॥

तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।

दशाश्वमेधमाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥

उपोष्य द्वादशं रात्रं कृतात्मा जायते नरः ।

तस्मिन्नेव तु गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥

त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।

निदर्शनं च प्रसन्नं ब्राह्मणानां नराधिप ॥

गायत्रीं पठते यस्तु षोडशरजो द्विजः ।
गाथा वा गायिका वापि तस्य सम्पद्यते नृप ॥
अत्रास्त्राणस्य पठनः मावित्री तु प्रणश्यति । इति ।

अथ सप्तकोटीश्वरमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे प्रभामखण्डे,
समुद्रीरे परमं तेजोलिङ्गं दुरामदम् ।
यत्र मिद्धाः पुरा वत्स मुनयः सप्तकोटयः ॥
सप्तकोटीश्वरं नाम ततः प्रभृति नारद ।
तस्य लिङ्गस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥
स्मरणाद्यस्य लिङ्गस्य गोमहस्रफलं लभेत् ।
समुद्रे विधिवत् स्नात्वा सप्तकोटीश्वरं शिवम् ॥
ये द्रक्ष्यन्ति महात्मानो मुक्तिभाजो भवन्ति ते ।
राजसूयस्य यज्ञस्य महस्रगुणितं फलम् ॥
यथा गोमेधयज्ञस्य दर्शनात्तत्फलं त्विह ।
सप्तकोटीश्वरो देवो दृष्टश्चेद्भुवि मानवैः ॥
धन्यास्त एव लोकेऽस्मिन्नेषां मुक्तिः करे स्थिता ।
तत्र स्नानं जपो होमो दानं च पितृतर्पणम् ॥
सर्वं तदक्षयं प्रोक्तं सप्तकोटीश्वरे शिवे । इति ।

अथ सेतुबन्धमाहात्म्यम् ।

महापातक्यनुवृत्तौ—

च्यवनः, आसेतुदर्शनात्पूतो भवत्यश्वमेधावभृथस्नाना-
च्छुद्धो भवत्युभयशिरसं वा प्रदाय ब्राह्मणेभ्यः पूतो भवति ।
उभयशिरसम्, उभयतोमुखीम् ।

पराशरः

चतुर्विधोपसम्पन्नो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

सेतुं पश्येत्समुद्रस्य प्रायश्चित्तं त्रिनिर्दिशेत् ॥
 सेतुबन्धं तथा पश्येत्लङ्कामार्गं महोदधेः ।
 दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥
 रामभद्रममादेशाञ्जलसञ्चयमाञ्चतम् ।
 प्रायश्चित्तमकृत्वा सेतुबन्धं पश्येदित्यर्थः ।

पद्मपुराणे,

एवं वै स्तूयमानस्तु देवदेवो महेश्वरः ।
 उवाच राघवं वाक्यं भीक्तनम्रं पुरःस्थितम् ॥
 त्वया चेह कृते स्थाने मदीये रघुनन्दन ।
 आराध्यमानं मां राम पश्येयुरिह सागरे ॥
 महापातकयुक्ता वै तेषां पापं त्रिनङ्क्षयति ।
 कालिकापुराणे,
 दृष्ट्वं हत्वा ततः शक्रो महेन्द्रे स्थाप्यं शाङ्करम् ।
 लिङ्गं मुक्तस्तु पापघ्नैस्ततः स त्रिदिवं गतः ॥
 रावणं मूढयित्वात्र रामो दाशरथिस्तथा ।
 विमुक्तो ब्रह्महत्यायाः स्थाप्य लिङ्गं तु तैजसम् ॥
 अद्यापीन्द्रेश्वरं दृष्ट्वा तथा रामेश्वरं त्रिभुम् ।
 मुच्यते ब्रह्महत्याया नरो वै नात्र संशयः ॥ इति ।
 अत्र विशेष उक्तो—

भविष्ये,

यद्युत्तरे वसेत्पार्श्वे विन्ध्यस्य पुरुषोत्तमः ।
 दक्षिणे वसन्त्येवं न भवेदिति तच्छृणु ॥
 स्कन्दपुराणे रामवाक्यम्,
 एष सेतुर्नया बद्धः सागरे लवणाम्भसि ।
 तत्र हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुस्तरः ॥

.सेतुबन्ध इति खयातस्त्रैलोक्येनैव पूजितः ।
 एतत्पवित्रमतुलं महापातकनाशनम् ॥
 तत्र गत्वा द्विजान् भोज्य याति त्रिष्णोः परं पदम् ।
 सेतुसंस्मरणं नित्यं महापातकनाशनम् ॥
 त्रिष्णोः संस्मृतितुल्यं तादत्याहुर्ब्रह्मवादिनः ।
 ब्रह्माण्डपुराण,
 रामार्थं निर्मितं सेतुं मुक्तिमार्गमनुत्तमम् ।
 गत्वा पापहरस्याथ त्रिष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥
 तत्र स्नानं महापुण्यं मामुद्रमपि दुर्लभम् ।
 सर्वदा मुनिशार्दूल सुरैरिन्द्रादिकैरपि ॥
 दशयोजनविस्तीर्णे शतयोजनमायते ।
 सेतौ दृष्टे मनुष्याणां मुक्तिमार्गो न दुर्लभः ॥
 गारुडे,
 रामथादम्बुजन्यामपावित्रं नलनिर्मितम् ।
 सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्मदयां व्यपोहति ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो कृतकृत्यो भवेदिनि ।
 सेतुमध्ये तु यत्तीर्थं पर्वते गन्धमादने ॥
 गत्वा पिण्डप्रदानेन पूजयित्वा वृषश्च जम् ।
 दर्शनात्स्पर्शनाच्चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 यो नरः स्नाति तीर्थेऽस्मिन् सामुद्रे सेतुबन्धने ।
 उपोष्य रजनीमेकां राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 पद्मपुराणे,
 हतलङ्केश्वरं रामं निवृत्तं स्वां पुरीं प्रति ।
 इदं विभीषणो वाक्यं प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥

करिष्ये सर्वमेतद्धि यदाज्ञप्तं विभो त्वया ।
 सेतुनानेन राजेन्द्र पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥
 आगम्य प्रतिवाधेयुराज्ञा तत्र कथं तव ।
 केऽत्र मे नियमा देव किं नु कार्यं मया विभो ॥
 श्रुत्वैतद्राघवो वाक्यं रक्षसा तेन वेदितम् ।
 कार्मुकं गृह्य हस्तेन रामः सेतुं द्विधाच्छिनत् ॥
 विमानस्यातिवेगेन मध्ये वै दशयोजनम् ।
 तथान्तर्योजनं चैकमेवं खण्डत्रयं कृतम् ॥
 वेलावनान्तमामाद्य रामः पृजामुमापतेः ।
 कृत्वा रामेऽवरं नाम्ना देवदेवं त्रिलोचनम् ॥
 प्रतिषिध्याथ पवनं वामेन रघुनन्दनः ।
 दक्षिणेनोदधिं चैव मा गर्जिर्मा प्रवापय ॥
 एवं च प्रतिषिद्धौ तौ तं च देवं व्यमर्जयत् ।
 अन्नरिक्षाद्विभोर्वाणी मेघगम्भीरनिस्वना ॥

रुद्र उवाच ।

भो भो राघव भद्रं ते स्थितोऽहमिह साम्प्रतम् ।
 यावज्जगदिदं वीर यावदेषा धरा स्थिता ॥
 यावदेव च ते सेतुस्तावत्स्थास्यामि राघव ।
 तथा,
 त्वया कृतमिदं स्थानं मदीयं रघुनन्दन ।
 आगम्य मानवा ये च पश्येयु रघुनन्दन ॥
 महापातकयुक्तानां तेषां पापं त्रिनष्ट्यति ।
 ब्रह्महत्यादिपापानि यानि कष्टानि कर्हिचित् ॥
 दर्शनादेव नश्यन्ति नात्र कार्या विचारणा । इति ।
 अथ पुरुषोत्तममाहात्म्यम् ।

कल्पतरौ वामनपुराणे,
उपोष्य रजानीमेकां विरजां स नदीं ययौ ।
स्नात्वा विरजसे तीर्थे दत्त्वा पिण्डं पितुस्तथा ॥
दर्शनार्थं ययौ श्रीमानजितं पुरुषोत्तमम् ।
विष्णुपुराणे,
स चापि भगवान् कण्डुः क्षीणे तपमि मत्तमाः ।
पुरुषोत्तमाख्यं मैत्रेय विष्णोःरायनं ययौ ॥
तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरेः । इति ।
स्कन्दपुराणे ब्रह्माणं प्राति भगवद्वाक्यम्,
सागरस्योत्तरे तीरे महानद्याश्च दक्षिणे ।
स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्वतीर्थफलप्रदः ॥
तत्र ये मनुजा ब्रह्मन्निमन्ति मुबुद्धयः ।
जन्मान्तरकृतानां च पुण्यानां फलभागिनः ॥
सिन्धुतीरे तु यो ब्रह्मन् राजने नीलपर्वतः ।
पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥
सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं माययाञ्छादितं मम ।
सर्वमङ्गपरित्यक्तस्तत्र निष्ठामि देहभृत् ॥
क्षराक्षरावतिस्रस्रं वर्त्तेऽहं पुरुषोत्तम ।
सृष्ट्या लयेन नाक्रान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम् ॥
यथा मां पश्यामि ब्रह्मन् शङ्खचक्रादिचिह्नितम् ।
ईदृशं तत्र गत्वैव द्रक्ष्यसे मां पितामह ॥
नीलाद्रेरुत्तरभुवि कल्पन्त्यग्रेधमूलतः ।
वारुण्यां दिशि यत्कुण्डं रौहिणं नाम विश्रुतम् ॥
तत्तीरे निवसन्तं मां पश्यन्तश्चर्मचक्षुषा ।
तदम्भसा क्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥

ब्रह्मपुराणे,

समुद्रस्योत्तरे तीरे तस्मिन्देशे द्विजोत्तमाः ।

आस्ते गुह्यं परं क्षेत्रं मुक्तिदं पापनाशनम् ॥

सर्वत्र बालुकाकीर्णं पवित्रं सर्वकामदम् ।

दशयोजनविस्तीर्णं क्षेत्रं परमदुर्लभम् ॥

स्कन्दपुराणे,

पञ्चक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रान्तर्व्यवस्थितम् ।

त्रिक्रोशं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्मलम् ॥

सुवर्णबालुकाकीर्णं नीलपर्वतशोभितम् ।

इदं तु महाफलप्रदमतः क्षेत्रकथनम् ।

तथा,

सीमा प्रतीची क्षेत्रस्य शङ्खाकारस्य मूर्द्धनि ।

शङ्खाग्रे नीलकण्ठः स्यादेतत् क्रोशं मुदुर्लभम् ॥

तथा,

शङ्खस्योदरभागं तु समुद्रोदकसम्प्लुतम् ।

ब्रह्मपुराणे,

नक्षत्राणां यथा सोमः सरसां सागरो यथा ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥

वसूनां पावको यद्वद्रुद्राणां शङ्करो यथा ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥

वर्णानां ब्राह्मणो यद्वद्वैतेश्वरश्च पक्षिणाम् ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥

प्रमदानां यथा लक्ष्मीः सरितां सागरो यथा ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥

क्षिप्ररिणां यथा मेरुः पर्वतानां हिमालयः ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 ऐरावतो गजेन्द्राणां महर्षीणां भृगुस्तथा ।
 सेनानीनां यथा स्कन्दः सिद्धानां कपिलो यथा ॥
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 अरुन्धती यथा स्त्रीणामस्त्राणां कुलिशं यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 यथा समस्तविद्यानां मोक्षविद्या परा स्मृता ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 मनुष्याणां यथा राजा धेनूनामपि कामधुक् ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 भूषणानां च सर्वेषां यथा चूडामणिर्वरः ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 सुवर्णं सर्वरत्नानां सर्पाणां वामुकिर्यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 प्रह्लादः सर्वदैत्यानां ग्रामः शस्त्रभृतां यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 झषाणां मकरो यद्रन्मृगाणां मृगराज्यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 वरुणो यादसां यद्वज्रमः संयमतां यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 समुद्राणां यथा श्रेष्ठः क्षीरोदः सरितां पतिः ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 देवर्षीणां यथा श्रेष्ठो नारदो द्विजसत्तमाः ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 अश्वमेधस्तु यज्ञानां यथा श्रेष्ठः प्रकीर्तितः ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाधिकृत्य-

कपालमोचनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम् ।

मार्कण्डेयं तथेशानं विघ्नेशं नीलकण्ठकम् ॥

वटमूले वटेशं च लिङ्गान्यष्टौ महेशितुः ।

यानि दृष्ट्वा तथा स्पृष्ट्वा पूजयित्वा विमुच्यते ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे,

ब्रह्मोवाच ।

शृणुध्वं पूर्वमदृष्टां कथां पापप्रणाशिनीम् ।

प्रवक्ष्यामि ममासेन श्रिया पृष्टः पुरा हरिः ॥

सुमेरोः काञ्चने शृङ्गे सर्वाश्चर्यमगन्विते ।

तत्र स्थितं जगन्नाथं जगत्स्रष्टारमव्ययम् ॥

प्रणम्य शिरसा देवी लोकानां हितक्ताम्यया ।

पप्रच्छमं महाप्रश्नं भूमौ स्थानमनुत्तमम् ॥

ब्रूहि त्वं सर्वलोकेश भंशय मे हृदि स्थितम् ।

मर्त्यलोके महाश्चर्यं कर्मभूमौ सुदुर्लभम् ॥

लोभमोहमहाग्राहे कामक्रोधमक्षार्णवे ।

येन मुच्येत देवेश संसारागारमागरात् ॥

आचक्ष्व सर्वदेवेश प्रणतां यदि मन्यमे ।

त्वद्वृत्ते नास्ति लोकेऽस्मिन् वक्ता भंशयनिर्णये ॥

श्रुत्वैवं वचनं तस्या देवदेवा जनार्दनः ।

प्रोवाच परमप्रीत्या परं सारामृतोपमम् ॥

स्वर्गोपायः सुमाप्यश्च निरायामो महाफलः ।

आस्ते तीर्थवरो देवि विख्यातः पुरुषोत्तमः ॥

न तेन सदृशः कश्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

कीर्तनाद्यस्य देवेशि मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 न विज्ञातोऽपरैः सर्वैर्न दैत्यैर्न च दानवैः ॥
 मरोच्चाद्यैर्भुनिवरैर्गोपितो मे वराजने ।
 दक्षिणस्योदयेस्तीरे न्यग्रोष्ठो यत्र तिष्ठति ॥
 यस्तु कल्पे समुत्पन्ने महदुल्कानिर्वहणे ।
 विनाशं नैव चाभ्येति स्वयं तत्रैव मांस्थितः ॥
 दृष्टमात्रे वटे तस्मिन् छायायाक्रम्य चामकृत् ।
 ब्रह्महत्या प्रमुच्येत पापेष्वन्येषु का कथा ॥
 प्रदक्षिणा कृता यैस्तु नमस्कारश्च जन्तुभिः ।
 सर्वे निर्धूतपाप्मानस्ते गताः केशवालयम् ॥
 न्यग्रोष्ठस्योत्तरे किञ्चिदक्षिणे केशवस्य तु ।
 प्रामादस्तत्र तिष्ठेत् पदं धर्मपथं हि तत् ॥
 प्रतिमां तत्र तां दृष्ट्वा स्वयं देवेन निर्मिताम् ।
 अनयामेन वै यान्ति भवनं मे ततो नराः ॥
 गच्छमानास्तु तान् दृष्ट्वा एकदा धर्मराट् प्रिये ।
 मदन्तिकमनुप्राप्य प्रणम्य शिरसाऽब्रवीत् ॥
 नमस्ते भगवन्देव लोकनाथ जगत्पते ।
 क्षीरोदधामनं देवं शेषभोगैकशायिनम् ॥
 वरं वरेण्यं वरदं कर्तारमक्षयं प्रभुम् ।
 विश्वेश्वरमजं विष्णुं सर्वज्ञमपराजितम् ॥
 नीलोत्पलदलश्यामं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ।
 सर्वज्ञं त्रिगुणं श्यामं जगद्धातारमव्ययम् ॥
 सर्वलोकविधातारं लोकनाथं सुखावहम् ।
 पुराणं पुरुषं वेद्यं व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥
 परापराणां स्रष्टारं लोकनाथं जगद्गुरुम् ।

श्रीवत्सोरस्कसंयुक्तं वनमालाविभूषितम् ॥
 पीतवस्त्रं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 हारकेयूरसंयुक्तं मुकुटाङ्गदधारिणम् ॥
 सर्वलक्षणसम्पूर्णं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 कूटस्थमचलं मूर्ध्मं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥
 भावाभावविनिर्मुक्तं व्यापिनं प्रकृतेः परम् ।
 तं नमस्ये जगन्नाथमीश्वरं सुखदं प्रभुम् ॥
 इत्येवं धर्मराजस्तु पुरा न्यग्रोधमन्त्रिभौ ।
 स्तुत्वा नानाविधैः स्तोत्रैः प्रणाममकरोत्तदा ॥
 तं दृष्ट्वा तु महाभागे प्रणतं प्राञ्जलिं स्थितम् ।
 स्तोत्रस्य कारणं देवि पृष्ठवानहमन्तकम् ॥
 वैवस्वत महाबाहो सर्वदेवमयो हासि ।
 किमर्थं स्तुतवानित्थं सङ्क्षेपात्तद्वीहि मे ॥

यम उवाच ।

अस्मिन्नायतने पुण्ये विख्याते पुरुषोत्तमे ।
 इन्द्रनीलमयी सृष्टा प्रतिमा सार्वकामिकी ॥
 तां दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्ष भावेनैकेन श्रद्धया ।
 श्वेताख्यं भुवनं यान्ति निष्कामाश्चैव मानवाः ॥
 अतः कर्तुं न शक्नोमि व्यापारमतिदूषणम् ।
 प्रसीद सुमहादेव संहर प्रतिमां प्रभो ॥
 श्रुत्वा वैवस्वतस्यैतद्वाक्यमेतदुवाच ह ।
 यम तां गोपयिष्यामि सिकताभिः समन्ततः ॥
 ततः सा प्रतिमा देवि बल्लिभिर्गोपिता मया ।
 बल्लिभिर्धालुकाभिः ।

यथा तत्र न पश्यन्ति मनुजाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ॥
 प्रच्छाद्य बलिकैर्देवि जातरूपपरिच्छदैः ।
 यमं प्रस्थापयामास स्वां पुरीं दक्षिणां दिशम् ॥
 लुप्तायां प्रतिमायां तु इन्द्रनीलस्य वै तदा ।
 तस्मिन् क्षेत्रवरे पुण्यं विरूपाते पुरुषोत्तमे ।
 यो भूतस्तत्र वृत्तान्तो देवदेवो जनार्दनः ॥
 तं सर्वं कथयामास तस्यै स भगवान् पुरा ।
 इन्द्रद्युम्नस्य गमनं क्षेत्रसन्दर्शनं तथा ॥
 क्षेत्रस्य वर्णनं चैव प्रामादकरणं तथा ।
 दर्शनं बलदेवस्य कृष्णस्य च विशेषतः ॥
 सुभद्रायाश्च तत्रैव माहात्म्यं चैव सर्वशः ।
 दर्शनं नरभिहस्य व्युष्टिमङ्गीर्त्तनं तथा ॥
 अतन्तवासुदेवस्य दर्शनं गुणकीर्त्तनम् ।
 श्वेतमाधवमाहात्म्यं स्वर्गद्वारस्य दर्शनम् ॥
 उदधेर्दर्शनं चैव स्नानं तर्पणमेव च ।
 समुद्रस्नानमाहात्म्यामिन्द्रद्युम्नस्य च द्विजाः ॥
 पञ्चतीर्थफलं चैव महाउपैष्ट्यां तथैव च ।
 स्थानं कृष्णस्य हलिनः सर्वयात्राफलं तथा ॥
 वर्णनं विष्णुलोकस्य क्षेत्रस्य च पुनः स्वयम् ।
 सर्वं कथितत्वांस्तथ्यं तस्यै स पुरुषोत्तमः ॥
 ऋषय ऊचुः ।
 ब्रूहि नो देव देवेश यत्प्रच्छामः पुरातनम् ।
 यथा ताः प्रतिमाः पूर्वमिन्द्रद्युम्नेन निर्मिताः ॥
 केन चैव प्रकारेण तुष्टस्तस्मै स माधवः ।
 तत्सर्वं वद चास्माकं परं कौतूहलं हि नः ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणुष्वं मुनिशार्दूलाः पुराणं वेदमस्मितम् ।
 कथयाम पुरावृत्तं प्रतिमानां च सम्भवम् ॥
 प्रवृत्ते च महायज्ञे मासादे चैव निर्मिते ।
 चिन्ता तस्य बभूवाथ प्रतिमार्थमहर्निशम् ॥
 न वेद्मि केन देवेशं सर्वेषां लोकभावनम् ।
 सर्गास्थसन्नकर्त्तारं पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥
 चिन्ताविष्टस्त्वभृद्राजा शेते रात्रौ दिवापि न ।
 न भुङ्के विविधान् भोगान् न च स्नानं प्रमाधनम् ॥
 शैलमृदारुजा वापि प्रशस्ना या पहीतले ।
 विष्णोश्च प्रतिभा योग्या सर्वलक्षणलाक्षता ॥
 एतैरेव त्रयाणां तु दयितं यत्पुराचितम् ।
 स्थापिते प्रतिमम्भेति इति चिन्तापरोऽभवत् ॥
 पञ्चगात्रविधानेन मम्पूज्य पुरुषोत्तमम् ।
 चिन्ताविष्टो महीपालः स स्तोतुमुपचक्रमे ॥

इन्द्रगुप्ता उवाच ।

वामुदेव नमस्तेऽस्तु नमस्ते षोडशकारण ।
 त्राहि मां सर्वलोकेश जन्मसंसारमागरात् ॥
 निर्मलाम्बरमङ्गाश नमस्ते पुरुषोत्तम ।
 सङ्कर्षण नमस्तेऽस्तु त्राहि मां धरणीधर ॥
 नमस्ते हेमगर्भाय नमस्ते मकरध्वज ।
 रतिक्रान्त नमस्तेऽस्तु त्राहि मां वरदो भव ॥
 नमस्ते त्रिवुधागार नमस्ते ध्रुवध्रुपिय ।
 नारायण नमस्तेऽस्तु त्राहि मां शरणागतम् ॥
 नमस्ते बालिनां श्रेष्ठ नमस्ते लाङ्गलायुध ।

नमस्ते विबुधश्रेष्ठ नमस्ते कमलोद्भव ॥
 चतुर्मुख जगद्धामन् त्राहि मां प्रपितामह ।
 नमस्ते नीलमेघाभ नमस्ते त्रिदशार्चित ॥
 त्राहि विष्णो जगन्नाथ मग्नं मां भवसीगरे ।
 प्रलयानलसङ्काश नमस्ते दितिजान्तक ॥
 नरसिंह महावीर्य त्राहि मां दीप्तलोचन ।
 यथा रमातलादुर्वी त्वया दंष्ट्रोद्धृता पुरा ॥
 तथा महावराह त्वं त्राहि मां भवसागरात् ।
 त्वैता मूर्त्तयः कृष्ण वरदाः संस्तुता मया ॥
 त्वं चेमे बलदेवाद्याः पृथग्रूपेण संस्थिताः ।
 अङ्गानि तव देवेश गरुडाद्यास्तथा प्रभो ॥
 दिक्पालाः सायुधाश्चैव वासवाद्यास्तथाऽच्युत ।
 ये चान्ये तव देवेश भेदाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥
 तेऽपि सर्वे जगन्नाथ प्रसन्नायतलोचन ।
 मयार्चिताः स्तुताः सर्वे तथा यूयं नमस्कृताः ॥
 प्रयच्छध्वं वरं मह्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
 भेदास्ते कीर्त्तिता ये तु हरे सङ्कर्षणादयः ॥
 तव पूजार्थसम्भूतास्ततस्त्वयि समाश्रिताः ।
 न भेदस्तव देवेश विद्यते परमार्थतः ॥
 विविधं तव यद्रूपं युक्तं तदुपचारतः ।
 अद्वैतं त्वां कथं द्वैतं वक्तुं शक्नोति मानवः ॥
 एकस्त्वं हि हरे व्यापी चित्स्वभावो निरञ्जनः ।
 परमं तव यद्रूपं भावाभावविवर्जितम् ॥
 निर्लेपं निर्गुणं सूक्ष्मं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ।
 सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सत्तामात्रव्यवस्थितम् ॥

तद्देवाश्च न जानन्ति कथं जानाम्यहं प्रभो ।
 अपरं तव यद्रूपं पीतवस्त्रं चतुर्भुजम् ॥
 शङ्खचक्रगदापाणिमुकुटाङ्गदधारिणम् ।
 श्रीवत्सोरस्कसंयुक्तं वनमालाविभूषितम् ॥
 तदर्चयन्ति विबुधा ये चान्ये तव संश्रयाः ।
 देव सर्वसुरश्रेष्ठ भक्तानामभयपद ॥
 त्राहि मां पद्मपत्राक्ष मम विषयसागरे ।
 नान्यं पश्यामि लोकेश यस्याहं शरणं व्रजे ॥
 त्वामृते कमलाकान्त प्रसीद मधुसूदन ।
 जराव्याधिशनैर्युक्तो नानादुःखैर्निपीडितः ॥
 हर्षशोकान्वितो मूढः कर्मपाशैः सुयन्त्रितः ।
 पतितोऽहं महारौद्र घोरे संसारसागरे ॥
 विषयोदकदुष्पारे रागद्वेषझपाकुले ।
 इन्द्रियावर्त्तगम्भीरे तृष्णाशोकोर्मिसङ्कुले ॥
 निराश्रयं निरालम्बे निःसारेऽत्यन्तचञ्चले ।
 मायया मोहितस्तत्र भ्रमामि सुचिरं प्रभो ॥
 नानाजातिमहस्त्रेषु जायमानः पुनः पुनः ।
 मया जन्मान्यनेकानि सहस्राणि शतानि च ॥
 विविधान्यनुभूतानि संसारेऽस्मिन् जनार्दन ।
 वेदाः साङ्गा मयाऽधीनाः शास्त्राणि विविधानि च ॥
 इतिहासपुराणानि तथा शिल्पान्यनेकशः ।
 अमन्तोषाश्च सन्तोषाः सञ्जयापचया व्ययाः ॥
 मया प्राप्ता जगन्नाथ जयवृद्ध्युदयेतराः ।
 भार्यामित्रस्वबन्धूनां वियोगाः सङ्गमास्तथा ॥
 पित्रो विविधा दृष्टा मातरश्च तथा मया ।

दुःखानि चानुभूतानि मया सौख्यान्यनेकशः ॥
 प्राप्ताश्च बान्धवाः पुत्रा भ्रातरो ज्ञातयस्तथा ।
 मयोषिर्न तथा स्त्रीणां कोष्ठे विष्मूत्रपिच्छले ॥
 गर्भवासे महादुःखमनुभूतं तथा प्रभो ।
 दुःखानि यान्यनेकानि बाल्ययौवनगोचरे ॥
 वार्द्धके च हृषीकेश तानि प्राप्तानि वै मया ।
 मरणे यानि दुःखानि यममार्गे यमालये ॥
 मया तान्यनुभूतानि नरके यातनाकुले ।
 कुमिकीटद्रुमाणां च हस्तश्वमृगपक्षिणाम् ॥
 महिषाणां गवां चैव तथान्येषां वनौकसाम् ।
 द्विजातीनां च सर्वेषां शूद्राणां चैव योनिषु ॥
 धनिनां क्षत्रियाणां च दरिद्राणां तपस्विनाम् ।
 नृपाणां नृपभृत्यानां तथान्येषां च देहिनाम् ॥
 गृहेषु तेषामुत्पन्नो देव चाहं पुनः पुनः ।
 गतोऽस्मि दासतां नाथ श्रीमतां बहुशो नृणाम् ॥
 दरिद्रत्वं चेश्वरत्वं स्वामित्वं च तथा गतः ।
 हता मया हतश्चान्यैर्घातितो घातितास्तथा ॥
 दत्तं ममान्यैरन्येभ्यो मया दत्तमनेकशः ।
 पितृमातृसुहृद्गर्गलज्वाणां कृतेन च ॥
 धनिनां श्रोत्रियाणां च दरिद्राणां तपस्विनाम् ।
 मया सृष्ट्वाऽसकृदैन्ममश्रुधौताननो गतः ॥
 देवतिर्यग्मनुष्येषु चरेषु स्थावरेषु च ।
 न विद्यते च तत्स्थानं यत्राहं न गतः प्रभो ॥ •

१ अत्र—‘उक्तं दैन्यं बहुविधं त्यक्त्वा लज्जां जनार्दन’ । इति
 ब्रह्मपुराणे पाठः ।

कदा मे नरके वासः कदा स्वर्गे जगत्पते ।
 कदा मनुष्यलोकेषु कदा तिर्य्यग्गतेषु च ॥
 जलयन्त्रे यथा चक्रे घटी रज्जुविलम्बिनी ।
 याति चोर्ध्वमधश्चैव कदा मध्ये च तिष्ठति ॥
 तथा चाहं सुरश्रेष्ठ कर्मरज्जुममाश्रितः ।
 अधश्चोर्ध्वं तथा मध्ये गच्छामि क्रमयोगतः ॥
 एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भैरवे रोमहर्षणे ।
 भ्रमामि सुनिरं कालं नान्तं पश्यामि कर्हिचित् ॥
 न जाने किं करोम्यद्य हरे व्याकुलितोन्द्रयः ।
 शोकतृष्णाभिभूतश्च कान्दिशीको विचेतनः ॥
 इदानीं त्वामहं देव विह्वलः शरणं गतः ।
 ब्राहि मां दुःखितं कृष्ण मग्नं संसारसागरे ॥
 कृपां कुरु जगन्नाथ भक्तं मां यदि मन्यसे ।
 त्वद्वत्ते नास्ति मे बन्धुर्योऽसौ चिन्तां करिष्यति ॥
 देव त्वां नाथमासाद्य न भयं मेऽस्ति कुत्रचित् ।
 जीविते मरणे चैव योगक्षेमे तथा प्रभो ॥
 ये तु त्वां विधिवद्देव नार्चयन्ति नराधमाः ।
 सुगतिस्तु कथं तेषां भवेत् संसारबन्धनात् ॥
 किं तेषां कुलशीलेन विद्यया जीवितेन च ।
 येषां न जायते भक्तिर्जगद्धातरि केशवे ॥
 प्रकृतिं त्वामुरीं प्राप्य ये त्वां निन्दन्ति मोहिताः ।
 पतन्ति नरके घारे जायमानाः पुनः पुनः ॥
 न तेषां निष्कृतिस्तस्माद्विद्यते नरकार्णवात् ।
 ये दर्शयन्ति दुर्वृत्तास्त्वां देव पुरुषाधमाः ॥
 यत्र यत्र भवेज्जन्म मम कर्मनिबन्धनात् ।

तत्र तत्र हरे भक्तिस्त्वयि तात दृढा सदा ॥
 आराध्य त्वां सर्वदैत्या नराश्चान्येऽपि संयताः ।
 अवापुः परमां सिद्धिं कस्त्वां देव न पूजयेत् ॥
 न शक्नुवन्ति ब्रह्माद्याः स्तोतुं त्वां प्रकृतेः परम् ।
 तथा चाज्ञानभावेन संस्तुतोऽसि मया प्रभो ॥
 तत् क्षमस्वापराधं मे यदि तेऽस्ति दया मयि ।
 कृतापराधेऽपि हरे क्षमां कुर्वन्ति माधवः ॥
 तस्मात्प्रसीद देवेश भक्तस्तेऽहं सगाश्रितः ।
 स्तुतोऽसि यन्मया देव भक्तिभावेन चेतसा ॥
 साङ्गं भवतु तत्सर्वं वासुदेव नमोऽस्तु ते ।

ब्रह्मोवाच ।

इत्थं स्तुतस्तदा तेन प्रमन्नो गरुडध्वजः ।
 ददौ तस्मै मुनिश्रेष्ठाः सकलं मनसोऽपि तम् ॥
 यः सम्पूज्य जगन्नाथं प्रत्यहं स्तौति मानवः ।
 स्तोत्रेणानेन मतिमान् स मोक्षं लभते ध्रुवम् ॥
 त्रिसन्ध्यं यो जपेद्विद्वानिमं स्तोत्रवरं शुचिः ।
 धर्मं चार्थं च कामं च मोक्षं च लभते नरः ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि श्रावयेद्वा समाहितः ।
 स लोकं शाश्वतं विष्णोर्याति, निर्द्वैतकल्मषः ॥
 धन्यं पापहरं चेदं भुक्तिमुक्तिप्रदं शिवम् ।
 गुह्यं सुदुर्लभं पुण्यं न देयं यस्य कस्य चित् ॥
 न नास्तिकाय मूर्खाय न कृतघ्नाय मानिने ।
 न दुष्टमते दद्यान्नाभक्ताय कदाचन ॥
 दातव्यं भक्तियुक्ताय गुणशीलान्विताय च ।
 विष्णुभक्ताय शान्ताय श्रद्धानुष्ठानशालिने ॥

गतायामद्य शर्वर्या निर्मले भास्करोदये ॥
 सागरस्य जलस्यान्ते नानाद्रुमविभूषिते ।
 जलं तथैव चेलायां दृश्यते यत्र वै महत् ॥
 लवणस्योदधे राजंस्तरङ्गैरभिपूजितम् ।
 कूलालम्बी महावृक्षः स्थितः स्थलजलेषु च ॥
 वेलाभिर्हन्यमानश्च न चामौ कम्पते ध्रुवम् ।
 परशुमादाय हस्तेन ऊर्ध्वरेन्तस्ततो ब्रज ॥
 एकाकी विहरन्नाजनं यच्च पश्यन्नि पादपम् ।
 इदं चिह्नं समालोक्य छेदय त्वमशङ्कितम् ॥
 शात्यमानं तु तं वृक्षं प्रांशुमद्भुतदर्शनम् ।
 दृष्ट्वा तेनैव सञ्चिन्त्य तदा भूपाल दर्शनम् ॥
 कुरु मे प्रतिमां दिव्यां जहि चिन्तां विमोहिनीम् ।

ब्रह्मोवाच ।

एवमुक्त्वा महाभागो जगामादर्शनं हरिः ।
 स चापि स्वप्नमालोक्य परं विस्मयमागतः ॥
 तां निशां समुदीक्षन् स स्थितस्तद्वतमानसः ।
 व्याहरन् वैष्णवान् मन्त्राश्च मूक्तं चैव तदात्मकम् ॥
 प्रभातायां रजन्वां तु तद्वतो नान्यमानसः ।
 स स्नात्वा सागरे सम्यक् यथावद्विधिना ततः ॥
 दत्त्वा दानं च विप्रेभ्यो ग्रामांश्च नगराणि च ।
 कृत्वा पौर्वाहिकं कर्म जगाम स नृपोत्तमः ॥
 न रथो न पदातिश्च न गजो न च सारथिः ।
 एकाकी स महावेलां प्रविवेश महीपतिः ॥
 तं ददर्श महावृक्षं तेजस्वन्तं महोद्भुतम् ।
 महान्तिकं महारोहं पुण्यं त्रिपुलमेव च ॥

महोत्सेधं महाकायं प्रगुप्तं च जलान्तिके ।
सान्द्रमाञ्जिष्ठवर्णमिं नामजातिविवर्जितम् ॥
नरनाथस्तदा विष्णोर्दुर्मं दृष्ट्वा मुदान्वितः ।
परशुना शान्तयामीम शितेन च दृढेन च ॥
द्वैतीभूता मतिस्तत्र बभूवेन्द्रमखस्य च ।
निरीक्ष्यमाणे काष्ठे तु बभूवादभुतदर्शनम् ॥
विश्वकर्मा च विष्णुश्च विप्ररूपधराबुधौ ।
आजगमतुर्महात्मानौ तदा तुल्याग्रजन्मनौ ॥
ज्वलमानौ स्वतेजोभिर्दिव्यस्त्रगन्धलेपनौ ।
अथ तौ तं समागम्य नृपमिन्द्रमखं तदा ॥
तावन्नूनां महाराज किमत्र त्वं करिष्यसि ।
किमर्थं च महाबाहो शान्तिश्च वनस्पतिः ॥
अमहायो महादुर्गे निर्जने गहने वर्ते ।
महाभिन्धुगटे चैव कथं वै शान्तिर्दुर्मः ॥
तयोः श्रुत्वा वचां विषाः स तु राजा मुदान्वितः ।
वभाषे वचनं ताभ्यां मृदु व मधुरं तथा ॥
दृष्ट्वा तौ ब्राह्मणौ तत्र चन्द्रसूर्याविवागतौ ।
नमस्कृत्य जगन्नाथाववाङ्मुखमवास्थितः ॥

राजोवाच ।

देवदेवमनाद्यन्तमनन्तं जगतः पतिम् ।
आराधनाय प्रतिमां करोमीति मतिर्मम ॥
अहं स देवदेवेन परमेण महात्मना ।
स्वप्नान्ते च समुद्दिष्टो भवद्भ्यां श्रावितो मया ॥
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा देवेन्द्रप्रतिमस्य च ।

प्रहस्य तस्मै देवेशस्तुष्टो वचनमब्रवीत् ॥
 साधु साधु महीपाल यदेतन्मतमुत्तमम् ।
 संसारसागरे घोरे कदलीदलमग्निभे ॥
 यतस्ते मतिरूपज्ञा विष्णोराराधनाय वै ।
 धन्यस्त्वं नृपशार्दूल गुणैः सर्वैरलङ्कृतः ॥
 सप्तजा पृथिवी धन्या मशैलवनकानना ।
 सपुरग्रासनगरा चतुर्वर्णैरलङ्कृता ॥
 यत्र त्वं नृपशार्दूल प्रजापालयिता प्रभुः ।
 पृच्छेहि सुमहाभाग द्रुमेऽस्मिन् मुखशीतले ॥
 आवाभ्यां सह तिष्ठ त्वं कथाभिर्धर्ममस्थितः ।
 अयं गम सहायस्तु स्वागतः शिल्पिनां वरः ॥
 विश्वकर्मसमः माक्षान्निपुणः सर्वकर्मसु ।
 मयोद्दिष्टां तु प्रतिमां करांत्येष तटं त्यज ॥
 श्रुत्वा वचनं तस्य तदा राजा द्विजन्मनः ।
 सागरस्य तटं त्यक्त्वा गत्वा तस्य समीपतः ॥
 तस्थौ स नृपतिश्रेष्ठो वृक्षच्छायां सुशीतलाप ।
 ततस्तस्मै स विश्वात्मा तदाकारां तदाकृतिम् ॥
 शिल्पिमुख्याय विमोन्द्राः कुरुष्व प्रतिमा इति ।
 कृष्णरूपं परं शान्तं पद्मपत्रायतेक्षणम् ॥
 श्रीवत्सकौस्तुभधरं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 गौरं गोक्षीरवर्णभिं द्वितीयं स्वस्तिकाङ्कितम् ॥
 लाङ्गलास्त्रधरं देवमनन्तारूपं महाबलम् ।
 देवदानवगन्धर्वयक्षविद्याधरोरगैः ॥
 न विज्ञातं हि तस्यान्तं तेनानन्त इति स्मृतः ।
 भगिनीं वामुदेवस्य रुक्मवर्णीं सुशोभनाम् ॥

तृतीयां वै सुभद्रां च सर्वलक्षणलक्षिताम् ।
 श्रुत्वैवं वचनं तस्य विश्वकर्मा सुकर्मकृत् ॥
 तत्क्षणं कारयामास प्रतिमाः सुभलक्षणाः ।
 कुण्डलाभ्यां विचित्राभ्यां कर्णाभ्यां सुविराजिताः ॥
 चक्रलाङ्गलविन्यस्तहस्ताभ्यां साधुसम्मताः ।
 प्रथमं शुभ्रवर्णाभिं शारदेन्दुममप्रभम् ॥
 सुरक्ताक्षमहाकायं जटाविकटमस्तकम् ।
 नीलाम्बरधरं चोग्रं बलं बलमदोद्धतम् ॥
 कुण्डलैकधरं दिव्यं महामुशलधारिणम् ।
 द्वितीयं पुण्डरीकाक्षं नीलजीमूतमन्निभम् ॥
 अतसीपुष्पसङ्काशं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
 पीतवाससमत्युग्रं शुभं श्रीवत्सलक्षणम् ॥
 चक्रपूर्णकरं दिव्यं सर्वपापहरं हरिम् ।
 तृतीयां स्वर्णवर्णाभिं पद्मपत्रायतेक्षणां ॥
 विचित्रवस्त्रमल्लभां हारकेयूरभूषिताम् ।
 विचित्राभरणोपेतां रत्नहारवलम्बिताम् ॥
 पीनोन्नतकुचां रम्यां विश्वकर्मा विनिर्ममे ।
 महाराजाद्भुतं दृष्ट्वा क्षणेनैकेन निर्मिताः ॥
 दिव्यवस्त्रयुगल्लम्बा नानारत्नैरलङ्किताः ।
 सर्वलक्षणसंपूर्णाः प्रतिमाः सुमनोहराः ॥
 विस्मयं परमं कृत्वा इदं वचनमब्रवीत् ।
 किं देवौ समनुप्राप्तौ द्विज रूपधराबुधौ ॥
 उभौ चाद्भुतकर्माणौ देववृत्तान्तमानुषौ ।
 देवौ वा मानुषौ वापि यज्ञविद्याधराबुधौ ॥
 किन्नु ब्रह्महृषीकेशौ वसू वा किमुताश्विनौ ।

न वेद्मि सत्यवद्भावौ मायारूपेण संस्थितौ ॥
युवां गतोऽस्मि शरणमात्मानं मे प्रकाशताम् ।

द्विज उवाच ।

नाहं देवो न यक्षो वा न दैत्यो न च देवराट् ।
न ब्रह्मा न च रुद्रोऽहं विद्धि मां पुरुषोत्तमम् ॥
आर्त्तिहा सर्वलोकानामनन्तबलपौरुषः ।
अर्चनीयो हि भूतानामन्तं यस्य न विद्यते ॥
पठ्यते सर्वशास्त्रेषु वेदेषु च निगद्यते ।
यदुक्तं ध्यानगम्येति वामुदेवेति योगिभिः ॥
अहमेव स्वयं ब्रह्मा अहं विष्णुः शिवोऽस्म्यहम् ।
इन्द्रोऽहं देवराजश्च जगत्संयमनो यमः ॥
पृथिव्यादीनि भूतानि त्रेतागर्भतुभुक् नृप ।
वरुणोऽपां पतिश्चाहं धरित्री च महीधराः ॥
यत्किञ्चिद्ब्राह्मण्यं लोके जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
चराचरं जगद्विश्वं ममान्यन्नास्ति किञ्चन ॥
प्रीतोऽहं ते नृपश्रेष्ठ वरं वरय सुव्रत ।
यदिष्टं तत् प्रयच्छामि हृदि यत्ते व्यवस्थितम् ॥
महर्शनप्रपुण्यानां स्वप्नान्तेऽपि न जायते ।
त्वं पुनर्दृढभक्तित्वात् प्रत्यक्षं दृष्टवानसि ॥
श्रुत्वैवं वामुदेवस्य वचनं तस्य भो द्विजाः ।
रोमाञ्चिततनुर्भुत्वा इदं स्तोत्रं जगौ नृपः ॥

राजोवाच ।

श्रियः कान्त नमस्तेऽस्तु श्रीपते पीतवाससे ।
श्रीद् श्रीश श्रीनिवाम नमस्ते श्रीनिकेतन ॥
आद्यं पुरुषमीशानं सर्वेशं सर्वतोमुखम् ।

निष्कलं परमं देवं प्रणतोऽस्मि सनातनम् ॥
 शब्दातीतं गुणातीतं भावाभावविवर्जितम् ।
 निर्लेपं निष्कलं सूक्ष्मं सर्वज्ञं सर्वभावनम् ॥
 प्रावृण्मयप्रतीकांशं गोब्राह्मणहिते रतम् ।
 सर्वेषामेव गोप्तां व्यापिनं सर्वभावनम् ॥
 शङ्खचक्रधरं देवं गदामुशलधारिणम् ।
 नमस्ये वरदं देवं नीलोत्पलदलच्छविम् ॥
 नागयन्त्रकुशयनं क्षीरार्णवनिवासिनम् ।
 नमस्येऽहं हृषीकेशं सर्वपापहरं हरिम् ॥
 पुनस्त्वां देवदेवेशं नमस्ये वरदं विभुम् ।
 सर्वलोकेश्वरं विष्णुं मोक्षकारणमव्ययम् ॥
 एवं स्तुत्वा तु तं देवं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
 उवाच प्रणतो भूत्वा निपत्य वमुर्धानले ॥
 प्रीतोऽसि यदि मे ताथ वृणोमि वरमुत्तमम् ।
 देवामुराः सगन्धर्वा यक्षरक्षोमहोरगाः ॥
 मिद्धविद्याधराः साध्याः किन्नरा गुह्यकास्तथा ।
 ऋषयो ये महाभागा नानाशास्त्रविशारदाः ॥
 परिव्राड्योगयुक्ताश्च वेदतत्त्वार्थचिन्तकाः ।
 मोक्षमार्गविदो येऽन्ये ध्यायन्ति परमं पदम् ॥
 निर्गुणं निर्मलं शान्तं यं पश्यन्ति मनीषिणः ।
 तत्पदं गन्तुमिच्छामि त्वत्प्रसादात्सुदुर्लभम् ॥

भगवानुवाच ।

सर्वं भरतु भद्रं ते, यथेष्टं सर्वमाप्नुहि ।
 भविष्यति यथाकामं मत्प्रसादान्न संशयः ॥
 दशवर्षसहस्राणि तथा नवशतानि च ।

अविच्छिन्नं महाराज्यं कुरु त्वं नृपमत्तम् ॥
 प्रपश्यसि परं दिव्यं दुर्लभं यत्सुरासुरैः ।
 पूर्णं मनोरथं शान्तं गुह्यमव्यक्तमव्ययम् ॥
 परात्परतरं सूक्ष्मं निर्लेपं निर्मलं ध्रुवम् ।
 चिन्ताशोकविनिर्मुक्तं क्रियाकारणवर्जितम् ॥
 तदङ्गं दर्शयिष्यामि ज्ञेयारूपं परमं पदम् ।
 यं प्राप्य परमानन्दं प्राप्स्यसे परमां गतिम् ॥
 कीर्त्तिश्च तव राजेन्द्र भवत्यत्र महीतले ।
 यावद्भरा नभो यावत् यावच्चन्द्रार्कनारकाः ॥
 यावत्समुद्राः सप्तैव यावन्मेवादिपर्वताः ।
 तिष्ठन्ति दिवि देवाश्च यावन् सर्वत्र चाव्ययाः ॥
 इन्द्रद्युम्नसरो नाम तीर्थं यज्ञाङ्गमम्भवम् ।
 यत्र स्नात्वा मकृत् लोकः शक्रलोकमवाप्स्यते ॥
 दार्षायिष्यति यः पिण्डान् तटेऽस्मिन् मरसः शुभे ।
 कुलैकविंशमुदधृत् शक्रलोकं गमिष्यति ॥
 पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च गन्धर्वैर्गीतिनिःस्वनैः ।
 विमानेन वमेत्तत्र यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 सरसो दक्षिणे भागे नैर्ऋत्यां तु समाश्रिते ।
 न्यग्रोधस्तिष्ठते तत्र तत्समीपे तु मण्डपः ॥
 केतकीवनसञ्छन्नो नानापादपमङ्गुलः ।
 आषाढस्य सिते पक्षे पञ्चम्यां पितृदैवते ॥
 ऋक्षे नेष्यन्ति नस्तत्र नीत्वा सप्त दिनानि वै ।
 मण्डपे स्थापयिष्यन्ति सुवेश्याभिः सुशोभनैः ॥
 क्रीडाविशेषबहुलैर्नृत्यगीतमनोहरैः ।
 चामरैः स्वर्णदण्डैश्च व्यजनै रन्नभूषणैः ॥

बीजयन्त्यस्तदास्मभ्यं स्थास्यन्ति परमाङ्गनाः ।
 ब्रह्मचारी यती चैव स्नातकाश्च द्विजोत्तमाः ॥
 वानप्रस्था गृहस्थाश्च सिद्धाश्चान्ये च ब्राह्मणाः ।
 नानावर्णपदैः स्तौत्रैर्ऋग्यजुः सामनिःस्वनैः ।
 करिष्यन्ति स्तुतिं राजन् रामकेशवयोः पुनः ॥
 ततः स्तुत्वा च दृष्ट्वा च सम्प्रणम्य च भक्तिनः ।
 नरो वर्षायुतं दिव्यं श्रीमद्भरिपुरे वसेत् ॥
 पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च गन्धर्वैर्गीतानिःस्वनैः ।
 हरेरनुचरस्तत्र क्रीडते केशवेन वै ॥
 विमानेनार्कवर्णेन रत्नहारेण शोभितः ।
 सर्वकाममहाभोगिस्तिष्ठते भुवनोत्तमे ॥
 तपःक्षयादिहागत्य मनुष्यो ब्राह्मणो भवेत् ।
 कोटीधनपतिः श्रीमान् चतुर्वेदी भवेद्भुवम् ॥
 एवं तस्मै वरं दत्त्वा कृत्वा च समग्रं हरिः ।
 जगामादर्शनं विप्राः सहितो विश्वकर्मणा ॥
 स तु राजा तदा दृष्टो रोमाञ्चितनूरुदः ।
 कृतकृत्यमिवात्मानं मेने सन्दर्शनं हरेः ॥
 ततः कृष्णं च रामं च सुभद्रां च वरप्रदाम् ।
 रथैर्विमानसङ्काशैर्मणिकाञ्चनचित्रितैः ॥
 सम्वाह्य तांस्ततो राजा राजमङ्गलानिःस्वनैः ।
 आनयामास मतिमान् सामात्यः सपुरोहितः ॥
 नानावादित्रनिर्घोषैर्नानावेदस्वनैः शुभैः ।
 संस्थाप्य च शुभे देशे पवित्रे सुमनोहरे ॥
 ततः 'शुभे तिथौ स्वर्क्षे काले च शुभलक्षणे ।
 प्रतिष्ठां कारयामास सुमुहूर्ते द्विजैः सह ॥

यथोक्तेन विधानेन विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 आचार्यानुमते चैव सर्वं दत्त्वा महीपतिः ॥
 आचार्याय ततो दत्त्वा दक्षिणां विधिवत्प्रभुः ।
 ऋत्विग्भ्यश्च विधानेन तथान्येभ्यो धनं ददौ ॥
 कृत्वा प्रतिष्ठां विधिवत् प्रसादे भवनेत्तमे ।
 स्थापयामास तान् सर्वान् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 ततः सम्पूज्य विधिना नानापुष्पैः सुगन्धिभिः ।
 सुवर्णमणिमुक्ताद्यैर्नानावस्त्रैः सुशोभनैः ॥
 रत्नैश्च विविधैर्दिव्यैः शामनैर्ग्रामपत्तनैः ।
 ददौ चार्थान् सविषयान् पुराणि नगराणि च ॥ इति ।

अथ पञ्चतीर्थविधानम् ।

ब्रह्मपुराणे,

मार्कण्डेयहृदं गत्वा स्नात्वा चोदङ्मुखः शुचिः ।
 निमज्जेत्त्रिंस्थिता वारानिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 संसारसागरे मग्नं पाप्मग्रस्तमचेतनम् ।
 ब्राहि मां भगनेत्रघ्न त्रिपुरारे नमोऽस्तु ते ॥
 नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।
 स्नानं करोमि देवेश मम नश्यतु पातकम् ॥
 नाभिमात्रे जले स्थित्वा विधिवदेवता ऋणीन् ।
 तिलोदकेन मतिमान् पितृनन्यांश्च तर्पयेत् ॥
 स्नात्वा च तथाचम्य ततो गच्छेच्छिवालयम् ।
 प्रविश्य देवतागारं कृत्वा तं त्रिः प्रदक्षिणम् ॥
 मूलमन्त्रेण सम्पूज्य मार्कण्डेयस्य चेश्वरम् ।
 अघोरेण च भो त्रिपाः प्राणिपंत्य प्रसादयेत् ॥
 ओं नमः शिवायेति मूलमन्त्रः । ओं अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो

५८४ वीरमित्रोदयस्य तीर्थप्रकाशे

घोरतरेभ्यः । सर्वेभ्यः सर्वशर्वेभ्यो नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥
इत्यघोरमन्त्रः ।

त्रिलोचन नमस्तेऽस्तु नमस्ते शशिभूषण ।
त्राहि मां विश्वरूपारुध महादेव नमोऽस्तु ते ॥
मार्कण्डेयहृदे त्वेवं स्नात्वा दृष्ट्वा च शङ्करम् ।
दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
पापैः सर्वैर्विनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ।
तत्र भुक्त्वा वरान् भोगान् यावदाभूतसम्प्लुतम् ॥
इह लोकं समामाद्य भवेद्रूपो बहुश्रुतः ।
शाङ्करं योगशामाद्य ततो मोक्षपद्मपुत्रम् ॥
कल्पवृक्षं ततो गत्वा तं त्रिः कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या मन्त्रेणानेन तं वटम् ॥
नमोऽन्यक्तस्वरूपाय महाफलपसाक्षिणे ।
महद्रूपोपनिष्ठाय न्यग्रोधाय नमोऽस्तु ते ॥
अमरस्त्वं भद्राकल्प हरेश्चायतनं वट ।
न्यग्रोध हर मे पापं कल्पवृक्ष नमोऽस्तु ते ॥
महसा मुच्यते पापाज्जीर्णां त्वचमिवोरगः ।
छायां तस्य सगाक्रम्य कल्पवृक्षस्य भो द्विजाः ॥
ब्रह्मदत्तां नरो जह्यात् प्रापेच्चन्येषु का कथा ।
दृष्ट्वा कृष्णाङ्गमम्भूतं ब्रह्मेतेजोमयं परम् ॥
न्यग्रोधाकृतिकं विष्णुं प्रणिपत्य च भो द्विजाः ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति चाधिकम् ॥
तथा स्ववंशमुद्धृत्य विष्णुलोकं स गच्छति ।
वैनतर्यं नमस्कृत्वा कृष्णस्य पुरतः स्थितम् ॥
सर्वपापाधिनिर्मुक्तस्ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ।

वैनतेयनमस्कारमन्त्रः—

स्कन्दपुराणे,

छन्दोमय जगद्धाममानरूप त्रितद्वपुः ।
 यज्ञरूप जगद्ध्यापिन् प्रीयमाणाय ते नमः ॥
 ततश्च ब्रह्मपुराणे,
 दृष्ट्वा वटं वैनतेयं यः पश्येत्पुरुषोत्तमम् ।
 सङ्कर्षणं सुभद्रां च भक्त्या पूज्य प्रसादयेत् ॥
 नमस्ते हलधृग्राम नमस्ते मुशलायुध ।
 नमस्ते रेवतीकान्त नमस्ते भक्तवत्सल ॥
 नमस्ते बलिनां श्रेष्ठ नमस्ते धरणीधर ।
 प्रलम्बारे नमस्तेऽस्तु त्राहि मां कृष्णपूर्वज ॥
 एवं प्रसाद्य चानन्तमर्जयं त्रिदशार्चितम् ।
 कैलाशशिखराकारं चन्द्राग्र कान्ततराननम् ॥
 नीलवस्त्रधरं देवं फणाविकटमस्तकम् ।
 महाबलं हलधरं कुण्डलैकविभूषितम् ॥
 रौहिणेयं नरो भक्त्या लभेदभिमतं फलम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 आभूतसम्प्लवं यावद्भुक्त्वा तत्र सुखं बुधः ।
 पुण्यक्षयादिहागत्य प्रवरे योगिनां कुले ॥
 ब्राह्मणप्रवरो भूत्वा सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
 ज्ञानं तत्र समासाद्य मुक्तिं प्राप्नोति दुर्लभाम् ॥
 एवमभ्यर्च्य हलिनं ततः कृष्णं विचक्षणः ।
 द्वादशाक्षरमन्त्रेण पूजयेत्सुसमाहितः ॥
 द्विषट्कवर्णमन्त्रेण भक्त्या कृष्णं जगद्गुरुम् ।
 सम्पूज्य गन्धपुष्पाद्यैः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

पूजाधिकारिणः—

स्कन्दपुराणे,

पूजाधिकारिणः सर्वे ब्रह्मक्षत्रविशस्तथा ।

अन्येषां दर्शनं भक्त्या तथा नामानुकीर्तनम् ॥ इति ।

पूजा च द्वादशाक्षरमन्त्रवन्मन्त्रान्तरेणापि । तथाच—

स्कन्दपुराणे,

पूजयेन्मन्त्रराजेन मूर्त्तेन पुरुषस्य च ।

द्वादशाक्षरमन्त्रेण यत्र वा जायते रुचिः ॥

द्वादशाक्षरेति फलाविशेषवलेन । तथा च—

तत्रैव,

गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रमूढादयो ग्रहाः ।

अद्यापि न निवर्त्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तकाः ॥

यत्सर्वं वैष्णवं कर्म प्रतिष्ठादिप्रकल्पितम् ।

तदनेनैव कर्त्तव्यं विष्णुप्रतीकराणि चै ।

सर्वेषां महिमावाप्तिरस्य संसेवनाद्भवेत् ॥

स्वायम्भुवो मनु रिमं जजाप मन्त्रमुत्तमम् ।

प्रजापतिस्तं सम्पाप्य समर्ज सचराचरम् ॥ इति ।

ओं नमो भगवते वासुदेवायेति द्वादशाक्षरो मन्त्रः । पूजा-
नन्तरं प्रसादनम्—

ब्रह्मपुराणे,

जय कृष्ण जगन्नाथ जय सर्वायनाशन ।

जय चाणूरकेशिघ्न जय कंसनिपूदन ॥

जय पद्मपलाशाक्ष जय चक्रगदाधर ।

जय नीलाम्बुदश्याम जय सर्वसुखप्रद ॥

जय देव जगत्पूज्य जय संसारनाशन ।

जय लोकपते नाथ जय बाञ्छाफलपद ॥
 संसारसागरे घोरे निस्सारे दुःखफेनिले ।
 क्रोधघ्राहाकुले राद्रे विषयोदकमम्बुने ॥
 नानारोगोर्मिकलिले मोहावर्त्तमुदुस्तरे ।
 निमग्नोऽहं मुरश्रेष्ठ त्राहि मां पुरुषोत्तम ॥
 एवं प्रसाद्य देवेशं वरदं भक्तवत्सलम् ।
 सर्वपापहरं देवं सर्वकामफलपदम् ॥
 पीनामं द्विभुजं कृष्णं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
 महोरस्कं महाबाहुं पीतवस्त्रं शुभाननम् ॥
 शङ्खचक्रगदापाणिं मुकुटाङ्गदभूषणम् ।
 सर्वलक्षणसंयुक्तं वनमालाविभूषितम् ॥
 दृष्ट्वा नरोऽञ्जलिं कृत्वा दण्डवत्प्राणिपत्यं च ।
 अश्वमेधसहस्राणां फलं प्राप्नोति भो द्विजाः ॥
 यत्फलं सर्ववीर्येषु स्नानदाने प्रकीर्तितम् ।
 नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ॥
 यत्फलं सर्ववेदेषु सर्वयज्ञेषु यत्फलम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ॥
 यत्फलं सर्वदानेन व्रतेन नियमेन च ।
 नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ॥
 तपोभिर्विविधैरुग्रैस्तपोभिर्यदुपाजितम् ।
 नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ॥
 यत्फलं ब्रह्मचर्येण सम्यक्चीर्णन कीर्तितम् ।
 नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ॥
 गार्हस्थ्येन यथाक्तेन यत्फलं समुदाहृतम् ।
 नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च ॥

किञ्चात्र बहुनोक्तेन माहात्म्यं तस्य भो द्विजाः ।
 दृष्ट्वा कृष्णं नरो भक्त्या मोक्षं प्राप्नोति दुर्लभम् ॥
 पार्ष्वैर्विमुक्तः शुद्धात्मा कल्पकोटिसमुद्भवैः ।
 श्रिया परमया युक्तैः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥
 सर्वकामसमृद्धेन विमानेन सुवर्चसा ।
 त्रिसप्तकुलमुदधृत्य नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 ततः कल्पशतं यावत् भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ।
 गन्धर्वाप्सरसैः सार्द्धं यथा विष्णुश्चतुर्भुजः ॥
 द्युतस्तस्मादिहायातो विप्राणां प्रवरे कुले ।
 सर्वज्ञः सर्ववेदी च जायते गतमत्परः ॥
 स्वधर्मनिरतः शान्तो दाता भूतहिते रतः ।
 आमाद्य वैष्णवं ज्ञानं ततो मुक्तिमवाप्नुयात् ॥

अत्र यद्यपि 'दृष्ट्वा प्रणम्य च' इति श्रवणान्मिलनयोरेव दर्शनप्रणामयोरुक्तफलान्वयः प्रत्येकमन्त्रये वाक्यभेदापत्तेः । तथापि शेषे दर्शनमात्र एव मोक्षादिफलोपसंहारात् प्रत्येकमेव फलान्वय इत्याहुः । वस्तुनस्तु यत्र 'दृष्ट्वा प्रणम्य च' इत्यादि तत्र समुच्चयेन तत्फलमेकवाक्यत्वे लाघवात् । यत्र तु दर्शनमात्रस्यैव मोक्षादिफलमुक्तं तत्र तावन्मात्रस्यैव तत्फलं तद्वचनबलादेवेति परमार्थः ।

तथा,

ततः सम्पूज्य मन्त्रेण सुभद्रां भक्तवत्सलाम् ।
 प्रसादेयच्च भो विप्राः प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥
 नमस्ते सर्वगे देवि नमस्ते शुभमौख्यदे ।
 ब्रह्म मां पद्मपत्राक्षि काशः यनि नमोऽस्तु ते ॥

एवं प्रसाद्य तां देवीं जगद्धात्रीं जगद्धिताम् ।
 बलदेवस्य भगिनीं सुभद्रां वरदां शिवाम् ॥
 कामगेन विमानेन नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ।
 आभूतसम्प्लवं यावत् क्रीडित्वा तत्र देधेवत् ॥
 इह मानुषतां प्राप्नो ब्राह्मणो वेदविद्भवेत् ।
 प्राप्य योगं हरेस्तत्र मोक्षं च लभते ध्रुवम् ॥
 एवं दृष्ट्वा बलं कृष्णं सुभद्रां प्रणिपत्य च ।
 धर्मं चार्थं च मोक्षं च कामं च लभते ध्रुवम् ॥
 निष्क्रम्य देवतागारात् कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
 प्रणम्यायतनं पश्चात् व्रजेत्तत्र समाहितः ॥
 इन्द्रनीलमयो विष्णुर्यत्रास्ते बालुकावृतः ।
 अन्तर्द्वानिऽपि तं नत्वा ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 सर्वदेवमयो योऽमौ हतवानसुरोत्तमम् ।
 आरुते स तत्र भो विष्णो मिहार्द्धकृतविग्रहः ॥
 भक्त्या दृष्ट्वा तु तं देवं प्रणम्य नरकेसरिम् ।
 मुच्यते पातकैर्मर्त्यः समस्तैर्नात्र संशयः ।
 नरमिहस्य ये भक्ता भवन्ति भुवि मानवाः ॥
 न तेषां दुष्कृतं किञ्चित् फलं च स्याद्यदीप्सितम् ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन नरमिहं समाश्रयेत् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां फलं यस्मात्प्रयच्छति ।
 तस्मात्तु मुनिशार्दूला भक्त्या सम्पूजयेत्पदा ॥
 मृगराजं महावीर्यं सर्वकामफलप्रदम् ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रियः शूद्रान्त्यजातयः ॥
 सम्पूज्य तं सुरश्रेष्ठं नरमिहवपुर्धरम् ।
 मुच्यन्ते चाशुभैर्दुःखैर्जन्मकोटिसमुद्भवैः ॥

द्रोपेक्षकम् । ब्रह्मपुराणे प्राक् त्रयाणामेव तत्र पूजाप्रतिपा-
दनात् । अत एव पञ्चतीर्थीकरणे द्वौ देवौ त्रीणि तीर्थानीति पठन्ति
अयमत्र क्रमः । आदौ मार्कण्डेयहृदस्नानादि । ततो मा-
र्कण्डेयेश्वरदर्शनं तत्पूजनं च । ततोऽक्षयवटे गत्वा तत्प्रदक्षिण-
प्रणामपूजादि । ततः कृष्णपुर्गस्थितवैनतेयनमस्कारः । ततो त्रि-
ष्णोरायनद्वारि पुरुषोत्तममङ्कूर्पणमुभद्राणां दर्शनं कुर्यात् ।
ततः सङ्कर्पणपूजा । ततः पुरुषोत्तमपूजा । ततः पुरुषोत्तमद-
र्शनम् । ततः सुभद्रापूजा । ततः प्रलेकं प्रमादनम् । ततः पुरुषो-
त्तमदक्षिणेऽक्षयवटत्रायव्ये वालुकाच्छन्ननीलमाधवप्रतिमाप्रणामः ।
ततो नरसिंहपूजा । ततोऽनन्तारुयवासुदेवदर्शनादि । ततः श्वे-
तमाधवप्रणामादि । ततः श्वेतगङ्गास्नानपूर्वकमत्स्यमाधवदर्शनादि ।
ततः पूर्वोक्तरीत्या सागरस्नानादि । तत इन्द्रद्युम्नसरःस्नानादि । त-
त्तद्वाक्यानुमारात् मङ्कल्पो विधेय इति ।

ब्रह्मपुराणे,

एवं कृत्वा पञ्चतीर्थीमेकादश्यामुपोषितः ।

ज्येष्ठयुक्लस्य द्वादश्यां यः पश्येत्पुरुषोत्तमम् ॥

स पूर्वोक्तं फलं प्राप्य क्रीडित्वा चाच्युतान्वये ।

प्रयाति परमं स्थानं यस्मान्नावर्त्तते पुनः ॥

तत्रैव,

शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः प्रवक्ष्यामि समागतः ।

ज्येष्ठमासं यथा तेभ्यः प्रशंसामि पुनः पुनः ॥

पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितश्च सरांसि च ।

पुष्करिण्यस्तडागानि वाप्यः कूपास्तथा हृदाः ॥

नानानद्यः समुद्राश्च सप्ताहं पुरुषोत्तमे ।

१ अत्र किञ्चित् बुद्धितमस्ति ।

ज्येष्ठशुक्लदशम्यादि प्रत्यक्षं यान्ति सर्वदा ॥
 स्नानदानादिकं तस्माद्देवताप्रेक्षणं द्विजाः ।
 यत्किञ्चित्क्रियते तत्र तस्मिन् कालेऽक्षयं भवेत् ॥
 शुक्लपक्षस्य दशमी ज्येष्ठे मासि द्विजोत्तमाः ।
 हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥
 यस्तस्यां हलिनं कृष्णं पश्येद्भद्रां सुसंयतः ।
 सर्वपापानिनिर्मुक्तो विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥
 उत्तरे दक्षिणे विप्रास्त्वयने पुरुषोत्तमम् ।
 दृष्ट्वा रामं सुभद्रां च विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥
 नरो दोलाग्रं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
 फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥
 विष्णोस्तु दिवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थे विधानतः ।
 कृत्वा सङ्कर्षणं कृष्णं दृष्ट्वा भद्रां च भो द्विजाः ॥
 नरः समस्तपद्मानां फलं चाप्नोति दुर्लभम् ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।
 वैशाखस्य भित्ते पक्षे स गत्यच्युतमन्दिरम् ॥
 ज्येष्ठ्यां ज्येष्ठर्षयुक्तायां यः पश्येत्पुरुषोत्तमम् ।
 कुलैकविंशमुदधृत्य विष्णुलोकं स गच्छति ।
 यदा भवेन्महाज्येष्ठी राशिनक्षत्रयोगतः ॥
 प्रयत्नेन तदा मर्त्यैर्गन्तव्यं पुरुषोत्तमम् ।
 कृष्णं दृष्ट्वा महाज्येष्ठ्यां रामं भद्रां च भो द्विजाः ॥
 नरो द्वादशयात्रायाः फलं प्राप्नोति चाधिकम् ।
 तथा,
 पृथिव्यां सर्वतीर्थेषु हरेश्चायतनेषु च ॥

सागरेषु च शैलेषु नदीषु च सरःसु च ॥
 यत्फलं स्नानदानेन राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 तत्फलं कृष्णमालां कथं महाज्यैष्ठ्यां लभेन्नरः ॥
 अथ ज्यैष्ठ्यां कृष्णस्नानविधिः ।

ब्रह्मपुराणे,
 तस्माज्ज्यैष्ठ्यां समुद्रधृत्य हेमाद्यैः कलशैर्जलम् ।
 कृष्णरामाभिषेकार्थं सुभद्रायाश्च भो द्विजाः ॥
 कृत्वा सुशोभितं मञ्चं पताकाभिरलङ्कृतम् ।
 सुदृढं सुखगञ्ज्वरं वस्त्रैः पुष्पैरलङ्कृतम् ॥
 त्रिस्तीर्णं धूपितं धूपैः स्नानार्थं रामकृष्णयोः ।
 सितवस्त्रपरिच्छिन्नं मुक्ताहारावलम्बितम् ॥
 तत्र नानाविधैर्वीर्यैः कृष्णं नीलाम्बरं द्विजाः ।
 स्थाप्य मञ्चे सुभद्रां च जयमङ्गलनिःस्वनैः ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च जातिभिः ।
 अनेकशतमाहस्मैर्वृतं स्त्रीपुरुषैर्द्विजाः ॥
 गृहस्थाः स्नातकाश्चैव यतयो ब्रह्मचारिणः ।
 स्नापयन्ति तदा कृष्णं मञ्चस्थं सहलायुधम् ॥
 तथा समस्ततीर्थानि पूर्वोक्तानि द्विजांस्तथा ।
 स्वोदकैः पुष्पामिश्रैश्च स्नापयन्ति पृथक्पृथक् ॥
 पश्चात्पटहसङ्घातैर्भेरीमुग्जनिस्वनैः ।
 काहलैस्तालशब्दैश्च मृदङ्गैर्विविधैस्तथा ॥

तथा,

तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् ।
 बलमर्द्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम् ॥

तथा,

स्नातं पश्यन्ति ये कृष्णं व्रजन्तं दक्षिणामुखम् ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः ॥
 स्कन्दपुराणे,
 अधिवासादिकं तत्र यैः कृतं स्नानकर्मणि ।
 तेषां श्रद्धामुदा युक्तः प्रदद्यादक्षिणाः पृथक् ॥
 ब्राह्मणेभ्यश्च मिष्टान्नं वस्त्रालङ्कारादिकम् ।
 प्रदद्याच्छ्रद्धया युक्तो दीनानाथांश्च तर्पयेत् ।
 ये द्रष्टुमागताः स्नानं जीवन्मुक्तास्तु ते ध्रुवम् ॥
 तान्यथाशक्ति वै राजा मानयेत्क्षीतये हरेः ।
 स्नातावशिष्टतोयेन स्नानाद्भद्रासनस्थिता ॥
 नारी वा पुरुषो वापि तस्य पुण्यं वदामि वः ।
 कल्पः स्याच्चिररोगार्तो ह्यमृत्युं जयेदसौ ॥
 अपुत्रा मृतवत्सा वा बन्ध्या वापि लभेत् सुतम् ।
 सुभगः सर्वलोकानां निर्द्धनो धनवान् भवेत् ॥
 गर्भिणी लभते पुत्रं दीर्घायुर्गुणवत्तरम् ।
 गङ्गादिसर्वतीर्थानां स्नानज्ज्ञं फलमश्नुते ॥
 कुष्ठव्याधियुतो यो वै सर्वाङ्गं परिलेपयेत् ।
 नश्यते नात्र सन्देहो वाग्मी स्याच्छास्त्रकोविदः ॥
 नातः पवित्रं भोविषाः स्वर्धुन्ममभः प्रकीर्तितम् ॥
 यद्यत्कामयते चित्ते ऐहिकामुष्मिकं तथा ।
 विष्णोः स्नानावशेषेण तोयेन लभते ध्रुवम् ॥ इति ।

अथात्र प्राणत्यागफलम् ।

ब्रह्मपुराणे,
 पुरमध्ये पुनर्भाति मन्दिरं रत्नभूषितम् ।
 इत्याद्युपक्रम्य—

ते तत्र पुरुषा यान्ति ये मृताः पुरुषोत्तमे ॥
 क्षेत्रं च दुर्लभं लोके कीर्तितं पुरुषोत्तमम् ।
 त्यक्त्वा यत्र नरो देहं याति सालोक्यतां हरः ॥
 कुमिकीटपतङ्गाश्च तिर्यग्योनिगताश्च ये ।
 तत्र देहं परित्यज्य तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

तथा,

पथि श्मशाने गृहमण्डपे वा रथ्याप्रदेशेष्वपि यत्र तत्र ।
 इच्छन्ननिच्छन्नपि तत्र देहं सन्त्यज्य मोक्षं लभते मनुष्यः ॥
 देहं त्यजन्ति पुरुषा ये तत्र पुरुषोत्तमे ।
 कल्पवृक्षं समासाद्य मुक्तास्ते नात्र संशयः ॥
 वटमागरयोर्मध्ये ये त्यजन्ति कलेवरम् ।
 ते दुर्लभं परं मोक्षं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥ इति ।

अथ कृत्तिवासः क्षेत्रम् ।

ब्रह्मपुराणे,

तथा चैवोत्कले देशे कृत्तिवासा महेश्वरः ।
 सर्वपापहरं तस्य क्षेत्रं परमदुर्लभम् ॥
 लिङ्गकोटिममायुक्तं वाराणस्या समं शुभम् ।
 एकाम्रकेतिविख्यातं तीर्थाष्टकसमन्वितम् ॥
 तीर्थं बिन्दुसरो नाम तस्मिन् क्षेत्रे द्विजोत्तमाः ।
 देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन् सन्तर्पयेत्ततः ॥
 तिलोदकेन विधिना नामगोत्रविधानतः ।
 स्नात्वैवं विधिवत्तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 ग्रहोपरागे सङ्क्रान्त्या विषुवे अयने तथा ।
 युगादौ षडशीत्यां च तथान्यत्र शुभे तिथौ ॥

ये तत्र दानं विभेभ्यः प्रयच्छन्ति धनाधिकम् ।
 अन्यतीर्थच्छित्तगुणं फलं ते प्राप्नुवन्ति वै ॥
 पिण्डं ये सम्प्रयच्छन्ति पितृभ्यस्तत्परस्तटे ।
 पितृणामक्षयां तृप्तिं ते कुर्वन्ति न संशयः ॥
 ततः शम्भोर्युद्धं गच्छेद्राग्यतः संयतोन्द्रियः ।
 प्रविश्य पूजयेत् पूर्वं कृत्वा तत्र प्रदक्षिणम् ॥
 घृतक्षीरादिभिः स्नानं कारयित्वा भवं शुचिः ।
 चन्दनेन सुगन्धेन विलिप्य कुङ्कुमेन च ॥
 तत्र सम्पूजयेद्देवं चन्द्रमौलिमुपापतिम् ।
 पुष्पैर्नानाविधैर्मेघैर्विल्वार्ककमलादिभिः ॥
 आगमोक्तेन मन्त्रेण वेदोक्तेन च शङ्करम् ।
 अदीक्षितश्च नाम्नैव मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ॥
 एवं सम्पूज्य विधिवद्देवदेवमुपापतिम् ।
 सर्वपापानिर्मुक्तो रूपयौवनगर्वितः ॥
 कुलैर्काव्येशमुद्धृत्य दिव्याभरणभूषितः ।
 सौवर्णेन विमानेन किङ्किणीजालमालिना ॥
 उपगीयमानो गन्धर्वैरप्सरैर्भिरलङ्कृतः ।
 उद्योतयन् दिशः सर्वाः शिवलाकं स गच्छति ॥
 भुक्त्वा तत्र सुखं भोगं मनसः प्रीतिदायकम् ।
 तल्लोकवासिभिः सार्द्धं यावदाभूतमम्लवष ॥
 ततस्तस्मादिहायातः पृथिव्यां पुण्यमङ्गये ।
 जायते योगिनां गेहे चतुर्वेदी द्विजोत्तमः ॥
 योगं पाथुपतं प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 शयनोत्थापने चैव सङ्क्रान्त्यामयने तथा ॥
 अशोकारूपां तथाष्टम्यां पवित्रारोपणे तथा ।

ये च पश्यन्ति देवेशं कृत्तिवाससमुत्तमम् ॥
 विमानेनार्कवर्णेन शिवलोकं व्रजन्ति ते ।
 सर्वकालेऽपि तं देवं ये पश्यन्ति सुमेधसः ॥
 तेऽपि पापविनिर्मुक्ताः शिवलोकं व्रजन्ति वै ।
 देवस्य पश्चिमे पूर्वे दक्षिण चोत्तरे तथा ॥
 योजनद्वितयं सार्द्धं क्षेत्रं तद्भुक्तिमुक्तिदम् ।
 देवाच्चतुर्दिक्षु सार्द्धं योजनद्वितयं क्षेत्रप्रमाणमित्यर्थः ।
 तस्मिन् क्षेत्रवरे स्म्ये भास्करेश्वरसंज्ञितम् ।
 पश्यन्ति तं तु ये देवं स्नात्वा कुण्डे महेश्वरम् ॥
 आदित्येनार्चितं पूर्वं देवदेवं त्रिलोचनम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्ता विमानवरमास्थिताः ॥
 उपगीयमाना गन्धर्वैः शिवलोकं व्रजन्ति वै ।
 भुक्त्वा तत्र वरान् भोगान् यावदाभूतसम्प्लवम् ॥
 पुण्यक्षयादिहागत्य धार्मिकाश्च भवन्ति वै ।
 यज्ज्वानो दानशीलाश्च पृथिव्याः पतयस्तथा ॥
 मुक्तीश्वरं च सिद्धेशं स्वर्णजालेश्वरं तथा ।
 परमेश्वरं च विख्यातं शुभं चाम्रातिकेश्वरम् ॥
 ये पश्यन्ति स्वर्चयित्वा स्नात्वा बिन्दुसरोऽम्भसि ।
 सर्वपापविनिर्मुक्ता विमानवरमास्थिताः ॥
 उपगीयमाना गन्धर्वैः शिवलोकं व्रजन्ति वै ।
 तथा,
 एकाम्रके शिवक्षेत्रे वाराणसीसमे शुभे ।
 स्नानं करोति यस्तत्र स लोकं लभते शुभम् ॥
 यस्मिंस्तेस्मिंस्तिथौ विमांः स्नात्वा बिन्दुसरोऽम्भसि ।
 पश्येदेवं त्रिरूपाक्षं देवीं च वरदां शिवाम् ॥

गणं चण्डं कार्तिकेयं गणेशं वृषभं तथा ।

कल्पद्रुमं च सावित्रीं शिवलोकं स गच्छति ॥ इति ।

अथ कोणार्कविधिः ।

ब्रह्मपुराणे,

एवं मया मुनिश्रेष्ठाः क्षेत्रं प्रोक्तं सुदुर्लभम् ।

कोणार्कस्योदधेस्तीरे भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥

स्नात्वैवं सागरे दत्त्वा सूर्ययार्थं प्रणम्य च ।

नरो वा यदि वा नारी सर्वकामफलं लभेत् ॥

ततः सूर्यालयं गच्छेत् पुष्पमादाय वाग्धनः ।

प्रविश्य पूजयेद्भानुं कुर्यात्तं त्रिः प्रदक्षिणम् ॥

तान्त्रिकैर्वैदिकैर्मन्त्रैर्भक्त्या कोणार्कमर्चयेत् ।

गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैस्तथा ॥

दण्डवत्प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथापरैः ।

एवं सम्पूज्य कोणार्कं सहस्रांशुं जगत्प्रभुम् ॥

दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो युवा दिव्यवपुर्धरः ॥

सप्तावरान् सप्त परान् वंशानुदधृत्य भोद्विजाः ।

विमानेनार्कवर्णेन कामगेन सुवर्चसा ॥

उपगीयमानो गन्धर्वैः सूर्यलोकं स गच्छति ।

भुक्त्वा तत्र वरान् भोगान् यावदभूतसम्प्लवम् ॥

पुण्यक्षयादिहायातः प्रवरे योगिनां कुले ।

चतुर्वेदी भवेद्विप्रः स्वधर्मनिरतः शुचिः ॥

योगं दिवस्पतेः प्राप्य तनो मोक्षमवाप्नुयात् ।

चैत्रे मासि सिते पक्षे यात्रां दमनभञ्जिकाम् ॥

यः करोति नरस्तत्र पूर्वोक्तं च फलं लभेत् ।

शयनोत्थापनयोर्भानोः सङ्क्रान्त्यां विषुवेऽयने ॥
 वारे रवेः स्थितौ चैव पर्वकालेऽथवा द्विजाः ।
 ये तत्र यात्रां कुर्वन्ति पुरुषाः संयतेन्द्रियाः ॥
 विमानेनार्कवर्णेन सूर्यलोकं व्रजन्ति ते ।
 यस्तत्र सवितुः क्षेत्रे प्राणांस्त्यजति मानवः ॥
 स सूर्यलोकमास्थाय देववत्प्रमोदते दिवि ।
 पुनर्मानुषतां प्राप्य राजा भवति धार्मिकः ॥
 योगं रवेः समासाद्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 तथा कोणार्कक्षेत्रमुपक्रम्य—
 आस्ते तत्र महादेवस्तीरे नदनदीपतेः ।
 रामेश्वर इति ख्यातः सर्वकामफलप्रदः ॥
 तत्रार्चयन्ति कामारिं स्नात्वा मम्यञ्जहोदधौ ।
 गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दोषैर्नैवेद्यकैर्वरैः ॥
 राजसूयफलं प्राप्य ब्राजमेधफलं तथा ।
 प्राप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां तथा ॥
 कामगेन विमानेन किङ्कर्णजालमालिना ।
 उपगीयमाना गन्धर्वैः शिवलोकं व्रजन्ति ते ॥
 आभूतसम्प्लवं यावत् भुक्त्वा भोगाननुक्रमात् ।
 पुष्पक्षयादिहागस्य चातुर्वेदा भवन्ति ते ॥
 शाङ्करं योगमास्थाय ततो मोक्षं व्रजन्ति ते । इति ।
 इति कोणार्कविधिः ।

अथ विरजक्षेत्रम् ।

ब्रह्मपुराणे,

ब्रह्मोवाच ।

विरजे विरजा माता ब्रह्माणी सुपतिष्ठिता ।

यस्याः सन्दर्शनान्मर्त्यः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
 सकृत् दृष्ट्वा तु तां देवीं भक्त्याऽऽपूज्य प्रणम्य च ।
 नरः स्ववंशमुदधृत्य मम लोकं स गच्छति ॥
 अन्याश्च तत्र तिष्ठन्ति विरजे लोकमातरः ।
 सर्वपापहरा देव्यो वरदा भक्तवत्सलाः ॥
 आस्ते वैतरणी तत्र सर्वपापहरा नदी ।
 यस्यां स्नात्वा नरश्रेष्ठः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 आस्ते स्वयम्भूस्तत्रैव क्रोडरूपी हरिः स्वयम् ।
 दृष्ट्वा प्रणम्य तं भक्त्या नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 कपिलागोग्रहे सोमे तीर्थे चालाबुमंशके ।
 मृत्युञ्जये क्रोडतीर्थे वासुकीसिद्धकेऽवरे ॥
 तीर्थेष्वेतेषु मातिमान् विरजो नियतेन्द्रियः ।
 कृत्वाष्टतीर्थी विधिवत् स्नात्वा देवान् प्रणम्य च ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विमानवरमास्थितः ।
 उपगीयमानो गन्धर्वैर्मम लोके महीयते ॥
 विरजे यो मम क्षेत्रे पिण्डदानं करोति वै ।
 स करोत्यक्षयां तृप्तिं पितॄणां नात्र संशयः ॥
 मम क्षेत्रे मुनिश्रेष्ठा विरजे ये कलेवरम् ।
 परित्यजन्ति पुरुषास्ते मोक्षं प्राप्नुवन्ति वै ॥ इति ।

अथ कामरूपे देवीमाहात्म्यम् ।

कालिकापुराणे,
 वाराणस्यां सदा पूजा सम्पूर्णफलदायिनी ।
 ततस्तु द्विगुणा प्रोक्ता पुरुषोत्तमसन्निधौ ॥
 ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता द्वारवसां विशेषतः ।
 सर्वक्षेत्रेषु तीर्थेषु पूजा द्वारवतीसमा ॥

६०० वीरमित्रोदयस्य तीर्थप्रकाशे

त्रिन्ध्ये शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायामपि तत्समा ।
 आर्यावर्त्ते मध्यदेशे ब्रह्मावर्त्ते तथैव च ॥
 त्रिन्ध्यवत्फलदा पूजा प्रयागे पुष्करे तथा ।
 ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता करतोयानदीजले ॥
 तस्माच्चतुर्गुणफला नन्दिकुण्डे च भैरवे ।
 ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता जल्पीशेश्वरमन्त्रिणौ ॥
 तत्र सिद्धेश्वरीयोनौ ततोऽपि द्विगुणा स्मृता ।
 ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता लोहित्यनदपायमि ॥
 तत्समा कामरूपे च सर्वत्रैव जले स्थले ।
 सर्वश्रेष्ठो यथा त्रिष्णुर्लक्ष्मीः सर्वोत्तमा यथा ॥
 देवीपूजा तथा शस्त्रा कामरूपे मुरालये ।
 देवीक्षेत्रं कामरूपे विद्यतेऽन्यत्र तत्समम् ॥
 अन्यत्र विरला देवी कामरूपे गृहे गृहे ।
 ततः शतगुणा प्रोक्ता नीलकूटस्य मंस्तके ॥
 ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता हेमके शिवलिङ्गके ।
 ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता शैलपुण्यादयोनिषु ॥
 ततः शतगुणा प्रोक्ता कामाख्यायोनिमण्डले ।
 कामाख्यायां महामायापूजां यः कृतवान् सकृत् ॥
 स चेह लभते कामान् परत्र शिवरूपताम् ।
 न तस्य सदृशोऽन्योऽस्ति कृत्यं तस्य न विद्यते ॥
 वाञ्छितार्थमवाप्तेह चिरायुरभिजायते ।
 बायोरिव गतिस्तस्य भवेदन्यैरवारिता ॥
 सङ्ग्रामे शास्त्रवादे च दुर्जयः स च जायते ।
 वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण कामाख्यायोनिमण्डले ॥
 सकृत् पूजनं कृत्वा फलं दशगुणं भवेत् । इति ।

योगिनीतन्त्रे,

अष्टषष्टिषु शैलेषु मध्य उच्चैश्च यो गिरिः ।

मन्दाराख्यस्तु स शैलो गत्वा तत्र समाहितः ॥

पूर्वभागे तु शैलस्य स्थितो मधुरिपुर्हरिः ।

दर्शनात्तस्य देवस्य कुलानां तारयेच्छतम् ॥ इति ।

अथ करतायामाहात्म्यम् ।

भारते,

करातोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।

अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ इति ।

करतोये सदानीरे सरिच्छ्रेष्ठे सुविश्रुते ।

पौण्ड्रान् प्लावयसे नित्यं पापं हर करोद्धवे ॥

इति स्नानमन्त्रः ।

अथ ब्रह्मपुत्रमाहात्म्यम् ।

भारते,

रामस्य च प्रसादेन तीर्थराजं कृतं पुरा ।

तं लौहित्यं समामाद्य विन्देद्बहुमुवर्णकम् ॥

बहुमुवर्णो यज्ञविशेषः । स्वार्थे कः ।

योगिनीतन्त्रे,

लौहित्यं नाम तर्तीयं स्नानान्नश्यति पातकम् ।

स्नानेन तीर्थराजस्य तथा सर्वविघ्नहृत् ॥

तीर्थराजः स च पुनः सर्वतीर्थफलप्रदः ।

भूतले यानि तीर्थानि सरितश्च सरांसि च ॥

विशन्ति सर्वतीर्थानि तेनामौ श्रेष्ठतां गतः ।

राजा समस्ततीर्थानां सागरः सरितां पतिः ॥

तस्मात् समस्ततीर्थेभ्यः श्रोष्टोऽसौ सर्वकामदः ।

तमो नाशं यथाभ्येति भास्करेऽभ्युदेते प्रिये ॥
 स्नानेन तीर्थराजस्य तथा सर्वाघसङ्ख्यः ।
 तीर्थराजसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥
 अधिष्ठानं सदा यत्र प्रभोर्नारायणस्य च ।
 कः शक्नोति गुणान् वक्तुं तीर्थराजस्य च प्रिये ॥
 तिस्त्रः कोट्यो नवसश्च यत्र तीर्थानि सन्ति वै ।
 तस्मात् स्नानं च दानं च होमं जप्यं सुरार्चनम् ॥
 यत्किञ्चित्क्रियते तत्र चाक्षयं भवति प्रिये ॥ इति ।

अथ जल्पीशमाहात्म्यम् ।

कालिकापुराणे,

नन्दिकुण्डे नरः स्नात्वा नक्तं कुर्यात्तदा निशि ।
 ततः परस्मिन् दिवसे गच्छेज्जल्पीशमन्दिरम् ॥
 तत्र स्नात्वा महानद्यां जल्पीशं प्रतिपूज्य च ।
 तस्यां निशि हविष्यांशी संयतस्तां निशां नयेत् ॥
 ततोऽनुदिवसे प्राप्ते गच्छेत् सिद्धेश्वरीं शिवाम् ।
 तां पूजयेत्तथाष्टम्यामुपवासं तथाचरेत् ॥
 चतुर्भुजा तु सा देवी पीनोन्नतपयोधरा ।
 सिन्दूरपुञ्जसङ्काशां धत्ते वर्ती च खर्परम् ॥
 दक्षिणे वामबाहुभ्यामभीतिवरदायिनी ।
 जटामण्डितशीर्षाद्विरक्तप्रेतोपरिस्थिता ॥
 पञ्चाक्षरजपान्तादिमन्त्रोऽस्याः परिकीर्तितः ।
 कामाख्यातन्त्रमेवास्याः पूजने तन्त्रमीरितम् ॥
 एवं कृत्वा नरो धीमान् मातृयेनौ न जायते ।
 जामदग्न्यभयाद्धिताः क्षत्रियाः पूर्वमेव हि ॥

म्लेच्छच्छान्युपादाय जल्पीशशरणं गताः ।
 ते म्लेच्छवाचः सततमार्यवाचश्च सर्वदा ॥
 जल्पीशं सेवमानास्तु गोपयन्ति च तं प्रभुम् ।
 त एव तु गणास्तस्य महाराज मनोहराः ॥
 तोषयित्वाथ तान् सर्वान् जल्पीशं पूजयेन्नरः ।
 वरदाभयहस्तोऽयं द्विभुजः कुन्दमन्त्रिभः ॥
 तत्पुरुषस्य तु मन्त्रेण पूजयेद्देवमुत्तमम् ।
 एवं पुण्यकरे पीठे जल्पीशस्य महात्मनः ॥
 एतज्ज्ञात्वा नरो याति शङ्करस्यालयं प्रति । इति ।

अथ नानातीर्थमाहात्म्यम् ।

कल्पतरौ कुरुक्षेत्रानुवृत्तौ—
 वामनपुराणे,
 तस्मिन्तीर्थवरे स्नात्वा दृष्ट्वा देवं त्रिलोचनम् ।
 पूजयित्वा सुवर्णारूपं नैमिषं प्रयथौ ततः ॥
 तत्र तीर्थसहस्राणि त्रिशत्पापहराणि च ।
 गोमत्यां काञ्चनस्थाश्च सुनन्दामध्यवासिनः ॥
 तेषु स्नात्वा च देवेशं पीतिवाससमच्युतम् ।
 देवदेवं तथेशानं सम्पूज्य विधिना ततः ।
 गयायां गोपतिं द्रष्टुं जगाम सुमहासुरः ॥
 सरसि ब्रह्मणः स्नात्वा कृत्वा चम्य प्रदक्षिणाम् ।
 पिण्डनिर्वपणं पुण्यं पितॄणां स चकार ह ॥
 उदपाने तथा स्नात्वा सरयूं च जगाम सः ।
 तस्यां स्नात्वा समभ्यर्च्य गोप्रतारे जलेशयम् ॥
 तथा वामनपुराणे पुरुषोत्तममभिधाय ।
 तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षमक्षरं परमं शुचिः ।

उपोष्य षड्दिनान्येष महेन्द्रं पर्वतं ययौ ॥
 तत्र देववरं शम्भुमर्द्धनारीश्वरं हरम् ।
 दृष्ट्वा सुसम्पूज्य पितृन् महेन्द्रं चोत्तरं गतः ॥
 तत्र देववरं शम्भुं गोपालं सोमशीतलम् ।
 दृष्ट्वा स्नात्वा मोमतीर्थे सञ्चाचलमुपागतः ॥
 तत्र स्नात्वा महोदक्यां वैकुण्ठं चार्च्य भक्तितः ।
 पितृन् पिण्डैः समभ्यर्च्य पारियात्रं गिरिं ततः ॥
 तत्र स्नात्वा लाङ्गलिन्यां पूजयित्वाऽपराजितम् ।
 करपादं समाहृत्य विश्वरूपं ददर्श मः ॥
 यत्र देववरः शम्भुर्देवानां तु सुपूजितः ।
 विश्वरूपमथात्मानं दर्शयामास योगवित् ॥
 तत्र गङ्गणिकानोये स्नात्वाभ्यर्च्य महेश्वरम् ।
 जगामाद्रिं च सागन्धं प्रह्लादो मलयाचलम् ॥
 महाह्रदे ततः स्नात्वा पूजयित्वा च शङ्करम् ।
 ततो जगाम योगात्मा द्रष्टुं विन्ध्ये सदाशिवम् ॥
 त्रिरात्रं समुपोष्यैष अवन्तीं नगरीं ययौ ।
 तत्र सिप्राजले स्नात्वा विष्णुं सम्पूज्य भक्तितः ॥
 ईशानं तु जगामाथ महाकालवपुर्धरम् ।
 तस्मिन् स सर्वमत्त्वानां तेन रूपेण शङ्करः ॥
 तामसं रूपमास्थाय संहारं कुरुते वशी ।
 तत्र तेन सुरेशेन श्वेतकिर्नामभूपतिः ॥
 रक्षितस्त्वन्तकं हत्वा सर्वभूतापहारिणम् ।
 स तत्र हृष्टो वसति नित्यं चैव सहोमया ॥
 वृत्तः प्रमथकोटीर्भिवन्दाद्भस्त्रिदशार्चितः ।
 दृष्ट्वा त्वथ महाकालं कालकालान्तकारकम् ॥

दत्तानां यमनं मृत्युमृत्युं चित्रविचित्रकम् ॥
 श्मशाननिलयं शम्भुं भूतनाथं जगत्पतिम् ।
 पूजयित्वा शूलधरं जगाम निषधाम्पतिम् ॥
 तत्रामरेश्वरं दृष्ट्वा देवं सम्पूज्य भक्तितः ।
 महोदयं समभ्येत्य हयग्रीवं ददर्श मः ॥
 अश्वतीर्थे नगः स्नात्वा दृष्ट्वा तु चतुर्गगनम् ॥
 श्रीधरं तु विभुं पूज्य पञ्चालविषयं ययौ ।
 भद्रेश्वरं गुणैर्गुप्तं पुत्रमर्थपतेरथ ॥
 पञ्चात्मकं रथी दृष्ट्वा प्रयागं प्रयतो ययौ ।
 स्नात्वा सन्निहते तीर्थे यामुने लोकविश्रुते ॥
 दृष्ट्वा वटेश्वरं रुद्रं माधवं योगशायिनम् ।
 द्वारे च भक्तितः पूज्यं पूजयित्वा महेश्वरम् ॥
 माघमासमथोपोष्य ततो वाराणसीं गतः ॥
 दशाश्वमेधे गङ्गायां तीर्थे सुरगृहादिषु ।
 सर्वपापहराद्येषु सम्पूज्य पितृदेवताः ॥
 प्रदक्षिणीकृत्य पुरीं पूज्याविमुक्तकेशवौ ।
 लोलं दिवाकरं दृष्ट्वा ततो मधुननं ययौ ॥
 तत्र स्वयम्भुवं देवं दृष्ट्वा चासुरसत्तमः ।
 तमभ्यर्च्य महातेजाः पुष्करारण्यमागमत् ॥
 तेष्वपि त्रिषु तीर्थेषु स्नात्वा चर्च्य पितृदेवताः ।
 पुष्कराक्षमथो गत्वा ब्रह्माणं चाप्यपूजयत् ॥
 ततो भूयः सरस्वत्यास्तीर्थे त्रैलोक्यविश्रुते ।
 कोटितीर्थे रुद्रकोटिं ददर्श वृषभध्वजम् ॥
 नैमिषेया द्विजवरा मागधेयाः ससैन्धवाः ।
 धर्मरिण्याः पौष्करेया दण्डकारण्यकास्तथा ॥

चाम्पेया भारुकच्छीया देविकातीरगाश्च ये ।
 ते तत्र शङ्करं द्रष्टुं समायाता द्विजातयः ॥
 कोटिमङ्गल्यास्तपःमिद्धा हरदर्शनलालसाः ।
 अहंपूर्वमहंपूर्वमिष्येवं वदतो मुने ॥
 तान् सङ्क्षुब्धान् हरो दृष्ट्वा महर्षीन् दग्धकिल्बिषान् ।
 तेषामेवानुकम्पार्थं कोटिमूर्त्तिरभृद्धरः ॥
 ततस्ते मुनयः प्रीताः सर्व एव महेश्वरम् ।
 सम्पूजयन्ति ते भक्त्या तीर्थं कृत्वा पृथक्पृथक् ॥
 इत्येवं रुद्रकोटीतिनाम शम्भोरजायत ।
 तं ददर्श महातेजाः प्रह्लादो भक्तिमान्वशी ॥
 कोटितीर्थं नरः स्नात्वा तर्पयित्वा वसून् पितॄन् ।
 रुद्रकोटिं समभ्यर्च्य जगाम कुरुजाङ्गलम् ॥
 तत्र देववरं स्थाणुं शङ्करं पार्वतीप्रियम् ।
 सरस्वतीजले मयं ददर्श सुरपूजितम् ॥
 सारस्वतेऽम्भसि स्नात्वा स्थाणुं सम्पूज्य भक्तितः ।
 क्षीरिकावासमभ्येस्य नीलकण्ठं ददर्श ह ॥
 नीलतीर्थजले स्नात्वा पूजयित्वा ततः शिवम् ।
 जगाम सागरान्ते स प्रभामे द्रष्टुमीश्वरम् ॥
 स्नात्वा च सङ्गमे नद्या सरस्वत्यार्णवस्य च ।
 सोमेश्वरं लोकपतिं ददर्श च कपर्दिनम् ॥
 यैर्दक्षशापनिर्दग्धः क्षयी ताराधिपः शशी ।
 आप्यायितः शङ्करेण विष्णुना च कपर्दिना ॥
 तानभ्यर्च्य वरान् देवान् प्रजगाम महालयम् ।
 तत्र रुद्रं समभ्यर्च्य स जगामोत्तरान् कुरून् ॥
 एङ्गनाभं तमभ्यर्च्य सप्तगोदावरं ययौ ।

तत्र स्नात्वाचर्य देवेशं भीमं त्रैलोक्यवन्दितम् ॥
 गत्वा दारुवने श्रीमान् श्रीलिङ्गं प्रदर्श ह ।
 तत्राभ्यर्च्य च ब्रह्मार्णी गत्वाचर्य त्रिदशेश्वरीम् ॥
 सुक्तावतरणं गत्वा श्रीनिवासमपूजयत् ।
 ततश्च कुण्डिनं गत्वा सम्पूज्य प्राणितृप्तिदम् ॥
 सूर्पारके चतुर्बाहुं पूजयित्वा विधानतः ।
 मगभारण्यमासाद्य ददर्श वसुधाधिपम् ॥
 तमर्चयित्वा विश्वेशं स जगाम प्रजामुखम् ।
 महातीर्थं ततः स्नात्वा वासुदेवं प्रणम्य च ॥
 शार्णं सम्प्राप्य सम्पूज्य रुक्मभर्माणमीश्वरम् ।
 महाकोश्यां महादेवं हंसारुयं भक्तिमानथ ॥
 पूजयित्वा जगामाथ सैन्धवारण्यमुत्तमम् ।
 तं दृष्ट्वाचर्य हरिं चासौ तीर्थं कनखलं ययौ ।
 तत्राचर्य रुद्रं कालीशं वीरभद्रं च दानवः ॥
 गणाधिपं च मेघाहं ययावथ गिरिव्रजम् ।
 तत्र देवं पशुपतिं लोकनाथं महेश्वरम् ॥
 सम्पूजयित्वा विधिवत् कामरूपं जगाम ह ।
 शशिप्रभं देववरं त्रिनेत्रं सम्पूजयित्वा सहितं मृडान्या ।
 जगाम तीर्थप्रवरं महाख्यं तस्मिन् महादेवमपूजयच्च ॥
 ततस्त्रिकूटं गिरिराजपुत्रं द्रष्टुं जगामाथ स चक्रपाणिम् ।
 तमीड्य भक्त्याथ गजेन्द्रमोक्षणं जजाप जप्यं परमं पवित्रम् ॥
 तत्रोष्य दैत्येश्वरमूनुरादरान्मासत्रयं मूलफलाम्बुभक्षी ।
 निवेद्य त्रिप्रपत्रेषु काञ्चनं जगाम घोरं स हि दृण्डकं वनम् ॥
 तत्र दिव्यं महाशङ्खं वनस्पतिवर्धनम् ॥
 ददर्श पुण्डरीकाक्षं महान्तं चापधारिणम् ।

६०८ वीरमित्रोदयस्य तीर्थप्रकाशे

तस्याधस्तान्निरात्रं तु महाभागवतोऽसुरः ॥
स्थितः स्थण्डिलशायी च पठन् सारस्वतं स्तवम् ।
तस्मात्तीर्थवरं विन्ध्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
जगाम दानवो द्रष्टुं सर्वपापहरं हरिम् ।
मत्स्यपुराणे,
कृतशौचं महातीर्थं सर्वपापनिमूदनम् ।
यत्रास्ते नरसिंहस्तु स्वयमेव जनार्दनः ॥
तथा,
वस्त्रापदं रुद्रकोटिं सिद्धेश्वरमहालयम् ।
गोकर्णं भद्रकर्णं च सुवर्णालयं तथैव च ॥
कालअरं वनं चैव शङ्कुकर्णं स्थलेश्वरम् ।
एतानि हि पवित्राणि सान्निध्यात् सन्ध्ययोर्द्वयोः ॥ इति ।

अथ पृथिवीप्रदक्षिणविधिः ।

पुलस्त्यतीर्थयात्रार्या भारते पुलस्त्यं प्रति भीष्मवाक्यम् ।
प्रदक्षिणां यः पृथिवीं करोत्यमितविक्रम ।
किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥
इति पृष्टेन पुलस्त्येन
पुष्करं परमं गत्वा पितामहनिषेवितम् ।
इति क्रमेण पृथिवीप्रदक्षिणप्रकार उक्तः । अन्ते च
अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं पर्याटप्यति ।
अश्वमेधशतस्याग्न्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यते ॥
इति दर्शितम् । अतस्तेनैव विधिना प्रदक्षिणा कार्या ।
अन्ये तु नरसिंहपुराणे,
कोकामुखे वराहं च मन्दारे मधुमूदनम् ।

• इत्यादिक्रमेण ऽष्टषष्टितीर्थयात्रा उक्ता । तेनैव क्रमेण पृथि-
वीप्रदक्षिणा कार्या ।

द्रष्टव्यानि यथाशक्त्या क्षेत्राण्येतानि मानवैः ।

वैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं दादाम्यहम् ॥ इति वदन्ति ।

अथ महापथप्रस्थानविधिः ।

भारते,

विख्यातो हिमवान् पुण्यः शङ्करश्चतुरो गिरिः ।

आकरः सर्वरत्नानां मिद्धचारणसेवितः ॥

शरीरमुत्सृजेत्तत्र विधिपूर्वमनाशके ।

अध्रुवं जीवितं ज्ञात्वा यो वै वेदान्तगो द्विजः ॥

अभ्यर्च्य देवतास्तत्र नमस्कृत्य मुनींस्तथा ।

स्वर्गलोकं स गच्छतीति प्राक्तनेनान्वयः ।

ब्रह्मपुराणे,

• महापथस्य यात्रा च कर्तव्या तुहिनोपरि ।

आश्रित्य सत्यं धैर्यं च सद्यः स्वर्गप्रदा हि सा ॥

यावत्पौरन्दरो लोको न यातः कायगौरवात् ।

• तावत्तुषारमध्ये तु कस्तनून् त्यक्तुमुत्सहेत् ॥

यतस्तुषारदाह्यास्तु मुञ्चन्प्राणान् विचेतनः ।

प्रदक्षिणावर्त्तशिखं पश्येदीप्तं हुताशनम् ॥

सङ्कर्षणं वपुर्विष्णोश्चण्डाग्निं भवदाहकम् । इति ।

तीर्थानां महिमा महानभिहितो योऽसौ हितो जन्मिनां

तत्तत्कर्मविधिर्महाफलनिधिः सोऽप्यत्र निर्वर्णिनः ।

विद्वन्मानसहर्षवर्षणकृता तन्मेऽमुना कर्मणा

पुण्यस्तम्बकरिर्भवार्णवतरिदेवो हरिः प्रीयताम् ॥

मन्त्राणां परिवर्द्धतेऽर्थजनतादेन्यान्वकारापदे

श्रीमद्वीरभृगेन्द्रदानजलधिर्यद्वक्त्रचन्द्रोदये ।

राजादेशितमित्रमिश्रविदुषस्तस्योक्तिभिर्निर्मिते

तीर्थे ऽस्मिन् खलु तीर्थजातविषयः पूर्त्तिं प्रकाशोऽगमत् ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामाणमरीचिमञ्जरी-

नीराजितचरणकमल-

श्रीमन्महाराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनु-

चतुरुदधिवलयवसुन्धरावलयपुण्डरीकविकासदिनकर-

श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवीरसिंहदेवोद्योजित-

श्रीहंसपीण्डतात्मजपरशुराममिश्रसूनु-

सकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगद्गारिष्यमहागजपारीन्द्र-

विद्वज्जनजीवातु-

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे तीर्थप्रकाशः
समाप्तः ।

- (११६) शिवस्तोत्रावली । डम्पलद्विविचिता । श्रीसूत्रमजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २
(११६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयैर्दशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणाजभट्ट-शङ्करविरचितः । (मीमांसा) २
(११७) प्रकरणश्रुतिप्रकाशप्रकरणयत्नासुराणि — मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालि-कनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारासंग्रहसम्पूर्णः (मीमांसा) ३
(११८) अवैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितपवर-श्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तन्त्रतन्त्राख्यास-मलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३
(११९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय-श्रीकालिकाविरचितभाष्यसहितम् । १३
(१२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभारतृकराचार्यविर-चितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) ३
(१२१) श्रीहर्षप्रणीतं लखनलखण्डवाधम् । आ-नन्दपूर्वविरचितया लखनलखण्डिकावि-भजनाख्यया व्याख्यया विद्यासुमारीतिप्र-सिद्धया संगतम् । (वेदान्तः) १४
(१२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टश्रीनवविरचिता १
(१२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम् — बालबोधिनीव्याख्य-याध्वनिरण्यका च सारितम् ८
(१२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीब्रजनाथभ-ट्टकृता (वेदान्तः) ... २
(१२५) कौण्डप्रसंगः । अत्र श्रीकालीशङ्करसि-द्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजप्रदी-प्ताः प्रत्यक्षास्तुमानगादाधर्वाः प्रत्यक्षानु-मानमाधुर्गी व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कु-सुमाञ्जलेश कौण्डप्रमाणे ... ३
(१२६) ब्रह्मसूत्रम्, वैतथैतदर्थम् । श्रीसुन्दरभ-ट्टविरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधेयटीकासहि-तश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तब्राह्मवैयुक्तम् २
(१२७) षडर्शनसमुच्चयः । बोद्धव्यैवाधिकका-पिलजैनेवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभट्टकृतटीका सहितः । हरिभट्टमु-रिक्तः । ... १
(१२८) शुद्धवैतथैतदर्थः प्रकाशव्याख्यासहितः ।

- प्रमेयरत्नार्णवश्च ... १
(२९) अनुमात्राचिन्तामणिः व्याख्यायाः शिरो-
स्थिकृतदीपिन्या जागदीशी टीका । १३
(३०) वीरमिबोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
त्रशिवरचितः । परिभाषा—सेस्करप्रका-
शाम्भकः । सापिण्णधौपकश्च ११
(३१) वीरमिबोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
त्रशिवरचितः । आङ्गिकप्रकाशः ६
(३२) स्मृतिसरोद्धारः । विद्वद्वरिश्चम्भराविपाटि-
संकलितः । ... ४
(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीमद्वत्पुरुषोत्त-
माचार्यकृता । ... २
(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामीश्रीपुरुषोत्त-
मजीमहाराजविरचितः । ... १
(३५) वेदान्तपरिजातसौमं नाम ब्रह्ममीमांसा-
भाष्यं श्रीनिम्बाकाचार्यविरचितम् । १
(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिब्राजकाचार्य-
नारायणतीर्थविरचित—योगमिद्धान्तचान्द्रि-
कासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २
(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिब्राजका-
चार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृत ब्रह्मा-
सूत्रवर्णिसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४
(३८) विषयप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरिश्च-
म्भरामिरचितः । ... ३
(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवत्सभाचार्यविनिर्मि-
तश्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलमा-
ध्वीशिक्षितविरचितदिपणीसहिता । श्रीम-
द्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्णं श्रीसुबो-
धो-विनीटिप्पण्योः—प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री
पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ६
(४०) वीरमिबोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
त्रशिवरचितः । पूजाप्रकाशः । ४
(४१) वेदान्तसिद्धांतसंग्रहः । भुतिसिद्धान्ताप-
रनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिशिवरि-
चितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तम-
प्रसाद शर्मकृता अध्यात्मसुधातारङ्गि-
ण्यख्यटीकासङ्गृहता ६
(४२) स्वानुभवदर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिब्राज-
काचार्यनारायणभूमिशिष्यमाधवाभ्रमावेर-
चितः । स्वकृतटीकाविधुपितम् ।

१) महाभरती । श्रीमहाभरतदशाध्यायविरचित-
 लिता । श्रीमहेश्वरयोगाध्यायविरचित-
 लक्षणाध्यायया श्रीरघुनाथकार्तिकेशि-
 यविरचितमदीधित्या च मर्मिता । ५
 २) शाकरीविका । श्रीपार्थसारथिप्रिय प्रणि-
 ता । रामकृष्णविरचिततुक्तिजेष्ठनयुरग्या-
 यमभाष्यया सहिता तर्कशदः । ५
 ३) वैष्णवकवित्तज्ञानलघुमञ्जूषा महाभट्टो-
 पाध्याय-श्रीनारायणद्वैविरचिता ।
 श्रीमद्विष्णुलक्षार्थ-बालम्भदशाध्यायविर-
 चिततुक्तिशाकल्लाहटीकाश्रयसंलिता । १०
 ४) ज्ञानरपासिष्ठ-तत्त्वप्रणिधीः ।
 ५) श्रीमदीश्वरविश्वरूपविरचितलिता । ६
 ६) विरचितोदयः । लक्षणाकाशः । महामहेश्व-
 र्याध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ७
 ७) महादशरथकात्तिकसार श्रीमहिवारभ्यशब्दा-
 यविरचितः । महेश्वरीश्रीकृतयालयुसं-
 ग्राह्यया टीकाकसमल्लुतः । ६

विवादिमेष मरुथानम्

SAMBHUNNHI SAHA
GOVT. CONTRACTOR
2, Panchsheel Bh. K. D. B.
10, Panchsheel S. S. S. S. S.